

ל ש ו נ נ ו

רבעון לעניני הלשון העברית

מוצא ע"י ועד הלשון העברית
בארץ-ישראל

העורך: ד"ר א. צפרוני
חבר המערכת: א. אברונין

כרך ד

תל-אביב, תרצ"ב

תכן הענינים

א. חקירות בלשון

- מ. ב. שניידר: תולדות השתנות התנועות והנקוד 3—13 125—140
א. אברונין: הלשון בשירי יליג 14—31 149—158
פרופ' הנריך לוי: שמות פרטיים שאלים משמות בעלי חיים אצל היהודים 32—37
ק. לויאס: טיולים בשדה הלשון 97—108 212—220 253—261
פרופ' נחום סלושץ: מחקרים עברים כנענים 109—124
ב. ציווק: לשמות צמחי ארץ-ישראל 141—148
משה צבי סגל: בנית פסוקי התנאי בעברית המקראית והמשנית 191—211
ד"ר ח. נ. שפירא: עיונים 262—267
ש. קליין: „סן דפופיינוס“ 268—271
ד"ר אברהם י. לוי: ברור מושגים של מונחים בנתח 272—278

ב. להרחבת הלשון ותקונה

- פרופ' ש. קליין: הערות להוצאה החדשה של „מכילתא דרבי ישמעאל“ 38—50
דניאל פרסקי: עקומי כתיב 51—60
ד"ר נ. שלם: לשמות הצבעים בעברית 61—69
ד"ר שאול טשרניחובסקי: מונחי הרפואה 159—167 241—243 295—302
י. גרובסקי: לקט אמרות מילקום שמעוני 168—172
ניסן ברנגרין: בינוני עם כנויי הגוף 173—177
יצחק אביגרי: על מונחי הרפואה בעברית 221—232

ישראל היילפרן: שמות ניאונרפיים של

פולין 233—240

ד"ר י. רבקאי: על הספציפיות הלשונית

בפי ילדינו בארץ-ישראל 279—294

מונחים לעבודות-עץ 303—305

ג. בקרת וביבליוגרפיה

- י. ו. ויידמן: דקרוק הלשון העברית 70—73
ח. ילון: פרוזי פרוזים 74—77
ד"ר א. צפרוני: כתבי-יד ומחקרים מאת מאנן 246—248
ד"ר א. צפרוני: ספר יחזקאל מאת שלום שפיגל 248—252
ש. בן-ציון ויל 252
דוד ילון: המבטא העברי 306—312

ד. מפעולות ועד הלשון

- מונחים לעבודות עץ 78—82
דין-וחשבון של ועד הלשון 178—183
תורמי חברת „אמוני הלשון העברית בשנת תרצ"א 244—245

ה. הערות והצעות

- ד"ר משה ויידל: חקר שרשים 83—86
ש. נ. מייזלש: הערות והצעות 87—93
י. גרובסקי: רבה קשת — נער ציר 93—94
שבנא: הערות בלשניות ד' 94
יעקב כנעני: הערה 95
שאלות ותשובות 96, 190
אמוץ: עוללות 184—185
מ. אלסמן: הערות ומכרות 185—187

316	י. גרובסקי: הערה	א. מ. הברמן: לזכות על המלה „מנויים“
316	א. צ.: תשובה	187 בפיוט אחד ליניי
316	ח-ן: הערת תקון	187 גבריאל פישמן: הערה
316	תקוני שניאות	ד"ר שאול משרניחובסקי: לוח התקונים
		(בתורת העצמות) 188—189
322—317	ד"ר א. צפרוני: ש. בן-ציון	נ. אברמיהו: עברית שפת השלום הבין-
	ה. נ. ביאליק: מתוך נאום ההספד על	190 לאומי
326—323	ש. בן-ציון	313 ניסן ברנגרין: הערות
		314 א. צ.: הערה
		314 נ. ברנגרין: מכתב למערכת
		314 תשובה
		315 א. אברונין: הערות
		315 א. צ.: הערה

ו. הוספה

רשימה מתוקנת של השמות הניאוגרפיים בארץ-
 ישראל בצרוף תוכיר של הועד הלאומי אל
 ממשלת א"י.

ל ש ו נ ו

רבעון לעניני הלשון העברית
מוצא ע"י ועד הלשון העברית
בארץ-ישראל

העורך:
ד"ר א. צפרוני

כרך ד' חוברת א'

תל-אביב, תשרי תרצ"ב

חקירות ברשון

מ. ב. שניידר

תולדות השתנות התנועות והנקוד

I

השתנות התנועות

א

התנועות עלולות להשתנות יותר מן האותיות. ברב האותיות העבריות כמעט שלא חלו שנויים מעולם. עלולות לשנויים הן רק אותיות אויל"נ; הן ללב נחות או נשמטות. ובערך מתקופת שאול עד עתה כמעט שלא חלו שנויים גם בהן. אנחנו לומדים זאת מהכתבות העבריות הפיניקיות שנמצאו בחפירות מהתקופות הקדמוניות; אותן האותיות הנחות והנשמטות בכתב שלנו עכשו היו כבר בימי הכתבות ההן. למשל: בכתבת על חרסי קערה, שנמצאה באי קפרוס, שהיא בערך מתקופת שאול, נכתבה מלת "צדגם" בלי יוד; ששרשה בודאי "צוד" או "ציד", ע – הפ' ו' או י', והיא היתה נשמטת או נחה כבר בימי הכתבת ההיא. כמו כן בכתבת מצבת מישע מתקופת בית אחאב: השעני (מן ישע), בבתה (מן בית), נאבן (מן בני), מעלם (תמ' מן עולם), נאקח (מן לקח) וכדומה. אבל התנועות השתנו מאז ועד חתימת הנקוד הרבה פעמים. ואלו היו חלקי התנ"ך השונים נמסרים באותן התנועות, שהיו נוהגות בזמן שנכתבו הדברים, היו עושים רשם, כאלו נכתבו בלשונות שונות. כשאנו רוצים ללמד לדעת ידיעה שלמה ומלאה את הלשון העברית עלינו לחקר את תולדות התפתחותה וראשית כל את התפתחות התנועות שלה עד הגיען אל המדרגה הנוכחית. בלי זה כל החקירות הן מחסרי יסוד. המקורות לידיעת התנועות העבריות הם הנקוד המסרתי של התנ"ך, של התפלות, של השירים והפיוטים הישנים והקריאה המקבלת של התלמוד. התפלות, השירים והפיוטים הקדמוניים נקדו באותו הזמן שנקד התנ"ך. בתקופה

היא נקדה בודאי גם ההגדה של פסח, המכילה פרקים מן המשנה והבריתא ולא רחוקה ההשערה, כי בתקופה ההיא נקדו גם פרקי האבות והבריתא הרצופה להם.

על פי המקורות האמורים יכולים להוציא את היסודות הנכונים של התנועות העבריות וכשנשוו אותן אל תנועות שאר הלשונות השמיות נוכל לבחון ולקיים ומחקייהן השונים ללמד לדעת את דרכי התפתחותן ושכבותיהן השונות.

ב

אמרתי כי הנקוד המסרתי הוא אחד המקורות לידיעת התנועות העבריות. אולם יש חוקרים המחליטים כי הנקוד המסרתי אינו מוסר את הווקאליסם ששרר בזמן חיי הלשון אלא הוא נוצר על פי הקריאה המנגנת הצבורית של התורה בבתי התפלה בנעימה קבועה, שהשפיעה על הווקאליסם הרבה מאד ושנתה אותו. ומעולם לא היה הווקאליסם הזה נוהג בחיים ואינו מכשר ללשון מדברת כל עקר. ויש להם אי אלו ראיות לזה. הדעה הזאת אינה נכונה. היא נוסדה על ההנחה המטעה, כי הלשון העברית פסקה מלהיות מדברת עוד בגלות בבל ומאז חיתה רק בבתי המדרש ובתי הכנסיות. והווקאליסם של הקריאה המסרתית הוא מלאכותי, בלתי טבעי, לפי דעתם. אחרי שהוכח במופתים ברורים, כי הלשון העברית היתה מדברת עד זמן הדורות הראשונים של האמוראים ומדברי עברית בין תלמידי החכמים היו עד תקופת הנקוד⁽¹⁾, ושאותו הווקאליסם של כה"ק הוא ביסודו גם זה של התלמוד⁽²⁾ אין טעם נכון להטיל ספק בטבעיותו של הווקאליסם המסרתי וחקירותו.

אמנם בקריאה המסרתית, או בנקוד המסרתי, נמצאות הרבה שגיאות. ויש השתנות תנועות, שלפי מבטאנו עכשו אינה מתאמת לדבור חי ופשוט. אבל כשנלמד לדעת היטב את יסודי הווקאליסם המסרתי, חקיו וכלליו נוכל לעמד על ווקאליסם חקי וטבעי מתאים ללשון חיה מדברת. בקריאת התלמוד נמצא במלים רבות ווקאליסם אחר, שאינו לפי חקי הנקוד התנכי, אבל אחדים מהם הם ברוח הלשון העברית ואחרים הם ארמיסמים שנתקבלו עוד בזמן חיי הלשון והם נמצאים גם בתנך.

ההשקפה על הווקאליסם העברי שונה אצל החוקרים השונים. ואף על פי שכבר הרבו לדון בו לא באו עד היום לידי הסכם בשאלות רבות.

(¹) עי' בספרי „תורת הלשון בהתפתחותה" § 6, 7.

(²) עי' „יחס הדקדוק המשנתי לדקדוק המקראי", § 4. ב„לשוננו" כרך ג', חוברת א'.

בחקירת הווקאליסם צריך ראשית כל ללמד לדעת את מהלך התפתחותו. (א) יש לבקש ולמצא את חקי הפוניטיקה הכלליים, שעל פיהם נוצר הווקאליסם האחרון, שהיה נוהג בזמן פסיקת הדבור העברי. (ב) לבחן ולבקר את הנקוד המסרתי, להסיר ממנו את השגיאות והשבושים, שחדרו אליו מפני סבות שונות. אולם צריך לדעת, כי שגיאות ושבויים הם רק השנויים שאינם ברוח הלשון העברית והבאים בתוך רק לפעמים נדירות. אבל אלה שהם ברוח הלשון או שנתקבלו כבר בנקוד המסרתי כווקאליסמים קבועים אינם שבויים אלא יוצאים מן הכלל.

ג

בווקאליסם העברי יש יסודות המשתפים לכל הלשונות השמיות, ויש המשתפים רק ללשונות השמיות המערביות (העברית, הכנענית והארמית). ויש שהם רק סגלות הלשון העברית. חקי הווקאליסם שהם רק עבריים נבדלים לשתי מחלקות: אחת מתקופה קודמת ואחת מהזמן האחרון של חיי הלשון⁽¹⁾. הווקאליסם הקדמוני המשתף לכל הלשונות השמיות נשאר על פי רב רק בתוך הנטיות, אבל בצורות הראשיות של הלשון בא ווקאליסם עברי עצמי; למשל: הווקאליסם של המשקלים: קָטֵל, קָטֵל, קָטֵל, קָטֵל, הוא עברי עצמי, אבל בנטיות הכנויים נשאר הווקאליסם השמי הקדמוני: קָטֵלִי, קָטֵלִי, קָטֵלִי (קָטֵלִי) שהם מהמשקלים השמיים העתיקים: קָטֵל, קָטֵל, קָטֵל. כן הוא גם בשאר משקלי השמות והפעלים, אלא שנשתנו התנועות הקדמוניות בעברית ונתפתחו באופן מיוחד ובשביל זה קבל הווקאליסם העברי צורה אחרת. הסגלות המיוחדות של הלשונות השמיות המערביות, שגרמו להשתנות הווקאליסם הקדמוני הן: (א) העברת הנגינה אל ההברה האחרונה או אל שלפני האחרונה שבמלה; (ב) השתנות התנועות הפשוטות שלפני הברת הנגינה: הן מתרחבות או מדגשות או נחטפות; (ג) יצירת תנועות שאינן בלשונות השמיות המזרחיות והדרומיות: הקמץ, הצירה והחולם וביחוד החטפים והשווא הנע. בערבית בא תמורת השוא הנע בראש המלה א - נוספת; למשל: קָטֵל (צווי) בערבית אָטֵל (אָקָטֵל). שְׁנִים אֲנָן (אֲתָנָן) וכדומה; (ד) בלשונות השמיות המערביות התנועות עלולות יותר להשתנות ולהחליף את מקומן במלה מבשאר הלשונות השמיות.

⁽¹⁾ ברב השאלות האלה כבר טפחתי בספרי הנ"ל § 12 ובמאמרים שונים. אבל יש שההוכחות לא נתבססו שם כל צרכן, וגם יש שנוספו חקירות ומסקנות חדשות על השאלות האלה מחוקרים מפרסמים שונים, שיש להשיב עליהן ולהעמיד את הנתויות ומסקנותי בשאלה הזאת על יסודות נאמנים. ביחוד נחוץ מאד לסתר דעות, הנחות ומסקנות בלתי נכונות של מלמדים שונים שנתקבלו על ידי רבים מחוקרי הלשון והספרות הישנה העברית, שהביאו ערבוביה ותסבכת בשאלות אלה.

הסגלות המיוחדות לווקאליסם העברי: 1) התנועה הפשוטה לפני הברת הנגינה אינה נחטפת כמו בארמית אלא מתרחבת; למשל בערבית **قَتَلَ** (קַטַל או קַטַל); בארמית: **קַטַל**; בעברית: **קַטַל** ולפעמים היא מדגשת תמורת הרחבה: **נָקַי** – **נָקִיִּים**.

הערה. הרחבת התנועות לפני הברת הנגינה מוכחת גם על-ידי העתקות שמות עבריים בערבית ובסורית: **أَبْرَاهِيمَ** (אבְרָאִהִים) – הר' בתנועה מְרַחֵבָה. דוֹד, נָתָן באים בסורית בתנועה מְרַחֵבָה לפני הברת הנגינה. ובכל זאת יש המטילים ספק באפשרות הרחבת התנועה בלשון חיה והם מחליטים, כי ההרחבה היתה כבר אחרי שחדלה להיות לשון מְדַבֵּרֶת והיתה ללשון בית המדרש. והיא נעשתה בכונה כדי לשנות את הווקאליסם העברי משל הארמי. אכן לדבריהם אין שום יסוד, אחרי שהוכחנו, כי הווקאליסם של כה"ק הוא גם של המשנה והתלמוד, שהיו בכל אופן בלשון מְדַבֵּרֶת פשוטה ונמצאים בה שניים בווקאליסם בהשפעת הלשון הארמית. זה מוכיח, כי הווקאליסם הזה הוא טבעי, כי אלו נעשה בכונה תחלה להזהר מהשפעה ארמית לא היו מכניסים בו ארמיסמים בכונה. נוסף לזה, כי התרחבות התנועות באה בעקיבות מדיקת. היא טויה וארוגה בלשון באופן שאי אפשר להעלות על הדעת, שהווקאליסם הזה אינו טבעי ביסודו⁽¹⁾.

2) העברית מבכרת את הנעת האות שלפני הברת הנגינה ושל אחריה: **קַטַל, קַטַלָּה, קַטַלָּנִי**. בנגוד לארמית החוטפת את תנועות האותיות שלפני הברת הנגינה ושל אחריה: **קַטַל, קַטַלָּה, מְלַךְ (מִן מְלָךְ), מְלָכִין**. 3) הווקאליסם העברי תלוי הרבה בנגינה; כשהנגינה עוברת אל הברה אחרת מן המלה משתנות לרב כל תנועות המלה; והנסמך שאין לו נגינה עצמית נחשב לחלק מן הסומך: **דָּבָר – דְּבָרִים, דְּבָרִיכֶם, דְּבָרִי פִי; מְלָךְ – מְלָכִים, מְלָכִיכֶם, מְלָכִי הָאָרֶץ**.

ד

התרחבות התנועות שלפני הברת הנגינה בעברית היא, לפי דעת רב החוקרים הגדולים, מפני שלפנים היתה הנגינה על פי רב בהברה הזאת⁽²⁾. וה' מ. צ. סגל שם את ההנחה הזאת ליסוד מוסד בספרו «יסודי הפוניטיקה העברית» בפרק על הנגינה (§ 123) והוא מחליט, «שהתארכות התנועה היא תוצאת הנחיצה הקדמונית שחלה על תנועה זו, שהיא עכשו לפני-נחיצית». ההנחה הזאת אינה נכונה כל עקר. הנגינה כשהיא לעצמה אינה מרחיבה את התנועה. בכל הלשונות השמיות וגם בעברית באה הנגינה לרב גם בתנועה

⁽¹⁾ 'ע' 21, k Gesenius-Bergsträsser § 1T., Hebräische Grammatik

⁽²⁾ 'ע' למשל גיונינוס – כרנספריסר שם.

פשוטה. גם בארמית וסורית שנחטפו התנועות שלפני הברת הנגינה ואחריה, נשאר הפתח בהברת הנגינה: קָטַל, קָטַלְתָּ, מָלַךְ. להפך יש אשר תנועה מרחבה מתפשטת בהברה נגינית סגורה באמצע המלה גם בעברית וגם בערבית: קָם — קָמְתָּ *קָם-כָּנְתָּ*, וגם בסוף המלה: הִפְצֵר — הִפְצֵר. הרחבת התנועה ודגושה הם בכל הלשונות השמיות מאמצעי בנית צורות הלשון: הם יסודי המשקלים והבנינים. נוסף לזה צריך לשים לב, כי ההרחבה הזאת היא סְגֻלָּה מיוחדת של הלשון העברית שאינה בשאר הלשונות השמיות. בשום אחת מהן אין תנועות שהתרחבותן והתפשטותן תלויות במצב הנגינה כמו בעברית. אף גם זאת הננו רואים, כי אותן התנועות המתרחבות לפני הברת הנגינה בעברית נחטפות בארמית ובסורית, ואם נאמר, כי טעם ההתרחבות בעברית הוא הנחיצה הקדמונית שחלה על תנועה זו, מדוע זה נחטפת היא בלשונות ההן? יתר על כן, ההתרחבות החולפת הזאת נמצאת רק בשלש התנועות קמץ, צירה וחולם, מדוע לא בשאר התנועות? ועוד, אם נאמר, כי סבת ההתרחבות הזאת היא בשביל היותה לפני מנגנת. מפני מה היא נחטפת כשהיא בהברה השלישית לפני הנגינה: קָטַל — קָטַלְתָּם? מדוע בירידת הנגינה מתנועה היא מתרחבת והתנועה שהנגינה עמדה עליה נשארת פשוטה: שָׁמַר — שָׁמְרָנִי. יש אומרים¹, כי טעם ההתרחבות פתח הק' של קָטַל והעדר הרחבת פתח הט' הוא מפני שהראשון נרחב בזמן שהיתה בו הנגינה ובזמן שעברה האחרונה אל הט' לא היה נוהג עוד החק של התרחבות התנועות. זה לא נכון, כי אם כן, מפני מה נרחבו החירק והקבוץ: יִשָּׁן, יָלַל, יָמַן, יִשְׁמָר? מכל אלה נראה ברור, כי סבת התרחבות התנועות. הפשוטות ביחס למצבן אל הנגינה אינה בשביל שהיתה בהן לפני הנגינה אלא היא כאמור אחת מסגולות הלשון העברית, שצמחה אחרי העברת התנועה אל תנועת ע-הפ', כמו שנתהוותה או בלשון הארמית הסגולה לחטף את התנועות שלפני הברות הנגינה ואחריה. הסגולות האלה של העברית והארמית נתהוו אחרי העברת הנגינה אל ע-הפ' וצמחו והתפתחו כל אחת לפי טבע העם והארץ ואופני הבטוא במתינות או במהירות. וההתרחבות הזאת בעברית תלויה בעצם בחק לשוני אחר, שהוא רק סגלת הלשון העברית, שכל תנועה פשוטה אינה יכולה לבוא בהברה פתוחה בלי נגינה ועל כן כשהיא באה לפני הברת הנגינה או אחריה, היא מתרחבת, ואם היא בהברה השלישית שלפני הנגינה, היא נחטפת. בזה סרו כמעט כל הקשיות ונשארת רק השאלה, מפני מה נשאר בהברת הנגינה רק הפתח, והחירק והקבוץ מתרחבים בה ובלי הברת הנגינה הם נחטפים עפ"י. השאלה הזאת תפתר להלן.

¹ עי' גיזיונים — ברגסטרסר שם ח"א § 21 m.

מזה הננו רואים ברור, כי הווקאליסם העברי המקביל נוצר על יסודות הנגינה המסרתית ואלמלא האחרונה היה ווקאליסם אחר לגמרי. דעתו של טורצינר, כי הנגינה המסרתית היא חקוי של הארמית¹ אינה מוסדת-הווקאליסם הזה שרר בארץ-ישראל בודאי עוד מתקופת תקון קריאת התורה בצבור, היינו מתקופת הסופרים. הוא נוצר במשך הרבה דורות ויסודו עוד מזמן תקופת הבית הראשון. לפי זה אינה נכונה הנחת ה' סגל בספרו הנ"ל (§ 117) כי «הנחיצה (הנגינה) המלעילית, המשתפת לבעלי מבטאים שונים, יסודה בעברית העתיקה». העברת הנגינה למלרע היתה עוד קודם שהעברים היו לעם מיוחד, בתקופה שהיו עדין אחד משבטי השמיים המערביים. והיא באה כפי הנראה בהשפעת הלשון הכנענית אחרי שנתישבו בכנען. ומאז לא היתה בעברית נגינה מלעילית במובן הזה. אמנם גם בעברית וגם בארמית היתה הנגינה מלעילית כל זמן שלא נשמטו תנועות היחס הקיצוניות, אבל השמטת התנועות האלה היתה עוד זמן רב לפני תרגום השבעים, כי בו אין שום זכר לתנועות הקיצוניות ההן, והווקאליסם הזה יכול היה להוצר רק בנגינה מלרעית. הערה. יש לשער, כי התרחבות התנועה שלפני הברת הנגינה לא נתהוה באותה התקופה שבה חל מעבר הנגינה בלשונות השמיות המערביות. בראשונה היה רק מעבר הנגינה לבד ואחרי כן נוצר חק התרחבות התנועות הפשוטות בהברה פתוחה בלי נגינה, ואז יחד עם החק האחרון נקבע החק של התרחבות התנועות שלפני הברת הנגינה ושלאחריה. ובאותה התקופה נוצר בארמית חק הפוך משל העברית לחטף את התנועות שלפני הברת הנגינה.

כדי להבליט יותר את מהלך התפתחות התנועות נרצה את תולדותיהן.
בעברית כמו בכל הלשונות השמיות נבנות תמונות הלשון השונות
בעקר על ידי שנוי התנועות. מחברת אותיות אחדות משמשת חמר לתמונות
לשון רבות על ידי שנוי התנועות; למשל: מן שלש האותיות «כתב» נבנות
על ידי תנועות חסרות, בלי אותיות נחות, הצורות: כְּתַב, פְּתַב, קְתַב, חֲתַב,
כָּתַב, פָּתַב, קָתַב, חָתַב, וְעַל ידי תנועות מלאות: כָּתְבוּ, פָּתְבוּ, קָתְבוּ, חָתְבוּ.

(¹) ע"י במאמרו ב ZDMG 1910, 269—31 S. 277

שלשת הווקאלים הקדמוניים *u, i, a* שהיו מבטאים בשלשת אפני בטוי: בבטוא פשוט, בבטוא מרחב או מֶאָרֶךְ ובבטוא מדגש, הסתעפו והיו לארבע עשרה תנועות: עשר תנועות שלמות וארבע חטופות. בעצם נשארו שלשת הווקאלים היסודיים *u, i, a* ברב המבטאים אלא שבמקומות רבים התרכבו צלצולי הקולות ונשתנו לתנועות אחרות; למשל: *a* וה *i* נתרכבו בצלצולם ונתהווה מהם סגל: הֶחֶקֶם תמו' הֶחֶקֶם, אֶל תמו' אֶל; ה *u* נתרכב בצלצול *o* ונתהווה הקמוץ הפשוט: אֹן – אֹנִי. באופן כזה היו משלשת הווקאלים הפשוטים חמשה. על ידי טמיעת האותיות החלשות א ו י בתנועות שלפניהן נוצרו עוד חמש תנועות מרחבות. מטמיעת א ו י בפתח נתהווה הקמץ⁽¹⁾: מֶצָא מן מֶצָא, קָנָה מן קָנִי, קָם מן קָמִי.

מהרכבת הפתח בי' יצא הצירה: בֵּית מן בֵּית (בֵּית), אֵיטִיב מן אֵיטִיב. על ידי הרכבת *a* בו' נתהווה החולם: תוֹךְ מן תוֹךְ (תוֹךְ), נוֹלֵד מן נוֹלֵד. על ידי טמיעת הי' בחירק שלפניה נתהווה החירק המרחב: יִקָּץ מן יִקָּץ, ויָמִין מן ויָמִין. ומטמיעת הוו בקבוץ שלפניה נתהווה השורק: הוֹלֵד מן הוֹלֵד, יוֹרֵד מן יוֹרֵד. והיו חמש התנועות המרחבות.

על ידי חטיפת תנועת ההברה השלישית שלפני הנגינה נתהוו החטפים והשוא הנע, והיה מספר התנועות ארבע עשרה.

זהו סדר התהוות התנועות והתפתחותן בכלל, אבל לא כל התנועות האלה נוצרו רק באפנים האמורים, יש מהן תנועות שהתהוותן היתה באפנים אחרים והגיעו לתמונתן הנוכחית אחרי מדרגות שונות של התפתחות ואין הן שוות בתקפן ויצירתן. יש בהן תנועות קימות שאינן משתנות כלל, ויש שהן משתנות לתנועות אחרות אבל אינן נחטפות ויש גם שהן משתנות ונחטפות. התנועות הפשוטות משתנות לתנועות פשוטות אחרות, מתרחבות ונחטפות. התנועות הפשוטות מתרחבות כשהן בהברה פתוחה לפני הנגינה, אבל אם האות שאחריהן אות גרונית יש שאינן מתרחבות. הפתח והסגל יכולים לבוא בהברות הנגינה, אבל החירק והקמוץ הפשוטים והקבוץ אינם באים מעולם בהברת הנגינה.

⁽¹⁾ רב תוקרי הלשון העברית מנקדים קֶמֶץ או קֶמֶץ (ברגנסטריסר). הי' סגל במאמרו „לתולדות מבטא הקמץ“ ב„לשוננו“ כרך א' חוברת א' מנקד קֶמֶץ. מבטאו הקדמוני היה קֶמֶץ או קֶמֶץ לפי בטואו בקמץ שפתיים. בימי הביניים החלו המדקדים לקרוא קֶמֶץ, כרי שיכיל בהברה הראשונה שלו את תנועתו. כן נקודו אצל לויטא, די בלסם, בעל שית יצחק ועוד. אבל ר"ז האנאו שנה את נקודו לקֶמֶץ, כרי שבהברתו הראשונה תמצא תנועתו ובשנית התנועה שהיא מוצאו. מאז נתקבל הנקוד הזה על ידי כל המדקדים העבריים. ובאמת הוא טוב מקֶמֶץ, אחרי שגם הוא אינו הווקאליסם הנכון שלו. ולא היתה שום סבה נכונה למר סגל לעזוב את הנקוד המקבל של השם קֶמֶץ אצל המדקדים העבריים ולקבל את נקודם של התוקרים החדשים.

1

התנועות המרחבות יש שהן תנועות קימות ובלתי משתנות מעולם. החירק המרחב והשורק כמעט שאינם משתנים מעולם. והתנועות קמץ, צירה וחולם יש שהן תנועות קימות ויש שהן משתנות ונחטפות. הסבה לזה היא מפני ששלש התנועות האלה יצאו ממקורות שונים. יש שנתהוו על ידי הרכבה באותיות א ו י, ואז הן תנועות קימות, ויש שהתהוותם היא מהתרחבות התנועות הפשוטות בהברה שלפני הנגינה או בהברת הנגינה ואז הן תנועות משתנות. הן מתפשטות לתנועות הפשוטות שיצאו מהן, כשההברות הפתוחות נסגרו, ובשלישית לנגינה הן נחטפות. יש לשער, שבתחלתן היו התנועות המרחבות המשתנות שונות פחות או יותר במבטאן מאלה שהן תנועות קימות. אבל במרוצת הזמן נתאחדו במבטא והתנועות המשתנות מבטאות כמו התנועות הקימות. והראיה, כי מבטא התנועות הפשוטות ושל החירק והשורק המרחבת שוה ברב המבטאים השונים והשנויים בהם הם בעקר במבטא שלש התנועות: הקמץ המרחב, הצירה והחולם.

ואלה הם פרטי תולדותיהן של שלש התנועות האלה.

קמץ בלתי משתנה יצא, כאמור למעלה, מפתח שנטמעה בו אחת מאותיות א ו י. מבטאו לפי הנקוד הנוהג הוא o , לפיכך ציון אחד לו לקמץ הפשוט, כי ציוני התנועות מורים רק איכות המבטא ולא כמותו. ובשביל זה אין ציונים מיוחדים לחירק הפשוט ולחירק המרחב וציון הקבוץ משמש לרב גם לשורק.

מבטאו הקדמוני של הקמץ היה אצל העברים, הכנענים והארמים המערביים כמו a אך במקצת נטיה ל o (ao)¹, בשביל זה נעתק ביונית וברומית בכל משך זמן הבית השני בווקאל a , כי לזרים נשמע בעקר a , אבל במרוצת הזמן נעשה בטואו קרוב יותר ל o , עד שבימי הירונימוס, שחי בזמן האמוראים, היה בטואו קרוב יותר ל o , והוא מעתיקו לרב o , אבל גם a . משמע, שבימי עדין לא נגמר כווצו ל o גמור. אבל בתקופת חתימת הנקוד הנוהג היו מבטאים אותו ממציאי הנקוד הזה כ o גמור.

הערה. מזה נראה ברור, כי התהוות הקמץ בעברית היתה באופן

מיוחד לו לעצמו ואין לה שיכות להתהוות מבטא o של החולם אצל אלה המבטאים את האחרון o . וה' סגל במאמרו «לשאלת מבטא הקמץ» הנ"ל עמ' 34, ברצותו להוכיח, כי שנוי a ל o היא תכונה מיוחדת לא"י, הוא מוציא זאת משנוי המבטא במלים: טב בארמית, טאב בערבית וטוב בעברית; עֵלם בארמית, עֵאלם בערבית ועוֹלָם בעברית. שנוי

(¹) עי' Semit. Sprach-Wissenschaft C. Brockelmann § 10 § 21

הווקאליסם במלים האלה אין לו יחס ישר להתהוות הקמץ העברי. האחרון נוצר על פי רב מפתח פשוט ורק באופן נדיר נתהווה גם מן a ארוך ואלה שבטאו את הקמץ o לא בטאו את החולם o. השתלשלות ה a הארוך לחולם לא היתה כלל מפני נסיתו ל o אלא u. בתקופה הקדמונית היה החולם הבא מן a ארוך דפטונג au; למשל: יום, שוט היו מבטאים בערבית הקדמונית (jaum, saut¹) וה u היה נשמע בו, כפי הנראה, יותר, כי בהעתקות המלים הכנעניות בלוחות תל אל-עמרנא מֶעֱתַק ה a הזה ב u: אֶנְכִי, צֶאן, רֶאשֶׁנוּ מעֶתַקוֹת שם: אֶנְכִי, צֶאן, רֶשֶׁן². החולם הזה הוא מן a ארוך: אֶנְכִי באכדית אֶנְכִי, בערבית אֶנְא; צֶאן, ראש בערבית צֶאן, רֶאס, ובארמית נשתנה ה a הארוך הזה ל o פתוח. וכן הפתח הפשוט בהברת הנגינה או אחריה נשתנה בארמית גם כן לוקפא, אבל פתח פשוט בהברה פתוחה לפני הברת הנגינה אין בה כי הוא נחסף. אף גם זאת, החולם אינו מבטא כ o פתוח כמעט בשום מקום. על פי רב בטואו au או ou או גם oj. גם בעלי המבטא הספרדי מבטאים אותו לא כמו o פתוח אלא כמו o אטומה, בקצת נסיה ל u³). אבל הקמץ אצל בעלי הנקוד הנוהג אצלנו הוא כמו o פתוח. כן אינם נכונים, לפי דעתי, דברי מר סגל שם בעמ' 35. הוא אומר: «אנו מוצאים את המעבר מן ל-ו בערבית עצמה, כמו מֶלֶכָם – מֶלֶכָם, שֶׁרֶן – שֶׁרִיֹן, עֶנֶק – עֶנוֹק. מעבר זה מבאר לנו את הנסיה היתרה בערבית ליצירת שמות בסיום -וֹן במקום הסיום היותר קדום: -ן». הסברה הזאת, כי סיום -ן הוא מעבר לסיום -וֹן היא בלתי מוסדת. מֶלֶכָם ומֶלֶכָם הם שתי נוסחות מבטא, שההבדל ביניהן אינם רק הקמץ והחולם הסופיים אלא גם תנועת המ' ההתחלתית. על דבר שֶׁרֶן הוכחתי בראיות חותכות, כי הוא בא בשביל ההפסק תמורת שֶׁרִיֹן⁴). עֶנוֹק בא פעם אחת לעצמת 14 פעמים עֶנֶק ביחיד וברבים, והוא בודאי שגיאה; כך היא גם דעת החוקרים⁵). ובדבר בֶּטָחוֹן, עֶשְׂרוֹן נגד קֶרֶבֶן, שֶׁלֶחֶן הם בעצם שני משקלים מיוחדים: -ן ו-וֹן שהיו נוהגים בערבית כמו בסורית⁶). ויצירתם היתה כחך: סיום -ן בא מן a פשוט והסיום -וֹן היה בכנענית

¹ עי' בספרי הנ"ל § 15, ל"ט, מ"ב.

² ובפונית היה ל u: שֶׁפֶט sufet, שָׁלַש salus, ראש rus.

³ עי' אידלון בהשלח כרך כ"ח עמ' 129.

⁴ עי' קבץ, "מחקרי לשון" עמ' 27.

⁵ עי' C. Steuernagel. בתרגום ובאור לספר יהושע כ"א, י"א.

⁶ עי' Syr. Grammatik — Th. Nöldeke § 128, b

כבר לפני תקופת לוחות תל אל עמרנה. בלוחות ההן הוא נעתק בציון u: אֶחְרָנָהּ, הוא תמורת אֶחְרֹן, כי את הפתח הפשוט העתיקו בציון a. ובדרך אגב אעיר על דברי מר סגל באותו מאמר עמ' 38: «וכך גם מהצד השני של החתוך האמצעי. אם יתרכב פתח עם י' אז ידחה חתוכו של פתח בכוון קדמי לקראת מקום חתוכו של י', שהוא גם מקום החתוך של חירק, ותחת פתח יתחך סגל, כמו למשל: יִגְלִי – יִגְלָה, מִשְׁתִּי – מִשְׁתָּה». מתעוררת שאלה: אם כן, מדוע מן פִּית, עֵינ, בִּנִי, הִיכֵל וכו' היו פִּית, עֵינ, בִּנִי, הִיכֵל ולא פִּית, עֵינ, בִּנִי, הִיכֵל?

כמו כן אינם נכונים דברי ה' סגל (שם עמ' 39) «ומפני זה אנו מוצאים צורות כמו גֶרֶן, צֶפֶרֶן, מִן גֶרֶן, צֶפֶרֶן (כמו פֶנֶען), שהיה צריך להתפתח לפי המנהג לצורות גֶרֶן, צֶפֶרֶן, או גם גֶרֶן, צֶפֶרֶן». הרצאת התפתחות התנועות במלים האלה אינה נכונה כלל. גֶרֶן אינו מן גֶרֶן אלא מן גֶרֶן, והרבים שלו גֶרֶנִים (כך גם דעתם של מנחם ודונש) כמו בֶרֶן, פֶרֶל, אֶמֶת – בֶרֶל, פֶרֶל, אֶמֶת וכדומה. השתנות החירק הפשוט הקדמוני לסגל היא חזיון רגיל וחקי בלשוננו. וצֶפֶרֶן הוא מן צֶפֶרֶן או צֶפֶרֶן וצורת צֶפֶרֶן אינה אפשרית. בכלל אין להקיש צֶפֶרֶן ופֶנֶען המלעיליים לגֶרֶן המלרעי. הם משקלים שונים לגמרי.

בטוא a של הקמץ המרחב במבטאים שונים בא בהשפעת הארמית המזרחית. היהודים באו אל בבל עוד בזמן גלות יהויכין. בזמן ההוא היו מבטאים בא"י את הקמץ כמו a בנטיה ל o. בבבל התרגלו בדבור הארמי המזרחי ולמדו לבטא את הקמץ כמו באחרון, כמו a ארך. ויהודי בבל הפיצו את מבטאו במקומות רבים עוד בתקופת הבית השני ובמדה מרבה עוד יותר מהזמן שלפני חתימת התלמוד הבבלי עד סוף תקופת הגאונים, שבכל היתה מרכז היהדות.

צירה בלתי משתנה בא מפתח מֶרכב בִי, כאמור למעלה. מבטאו היה בראשונה aj. שנשתנה אצל אחרים ל ej ואצל אחרים נתכוך ל e מרחב. החולם הקים נוצר בשני אפנים: (א) מן a שנטמעה בו ו' כאמור למעלה; (ב) מן a ארוך קדמוני: קֹטֵל מן המשקל השמי קֹטֵל, קֹטֵל מן קֹטֵל. בארמית, כאמור למעלה, היה a ארוך לוקפא (שבטואו o בארמית המערבית): קֹטֵל. אחרים מבטאים את החולם au ואחרים ou ואצל אחרים נתכוך בטואו ל o ארוך בקצת נטיה ל u.

החולם המשתנה, הבא מקבוץ או מקמוץ פשוט בהברה נגינית, יש שהוא מתפשט ל u ויש – ל o: על – עֵלִי, יָסֵב – יִסְבִּי, לֵן – לָנִי, יָבֹז – יָבֹזִים.

מזה משמע, כי החולם המשתנה היה מבטאו ou. וממנו בא על פי אנאלוגיה המבטא ou גם לחולם הקים, שמבטאו הקדמוני היה au. שני מיני החולם נתאחדו במרוצת הזמן לתנועה אחת בלי הבדל במבטא בין חולם קים לחולם משתנה. לפי זה המבטא המתאים ביותר לחולם הוא ou, כי באופן כזה הוא מתאים להשתנותו פעם לקבוצה ופעם לקמץ.

ההבדל האפיי שבין התנועות הפשוטות לתנועות המרחבות הוא בזה, שהפשוטות יכולות לבוא על פי רב רק בהברות סגורות או בהברות פתוחות מטעמות, אבל בהברות פתוחות בלתי מטעמות הן יכולות לבוא רק לפני אותיות גרוניות. והתנועות המרחבות להפך יכולות לבוא בהברות סגורות רק כשהן מטעמות וזולתן הן בהברות פתוחות.

(המשך יבוא)

הַלְשׁוֹן בְּשִׁירֵי יל"ג*

ג. השפעת המקורות (המקרא, המדרש והפיוטים)

רבה היא השפעת המקורות בלשוננו של יל"ג. ככל משוררי תקופתו מרבה הוא להשתמש בקמעי פסוקים אלא שהוא מרחיב את השמוש הזה גם על ספרות חז"ל וספרות הפיוטים. באמנות מיוחדת יודע הוא לשלב בתוך שיריו פסוקים או בטויים כאלה מבלי שירגישו שהוא יוצא בכלים שאולים. לפעמים נדמה להפך שרק בשיריו קבל הפסוק הישן את מובנו האמתי. הוא יודע לתת ברק חדש לבטויים שנתישנו, מוכן חדש, צרוף חדש, צלצול חדש וכדומה. לפעמים הוא משנה במקצת את הבטוי הישן כדי להתאימו לתכן שירו, וכאן רואים את גדלתו של יל"ג, שידע להביע את רוחו בעזרת אותם כלי ההבעה שהשתמשו בהם משוררינו ונביאינו לפני אלפי שנים, להלביש את הרעיונות החדשים מחלצות ישנות, מבלי שתורגש בזה אי התאמה כל שהיא. בדרך פרט אתה מוצא את יל"ג משתמש: א) בפסוקים בעין או בשנויים קטנים. ב) בהוצאת מלים ממשמעותן. ג) בצרוף מלים חדש. ד) בהוראות שונות למלה אחת. ה) בתמונות תלמודיות פיוטיות. ו) בהוראות נפלות. ז) בשנוי צורות (קלמבור). ח) בחדוש מלים (יצירות חדשות).

א) השמוש בפסוקים בעין

שמוש זה אצל יל"ג הוא כל כך מרובה עד שאין כמעט אפשרות לדגם אותו. אין לך בית שאין בו איזה פסוק מן המקרא או מאמר מן התלמוד משובץ באופן כזה שאינך מרגיש כלל שהוא נֶסַח לכאן ממקום אחר ומענין אחר. אביא הנה משלים אחדים.

אַתָּה מִן הֵן לֹא יָדְעוּ אֲמִיתָנוּ

הַבּוֹזֵה נֶעֱשֶׂה אֶת אֲחֻתָּנוּ?

(קוצו של יד; בראשית ליד, ל"א)

שם¹ פה לאתון, קול לדגת הפנים
כל אבן תבן, כל שית ישיח
שם יגיד דבר בעל הכנפים.

(מפתח שפתי; קוחלת יי כ')

טוב תורה עם משל ומחקר עם שיר
גם שברי לוחות מנחים בארון.
(לראש)
מלמד שלוחות ושברי לוחות מונחים בארון.
(ביב ייד:)

והנה קול תרדה ברחוב הקריה
קול אסתרא בלגיא קיש קיש קריא.
(שני יוסף בן שמעון; בימ פיה:)
לא פי צחקת! פתח העלצל פיהו.

(הילק והצלצל; בראשית יח, טו)

ומריא ורעי ובנו צפר אפרת.
(בעל הכפר)
ובנו צפר ת' ובן צפר להריתו בלשון הכתוב בבלק האוינה עדי בנו צפר.
(במדבר כיג, יח)

ובבן את חיל יום הפקדה.
(הצפרדעים; את חיל פיוט ליוצר דרהש)
כל באי עולם תעביר תחת שבטך
תספר ותמנה ותכתב את גזר דינם.
(שני יוסף בן שמעון; מן הפיוט ונתנה תקף, מוסף לרהש)
על כסאך דין פי תעל לשבת
הפנקם פתוח והיד פותבת.
(שני יוסף בן שמעון; אבות)

ואיכבה בא הרוח בארבע אמות של הלכה
מקום אשר יוסף אסור שם מעודו?
(שני יוסף בן שמעון; בראשית מ', ג')

חדר הקהל עת זכור אונקר
אקרא לבכי ולמספד ולקרחה.
(שם; ישעיה כיב, יב)

אך לא בי האשם, לא עלי הפקדה,
אם זונה ישראל אל יאשם יהודה!
(אל יאשם יהודה)

¹ בעולם המשלים.

ככתוב (הושע ד', ט"ו) אם זונה אתה ישראל; יהודה רמז לשמו.

עוד אֶזְנָה לְקַחַת שְׁמִי

מִסּוּד חֲכָמִים וְנִבְנִיִּים

וּמִלְמַד דַּעַת מְבִינִים.

(נהרא, נהרא ופשטיה; יוצר לרה"ש, חורת הש"ץ)

רְבִים בְּלִבָּם חֲשָׁבוּ

כִּי יִחַל אֶרֶץ רַחֲבַת יָדִים

בְּגֵן ד' בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם.

(הגבעה הרה ללדת; בראשית י"ג, י')

בְּאֶשֶׁר תִּלְלִים שָׁם הוּא — לַעֲמֹד בְּפָרִיץ.

(למשה מונטיפיורי; איוב ל"ט, ל')

וְאֵלִיפֶלֶט פָּקַד אֶת־שָׁרָה בְּאֶשֶׁר אָמַר

נִיעַשׁ אֵלִיפֶלֶט לְשָׁרָה בְּאֶשֶׁר דָּבָר.

(אשקא דרשפמ)

אליפלט במקום ה' שבכתוב בראשית כ"א, א.

יִזְחַן הַסַּנְדֵּלָר — סַנְדֵּלָר בְּקַהֲלָתוֹ...

עוֹשֶׂה צְדָקָה בְּכָל־עַתָּה — מִפְרָגִם אֲשֶׁתוֹ וּבְנֵיוֹ...

(שני יוסף בן שמעון)

על פי כתובות ג' זה הזון ובנותיו כשהם קטנים.

אֶלְמֹד לְשׁוֹן חַל רַק לְהַנְדִּיל תּוֹרָה

וּלְהַשְׁכִּין בְּאֶהְלֵי שָׁם יַפִּיּוֹתוֹ שֶׁל יָפֶת.

(שני יוסף בן שמעון)

במקום יפיותו צ"ל יפיותו; "יפיותו של יפת באהלי שם" (מגילה, דף ט:).

וּמִבְּמָן לִקְרָר כָּל הַיָּמִים

כֵּן נִצָּא בְּרִצּוּעוֹת — בְּרִצּוֹן חֲכָמִים.

(עדר ארני)

במשנה (שבת פ"ה) היתה יוצאה ברצועה... שלא ברצון חכמים.

הָדָג אֲנִי כִּי תִשִּׁית עָלַי לִבְדֹּק,

אִם תִּנֵּן כִּי תִשִּׂים עָלַי מִשְׁמֶר.

(הדג הקטן)

ככתוב (איוב ז' י"ב) הִיָּם אֲנִי אִם תִּנֵּן,

שׁוּב גָּא אִפּוֹא הַמִּיָּמָה הַשְּׁלִיכֵנִי

עַד אֶנְאָה בְּנַחַל אֲזִי תִשׁוּב תִּצּוּדֵנִי.

(הדג הקטן)

המשורר נקט לשון "גאה בנחל" במקום "גדל בנחל" להפיל את צלצול

פסוקו על פסוק אחד באיוב וַיִּנָּאֶה בְּשַׁחַל תְּצַוֶּנִּי (איוב י', ט"ז) וכנראה גרס לזה הפעל „תצורני“ על פי חקי האפרצפציה.

אַל נָא, צְדִיק כְּבִיר, בְּפֶשֶׁךְ תִּרְשִׁיעַ.

(הדבר בבהמות היער)

אף כאן יש שמוש בלשון הכתוב בהוספת „נפשך“, כדי לתת למלים צדיק כביר מובן של פניה שאינו בכתוב; ואם צדיק כביר תרשיע (איוב ל"ד, י"ז).

אֵךְ חָצִיר הָעֵם יָתוּר לוֹ בְּרֶפֶשׁ.

(סלוק שכינה)

בכתוב (ישעי' מ', ז') חציר הוא כנוי לעם. המשורר עושה חציר למשלים לפעל יתור ר"ל העם מתגולל ברפש ואוכל חציר בבהמה, אין עינו אלא למלא במנו הרעבה.

וַיֵּם יוֹעַם אִישׁ לֹא זָעַם אֱלֹהֵי

מִה יִתְרָץ מָוֶת, אִם אֱלֹהִים — חַיִּים!

(ארוט השיר הששי)

אלהים חיים ומלך עולם (ירמ' י', י'). שלא ברצונך אתה נזכר את דברי גדול משוררנו בימינו

לֹא חוֹנְנֵתִי בְּמַתְלָעוֹת וּבְצַפְנֵי

כְּלִיפְתִּי לֵאלֹהִים וְאֵלֵהֶם — חַיִּים!¹

(על סף בית המדרש)

וְכַתַּתּוֹ אֶת לְעַם לְמִזְמוֹרוֹת מִזְמוֹרוֹת

קָרָדָם וּמָרַג — לְנִכְלִים וְכַזְזוֹת

וּלְדַבְּרֵי תַּכְמִּים — דְּרַכְּנֹת וּמִסְמָרוֹת².

על פי הכתוב (קוהלת י"ב, י"א) דברי חכמים כדרבנות וכמשמרות נמועים.

(ב) הוצאת מלים ממשמעותן

1. שָׁנִים רְעוֹת גָּרוֹן פְּתוּת.

(בית מועד לכל חי)

2. קָר דָּלָף מִזְרָד, חֵם שָׁמֶשׁ בּוֹעֶרֶת

יָד הַזֵּיהָ, שֶׁן רָעָה, רָגַל עוֹבְרֶת.

(הפרדות)

בשתי הדגמות הללו השתמש המשורר בלשון הכתוב: שֶׁן רָעָה וּרְגַל מוֹעֶדֶת (משלי כ"ה, י"ט) אלא ששם הכונה שן רעועה, שבורה וכאן צרף אותה

¹ גם אצל יל"ג עצמו יש בית כזה: כי הכל אלהים ואלהים — חיים (חג לאדני).

² תמ' מסקרות לשם החרוז עם מןמרות.

המשורר עם גרון פתוח (דגמה 1) או עם „רגל עוברת“ (דגמה 2) כדי להטעים לקורא המובן שהוא רוצה בו: השן הרועה האוכלת.

עֵין פִּשְׁתָּה כְּהָה, שְׁפָה נֹבֶלֶת
בְּרֹאשׁ קָרְחָה, בִּפֶּה נִקְיוֹן שְׁנִים
הַעֲזָרְקִים צִיָּה, הַיִּרְדָּה נֹפֶלֶת.

(חנה לאחר שלשים)

בשורה השנייה בא הצרוף „נקיון שנים“ שהוראתו במקרא—רעב, במובן חסר שנים. בשורה השלישית לקח המשורר דברי איוב (איוב ל', ג') „העורקים ציה“ שכונתם הבורחים אל המדבר (ערק=ברח בארמית) [וכן ביאליק: „ונצלק למִדְבָּר וְנֹאמַר לְצִיָּה אֲמַנּוּ!“ (מתי מדבר, שירים, שט"ז)] ויצק בהם מובן אחר „העורקים“ ו"א צנורי הדם נעשו ציה ושממה=חרבו ויבשו¹).

וּבְכָל-עֵת וּבְכָל-רֶגַע, שִׁקְרָה אוֹתָם פָּנַע
כָּל-דָּבָר קָשָׁה, צוּרִים אוֹ אֲבָנִים
עֹבֵר הוּא וַיֵּשֶׁם לוֹ סֵתֶר פָּנִים.

(סיר יוצר חרש וסיר הנחשת)

שוב „סֵתֶר פָּנִים“ במובן: היה סתרה על מי... במקרא (איוב כ"ד, ט"ו) אין לו הוראה זו.

כָּל קֶדֶשׁ מִרְמָס, עַל עֶפֶר כָּל נַחַת.

(סלוק שכינה)

על פי המקרא: „יחד על עפר נחת“ (איוב י"ז, ט"ז) בשנוי המובן של „נחת“.

אֲמָנָם עֲדֵר הַיָּקָר צֹאן בְּרִזָּל אָנוּ
הֵן כָּל-זֹאת בְּאֲתָנוּ וְלֹא נִכְחַד קִמָּנוּ.

(עדר אדני)

„צאן ברזל“ בסוי טכני תלמודי למשג קנינים קימים שאינם הולכים לאבוד. אצא לקראתך ובחבוק ידים.

(לרב ט"ג)

חבוק ידים (במשלי ו', י') נרדף לעצלות. המשורר רוצה לומר שיושיט לו ידיו לשאל בשלומו.

1. וּלְעֶפֶת הַחֲמוֹר הַתִּישׁ כִּי יַעַן

אוֹ אֲנִי נִצַּלְח וְזִמְרִי עֲרִיצִים נַעַן.

(בעלי השיר)

2. אֲרַעִישׁ מִיתְרֵי נִבְלֵי אֲרַעִישׁ לֹא אֶרְף

וְזִמְרִי עֲרִיצִים בְּמִרוֹם אֲשָׁמִיעַ.

(בעלות השחר)

¹ ואולי מפרש כך המשורר את הכתוב, עין באור שם.

מלשון הכתוב זמיר עריצים יענה (ישעי' כ"ה, ה') בשנוי המובן של עריצים ושל יענה.

סַעַר מִתְנוֹזֵר אֲבָהָה, אֲפָהָה לֹא עָרָף
וְנָשְׂרִים קָלוּ לִי בְקִטְגֵי־הָרֶמֶשׁ.

(הארז והקנה)

„נָשְׂרִים קָלוּ” במקרא (שמואל ב' א', כ"ג) בתוראה אחרת.

שִׁמְחָה נָא עָרְבֵנִי עִמָּךְ, הַחֲרָם!

(השמש בנבורתו)

ערבני עמך=הִתְעַרְב אֹתִי; בכתוב (איוב י"ז, ג') מובנו ערבות ולא הִמְרָאָה (המריה).

וּבְנוֹצָתָם יִמְלֵא לֹא יִקָּר פָּרִים.

(בעל הכפר השועל והכלב)

וְכֵן: בִּיקָר פָּרִים שָׁמָּה אִשָּׁה שׁוֹכֶכֶת.

(אסנת)

„יקר כרים” הוא במוי מן הכתוב וְאִי־בִי ד' בִּיקָר פָּרִים כלו בעשן כלו (תהלים ל"ז, כ') ואף כי למלים „ביקר כרים” שם אין באור ברור (כרים-מישור—כר נרחב; כבשים וכדומה) על כל פנים אין כל ספק, שאין כונת הכתוב לכרים וכסתות, והוצאה אפוא מלה זו ממשמעותה שבמקור.

אִישׁ אֶל אָחִיו סָפְרוּ עָרְכוּ

קִרְוֹת בְּתִימָז וְחִדְשׁוֹת צִמְחוּ.

(בקור חולים)

מן הכתוב קרות בתינו ארוים (שה"ש א', י"ז) בשנוי משמעות של קרות למקרי החיים והמוצאות אותם.

וַיִּשְׁלַח מַלְאָכִים אֲחִיוֹי חֲרֵב

וּבְחִזָּקַת הַיָּד אָכַף עֲלֵיהֶם פִּיהוּ.

(אדו"מ השיר הששי)

במשלי (ט"ז, כ"ו) אכף עליו פיהו=פי האוכל; וכאן פיהו=המדבר.

הֵן הוֹסִיף אֶךְ מִכְאֹב, כִּי הוֹסִיף דַּעַת

כִּי נָכוֹן אֶל צִלְעוֹ מָחָר הַשָּׁבֶר.

(אדו"מ השיר השמיני)

המשורר השתמש בלשון הכתוב יוסיף דעת יוסיף מכאב אלא שהוסיף אל דעת מאמר מְשַׁעֲבֵד, כי וכו' ועל ידי זה הוציאו ממשמעותו, שבמקרא הוא שם וכאן הוא שם הפעל.

וּבִכְנָף הָרְגָנִים עָלוּ שְׂמִימָה

גַּם נֶפֶשׁ הַמּוֹמֵר עֲלֶתָה, נִשְׁאָה.

(אדו"מ, שיר י"ב)

כאן רַנְנִים—זְמִירוֹת ור"ל שנשמת המשורר עלתה על כנפי השירים בעלותם שמימה. במקרא יש לכנף-רננים מובן אחר, כידוע.

וַתִּקְוֶם הַנְּפֹשׁוֹת הַכְּפוּפּוֹת מְרֵב צָרָה

וַתַּחֲיָה זִבְחֵי אֱלֹהִים רוּחַ נִשְׁבְּרָה.

(במצולות ים)

סָרַם הַכְּתוּב: „וַתַּחֲיָה רוּחַ זִבְחֵי אֱלֹהִים נִשְׁבְּרָה“ (תהלים נ"א, י"ט)

כלומר היא החיתה את רוחם הנשברה של הגולים הנודדים שהם „זבחי אלהים“. מה נפלא ומה עמק כנוי זה!

מִן הַפֶּסַח הַהוּא לֹא חָדְלוּ שָׁמָּה

מִצּוֹת וּמִזְבֵּיחַ וּתְשׁוּאוֹת מִלְחָמָה.

(אשקא דרשפק)

המשורר הוסיף ותשואות מלחמה לפרש את ה„מצות ומזבחים“ שאינם

כמשמעם.

שֵׁם פֶּחַ לֹא עֲצָרְתִּי וְאַמְכָּר לְעֶקֶר.

(ודוי)

עֶקֶר—עֲקִירָה=כפירה בעיקר, דלא כמשמעו במקרא (ויקרא כ"ה, מ"ז).

וכן הפעל אמכר הוראתו אינה זו שבמקרא.

בֶּן שֵׁשׁ נִתְּנָהוּ אֶל הַחֶדֶר

בְּמָקוֹם מְלָמֵד שֶׁפָּרְחָה בּוֹ צִרְעָת.

(שני יוסף בן שמעון)

לקוח מילקוט שמעוני על הכתוב ותמאן המלכה ושתי (אסתר א')

„אמר ר' יוסי בר חנינא מלמד שפרחה בָּהּ צרעת“ בשנוי המובן של „מלמד“.

מִדּוּעַ כָּל אֲבִירֵיךָ נִסְחָפוּ.

(אל יאשם יהודה)

מן הכתוב (ירמ' מ"ו, ט"ו) נסחף אביריך במובן גבורים נושאי השירים.

סָרַף הָרֵב אֶת הַכְּרִבִּיּוֹת בְּאֶפֶס.

(ברבורים אבוסים)

סָרַף במשמעות הודיע שהם „טרפה“ השוה: „ובאת לפני רבי מחט

שנמצאת בעובי בית הכנסת והפכה רבי ומצא עליה קורט דם וטרפה

חולין נ"א (והרגיל הַסָּרַף¹).

וַיֵּשֶׁם צִיר אֶל דִּלְחֹת אֶמְרָתוֹ

אֶת הַכְּתוּב: לָרֵב מִרְבָּה נִחְלָתוֹ.

¹ המלה „באפו“ באה, כמובן, רק לשם שלמות הפסוק (איוב מ"ו, ט') שהרי הרב פוסק ההלכה ומסריף לא מתוך זעם וחרון אף על השואל, וגם זו אחת מן המליצות שקראתי להן בתחלת מאמרי הראשון „ריקות ושדופות“.

כאן נותן יל"ג דוגמה יפה איך מוציא הדרשן את הכתוב ממשמעו.
 „לָרַב תִּרְבֵּה נַחֲלָתוֹ” הוא כתוב (במדבר כ"ז).

אֲמַתְחֶםס רִיקָה

וְכִיסִם אֵינָנוּ מַעֲלָה גֵרָה.

(המושק והשפן)

„גרה” מלשון „עשרים גרה השקל” אולם העלית גרה הוא ענין אחר.
 וכבר השתמש במליצה זו עמנואל הרומי ביתר חריפות: „וכבר בארו אנשי
 הסגולה כי הפרושה אינה תהלה וגרה איננה מעלה” (עמנואל מחברת א').
 פִּי סוּף פֶּל הַקִּינֹת „בְּזִכּוֹר מָה הָיָה לָנוּ”.

(מחלת הזכרון)

„זכור ה' מה היה לנו” הוא שם הקינה האחרונה באיכה והמשורר רומז
 בה לזכרון בכלל.

וּבְיָדְךָ לֹא-תִצָּלַח לְגִהוֹת מִנִּי הַשָּׁבֶר

בְּלִמִּי אִם בְּכֶתֶב שָׁעַל גִּבִּי הַקָּבֶר.

(מחלת הזכרון)

בהוריות דף י"ג נחשב „הקורא כתב שעל נבי הקבר” בין עשרה הדברים
 הקשים ללמוד ופירש"י קשים לשמוע. אולם המשורר ערבב עשרה הדברים
 הקשים ללמוד בחמשה דברים אחרים המשכחים את הלמוד. בכל אופן יש
 כאן הוצאת המלים ממשמען, כי שם הכונה קריאת החרות על המצבה והמשורר
 רומז למצבה שיעמידו על קברו, כלומר רק המות ירפאהו ממחלת הזכרון.

הֵן וְכֶר-כֶּלֶצָרָה, פֶּל תִּזְכָּחַה וְנִצָּחָה

אֶתָּה מִחָה וּמִסָּעָף, פֶּאֶרָה, בְּמַעֲרָצָה.

(רפואה בדוקה)

מסעף פארה במערצה כתוב הוא בישעי' אולם שם משמעות פארה הוא
 ענף, ושם משמש שם זה כמשלים לפעל מסעף, אולם יל"ג מוציא אותו ממשמעו
 ונותן לו מובן של שע"פ „פורה” שר של שכחה (אף כי הכתיב אחר) ועושהו
 למלת הפניה.

שִׁמִּי תִמְרוּרִי אֶל נֶכֶח פְּנִידָה.

בכתוב (ירמיה ל"א) „שימי לך תמרורים” ר"ל ציוני דרך (משרש תמר)
 והמשורר אמר שתשים לנכח עיניה את התמרורות: „תמרורים” מענין בכי
 תמרורים (מן מר).

תַּחַת יָדִם תִּמְתָּה לֹא נִשְׁחָתָה

וַיִּגִּיעַ בָּפֶם לֹא אָכַל הַבִּשָּׁת.

בירמי' (ג', כ"ג) באה מליצה והבשת אכלה את יגיע אבותינו. המשורר

הפך הנושא „בשׂת“ למשלים את המשלים „יגיע“ לנושא ור"ל כי עמלם לא קלקל את צניעותה.

לְכַלְעֵמִי הָאָרֶץ וּלְכַלְהֵלְשׁוֹנוֹת
יֵשׁ מִלְכֵיּוֹת וְשׁוֹפְרוֹת — אֲרָצוֹת וְצְבָאוֹת —
וְאֶנְחֵנוּ אֵין לָנוּ בְּלָתִי אִם זְכָרוֹנוֹת.
(המליץ לקוראיו)

למלים „מלכיות, שופרות וזכרונות“ יש פשט ורמז.
נִפְתַּח בְּכֹד וְנִסְיָם בְּחִבִּית.
(נהרא נהרא ופשטיה)

ר"ל נתחיל במועט ונגמר במרובה על פי הבטוי התלמודי: פתח בכד וסיים בחבית? (ב"ק דף כ"ו).

וּבְכֻלּוֹן עֵינִים יוֹם וְלַיְלָה
תִּצְפֶּה לְקִרְיַת הַנֶּגֶד
(נהרא נהרא ופשטיה)

„קריאת הגבר“ בשנוי משמעות מקריאת התרגל לקריאת הבצל.
יש לו למשורר בתים לא רבים, שבהם באו מלים בעלות דרמשמעות,
חריפים ומשעשעים:

לִפְנֵים מִלֶּנָּה הָיִיתִי...
בְּמָקוֹם מְנַח הוֹשִׁיבוֹנִי
בְּעֵלִיּוֹת וְהִקְפּוֹת הִלְעִיסוּנִי...
עָתָה לֶנָּה הִנֵּנִי
הָיִיתִי לְמוֹ לְחֻרְפוֹת
וְלֹא יִתְּנוּ עוֹד הִקְפּוֹת.
(גלגל החור)

הקפות—הקפות תרתי משמע.
דוֹר סוֹרֵר עֲזָבְתִּי
נִרְעָמִי עַיִן מִן הָעֲשִׂירִים
וְנִצָּאוּ לִי אֵלֶּה הָעֲשִׂירִים...
(גלגל החור)

בָּרַב עַיִן הֵם שָׁמִים
עַל בֵּן יִשְׂאוּ חֲרַפַּת רָעַב כָּל הַיָּמִים...
לֹא שָׁמוּ עַיִן בְּדַת
כִּי אִזּוֹ הָעֲלוּהָ אֶל הַדַּעַת.
(רפסדות)

רַבְּנֵינוּ... יִגְרְעוּ עֵין מַעֲדָתָם
וְחַיִּים רַק עַל דָּתָם.

(שם)

בכל שלשת הקטעים הללו משמש השם עין בשתי הוראות. עין — כלי
הראות; עין — האות המ"ז בא"ב העברי.

השם „אח לצרה“ (ח"ה 66) איננו לקוח מן הכתוב במשלי „אח
לצרה יוֹלֵד“ אלא מן „אח“ שביחזקאל: „אמר אח אל כל התועבות“ ולפי זה
„אח לצרה“ = „הוא לצרה!“

וְלִפְנֵינוּ דָּהָר סוּם אֶבִּיר לְבֹשׁ רָעָם.

(החמור והסוס)

הבמז „לבש רעם“ לקוח כנראה מאיוב הַתְּלַבֵּשׁ צוּאָרוֹ רַעְמָה (איוב
ל"ט, י"ט) בשנוי משמעות.

וְתַתֵּן עֲלֵיהֶן קוֹלָה קוֹל רָעָם
וּבְיָדֵי סֹלַע אוֹתָן הַנִּידָה, הַנִּיעָה.

(חנה ושתי שפחותיה)

„בידי סלע“ ר"ל ביד קשה מן הבמז: „גשמו בידי סלע שופטיהם“
(תהלים קמ"א, ו') בדרך השאלה.

וּבְשָׂאָר רֹחַ אָדָם יוֹתֵר הָאֱמָנִתִּי.

(ערכי הנחל וההרסים)

„שאר רוח“ ז"א השארות הנפש. אולם בכתוב: „ולא אחד עשה ושאר
רוח לו“ (מלאכי ב', ט"ו) יש למלים אלה הוראה אחרת.

כִּי לֹא בְּכֶסֶף תִּקְנֶה כִּי—בְּמִשִּׁיכָה.

(שם)

קנה במשיכה ר"ל בגנבה לקוח מדרכי הקנין שבתלמוד שאחת מהן היא
משיכה—בשנוי המשמעות.

וּפָרַסְתָּ רֶגֶל מַגִּידִי בְּעֶלְמָה
לֹא בָאָה אֶל שַׁעַר עִירוֹ מַעֲתָה.

מגידי בעלמה ר"ל המגידים החשוכים, במזי לקוח מהתלמוד (ערובין נ"ג):
בשנוי המובן, (בערובין נקראים כך התרנגולים ע"ד החדוד).

עֲמוּ הָרוֹפְאִים לִקְצִיר תִּצְאוּ
וּבְשָׂדֶה הָרְפָאִים שִׁבְלִים לִקְטוּ.

מלשון הכתוב כמלקט שבלים בעמק רפאים (ישעי' י"ז, ה') בשנוי משמעות
השם רפאים משם עצם פרטי (שם עמק על יד ירושלים) למובן רפאים —
מתים, יורדי שאול.

גִּרְר בְּנִדִּים, בְּכַפָּרִים גְּלִינָה
מִפְרָחֵי הַכֶּרֶמֶל וְלֶךְ אֶכְיָנָה.

(אדו"מ השיר המ')

מן הכתוב „נצא השדה נלינה בְּכַפָּרִים“ (שה"ש ז', י"ב) אלא ששם כפרים רבוי מן כָּפַר והמשורר צרפו עם נרדים לשבר את און הקורא כי כונתו לכפרים מן כָּפַר=בָּשָׁם.

הֶחֱתַן עִם הַכֶּלֶה לֹא הִתְרָאוּ פָּנִים.

(אשקא דרשפק)

התראות פנים במקרא הוא רק למלחמה „לכה נתראה פנים“ (מ"ב י"ד, ח'; דהי"ב כ"ה, ז') „ויתראו פנים הוא ואמציהו“ (מ"ב י"ד, י"א; דהי"ב כ"ה, ח"א) והמשורר הרחיב את משמעות הבטוי לראיון בכלל. על פי הכתוב וַיִּשְׁקְנוּ מִי־רֹאשׁ (ירמ' ח', י"ד) הוא כותב: מִי רֹאשִׁי שָׁתוּ, הִמְעַתִּי כְּנוֹי¹.

(לנשמת עושה השחר)

בשנוי משמעות השם ראש—אָרֶס, ראש פתנים, למוכן ראש כפשוטו, ומִי־רֹאשׁ=דמעות.

הַשּׁוֹמְרִים תּוֹפְפוּ הַכְּרִיזוּ

יּוֹשְׁבֵי הַגְּבִים הָעִיזוּ.

(הצפרדעים המבקשים להם רב)

יושבי הגבים העיזו הוא כתוב (ישעי' י', ל"א) והמשורר משתמש בו במשמעות שם עצם כללי גבים — בזרות ובשנוי עבר לצווי.

ג) צרוף מלים חדש

על פי הבטוי לב אורב הוא לי (איכה ג', י') יש אצלו צרוף חדש לב-אָרַב בצלצול זָאֲבִי עָרַב (תחדוש הוא לא של יל"ג). יִמְרָה גַם אָדָם כָּאֲרִי וּכְדֹב-אָרַב.

(אדו"מ שיר ד')

צרוף מלים חדש הוא „שָׁכַל מאויים“:

פְּתָאם מְרַעֲדִים עֲמָדוּ שְׁעָרוֹ

כִּי כָל-מְאַנְיָהֶם יַחַד שָׁכְלוּ.

(על הר ציון ששם)

חדש הוא הצרוף:

רֹאשִׁי-מְאַנְיָה הָכֹן כְּלָמוֹ.

(שרש נשמתי)

¹ לדמעות הוא קורא גם רסיסי עינים: „בְּרִסְסֵי עֵינִים עֲצֻמָּיהֶם הַשְׁקִיתִי“ (הלי אח).

וכן ביאליק: ותוסף לרצץ ראש כל־מאנייה.

(המתמיד)

יפה הוא הצרוף העשוי בלשון נופל על לשון: „תכל עם תכליתה“ (לרב מגין), מפתיע הוא הבטוי „ויסירוהו מן־שר“ העשוי על פי „ויסירה מנבירה“. המשורר נשתמש במלת נשר שהוא שם עצם כבשם תאר — מלך העופות (דוגמת השם הרומי הפרמי Caesar שנעשה לשם תאר — „מלך“=קיסר). מוזר קצת הוא הצרוף הנמצא לפעמים קרובות בשיריו: „קרוב לגשת“ על פי רב בחרוז עם „רשת“, „קשת“:

לא יקרבו אליכם לגשת פחים ורשת.

(הדגים והשלד)

עד אשר ראתה כי יתם תצב דרכו, כי יקרב לגשת

אז קמה חיש ותעף כחץ מני קשת¹).

(הארנבת והצב)

משנים הם הבטויים „ערוץ יקחת הלחי“ (חנה) זאת אומרת גומת הלחי „מקצעות הלחי“ (האלמנה הצעירה).

מחדש ונכון הוא הצרוף הפג עצב (במקרא אין פוג בהפעיל ונמצא בתלמוד הפג טעם שנה).

אם אמרי אשכחך עצבי אפינה.

(אדום שיר ג')

יפה הוא הצרוף „אש־הקסים בשלג נוזלת“ (קוצו ש״י ב') = אדם הלחי על לבנה. מוזר הוא הבטוי „יפי גלבט“.

אל תבכי למו אל נא תתנפחי.

פן תכה עיגד פן יסיד ולבט.

(אדום השיר הי"א)

מקורי הוא הצרוף: „חש בעצלתים“ (הארנבת והצב). הבטוי „שרד דרך במובן הלך לאט, שהסופרים משתמשים בו עכשו, אף על פי שבמקורו במקרא „משרכת דרכיה“ (ירמיה ב') ענינו לכל הדעות אחר, נמצא אצל יל"ג פעמים אחדות למשל:

בין פה שרד תצב דרכו, חש בעצלתים.

(הארנבת והצב)

לזין העין במגדלת אומר יליג „יחליץ בת עינו בשפופרת“ (קוצו של יוד), במקום קדים יפין אור (איוב) יש אצלו „קדים זורע אור“ (אדום נ"ו).

¹ אולם עין אנרות יליג ח"ג מס' רפ"א.

השוה גם ביאליק „אור רמיה זרע ירח“ (הצור והגל). חדשים הם הבטויים „תִּרְבּוּנִי יום“ (מזמורי יהודה ד', ג), „עֲטִינִי תִּהְיוּ“ (אם מִבְּקָה), „עֲטִינִי הַעֲבִים“ (הבערה), לִכְבוֹ יִתְרַפֵּק לְמִצָּא מְנוּחַ (אדו"מ שיר ה'), „עֲטִרַת הַפְּלִכּוֹת עֲנֻקְתָּהּ“ (השיר ה"ב) איננו בטוי מדיק לדעתי, שכן ענק לא יאמר על הראש, כי אם על הצואר כעדות הכתוב וְעֲנָקִים לְגִנְרוֹתֶיךָ; וכן בתלמוד „מעניקים חמה לצואריהם“. יפים הם הבטויים אֶהְבֵּת אִמִּי (ח"ג נ"ד), אֶפִּיקִי דְמַעָה (שם נ"ה), רַחֲשִׁי נָעַם (שם) רַחֲשִׁי תִקְוָה (שם), יָמִים וַיִּרְחִים פְּצָלָיִם נִהְלְכוּ (נח), דוּמָם פָּתְחוּ (ס), קִנּוּת נָעַם (סד), חֲשֵׁרַת יָמִים (אדו"מ השיר ה"ב), נִידְנֶפֶשׁ (אדו"מ השיר ה"א), רַחֲמֵי עוֹרְקִים (אדו"מ השיר ה"ב), שוּמֹזַת וְקִדְרִים распоряжения על פי הכתוב „מֵאֲתוֹ הָיְתָה שוּמָה“ דאבשלום וכדומה רבים. משובש הוא הצורף „נפש נהלאה“:

„נֶאֱסַף הַצִּדִּיק מִפְּנֵי הַרְעָה וְנִפְשׁוּ הַנִּהְלָאָה בֵּן עֶדֶן עֲלֵתָה“ (מצבה כ"ו); נִהְלָאָה הוא נפעל משרש הלא שממנו „הלאה“ ו"א מרחקה, נדחה והכתוב, עצמו מעיד כי כך פרושו של נפעל זה: „אספה הצולעה והנדחה אקבצה... ושמתי את הצולעה לשארית והנהלאה לגוי עצום (מיכה ד', ו', ז') ברור כי „הנהלאה“ מקביל ל„הנדחה“ ושניאה זו מוצאת לה מקום גם אצל סופרי זמננו, החושבים נהלאה במובן נִלְאָה, עֲיִפָּה.

ד) הוראות שונות למלה אחת

אתה מוצא אצל יל"ג פעלים ושמות רבים המשתנים בהוראתם לפי המקום שבו באים. התכן או המלים המקבילות קובעות אז את משמעם. בְּעֻבּוֹתוֹת אֶהְבֵּה וּבְמַעֲדוֹת נַחַת (חנה ת"א), כאן מעדנות נרדף אל עבותות והוא על פי איוב (ל"ח, ל"א) התקשר מעדנות כימה, אולם בבית: וּלְבֵין שְׁנֵי מַעֲדוֹת יָגֶשׁוּ (בית מועד לכל חי) או במשל המות וההולך למות (ח"ב) עוד לא תֵּלֶךְ מַעֲדוֹת לְמָקוֹם מְנוּחָה, יש ל„מעדנות“ הוראה על פי הכתוב: „וילך אליו אנג מעדנות“ (שמ"א ט"ו, ל"ב) ובשיר בין שני אריות (ח"ג) יש לו לשם מעדנות עוד גון שלישי: נִפְשׁוֹתֵיהֶן הַמַּעֲדוֹת הַמִּצְאָנָה נַחַת וּמַעֲדוֹת לְשִׁמְעַ עֲנֻקְתָּ חֲלָל. מעדנות = עדנים, עֲנָג.

שֵׁם מַעֲנֵן בְּהִיר הוֹד קוֹלוֹ יִשְׁמִיעַ

וְשִׁחָקִים בְּרָאִי פָגִיהוּ יִרְקִיעַ

פֶּה לָפָה בּוֹ יִשְׁקוּ מַעַל וְתַחַת.

(חג לאדני)

הַסּוֹסִים נִתְּרוּ לְשִׁחָקִים אֶרְקִיעַ.

(בירת בלילה)

נָדָא לְמְרוּמִים לְשִׁחְקִים נְרָקִיעַ.

(אדו"ם שיר י"ב)

הֶרְקִיעַ בְּדַגְמָה א' פְּרוּשׁוֹ שִׁקָּף אֶת הֶרְקִיעַ, בְּדַגְמוֹת ב' וּג' הַתְּרוֹמָם
עַד הֶרְקִיעַ:

עוֹד רוּחַ נִעְלָמָה אוֹתָהּ הַשִּׁיבָה

וְדָמִי קוֹל מְסֻמָּתָר אֲנִנוּ שׁוֹמֵעַת.

(סוד אלוה)

מִיזִם בְּדָבִיר אָבִי בָּאתְ אֹרֶחַ

נִעְלָמָה אֲנִי, יִינָה עֲבָרְנִי.

נעלמה הא' כפשוטו, הב' מלשון הכתוב: „גם את תשכרי תהי נעלמה“

(נחום ג' י"א) ויגיד עליו רעו: „ייןך עברני“.

מְקָרֹז וּמִכְרֹזֶק בָּאוּ אוֹתְכִיד לְשׁוֹשׁ אֶתְךָ מְשׁוֹשׁ... רָעִים וּמִתְרַוָּעִים.

(מומורי יהודה הי"ד—ט"ו).

עִם סָכַל וְחֶסֶד דָּעַ, אָחִי, אֵל תִּתְרוֹעֵעַ. הַרְאִשׁוֹן הַרְאוֹת כִּרַּע וְהַשְׁנִי

לְהַתְרוֹעֹת לְהִיּוֹת רָע (על פי פרוש רש"י).

בִּימֵי הַבְּצִיר עַת חָם צַח וְדִלָּף

בֶּן יוֹם אֶחָד יַחְלְפוּ מִזְגִּים אֵלָּה.

(השמש בגבורתו)

לֹא הוֹרִידָה דְמָעָה אֶף דִּלָּף.

(במצולות ים)

דִּלָּף הַרְאִשׁוֹן — גִּשֶׁם טוֹרֵד, הַשְׁנִי — טַפָּה.

יֵשׁ חֶרֶף בְּמוֹבֵן יִלְדוֹת (מוֹשֵׁג מִשְׁאֵל דְּרוּמִי) וְיֵשׁ חֶרֶף זִקְנָה (מוֹשֵׁג מִשְׁאֵל

צַפּוֹנִי) וּבִשְׁנֵיהֶם יִשְׁתַּמֵּשׁ הַמְשׁוֹרֵר בְּמִקְוֵמוֹת שׁוֹנִים וְגַם זֶה עַל יַד זֶה:

אֵד סַעֲרוֹת חֶרֶף זִקְנָה וְקָרַח

עֲקֻבוֹת עַת חֶרְפוֹ עָדֵן לֹא הֶעֱבִירוּ.

(הנשר ושעירי היער)

וְכֵן פִּיט הַרמב"א בְּתַרְשִׁישׁ:

אֶרְאֶה יָמִי תִּקְרַ וְהֵחֵם גַּם קִיץ וְאַבִּיטָה וְיָמִן חֶרֶף

מֵאִין שְׁתּוֹת יֵינִי יָמִי רָעָה הַסָּה וּבִשְׁתּוֹתֵי יָמִי חֶרֶף.

אֵף כֹּאן הַרְאִשׁוֹן חֶרֶף הַהִפְךָ מִן קִיץ, הַשְׁנִי יָמִי נֶעַר, נִרְדָּף לֹאבִיב.

מִי יוֹדֵעַ לְשׁוֹב יִפְרֹשׁ אֲזֻלָּת.

(הדבר בבהמות יער)

הוּא שׁוֹשְׁנָה מִזְכֵּת חֵן אֵד אֲזֻלָּת.

(השושנה וצפור קיץ)

אולת הא' כפשוטו שם מפשט הפך החכמה, הב' שם תאר מן אויל
ע"ד עגרה, אלמת.

1. לא ארשן לו באשה באמונה ומחר

פי אם כן פשגל ופילגש.

2. פשגל לימינד היא נצכה עתה.

(אדום השיר הי')

הא' שגל — זונה; הב' — מלכה (ועיין מס' רה"ש דף ד').

1. לשובר בנחל צמאונם נקבצו.

(אדום שיר א')

2. לדם יערג בצמאון לפנים.

(אדום שיר ד')

הא' — צמא (בכתוב: „ישברו פראים צמאם“ וצמאונם כדי למנוע שוא
ברה"מ), הב' מקום שרב, מקום צמא למים.

1. ולפניה עלמה יפה בורעת

דבר נחוץ לה ותבקש משמעת.

(אסנת ח')

2. לפני איש רך הלב בעל נפש נכנעת

אשר יעץ לנו בשת, עבדות משמעת.

(צדקיהו בבית הפק')

משמעת א' הקשבה, המית און, הב' הכנעה.

1. וכלבנת שנהב באשנב נבטה.

(אדום שיר ג')

2. אתרי הלב הקריב השנהב לגשת.

(מראות ננעים)

הראשון שנהב כתרנומו שן דפיל (מ"א י', כ"ב) והשני — פיל. היסוד
למובן הב' לא ידוע לי, אולם כך נמצא שמושו גם אצל אחרים, עיין למשל
חשמונאים א' ח', ז', ואתו מאה ועשרים שנהבים (כתובים בתרגום פרנקל),
בן-זאב במלון גרמני-עברי מתרגם אף הוא עלעפאנט — שנהב.

1. התצרות הבתים מלאים קיא רפש

הנקיים מהטה בתי הנפש?¹

(שני יוסף ב"ש)

2. גם בתי-הנפש תבה הרוח.

(סלוק שכינה)

¹ גם שמוש זה עתיק הוא.

3. אֵל אַחַת הַתְּנִיזוֹת בִּי תִסּוֹר פָּעַם

לְקִנּוֹת קִשּׁוּרִים וּבְתִי הַנֶּפֶשׁ.

(העלמה וצלמה)

בדגמה ג', „בתי־הנפש“ כמשמעם בישועי' (ג', כ'), בדגמות א' וב' בתי

הנפש בהוראה חרשה. מן הוראה זו יש אצלו גם היחיד בית נפש:

אָדָם אִם מְחַמֵּר קֶרֶץ פִּשּׁוֹר פִּעֲנָל

בֵּית אֵל בֵּית נֶפֶשׁוֹ.

(אדם דו פרצופין ב')

„נָבִיא בֵּית הַנֶּפֶשׁ יִהְיֶה לְבָד“.

(ס"א)

יש אשר ישתמש בבטוי אחד כדו אפנים על פי דעת מפרשים שונים, למשל:

אֶפְלוֹת לַיִל אֵד עֲבְרוּ נְגֻזוֹ

וְזִרְעוֹת עוֹלָם אָדָמוֹ וַיִּפְּאוּ.

(האשה ושתי שפחותיה)

(מענין ששתי שורות פיוטיות אלו מצאו מקומן דוקא במשל! אולם כאלה

רבות עמו). המשורר משתמש בלשון הכתוב וַיִּפְּאוּ זרועי ידיו (בראשית מ"ט)

על פי רש"י מענין פו ולשם זה החליף זרועי יד בזרועות עולם והוסיף אדמו

כדי לשבר את האזן בכונת וַיִּפְּאוּ. אולם בשיר דוד וברזלי יש לו בית כזה:

„עוֹד יִפְּאוּ אֲזֻרְעִיו לֶאֱכֹל וְלִשְׁתּוֹת“ כאן בא יִפְּאוּ במובן גמישות ומהירות. על

פי פרושי החדשים.

1. יֶסֶף הַקּוֹל — סִעֲרַת נֶפֶשׁוֹ שֶׁקָּטְהָה.

(אדו"מ שיר י"ב)

2. קוֹל גָּדוֹל לֹא יֶסֶף עֲלֵיהֶן תִּשְׁמִיעַ.

(האשה ושתי שפחותיה)

3. אֵד לֹא יֶסֶף עוֹד לְנִשְׁקֵךְ פִּי קוֹנְהוֹ.

(חמור מקנא)

בשתי הדגמות הראשונות יסף — פסק. כי כן תרגם אונקלוס את הכתוב

„קול גדול ולא יסף“ (דברים ח', י"ט) ולא פסק. וכן ויתנבאו ולא יספו

(במדבר י"א, כ"ה) ולא פסקו. בדגמה השלישית יסף — הוסיף. כמו „ולא

יסף שמואל לראות את שאול“ (שמ"א ל"ו, ל"ה).

מענינת דגמה זו:

1. אִישׁ אִישׁ מֵהֶם שׁוֹר אִזְּ עִזְּ אִזְּ כֶּשֶׁב

יִרְעָה קֶדְקֶד אֲחִיו וּבִשָּׁר רִעְהוֹ.

(בירת בלילה)

2. ואיש מדה לו שש ושש אצבעות ידים

ירע קדקדם ויחפש בגדיהם.

(בירה בלילה)

שני הבטויים לקוחים ממקור אחד והוא (ירמי' ב') "ירעוד קדקד". הבטוי הא' מבאר ירעוד כמשמעו מן רעה (ל"ה), הב' מבאר אותו פעל מלשון רצין, שבר כאלו כתוב ירעוד קדקד וזוהי דעת רש"י.

גם ביחס לפעל ותכונתו אין לו קביעות, יש שפעל אחד הוא פעם יוצא ופעם עומד: כן למשל הפעל גוח או הנח הוא פעם אצלו פעל עומד: וזיזם ה'ג רב גם לקרב יניח (הארי בצאתו למלחמה), "נטה עקלקלות נחבא, ה'גית" (השועל והחתול) ופעם פע"י "פי התאונן פי לא יוכל יניח עת ירעב אל פיהו נחש ברית" (מראות נגעים) וכן — אָנִי אֶל פִּי יִרְדֵּן אָנִים (בקיעת ים סוף) ומעם הדבר ודאי מפני שיש מפרשים את הכתוב "יבטח פי יניח ירדן אל פיהו" (איוב מ', כ"ג) כפ"י, אף כי בשאר המקומות במקרא הוא ודאי פ"ע. וכן השרש רזה בא אצלו כפעל עומד: עד שפּו עֲצֻמָּתוֹ רָזָה גָּוָהוּ (השועל היושב בתענית) אף כי במקרא הוא פעל יוצא: "פי רזה את כל אלהי הארץ" (צפניה ב', י"א) ובמקום אחר הוא כותב: הַפֶּשֶׁר יִרְזֶה צֻמְקוֹת הַשָּׂדִים (חנה) כמו שהוא בכתוב: ומשמן בשרו ירזה (ישעי' י"ז, ד'). ימים עָבְרוּ חֶק הַמָּסִים קָדְחוּ (בקיעת ים סוף) קדח פ"ע; "וחסידים ואנשי מעשה בסלית ותפלין קדחים ומצמקים תבשילין (שני יוב"ש) קדח פ"י. בזה אמנם מצא דגמה גם בכתוב לפחות ביחס לאש הוא פ"י (קודחי אש): "גומלי חסד של אמת ירגיע לבכם! (שני יוב"ש) הרגע פ"ע; וַיִּרְגְּעוּהוּ שִׁמְרָן בְּמִצְרָיִם מִן הַזֶּהָר (שם) הרגע פ"י. ושני דל"י הַבָּאָר בַּגִּלְגַּל תְּלוּ (השועל והואב) תלה פ"ע; ועודנו מתגולל ותולה אשמתו בראש המלך אשר מלא חובתו (צדקיה בבית הפקודות) — תלה פ"י¹). עוד אָנֹכִי מִסְפָּר עַל גְּדִישׁ יִדְמָעוּ (הוי את בראשיתו), דָּמַע במקרא הוא

¹ וכן עודנו מחזיק בערבה תלוי על בלי מה (הגער והזקן). בכלל תלה הוא פעל יוצא גם במקרא גם בתלמוד: תולה ארץ על בלימה; תלְהוּ עליו; אבשלום תלוי באלה. "לתלות עליו כל כל" וכדומה וכן בתלמוד כיצד תולין אותו; תולין את המשמרת ביו"ט, "עין תלוייה" וגם בנפעל יבוא כדון פ"י שרים בידם נתלו; יתד לתלות בה; אולם מקום אחד נמצא בתלמוד שהוא מקלקל את השורה וגורם שרבים ימְעוּ וישמשו בתלה כפ"ע. יומא פ"ה: תשובה מכפרת על עבירות קלות על עשה ועל לית ועל החמורות הוא תולה עד שיבוא יוה"כ ויכפר. מכאן יוצא כאלו מותר לומר עם גורדון דל"י הבאר בגלגל תלו במקום "היו תלויים". וכבר התרעם ורשבסקי על שמוש זה (מובא במורה נבוכי הלשון ושם מובאים דגמות משולמן, אכרמוביץ ואחרים), אולם גם במקום היחיד הזה יש כמדומה לשדות נרגא שכן ג' הרא"ש שם, "תשובה תולה", הרי לפי זה גם שם תלה פ"י. ובמשניות תפארת ישראל מצאתי, "היא תולה" וגם זה מוסב על התשובה שבראש המאמר ותולה הוא אפוא פ"י.

פעל עומד דמע תדמע ותרד עיני דמעה (ירמי' י"ג, י"ז). המשורר כנראה חושב אותו לפעל יוצא והנושא הם הידירים שנוכרו לפני זה; וגם אחרי זה בפעלי חתו ימחו, ב"י עמ' II 965 מביא דגמה זו. אולם לדעתו ידמעו הוא פעל עומד והנושא הם האנגלים ז"א הדמעות היוורות. ולא נהירא לי ויזין שם.

וּתְּפֹז בִּירְקָק רְצֵי הַפִּים (דוד וברזלי), למעלה הבאתי פעל זה כפעל עומד „ויפוזו זרעות עולם“ וכאן משמש אותו פעל כיוצא. השמש כסתה בפז את רציהמים.

וּבְנֹת מֶלֶךְ בִּיקְרוּתֵיהֶן צָנְחוּ
לְדָגֵל מֶרְכָּבָה רָעָה מִזִּבְעֵינִים.

(אדום השיר הי"ב)

במקרא אמנם יש תאר דגול מֶרְכָּבָה (שה"ש מ', י"א), אולם הפעל מצינו בתהלים ובשם אלהינו נדגל (תהלים כ', ו') והוא פ"ע. יל"ג משתמש בו כפ"י ועין ב"י בשם רש"י.

גם ביחס למשקל השם מצאתי אצלו פסחה על שתי סעפים, לדגמה:

1. וְיִקְרַב אֵלָיו לְנֶשֶׁת וּבְחֻמָּאוֹת פִּיּוֹ הַפִּיחַ:

צור עורב! מִי זֶה יַעֲרֶךְ־לָךְ בִּיּוֹפִי!

(העורב והשועל)

2. וַיִּתְּנוּ אֶזְנֵן שׁוֹמְעֵת

תְּדַנִּים קָלִי הַדַּעַת

אֶל קוֹל אוֹיְבָם וּלְמַחְמָאוֹת פִּיהוּ.

שתי התמונות לקוחות מפסוק אחד: חלקו מַחְמָאוֹת פִּיּוֹ (תהלים נ"ה, כ"ב). בדגמה הראשונה חושב המשורר את ה"מם" של מחמאות למם היתרון ור"ל כי [דבריו] פיו חלקו יותר מַחְמָאוֹת וזוהי דעת התרגום: יתיר מן שמן. כמו שאומר להלן „רכו דבריו משמן“ ומכיון שסמיכות חֻמָּאוֹת הוא חֻמָּאוֹת ישתמש כך: חֻמָּאוֹת פִּיּוֹ; בדגמה השניה הוא נוקט את ה"מם" של מחמאות למם המשקל והשם ביחיד הוא מַחְמָאָה כפרוש רש"י מ"ם מחמאות כמ"ם של מעשה, מאמר, ובנה ממנו סמיכות הרבוי מַחְמָאוֹת פִּיהוּ. מחמאות הוא נסמך אל פיו.

1. וּבְמִרוֹץ פְּלִאֵי יַעֲוֶף תְּדָלִי

אֲחֵרָיו כֹּל כְּלֵי יוֹרְדִים גַּם עֲזָלִים.

(הבערה)

2. וַיִּשְׁנֵי דָלָיו תִּבְאָר בְּגִלְגָּל תָּלוּ.

(השועל והזאב)

בדגמה א' דָּלִי בא ע"מ כְּלֵי צָבִי (פָּעֵל), ובדגמה ב' ע"מ צָרִי, חָלִי (פָּעֵל).

שמות פרטיים שאולים משמות בעלי חיים אצל היהודים*

ג

שם אחד של בעל חי הנמצא בברכת יעקב קבל לכאורה שנוי מוזר. בברכת יעקב נאמר: יששכר חמור גרם רובץ בין המשפטים. השם יששכר היה נפוץ בין היהודים. לעומת זאת לא השתמשו אף פעם בשפת העם בכנוי חמור ליששכר, מפני שבארצות אירופה היה החמור שם גנאי לטפש ועקשן. במקום החמור יכלו באירופה לבוא בתור כנויים שמות של שני בעלי חיים שהיו מצויים ונערכים באירופה: החזיר והדב. החזיר היה שנוא על היהודים ועורר בהם גועל, ואם גם ברומא נמצא יהודי שנשא במקרה את השם «אפר» Aper (כלומר: חזיר היצר), הרי בדרך כלל לא היו משתמשים בשם זה.

לפיכך שמש שם הדב, – המוקדש לזקן האלים «וודן», שצורף להרבה שמות גרמנים, ושהוא במובן ידוע מלך חיות הצפון, – לכנוי-לואי לשם העברי יששכר בשפה המדוברת, במקום החמור. על הגרמנים הנוצרים התחבבו ביותר השמות המרכבים מ«דב» (בר) כגון פֶרְנְהַרְד, פֶרְנְוֹרְד, פֶרְנו, פֶרְנֵד. ואצל היהודים אפשר למצא, החל מסוף המאה ה-13, פֶר, ופרו כשמות פרטיים. השמוש בשמות הללו הולך ורב, ובמשך הזמן נקשר כמעט תמיד עם השם יששכר ככנוי-לואי.

במרוצת הזמן הורגש השם פֶר כגרמני, ולכן היו מצרפים לו גם את התרגום העברי «דב», או גם מלכדים אותם לשם אחד «דבבר» (Dovber). השם האחרון התהווה לאחר שחדלה ההרגשה כי השם האחד היה לכתחילה תרגומו של השני.

בשם בַּר חלו אז כל אותם השנויים שהתהוו ביחס לכל השמות התנכיים והגרמניים אצל יהודי ארצות גרמניה. היו משתמשים בהברות «מאן» «אל» «עס» «קן» וכו', גם בכל אחד אחד וגם בכל מיני צרופיהם, בתור שמות חבה לילדים. ולאחר ששמות הילדים עברו בהדרגה גם למבוגרים, הסתעפה שורה שלמה של שמות, כגון: בַּר, דובבֶר (בהולנדית עם הא הידיעה), בַּרמֶן, ובאלזס לפעמים בַּר-יצחק-בַּר, או בצרוף לתרגום «צבי», כגון: צָרֶף-בַּר. פעם גם Cerf Berr de Medelsheim, נמצא גם הצרוף בר-לב Baer-Loew, בפולניה ובארצות מזרח אירופה השכנות יודעים שמות היהודים בַּרקו, בַּרל, בירוש Beresz, בירישל Berischl, בַּרלין, ובהברת הסיום «יץ» המסמנת קשרי אבהות בשפות סלאביות: בַּרקוביץ, בַּרלוביץ, בַּרשטיין, בַּרוון וגם בַּרוולד Bärwald, ברנדס Behrends.

לעתים השתמשו בשם עיר, בכדי לגזור מהשם בַּר שמות כגון: ברנד Behrend, בַּרלין, בַּרלינֶר. וכן נגרמה התפשטות השם בַּרנשטין, או גם בורנשטיין אצל היהודים ע"י התרכבת עם «בַּר». ברון Bärsohn נקרא בעברית «בן-דב». ועל כן נכתב שם המשפחה הזה «בן-דב» Bendow, שצילילו בחלקי גרמניה המזרחיים דומה לצליל אותם השמות הבלתי יהודיים שבהם אינם מבטאים את אות הסיום «ו». לעומת זאת יש לחשב לאגדה עממית את הספור ע"ד שם משפחה יהודי בשווידיה בַּלזֶבֶר Blasber, שאבי המשפחה היה נקרא «דב», והשם הזה נכתב על מצבת קברו עם ההוספה «בלע"ז-בר». השם הזה נתקבל מתוך אי-הבנה ונשאר דב שם פרטי ו«בלזובר» שם המשפחה לכל הדורות. בכתבי ימי-הביניים נמצא גם הכתיב פֶּרמָן Perman או פרמון Permon. שם המשפחה בַּרלַק Berlack, Bärlack נחשב לראשי-תבות: בן רבי ליב קלישר. אולם יתכן שהסיום «לק» הוא כאן צורת הקטנה, והאות הגרמנית «ל» התרחבה כאן לצורה סלאבית «אק». הוא הדין בשם עמנואל שנעשה בשפת הדבור העממי «למוֹנה» או «מוֹנה» או גם «מונש» Monasch, Monasz. אחרי כן התרחב גם השם «מונל» ונוצר שם המשפחה «מונדלֶק».

השם יששכר שמש גם גורם למתן הכנוי הגרמני זֶליגמָן לילד, וכך אנו מוצאים «ישכר-דב-בר», על יד «זליגמן בַּר» או «בַּריש». הוכחה גם מציאות הצרוף «אליהו-דב-בר».

לא ברור, אם קיים קשר פנימי בין השם העברי «אשר» והכנוי הגרמני «לאם» (עגל). עובדה היא שהשם אשר לעתים מלווה ע"י השם הגרמני «לאם» ולעתים בא במקומו. באופן כזה נוצרו שמות פרטיים ושמות משפחה כגון: Lamm, Lämmlein, Lemchen, Lämmel, Lemmle, Lemmlein, Lämmelin, Lemke מכאן גם מוצאו של השם הנפוץ כל כך בין היהודים «ליהמן» Lehmann

שמשמעו הגרמני «מחזיק נחלת אחוזה» ועל כן נפוץ השם הזה אצל הנוצרים עוד יותר. ובצרוף לשם אברהם (בגרמניה הדרומית אפרהם Afrom) נוצר שם המשפחה למפרום (Lammfromm).

בתור כנוי בגרמניה שמש השם «שטיר» (שור) ועוד יותר השם «אוקס». הראשון אינו נדיר אצל היהודים בארצות המזרח ובעיקר בהונגריה. נראה הדבר שבגרמניה שמש השם «אוקס» לכתחילה לסמן יחש משפחתי, כדוגמת שם המשפחה «רינסקופ» או בשנוי «ריקוב» (Rindskopf, Rikoff). גם התרגום הרוסי «ביק» (שור) נעשה לשם משפחה יהודית והתרחב ל«ביקוב» ול«ביקובסקי». גרם לכך כאן אולי גם זה שראשי-תיבות בע"ק (בן-עקיבא) בוטאו כ«ביק» או גם «בֶּק» או «בֶּק» Back, Beck. ואולם השמות «בֶּק» או «בֶּק» Back, Beck עפ"י רוב אינם פרי הקצורים האלה אלא מציינים את מקצוע האופה כמו «בֶּקֶר» ו«בֶּקֶמן». אפשר גם שהשם של עירה קטנה אחת מיושבת ע"י יהודים במחוז מוהילוב «ביקוב» השפיע על יצירת השם, או גם גרם לו. השם «ביק» נמצא גם בצורת הקטנה «ביקל» (Bickl, Bickell). נמצאים גם שמות משפחה יהודיים הקשורים לשם «Hase» (ארנבת) וגם «האאז» Haas ו«די-האאז» De-Haas. אולם השם «הסקה» Heske אינו שם הקטנה של «האאז» אלא שם הקטנה ליחזקאל המתקצר גם לצורות «הֶזְקֶל» ו«הֶזְקֶל». בהולנדיה קימת מסורת למשפחת די-האאז, שמוצאה מפרטוגל, כי שמה בעצם «דיאז» והשם הזה סורס בהברה ההולנדית לדי-האז. יתכן שזוהי רק אחת מהאגדות העממיות המרובות שנוצרו בעת מתן השמות ע"י השלטונות מפאת אי-ידיעת מובנם [פרטים על זה בספרי: Heinrich Loewe — Geschichten von jüdischen Namen (Soncino-Druck) 2-e Aufl. 1929]. במזרח אירופה שמש גם הפיל חמר למתן שמות יהודיים בצורות Helfant, Helfän ולפי מבטא רוסי Gelvan.

ד

כבר בתנ"ך נמצאים שמות צפרים כשמות פרטיים, כמו צפורה, אשת משה. אבל גם גברים נקראו בשם יונה.

בזמנים הקדומים היו נותנים לנצרים שמות תנכיים עבריים ולנצרות שמות גרמנים. מכאן בא שנצרות יהודיות נקראות גם בשם העברי «צפורה» וגם בשם הגרמני «פוגל», או בשם החבה Vögele, Feigele, Feige. מכאן גם שמות המשפחה היהודים המרובים המרכיבים מ«פוגל», כגון פוגלשטיין, פוגלסון, פייגלסון, פוגלמן וכדומה.

הנפוץ ביותר הוא השם «אדלר» (נשר), במבטא של גרמניה הדרומית ובהולנדיה «אָרְנֶד». אולם השם העברי הזה לא נבע מה«נשר» אלא מהשם

העברי אהרן, המבוטא בשפת אידיש «אַרן», וזוהי צורתו העממית השגורה בפי יהודי פולניה המערבית ושעברה גם לגרמניה הצפונית. כך נקרא הרב אהרן בן יצחק בנימין וולף בברלין (בשנת 1721–1671) «אַרנד בנימין וולף». עתיק מאד הוא השם «פלק» Falk (גז) כשם פרטי. השתמשו בו כבר שבטי הלונגוברדים, הוסטגוטים והפרנקים. שם זה נתקבל ככנוי אצל יהודי גרמניה וגרם בצורת «פלק» או «נלק» לשמות משפחה כמו: פֶּלְקֶנְשְׁטֵיין, פֶּלְקֶמן, פֶּלְקֶמן, פֶּלְטֶנְבֶּרג וגם פֶּלְקֶנהיים. כל אלה מצלצלים במקצת כשמות מקומות, אך ברוב המכריע של המקרים הם נבעו מהשם הפרטי «פלק». בשם «פֶּלְקֶנהיים» אין כל קשר בין החלק השני לבין סיום שמות מקומות גרמנים. כאן ההברה «היים» אינה אלא מבטא גרמני של השם העברי חיים, כשם שזה מובלט בשמות לִבְנֵהיים, וולפֶהיים, מאירֶהיים, קירשֶהיים וברנֶהיים. רק מקצת המשפחות הנקראות ברנֶהיים וברנֶהיימר מוצאן באמת מעיר ברנֶהיים שעל-יד נהר מוזל. יש להזכיר בסוף שהשם פלק מקושר לעתים קרובות עם השם העברי יהושע. לעומת זה אין כל קשר בין השמות וולק, נֶלק, וילק, עם פלק. כפי שצויין לעיל, אלה הן הצורות הסלאביות המקבילות לשם וולף (זאב).

בין שמות הצפרים נמצא גם «גייצער» (ציט) אם גם לעתים רחוקות. אך תרגומו הפולני של «פלק» («סוקול») נפוץ מאד. מכאן השמות סוקולוב, וסוקולובסקי בצורה סלאבית מורחבת. ואמנם שמות אלה יותר נפוצים אצל הפולנים והרוסים מאשר אצל היהודים.

גם השם «האן» (תרנגול) שמש שם משפחה אצל היהודים. אולם בכמה מקרים הוא נובע מהשם העברי «חנה». מכאן גם השמות הנימן (Hahnemann) והנמן (Hannemann). השם «גלו» (Gallo) הוא תרגום רומני והשם «פיטוך» (גם «פיטוכובסקי») הוא תרגום סלאבי מהשם «האן». ובהולנד מופיע אותו השם בצורת די-האן (De-Haan).

הציונים שעל הבתים גרמו בארצות השפה הגרמנית לעתים קרובות למתן שם משפחה לבעליהם. לסוג זה שייך השם «גנז» (אוז), אם גם כתבים אותו לפעמים בצורת Ganz. אצל היהודים האשכנזים נפגשים שמות משפחה: שפֶּרְלִינג (אנקור), שפֶּרְפֶּר (נץ), שטורץ (חסידה), פינק (פריגיה) ודוקא בארצות שמחוץ לגרמניה. לעומת זה נושאות משפחות של יהודי גרמניה שמות כגון «אַמְזֶל» (שחרור), «פלק» (גז), «שְׁנֹלֶב» (סנונית), למתן השם «אַמְזֶל» היה גורם מיוחד. השם הגרמני שהתחבב על היהודים «אַנְסֶלם» בוטא בפי המדברים בשפת אידיש כ«אַנְשִׁיל» (לדוגמה: אמשיל רוטשילד). גם שם המשפחה אנשיל מקורו הוא זה. שם המשפחה «אַמְזֶל» במחוזות הרהיין נוצר מתוך דמיון צליל ל«אַמְשֶׁל». אך נראה הדבר שהשמות פינק ופונק הם

קצור השם קרפונקל (אדם) הנפוץ וחביב מאד על היהודים בארצות מזרח אירופה גם בצורות קרפונקלשטיין, פינקלשטיין, שיינפינקל, פינקל, פינקלמן, גרפינקל.

כמו הצפרים כן גם הדגים שמשו מקור לשמות המשפחה היהודיים. כבר בתקופת התנ"ך אנו מוצאים את השם «נון» (דג). לפיכך נעשה השם פיש (דג) או בצורת הקטנה «פישל» חביב ביותר. מקשרים את השם הזה עם השם העברי יהושע והיחס ביניהם מיוסד על זה ששם אביו של יהושע היה נון. הנה כי כן עתיק מאד הוא צרוף השמות יהושע בן נון. ראייה לכך הצורה העתיקה ביותר «בין» במקום בן. מכאן בא הקשר התדיר בין השמות «פישל» ו«שי», — [כי «שי» הוא קצור של «יהושע» באידיש]. היחס בין יונה ובין הדג ידוע לכל קוראי התנ"ך. מכאן גם הצרוף התמידי «פישל-יונה» בשמות היהודים. מהשם «פיש» נובעים שמות משפחה כגון פישמן, פישרמן, ובהברה הולנדית ופריזית-מזרחית «ויסר». נראה הדבר כי השם פישרמן נוצר מתוך השם פישל ואינו מסמן את המקצוע. בפולניה נמצאות משפחות יהודים ששםם «רבי» Rebbe. אך אין לחשוב במקרה זה על השם העברי רבי, אלא על התרגום הפולני של ה«דג» במבטא היהודי (ריבה).

בעירה שבשלויה הפולנית הנקראת בגרמנית פישדורף נמצאו שמות משפחה יהודים לקס (אלתית), אל (צלופח), פורל, הכט (זאב-המים), קרפ (קיפון). נפגשים גם שמות נאלפיש (תנין), ריפיש (Rehfish), בגרמניה המערבית ידוע שם המשפחה היהודי סלם בגרמניה הצפונית היילבוד (Heilbut), בפרוסיה המזרחית קאולברס (Kaulbars), בפולניה «פלוטקי». אך שאלה היא, אם שם המשפחה היהודי פלץ (Plötz) מוצאו יהודי. ובסוף נמצאים לא רק שמות «קרפ» אלא גם קרפל קרפֶּלס (Karpeles) ואין השמות הללו חדשים ביותר, כי כבר בשנת 1540 נמצא בפרג יהודי בשם קרפיק, כלומר קפון קטן.

יש לציין עוד שמות מספר של חיות הבאים כשמות יהודיים במקרים לא כל כך תדירים. אלה הם, על יד השמות שטיר ואוקס (שור), גם «קלב» Kuh (פרה), בגליציה ידוע השם «צובל», «סמור» ו«ביבר», גם בצורה המסתעפת מזה בּוּבֶר. השם «פוקס» (שוּעֵל) אינו נפגש לעתים כה קרובות אצל היהודים כמו אצל הגרמנים, וגם הצורה פוס לפי המבטא הגרמני הדיאלקטי אינה נפוצה ביותר. בכל זאת די מרובים הם מקרי שמות המשפחה היהודים פוקס, ובמקצת גם פוס ודי-פוס, ביחוד בהולנדיה. בין שמות החיות הקטנות יש לציין בעיקר קריפס Kreps (סרטן) ו«בין» (דבורה). השם האחרון קשור כנראה עם השם היהודי לאשה «בינה» שהנהו תרגום דבורה. באמריקה כותבים את השם הזה גם בצורת בֶּן (Been).

בסוף יש לציין מספר שמות שנחשבו בטעות בארצות השפה הגרמנית כשמות חיות. לשמות הללו שייך קודם כל השם «כץ». אין כאן כל קשר עם קצה (חתול), אלא שם זה מציין את המוצא ממשפחת כהנים ואינו אלא ראשי-תבות של «כהן-צדק». מספר שמות הסתעפו שוב מן השם כץ ונוצרו השמות כזנשטין וכזנברג הנראים כשמות עיירות. לשם הגרמני כצמן הנפוץ ברוסיה מקביל בפרוסיה המערבית הפולנית השם כצקי. וגם השם «גייס» בהיסן (גרמניה) אינו בעצם שם חיה כמו השמות «בוק» (Bock) וצינגבוק (תיש) הנפגשים בגליציה. נראה הדבר, שהשם גייז מרמז על מוצאו מ«גייזה» או «הופגייזמר» או נמצא בקשר אתם. השם גייזנברג הוא התפתחות מאוחרת של השם הזה. השמות וולך, וליך, וולך וכן השמות ולטש (Weltsch), ווליס (Wellesz) הנם כנויים גרמנים עתיקים למהגרים מאיטליה. וביחס לשם «רה» (Rhe, Ree) ידוע לנו, שהנהו הקצור מ«רידה» (Rheda) כמו «קלי» (Klee) מ«קליבה» (Kleve).

אפשר לחשוב, שהשם «שימל» (Schimmel) הוא הכנוי הגרמני לסוס לבן. אך לא כן הדבר, כי יש כאן שם חבה יהודי גרמני במבטא אידיש המסתיים ב«ל» לשם שמעון המבוטא בשפת העם «שימה!» למשפחת סוחרים סוסים ניתן השם «שימלבורג» מתוך דמיון עם השם היהודי שימל. ולבסוף נמצא גם השם «שפס» (Schöps, כבש); נושאי שם זה משתדלים לבטאו בהברה ö מאורכת ביותר למען הפרידו משם הכבש. למעשה אין כאן אלא דמיון הצלול והכתיב, כי ביסוד השם הזה מונח שם העירה הפולנית—Szerpce, במבטא הגרמני Scherbs, ובמבטא היהודי «שפס». מכאן השמות שפס, שפסקי (Szepski, Ssepiski).

להרחבת הלשון ותקונה

פרופ' ש. קרלין

הערות להוצאה החדשה של "מכילתא דרבי ישמעאל"

סוף כל סוף זכינו להוצאה החדשה של המכילתא אשר בה התחיל כבר לפני חמש עשרה שנה המנוח ר' חיים שאול האראוויטץ (שהו"ל בשנת תרע"ז את ספרי דבי רב כלומר: ספרי וספרי זוטא לבמדבר) ואחרי פטירתו בשנת תרפ"א המשיכה — להבדיל בין החיים והמתים — ר' ישראל אברהם רבין (שניהם מורי בהמד"ר לרבנים בברסלוי). ההוצאה החדשה המהודרה הזאת¹ — אף שהתעכבה הרבה זמן ואף שמרגישים שמשך שנים רבות חלו בה שנויים, — רובם לטובה — היא חלק של „קובץ מעשי התנאים", אשר החברה הידועה: Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums בברלין אומרת למסור לקהל החוקרים ובו יהיו נכללים כל חספרים אשר יצאו מבתי מדרשם של חכמי המשנה בנוסח מבוקר על יסוד כתיבירי ודפוסים עתיקים בספוח חלופיגרסאות והערות ופירושים. והנה הספר הגדול הזה בעל 360 עמודים במדת 40 (חוץ מהשערים) הוא הכרך השני מההוצאה הזאת, ויש לקוות, שהכרכים הבאים יופיעו לעתים יותר תכופות מהשנים האלה.

אין בדעתי לדבר על ערך ההוצאה החדשה הזאת בנוגע לפרטים, רק בכלל רציתי להעיר על העובדה המשמחת שיש כעת בידינו הוצאה כזו שנעשתה על יסוד אותם העיקרים שהמדע הכללי הכיר בהם כנכונים בנוגע להוצאת כל ספר עתיק קלסי. הנוסח שונה בהרבה מקומות מנוסח המכילתא המקובל בידינו, ובפרט נותנים חלופי הנוסחאות את האפשרות לנו לבדוק על ידם את דברי חז"ל במדרשיהם. ובבדקנו את ח"נ אלה, הרי אנו רואים לא פעם שאות קטנה

¹ מכילתא דרבי ישמעאל... (פרנקפורט עניס תרצ"א לפ"ק); קובץ מעשי התנאים, מערכה שלישית: מדרשי התנאים, חלק ראשון מכילתא, מחברת ראשונה מכילתא דר' ישמעאל. הוצאת חברת תומכי מדעי היהדות בברלין (ע"י I. Kauffmann, Frankfurt a.M.), השערים מצד השני של הכרך גם בלטינית, ושם גם הקדמה קצרה יחר עם תקונים בנרמנית.

אחת עלולה להפיץ אור חדש על הבנת כל המשפט ועל ידה מתגלים לנו דברים חדשים גם בהבנת תולדות הימים¹; משפטים או בטויים שנמצאים כפי ההוצאה החדשה הזאת במכילתא מגלים לעינינו את דרך למוד התורה בבתי מדרש העתיקים²).

בכדי לעמוד על ערך ההוצאה הזאת אמרתי להציע פה הערות אחדות שעלו בידי בשעת הקריאה בספר זה, סדרתי את הערותי בשלושה פרקים קטנים: א) אביא קצת דוגמאות המראות שיש לחשוף הרבה מהמכילתא לאוצר השפה העברית בנוגע לצורת המשפט ובנוגע לבטויים קצרים וחריפים ויפים; ב) רוצה אני להעיר על העובדה שבמכילתא ובשאר מדרשי התנאים יש למצא מעין התחלת עבודה לכסיקוגרפית המפרשת הרבה מלים בתורה או בשאר ספרי הקדש על ידי בטויים אחרים, ברובם מחודשים, שבשפה; ג) אדבר על דברים הנוגעים לארץ-ישראל.

על הדוגמאות האלה אפשר עוד להוסיף הרבה, אבל לא לחשוף את כל האוצר הטמון במכילתא, אלא רק להעיר עליו באתי ובפרט להדגיש את ערך ההוצאה החדשה הזאת ולהביע על ידי הערותי אלה את תודתי למוציאיה לאור ולחברה שתמכה בידם³).

א. מִנְיַן הַשָּׁפָה.

בשם זה פרסם מר י. גרזובסקי ב„לשונונו“ א' 76-77 אוסף קטן של בטויים יפים וחריפים מתוך המכילתא. רוצה אני להוסיף עליו קצת מדברים כאלו שבספרנו:

עמוד 6 שורה 8: „אם אין כרם אין סייג; אם אין צאן אין רועה“⁴).

עמוד 269 שורה 1: „לא תקלל חרש — דבר הכתוב באמללים שבאדם.“ „ 9 „ 1: „בִּיחַל אֲבִיב“ (כן צריך להיות על פי העדיות שהביא המו"ל בפירושו) = בא אביב קודם זמנו.

עמוד 229 שורה 11: „משל לזאב שהוא טורד מלפניו ומלאחריו“ (כן הנכון ולא „טורף“) פירושו: צופה הנה והנה, טרוד מאד לראות. עמוד 3 שורה 17: „...משל לעבד כהן שברח מרבנו; אמר: אלך לי לבית

¹ (השוה להלן ג' ס"י 3, 4, 5. ² עי' להלן עמוד 327.

³ ד"ר רבי'ן מודיע בסוף הקדמתו הקצרה שבדעתו לפרסם „מבוא למכילתא“ בעברית שיעסוק בתולדות התהוות המדרש הזה ובעמדתו בספרות של התורה שבע"פ; כמו כן ידבר שם על התהוות הנוסחות של המכילתא. מי יתן שהספר יצא לאור בקרוב.

⁴ עי' המים בפ"י המיל.

הקברות, מקום שאין רבי יכול לבא אחרי. אמר לו רבו: יש לי כניות כיצא בד'! — בח"נ נמצא „כנעניים“; „כמותך“ — והכל תקון שהוא שבוש, מפני שלא הבינו את הלשון. המו"ל פ': „אולי צ"ל כנוות פי עוורים“. אבל העיקר שפי' המלה הוא „חברים“ כמו בארמית. מעניין הדבר שבירוש' גמין ד' ו' (מ"ו ע"א, סד) נמצא אותו הכטוי בנוגע לעבדים: ר' יצחק דהבן הוון ליה עבד'ה, ערקין ל' כְּנָנְתָּהוּן (כפי שתקן לנכון רמ"ח ל עף ג"י)¹. אם כן השתמשו במלת כְּנָת (על משקל מְנָת) במ"ר: „כְּנָתוֹת“ דוקא בענין עבדים (על המלה ע' — Gesenius Buhl 17 עמוד 910 b) והייתי מתרגמה לגרמנית „Gesellen“, במובן המנגנה שבמלה זו.

עמוד 109 שורה 3: „אנוסה מפני ישראל — הרשעים והמפשים שבהם היו אומרים: מפני דווין וכסופים הללו אנו בורחין?!“ (כן נכון, ע' הערת המפרש וע' הבטויים האלה בהלכות גרים — יבמות מ"ז ע"א —: ישראל בזמן הזה דווים, דחופים, סחופים. „סחופין“, „סכופין“ נמצא גם בח"נ למכילתא. אבל הנכון — לפי דעתי — „כסופים“ ופירושו: שמביישים אותם.)

עמוד 185 שורה 18; 186, 16: „...שלא יהא נין ונכד לעמלק תחת מפרס כל השמים“.

עמוד 162 שורה 4: „בכל יום היה מצולה ב כזה ובשבת יותר (ח"נ: מוזהב).“

עמוד 259 שורה 2: „שארה כסותה: כסות שהוא נופל לשארה; אם הייתה ילדה, לא יתן לה של זקנה; זקנה, לא יתן לה של ילדה. ועונתה: שלא יתן לה של ימות החמה בימות הגשמים ולא של ימות הגשמים בימות החמה, אלא נותן לה כל אחד ואחד בעונתה (אם כן פ' נופל = מתאים).“

עמוד 331 שורה 2: „למען יגוז שורך וחמורך — הוסיף לו הכתוב נייח אחד להיות תולש מן הקרקע ואוכל; אתה אומר לכך בא, או לא בא אלא שיחבשנו בתוך ביתו, — אמרת! אין זה נייח אלא צער“.

עמוד 214 שורה 10: „מנהג הדיום, כל זמן שהוא הולך, קולו עמום; אבל כאן, כל זמן שהוא הולך, קולו מגביר“. (כן גם 216, 10 על הפסוק: „הולך וחזק מאד“).

עמוד 327 שורה 3: „מדבר שקר תרחק: היה חבר יושב ומדבר הלכה כראוי ושמע חברו ואמר, הרי אני פורכה וסותרת מידו וחוזר ובונה אותה, בשביל שיקרא חכם, לכך נאמר: מדבר שקר תרחק, דובר שקרים הוא זה.“ — חשוב תוא המשפט הזה, כי ממנו אנו לומדים את הבטויים הסְרמינוֹר

¹ ע' מה שהבאתי בשמו ב-MGWI 1920, 124.

לוגיים „פרך“, „סתר“, „בנה“, הידועים לנו לרוב רק מפי האמוראים¹), במדרש הקדמון הזה.

עמוד 328 שורה 11: „פקחים: אלו פקחי הדעת, שהן מטהרין ומטמאין מדעת עצמן.“ — הבמיו „פקחי הדעת“ דומה ל„נקני הדעת“²).

עמוד 270 שורה 3: „[וכי יריבון...] ולא ימות ונפל למשכב: מגיד שהציבה מביאה לידי מיתה.“ — פ' צהיבה כפי שראה כבר בעל זית רענן: „מריבה“, ויש להשוותו אל המשל (סנהדרין ק"ה ע"א): משל לשני כלבים שהיו בעדר והיו צהובין זה לזה³).

עמוד 59 שורה 11: „...לאחד שהיה מהלך בדרך ופגע בו זאב, ניצל ממנו והיה מתננה נסים שנעשו לו בזאב; פגע בו ארי וניצל הימנו, הניח מעשה זאב והיה מתננה נסים שנעשו לו בארי.“ — בהוצאות המכילתא (וניציאה ז' ע"ד) כתוב: היה מספר; אבל מובן ש„מתנה“ הוא מקורי, והוא על שם הכתוב (שופטים ה' י"א): שם יתנו צדקות ה'.

ב. למלון העברי מתוך דברי המכילתא עצמה

פעמים רבות נמצא במכילתא, שבעל המדרש מפרש מלה שבתורה על ידי מלה אחרת, באמרו: „אין... אלא...“ הפורמולה הזאת נמצאת גם בתוספתא⁴), אלא שם לרוב בדרוש אנדתי, בעוד שבמכילתא וגם בשאר מדרשי ההלכה⁵) נמצאת היא לרוב אצל פירושים לכסיקוגרפיים אמתיים⁶), כפי שיוצא מתוך הרשימה הזאת שאסדר פה על פי סדר הא"ב:

אין אוֹבְדֵן אלא גולה (אסתר ח', ו') (ספרי לדברים כ"ו, ל"ח).

¹ Bacher: Terminologie etc. מביא את הפעל פ ר ך רק בחלק השני, כלומר מתקופת האמוראים (II 162) ואף שם כאלו נמצא הוא רק בבבל או בפי הבבלים! גם סתר נמצא אצל רק II 146 — וזה מפני שכל המשפט הזה חסר בהוצ' המכילתא הרגילות (וניציאה ל"ה ע"ג). לענין „בנה“ ע' שם II 11 (ערך „אב“): 9 ערך: בגין אב.

² ע' במאמרי הנזכר למעלה.

³ ע' גם במאמרי I Palästina Studien I חוברת 1, עמוד 16, הערה 19.

⁴ (ידידי הרב רח"י קאסאווסקי בעל אוצר המשנה ואוצר התוספתא) שניצא לאור עוד מעט) מסר לי מ"ם אלה: ישיבה = אכילה ושתיה (מוטה ג' י'); גבו = נחלת ראובן (שם ד', ח'), צחוק = עזי; גיע: שפיכות דמים (שם ו', ו') צחוק = ירושה (שם); בשרך = קרובין (שם ז', ב'); שבעתים = דברי תורה (ב"ק ז' י"ג); זבול = בהימק (סנהדרין י"ג ה'); מופת = גבואה (הוריות ב' ט'); מכסת = שויה (ערכין ב' ט').

⁵ את אלה שמחוץ למכילתא אביא עפ"י: (ערך אין) 4, I Bacher, Terminologie.

⁶ 101 14 ואין נוזלים (תהלים ע"ה, ט"ז) אלא מים חיים היא אנדית.

מקום זין (ספרי דברים לב"ג י"ד).	אלא	אין און
תקף; ר' נתן אומר... ישן וקשה (מכילתא 18 17, 110).	"	איתן "
דיין (מכילתא 101 17: ... בכל מקום...).	"	אלהים "
מיתה ואעפ"י שאין ראייה לדבר, זכר לדבר, וקראהו	"	אסון "
אסון" (בראשית מ"ב, ל"ח) (מכילתא 276 1).		
שקירה; נ"א ב"גוד — שיקור.	"	בגידה "
הפסקה (מכילתא 29, 8; 342 14).	"	הכרתה "
הפרשה (" 70, 9).	"	העברה "
רשות (" 267, 3 ... בכל מקום...).	"	יד "
שמאל (" 67, 8 ... " ").	"	יד "
רוח הקדש (מכילתא 94, 4 ... בכל מקום...).	"	יצובה "
שיקור (ספרי במדבר י"א ז).	"	מעילה "
בקשה (ברכות ט' ע"א).	"	נא "
חי (מכילתא 20, 8).	"	נא "
מסורף; ... מעורבב (מכילתא 84, 18).	"	נבונד "
נהוג (מכילתא 75, 8; פה כתוב: "אין נחוי זה אלא..."	"	נחוי "
ובח"נ: "בכל מקום"		
תקף (מכילתא 126, 4) (2).	"	עז "
דיינין (מכילתא 276 12) (3).	"	פלילים "
לווי (מכילתא 75, 1 ... בכל מקום...).	"	שלוות "
בקשר עם זה רוצה אני להעיר עוד על מלה אחת:		
השיתה (מלשון: אם כפר יו שת עליו) 267, 17 —		
ועוד על בסוים אלה:		
"הים אומר: לא מפניך בן עמרם אני בורח, אלא מלפני אדון וכי"		
(103, 8). — בהודמנות אחרת דברתי על הכנויים המרובים הנמצאים בתקופת		
התנאים והראיתי, שאין כנוי כזה כמו "בן..." לגנאי ⁽⁴⁾ ; אלא ודאי קראו לרוב		
את האנשים באופן זה בכדי להראות להם את חביבותם.		
עליו השלום. הברכה הזאת נמצאת במכילתא 110 7 על שלמה		
המלך ועל ישעיה הנביא (אצל שמו של ירמיה לא כתובה; שם).		

⁽¹⁾ בעל המאמר לא נזכר, אבל לפי מכילתא קונסט. הוא אבטולמוס. וע' שם הפסוקים.

⁽²⁾ ושם גם פירושים אנדתיים.

⁽³⁾ בכל מקום מובאים גם פסוקים המוכיחים על ההוראה שתקבע ע"י המלה החרשה.

⁽⁴⁾ לשוננו א' 329 והלאה.

דוגמה: „כשכבש משה ארץ שני עממים, ארץ סיחון ועוג, ונתנה לראובני ולגדי ולחצי שבט מנשה, אמרו לו דוגמה שלא נגורה גורה אלא על תנאי“ וכי' (182 11). — בהוצ' ובח"נ וכן בגנזי שעכטער 370 18 נמצא „דומה“. בכל זאת חושבני, שהנכון „דוגמה“ ופירושה: „הוכחה“, כלומר: הרי אנו רואים בפירוש, שלא נגורה גזירה¹).

ג. דְּבָרִים הַנוֹגְעִים לְאַרְץ־יִשְׂרָאֵל

כמו בכל מדרשי התנאים נמצאים גם במכילתא דברים שונים הנוגעים לא"י. אין בדעתי להביא פה את רשימת כל המקומות ההם² ולהעיר עליהם (בהודמנות אחרת כבר דברתי על אחדים מהם³) ורק על ענינים אחדים באתי להעיר ולפרשם, מכיון שנדמה לי, שהמו"ל לא יצאו ידי חובת ביאור בהם.

1. בֵּית אֱלִים — בֵּית אֲנִים (Bithynia)

„כשעמד הקב"ה ואמר אנכי ה' אלהיך, היו ההרים מתרעשים והגבעות מתמוטטות ובא תבור מבית אלים וכרמל מאספמיה... וכיון ששמעו מפיו אשר הוצאתיך מארץ מצרים, עמד כל אחד ואחד במקומו וכי" (מכילתא יתרו מס' בחדש פרשה ה'; 220, 13). — האגדה הזאת המיוסדת על ירמיה מ"ו, י"ח מובאה בהרבה מדרשי אגדה (ע' בפ' המו"ל), אבל קשה לדעת מה עיקר כוונתה? — כפי הנראה, ידע בעל האגדה שהשמות תבור וכרמל

¹ ע' מה שכתב ש. קרויס בהצופה להכמת ישראל שנה 15 חוברת שניה עמ' 144-125 (המערכת).

² בעמור 228 שורה 3 נאמר שר' מתיה בן חרש הלך אצל ר' אלעזר הקפר ללודיא, ובח"נ נמצאות: לדיקיא, לדוקיא, לודיקיא. נראה לי, שהכוונה באמת על Laodikea שבסוריה, ששם היה בלי ספק ישוב יהודי במאות הראשונות. ע' את הקניסטר לספרו הגדול של Schürer עמוד 73. ויש להביא ראיות ומ"מ גם מהספרות התלמודית, ואכהמ"ל.

³ על 183, ההר הטוב הזה — זה הר המלך ע' מה שבי „תרכיץ“ א' ספר א' 144: וע' גם מכילתא 60: על הארץ הטובה — זו ירושלם שני' ההר הטוב הזה. א"ב אין הכוונה על הר המלך אלא על ירושלם, וע' מה שהעיר המו"ל במקום הראשון. — על 99 שורה 8. ר' חנניה בן חלניסי שציל חלכיס (Chalkis) כתבתי ב„תרכיץ“ א' ספר ב' 129. — על 177 שורה 13: מתיבתא רבא או מותבא ר' כתבתי לפני שנים רבות REI, וע' בקצור ב„ספר השנה של אי"י“ א' (תרפ"ג), 36 הערה 8. הישיבה הזאת היתה בלוד והיא ישיבתו של ר' אליעזר ועיכ' יש לתקן בהוצאה החדשה (אלעזר). — 322, 10: „כך היו נקיי הדעת שבירושלים עושין: לא היה אחד מהם הולך לבית המשתה עד שהוא יודע מי הולך עמו, ולא היה הותם בנס, עד שהוא יודע מי הותם עמו“ יש להוסיף על מראה-המקומות שהבאתי במאמרי על ענין זה ב„מרעיה-הידות“ (ירושלים תרפ"ו) א' 73. — כ"י לרשום 323, 325 = 4: „כי תראה... אפילו ברחק ממנו מלא מ"ל“. מרחק כזה אפשר לראות בא"י.

נמצאים גם במדינות אחרות מחוץ לא"י¹) וחשב שההרים האלה שבא"י באו מאותן המדינות הרחוקות („מסוף העולם“ כפי דברי במדבר ר' י"ג ס"ג), שאתה מהן אספמיא והשניה בית אלים, אבל האם יש מדינה בשם זה? — בח"נ מצינים המו"ל: „בית אלהים“ — בודאי תקון המעתיק במקום בית אלים (=אלהים) וגם „מאלים“, אבל מדינה כזו לא ידועה. — נדמה לי שהמלה צריכה תקון קל ושצריך לקרא במקום בית אלים — בית אנים²), והיא המדינה הידועה באסיה הקטנה Bithynia, שיושביה הראשונים היו פיניקים³) שנתנו לה שם שמי זה: „בית אנים“ שפרושו אמנם לא מובן לי, אם לא נאמר, שעיקר השם היה בית אלים, כלומר מדינה של עצי אלים או אֶלונים⁴) ומהשם הזה נשתבש(?) אחרי כן השם המיוון Bithynia.

היהודים בא"י הכירו היטב את המדינה ההיא, פעמים אחדות ידבר על „גבונה בית היניקי“ ובצורה אחרת: „ותיניקי“, גם „בית אוניאקי“ וכדומה⁵); את תובל שנוצר בכראשית י', ב' ועוד השוו אל המדינה ההיא. אפשר מאד, שגם יהודים ישבו בה, אף שלעת-עתה עוד אין בידינו הוכחות לדבר.

2. גִּבְעוֹנִי — גִּבְלוֹנִי.

בענין קרבן פסח נאמר (בא, מס' דפסחא פרשה ט"ז; 14.54): „אבל אם היה ערבי מהול וגבעוני מהול שומע אני יוכשר לאכל בפסח, ת"ל תושב ושכיר לא יאכל בו“. — גם בב' יבמות ע"ז ע"א; ע"ז כ"ז ע"א נזכר גבנוני או גבעוני מהול על יד ערבי מהול. המו"ל אינו מעיר כלל, איך אפשר שהכמים שדברו בהווה, כלומר על דברים שהיו בעולמם הם ובימיהם, יזכרו פה את הגבעונים שהסתפחו אל בני ישראל בימי יהושע! — אמנם כבר לפני שנים רבות חוותי את דעתי, שהשם טעון תקון קל ויש לקרוא: גבלוני, כלומר אנשים שישבו בגבל (בצורה ארמית בגבלא) שבדרום ארץ יהודה אשר שמה המיוון היה Gebalene. שם ישבו יחד עם יהודים אנשי המדינה שהיו „גרים שמלו

¹) ע' מאמרו של I. Boehmer בעתון Zeitschrift für Semitistik VII (1929), 161 והלאה, המביא הרבה ראיות בנוגע לשם תבור הנמצא על האי רודוס. בנוגע לכרמל לא יכלתי למצא עדיין ראיה להשערת.

²) ע' להלן חלוקה ה' והל' אצל גבלוני — גבנוני (ס' 2).

³) ע' H. Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie (Berlin 1878), עמוד 100.

⁴) בית האלים או בית אילנים בא"י ידוע לנו; ע' מאמרי בספר הזכרון — לונץ „ירושלם“ (תרפ"ח) עמוד ל"ב; מעניין הדבר שאוסביוס קורא את המקום ההוא Βιθυνία בנין, עיי"ש ע' ל"ג.

⁵) תוס' שביעית ה"ט; תוס' ע"ז ד(ה) י"ג; משנה ע"ז ב' ד וע' את ח"ג אצל צוקרמנדל ואצל Strak בהוצ' מ' ע"ז 12*; וע' ערוך השלם I, 149.

ולא טבלו“ (יבמות מ”ו ע”א; ע”ז נ”ט ע”ב)¹. — אם ההשוואה הזאת נכונה, הרי עלינו לומר ש„גבעוני“ בודאי טעות המַעְתִּיקים היא. לעומת זה, קשה עלי לשבש את כל הספרים וכתבי היד שבהם נמצא „גבנוני“ (במקום גבנוני כפי השערת). על כן אולי יש כאן (כמו אצל בית אלים — בית אנים שדברתי עליו למעלה סי’ 1) בטוי דיאַלֶקְטִי, שכדאי היה לבלשנינו לבררו².

3. דור

בקשר עם הלכ’ פסח נאמר (שם 54, 3): „...על זה נמנו רבותי בלוד ואמרו...“ — לוד כעיר של חכמים וסופרים ידועה מאד הן מזמן הבית הן אחרי כן³. וע”כ אין שום קושי בהזכרתה בקשר עם מנין של חכמים על דבר שבהלכה. אבל כמה מתמיה הדבר שבכ”א (אכספורד) נמצאה במקום „כלוד“ — „בדור“, וקשה להאמין שהמעתיק שִׁבֵּשׂ את המלה הזאת וכתבה במקום לוד, שהרי דוקא לוד היא הידועה, ואין משבשים שם ידוע לבלתי ידוע! — אם דור הוא הנכון, הרי לפנינו ידיעה חשובה מאד בנוגע לתולדות הישוב היהודי בעיר דור (לאר) שעל חוף־הים מצפון לקיסרי (שמה המיוון Dora). אנו יודעים שהיתה שם קהלה יהודית בימי אגריפס הראשון, שסירבה להעמיד צלם הקיסר בבית הכנסת⁴. מי יודע, אם לא התאספו באותם הימים רבותינו בעיר הזאת ונמנו על ההלכה הנזכרת במכילתא. — על תולדות הישוב היהודי בדור במאות הבאות דברתי במקום אחר⁵.

4. פְּרָכִי מְלָכִים.

הרבה התלבטו החוקרים בדברי רבן יוחנן בן זכאי במכילתא ליתרו מס’ דבחדש פרשה א’: „...לא רציתם לתקן הדרכים והרחובות לעולי רגלים, הרי אתם מתקנין את הבורגסין ואת הבורגמין לעולי לכרמי מלכים“. — פְּרָכִי רואה „בכרמי מלכים“ מין פרדסים, וחושב שלוחצי ישראל מבין הרומיים עלו לפרדסים אלה בדרכים שתקנו להם ישראל אחרי החרבן⁶. — ש. קרויס חושב

¹ (MGWI 1920, 182 — 3. אבל אינני חושב, שיש איזה קשר בין „גבנוני“ ובין יושבי ההרים ה„גבנונים“ שבבשן (ע’ תהלים ס”ח, ט”ז — י”ז). כי הרי „גבנָגִים“ הוא תואר כללי להרים, ואין להשתמש בו כבשם פרטי.

² ע’ בקצור את דברי בספר השנה של א”י א’ 36 סי’ 5.

³ יוספוס, קדמוניות י”ט ו’ ג’. במכתבו של הנציב מסוריא פֶּטְרוֹנוֹס נזכר ביכ”ג זה גם בשם „אולם האספות“.

⁴ בספרי הקטן: 34 Das tannaitische Grenzverzeichnis,

⁵ Bacher, Agada der Tannaiten I², 42: „... so müsst ihr die Wegehäuschen und Wachtürme ausbessern für euere zu ihren Lustgärten ziehenden Bedrucker“.

על חיילי רומי שבארץ, אשר עסקו בימי השלום בגדול גפנים של כרמי המלכים, ושהם הכריחו את היהודים לעבודת-פרך בשביל החיילים¹). — אבל כל הדברים האלה בלתי נכונים כפי שאנו רואים כעת מתוך ההוצאה החדשה עמוד 204 שורה 1: „הרי אתם מתקנין את הבורגסין ואת הבורגנין לעולי ל כ ר כ י מלכים“. כן, הכריחו את היהודים לתקן את הבורגסין — כלומר המגדלות — ואת הבורגנין — כלומר את המבצרים הקטנים — שעמדו על יד הדרכים בשביל החיילים אשר עלו ל כ ר כ י מלכים, כלומר אל המבצרים והערים המבוצרות, בעיקר עשר הערים הידועות בשם Dekapolis אשר הקימו קסרי רומי בכרי שלא יעלה שוב על דעת עם ישראל להתקומם במלכות המושלת בכפה. מ„כרכי“ נעשה „כרמי“, אח„כ „צורכי“, ויש גם ש„תקנו“: „לשלחן המלכים“², מכיון שלא הבינו — ובצדק — מה זה „כרמי מלכים“: והרי הגי' הנכונה מלמדת אותנו, כמה חשיבות יש להוצאה מתוקנת כזאת.

5. ק' ע'ן — ק' ע'ס. (Emmaus)

אותו הספור על אדות רבן יוחנן בן זכאי מתחיל בדברים אלו: „כבר היה רבן יוחנן בן זכאי עולה למעון יהודה; ראה ריבה אחת מלקטת שעורים מתחת לגלגלי הסוס. אמר להם ריב"ז: ראייתם ריבה זו מה היא? אמרו לו עברית; סוס זה של מי הוא? אמרו לו של פרש ערבי אחד...“ — על פי הגי' הזאת שנמצאה בכל ההוצאות וגם בהוצאה החדשה עמוד 202 שורה 11 לא היה מקום לחשוב אחרת, אלא שרבן יוחנן ב"ז עלה למעון הידועה לנו מיהושע ט"ו נ"ה וש"א כ"ה ב', ודה"י א' ב' מ"ה כעיר בהרי יהודה בסביבת חברון. — אבל הנה נוסחות כתב־היד מלמדות אותנו אחרת! בכי"א (אכספורד) כתוב „למאוס דיהודה“ ובכ"י מינכן: „למעים“ (או „לרועים“). מתוך ח"ג אלו יוצא ברור, שהגי' העיקרית היא: „למאוס“ או „למעוס“ (מזה שבש המעתיק החדש: „לרועים“). והכוונה על העיר הידועה לנו בארץ יהודה בשם Emmaus, ששמה מופיע במקורותינו העתיקים לרוב בצורת אמאוס, אמעוס, אבל גם בצורה מקוצרת: מאוס³). מכיון שמקומות בשם זה או דומה לו היו גם בסביבות אחרות⁴ (אמאוס על יד טבריה = חמת

¹) S. Krauss, Monumenta Talmudica V. 159 Nr. 372 Anm. 6: „Im Frieden ...lag es den römischen Soldaten ob, für Drainage und Bebaung der ärarischen Weinberge zu sorgen.“ (שם) („fremdartig“) „מזור“ (ע' בתי' בהוצ' החדשה).

²) ירוש' ע"ז ה' ד' (מיד ע"ד הוצ' וניציאה שורה 38): רבי אחא אול למאוס...

³) שהרי השם מציין מקום של מעיינות חמים; מחמת או חמתן נעשה השם המיוון.

מבריה; א' על יד גִּדְרָה בעבר הירדן = חמת גדר; אמתוס בערבת הירדן דרומה = חמתן⁽¹⁾, על כן צריך היה, כדי להבדיל מהן את העיר שביהודה להוסיף מלת „ביהודה“ או „דיהודה“. וכבר הוכחתי לפני שנים רבות, שגם באיכה רבה א' ט"ז נזכרת העיר הזאת בשם חמת א'⁽²⁾ ושם גם כן היתה בתחלה ההוספה „דיהוד“, אבל המעתיקים שבשו את הנוסח; האחד העביר את מלת „דיהוד“ אל השם בית אל או אל בית לחם (דיהוד) הנזכר באותו ההמשך, או שכתב במקומה „גדר“⁽³⁾.

את רבן יוחנן בן זכאי מוצאים אנו גם בהזדמנות אחרת באמאוס⁽⁴⁾. הוא ישב ביבנה ומשם צריך „לעלות“ לאמאוס, שאצלה מתחילים הרי יהודה. חשיבות מיוחדת היתה לעיר זו במלחמת וספסינוס, מפני שהיא יושבת על יד הדרך המובילה לירושלים ועל כן הושיב שם וספסינוס חיל-צבא, מחנה של הלגיון החמישי, אשר ממנו נשארה גם כתובת למינית במקום זה. בקרבת העיר הזאת התנפל הגבור היהודי אתרונגיוס על גדוד נושאי מזון ונשק של הרומיים והמית את שר-המאה שלהם עם ארבעים מאנשיו; על כן צוה נרום לשרפה באש⁽⁵⁾.

על משמר הצבא אשר הושיב וספסינוס במקום זה מדברת גם האגדה⁽⁶⁾: אספסיאנוס קיסר הושיב שומרין רחוק מ פו מעו ס ש מנה עשר מיל, והיו שואלים לעולי רגלים ואומרים להם: למי אתם? — והיו אומרים להם: אספסיאני, מרכיני, הדריני. — „פומעוס“ באגדה לא תוכל להיות Pameas, Paneas כלומר פמיס, כי מעולם לא נכתב שמה של העיר ההיא, העומדת בסוף קצה הגבול הצפוני של א"י, בצורת „פומעוס“ (אלא פמיס או פנייס). אין ספק שיש כאן תקון המעתיק שכתב פו במקום א' בחשבו לתקן ע"י זה את השם הבלתי ידוע לו, ובאמת צריך להיות „מאמעוס“, שהיא הכתיבה הרגילה של השם Emmaus⁽⁷⁾. יוסיפוס אומר על הושבת השומרים: וספסינוס כבש את מעברות

⁽¹⁾ ע' ערך Chammāt שכתבתי באנציקלופדיה של Eschkol.

⁽²⁾ MGWI 1910, 26 ויש לחקן קצת את דברי שם עפ"י הדברים במקום זה.

⁽³⁾ ע' בהוצאת באקר.

⁽⁴⁾ בקהיר ז' י"ב כתוב אימונים, וכבר הוכחתי MGWI 1915, 157 והלאה שצ"ל: אימונים והיא כתיבה מלאה לאמאוס.

⁽⁵⁾ מפני חקצור נותן אני רק מ"ס על מאמרו של Nestle בעתון ZDPV 1911, 91 והלאה.

⁽⁶⁾ איכה רבה א' לפסוק פרשה ציון הוצ' וניציא ג"ח ע"ד.

⁽⁷⁾ ועתה בא וראה מה הועיל ר"ש באבר במקום זה בתקונו הוא! כפי הוצ' איכה ר' שלו עמוד 80 מצא הוא בכתב יד: „...הושיב משמרות להלמאמיוס, והוא תקן: „לה לפאמיוס“ (ע' שם גם הערה שצ"ד). אבל לפי האמת היה כתוב בעיקר: להל מאמיוס, כלומר: „להלאה סמאמיוס ש מנה עשר מיל“.

ההרים בדרך ירושלים בכדי שלא יוכלו אנשי אמעוס והסביבה לעלות לרגל¹; שהרי לחג הפסח נתקבצו בירושלם וגם נשאר שם במשך החג אלפים רבים מישראל והם נלחמו בחילי הרומיים, לפי האגדה התחפשו עולי הרגל ואמרו לשומרים, שהם מנאמני בית הקיסר² ועל ידי זה נתנו להם לעלות ירושלימה.

חיל הצבא נשאר בלי ספק גם אחרי התרבן באמעוס, ועל המעשה הזה מודיע הספור המזועזע שהבאנו מהמכילתא. לשם, — לא למעון, שלא מצאנו כלל באותה הסביבה את ריב"ז — בא ראש הכ"ד וראה שם את אחת מנשי ירושלים היקרות בעוני נורא, ובגורלה המר הוא רואה את סמל גורלה של בתולת בת־ציון. — לשמירה על ידי חיילי רומי, ולו אף על ידי פרשים ערביים³, היה צרך בעיר זו מפני שהיא היתה ונשארה עיר של יהודים עוד במשך מאות שנים⁴.

6. שְׁלֶטוֹן פְּרַעָה בְּאֶרֶם נְהָרִים וְאֶרֶם צֹכָה.

אין ספק שהיו בירי חו"ל, בעלי האגדות שבמכילתא, איוז מסורות עתיקות על אדות מצב ארץ כנען והמדינות הקרובות בתקופות העתיקות שקרמו ליציאת מצרים. בכון זה השתמש לפני זמן לא רב אחד מחוקרינו המעולים, ש. קרויס⁵ באותה האגדה הידועה על אדות בני אפרים שדחקו את הקץ ונכשלו⁶. — אבל כפי הנראה עוד לא שמו לב לאגדה זו שבמכילתא בשלח מס' דויה' פרשה א': 87 שורה 2 והלאה: „ויאמרו מה זאת עשינו כי שלחנו את ישראל מעבדנו — אמרו: עכשיו יהו אומות העולם מקישות עלינו כוונ⁷ לומר: מה אלו, שהיו ברשותם הניחום והלכו להם, עכשיו היך אנו שולחים לארם נהרים ולארם צובה להעלות לנו מס ולהביא לנו עבדים ושפחות... ללמדך שהיה פרעה שולט מסוף העולם ועד סופו והיו לו שלמונים מסוף העולם

⁽¹⁾ מלחמות ר' ח' א'.

⁽²⁾ מובן מאליו, שלא חשוב, איזה שמות מזכירה האגדה העממית.

⁽³⁾ „פגומי גויים“ נאמר במכילתא 203, 16.

⁽⁴⁾ ע' מה שהבאתי לתולדות העיר הזאת בספרי Jüdisch-paläst. Corpus Inscriptionum 68; יריעות המכון למדעי היהדות (ירושלים תרפ"ה) חוברת ב' עמוד 25 והלאה; ע' גם מה שאפרסם בימים הקרובים על אדות כתובת־מצבה של איש מאמאוס שנקבר ביפו (כפי הנראה בתקופת הביזנטים) ב־MGWI 1931.

⁽⁵⁾ בהרצאתו שהרצה בקונגרס המזרחנים בוינה בשנה שעברה.

⁽⁶⁾ מכילתא ראש פ' בשלח, 76, 61 והלאה והמקומות המקבילים.

⁽⁷⁾ כרי להעיר על הבטוי העממי היפה הזה!

ועד סופו...“ וכהוכחה לדבר מביא בעל האגדה העתיקה הזאת¹) את הפסוק בתהלים ק”ה כ”א-כ”ב: „שלח מלך ויתירוהו מושל עמים ויפתחהו“. ידוע היום מתוך החקירות המרובות על הנושא הזה, שארץ כנען וסוריה וארץ החתים עד נהר פרת עמדו מאות בשנים לפני הכבוש תחת שלטון פרעה של מצרים. מעניין הדבר שהתנא מזכיר את המדינות ארם נהרים וארם צובה, אשר מהן הביאו לא רק מס אלא גם עבדים ושפחות למצרים.

7. עֲמֶלֶק בְּרִיִּים.

בשמות י”ז ח’ נאמר: ויבא עמלק... ובעלי האגדה שואלים: מאין בא? והלא עמלק ישב באותה הסביבה, ובכן לא היה צריך לבא?! הם נותנים, כפי דרך האגדה, תשובות שונות על השאלה הזאת, ובתוכן נמצאות גם שתי אלה: (1) ר’ יהודה דגשיא אומר, חמשה עממים פסע עמלק ובא ונלחם עם ישראל שני עמלק יושב בארץ הנגב והחתי (והחוי)²) והיבוס והאמורי יושב בהר [והכנעני יושב על הים ועל יד הירדן]³), לפי שהיה לפנים מכולן; (2) רבי נתן אומר, לא בא עמלק אלא מהררי שעיר, ארבע מאות פרסה פסע עמלק ובא ונלחם עם ישראל (סס’ דעמלק פרשה א’ 176, 17 והלאה).

השאלה: מה ההבדל בין שתי הדעות האלה ולמה דרש ר’ נתן באופן אחר מדרשתו של רבי? — לפי דעתי דברי ר’ נתן מתפרשים על פי הפסוק בבראשית ל”ו, י”ב, שאחד מבני בניו של עֶשָׂו היה עמלק, ואם כן ישב עמלק לא רק בנגב ארץ כנען, אלא גם בהררי שעיר ומשם בא הוא להלחם בישראל.

אולם רבי סובר אחרת; וכבר העירו בצדק על שופטים י”ב, ט”ו שגם בארץ אפרים היה הר העמלקי⁴), ואפשר להעיר גם על שופטים ה’, י”ד: „מני אפרים — שרשם בעמלק“, כדי להוכיח שגם מצפון לארץ יהודה, אשר שם ישבו חמשת העממים: (1) החתי, (2) היבוס, (3) האמורי, (4) הכנעני על הים, (5) הכנעני על הירדן, היו עמלקים, ועתה סובר רבי, שעמלק פסע על כל העממים האלה ובא להלחם בישראל. אפשר שדרש הוא כפי דרך האגדה:

¹) האגדה מובאה בלי שם אומרה.

²) יש למחוק את השם הזה, שלא נמצא בפסוק (במדרב ר”ג, כ”ט) וגם לא במכד”רשבי 82, 2. המעתיק הוסיפו מפני שלא ידע, מי היו חמשת העממים בלי החוי. לפי האמת מנה התנא את הכנעני כשני עממין, ע’ להלן.

³) כך צריך להוסיף עפ”י הפסוק הנ”ל וכן הוא במכד”רשבי.

⁴) ע’ בפירושו של המו”ל בשם זאת רענן.

„עמלק יושב“, כלומר רק כעת הוא יושב¹) רק היום הוא התישב בארץ הנגב כי לפני זה היה „לפנים מכולן“.

מה פירוש „לפנים“ במקום זה? – חושבני שפירוש המלה כאן כמו במשנה שביעית ו' א': „...מן הנהר ומאמנה ולפנים נאכל ונעבד“. את פירושה האותנמי של המשנה הזאת אנו מוצאים בדברי אחד מבעלי האגדה שבין האמוראים: „תשורי מראש אמנה – אמר ר' יוסמא: הר הוא ושמו אמנה, עד אותו ההר ארץ ישראל, ממנו ול הלן תו“ל“²).

עמלק אשר בהר אפרים ישב „לפנים מכולן“ כלומר „להלן“ מכולן, כי השאר ישבו בהר של יהודה, על חוף הים ועל יד הירדן בקרבת יהודה ובכל זאת לא מהרו לבא, רק עמלק בא ממקום רחוק להלחם בישראל.

¹) השוה ב'ר ג' ג' הוצ' טאודור 519: ולוט יִשָּׁב כתיב: אותו היום מינוהו...; שם ג'ח ז': ועפרון יִשָּׁב... אותו היום מינוהו... בשני המקומות מדגיש המדרש, שאעפ"י שכתוב ישב אין לקרא את המלה יִשָּׁב, אלא כפי המסורת: יושב, אותו היום.

²) שמות רבה כ"ג ד'. במקומות המקבילים (ע' Bacher, Agada d. pal. Am. III 733 הערה 9) חסר המשפט האחרון.

ע ק ו מי כ ת י ב

עם כל מיני שבושים ופגמים, המשתרשים כעת בלשוננו לעצת את פניה ולסרס את תכונתה, הנה נשאר הכתיב במהרתו. ואין פלא בדבר. הלעזים והאידיש, שהיהודים מדברים בגלות, השפעתם פורה קלקול־דקדוק ותרגומי משפטים ובטויים הבנויים שלא כדרכה של העברית. מצד אחד, מפני מעוט הלמוד במקורות ספרותנו, קהה אצל רבים חוש הסגנון העברי המקורי; מצד שני השתלט בשפתנו הדבור הקלזקל, פרי השוק והרחוב, והריהו חודר לאט־לאט גם אל עמודי עתונינו, ולפעמים — גם אל דפי ספרותנו השומפת. מה שאין כן הכתיב העברי שבדפוס. כאן אין מקום לפעולות חיצוניות מויקות. כאן, רחוק מרשות הרבים וממלל ההמונים, מושל דן יחידי: הסופר. רק הוא לבדו. על־כן לא יתכנו לקויים בנדון זה. המסורת, מאין לחץ מן החוץ, חזקה יותר מדי.

ואם נבקעו בזמן האחרון פרצים אחדים בחומה בצורה זו — הכתיב — הנה אין מקורם מלבד בהשפעות זרות, אלא מלגו בזווגי־צלצול ממעים. איני מתכוון לנגוע במקרים בודדים ונדירים (כגון: יועיל [יִוְאִיל] אדוני לשלוח; צער [צַר] לי מאד). כוונתי בזה להתריע על עשרים ושלשה סלופי־כתיב טפוסיים, המתהלכים בספרותנו, שלא תמיד נקל להרגיש בהם הואיל ויש להם יסוד נפשי מובן.

ישנן באלף־בית שלנו אותיות דומות וקרובות במבטא: ב—ו, ב—פ, ח—כ, א—ה, א—י, א—ע, ז—ס, ט—ת, פ—ק, ש—ת (בהברה האשכנזית), ש—ת (כנ"ל). והנה שתי מלות שוות בכל אלא שנבדלות באחת מאותיות הצמידים הנזכרים (כעין: הִתְרִיזו—הִתְרִים) — כלום אינן עלולות להתחלף זו בזו? ויתר על כן: כמחצית המלים מעוקמות־הכתיב קרובות לחברותיהן התואמות קרבת־הוראה (כעין: תָּפַל — סָפַל). ומי איפוא ירגיש בריחוק שבקרבה זו? לפיכך חובה כפולה להתחקות על השגיאות הפנימיות והסמויות האלה

ולחצור עליהן לפי צרכי שפתנו המתחדשת. סתימת-פרצים זו יש בה, מלבד קביעות הכתיב, גם משום בירור המושגים והצלת מלות מסירות.

(א) אִיפָה. למשל: „משרד המושכות החליט איפה מטעם זה לעכב את פרסום התכנית“ (העם, ז' באב, תרצ"א). כאן יש לכתוב: איפוא, שהיא מלת-טעם: אחרי אשר כן, אם כן, על כן, ככתוב: „עשה זאת איפוא“ (משלי ו', ג'); „איה איפוא פיד“ (שופטים ט', ל"ח). אִיפָה (אִיפָה) — היכן, באיזה מקום: „איפה הם רועים“ (בראשית ל"ז, ט"ז). ועל-כן טעות היא: „איפוא מחלקת החנוך של עיריית תל-אביב?“ (דבר, י"ב באלול, תרצ"א); „תיכף הביאו אותו לנרשה איפוא שאחרי מכאובים קשים ויסורים ממושכים מת לפני שבוע“ (העם, כ"א באב, תרצ"א). איני דן על הסגנון הרע, אך כאן מקום למלה: אִיפָה. שתי תיבות אלו, אחיות במבטא, שונות לחלוטין בכתיבן ובפֿשָׁרן.

(ב) אָמוֹנָה טָפֶלָה. למשל: „יש אמונות טפלות אשר גם אנשים משכילים ונאורים אינם יכולים להפרד מהן“ (דבר, כ"ו בסיון, תרצ"א); „האמונה הטפלה המפחדת מפני המספר הזה“ (דבר, י"ג באב, תרצ"א). ולא כן, להוראת חסרת-טעם (אבערגלויבען Superstition) נוהגים טובי סופרינו לכתוב: אמונה טָפֶלָה, למשל: „ורוסיה המלאה אמונות תָּפֶלֹת“ (הארץ, א' באלול, תרצ"א). אף-על-פי שיש בתלמוד טָפֶל גם למוכן תָּפֶל, כגון: „הנודר מן הגבינה אסור בה בין מלוכה בין טפילה“ (נדרים, ו', ה'), אף-על-פי-כן יש להנזיר מכתוב זה לצורך האמור, שכן מקובל עתה בספרותנו: טָפֶל — רק במשמע דבר צרדי הנספח (על יסוד השורש המקראי: טָפֶל) אל העקר. הקורא בימינו יטעה ויסבור: אמונה טפלה (בטית) היא אמונה, אך לא עיקרית; ואילו הכוונה היא: האמונה כשהיא לעצמה היא אמונת-הבל כטית תפל.

(ג) הַגִּישׁ תַּעֲצוּמוֹתָיו. במובן: הגיש טענותיו. שגיאה גסה ורווחת. תעצומה — כח עצום: „הוא נתן עז ותעצומות לעם“ (תהלים ס"ח, ל"ו). אסור איפוא לכתוב: „ציוני אמריקה מכירים לך תודה על הגישך את תעצומותינו באומץ רוח וכלי חת“ (הארץ של ערבית, כ"ח בכסלו, תר"ץ); „נתנן האפשרות לבאירכת כל האינטרסים הן של יהודים והן של ערבים להגיש אותן התעצומות שיהיה ברצונם להגיש“ (תכנית הפתוח. בכל העתונים היומיים, ו' באב, תרצ"א). הכמוי הנכון: הַגִּישׁ עֲצוּמוֹתָיו, ככתוב: „קברו ריבכם יאמר ה' הגישו עצומותיכם“ (ישעיהו מ"א, כ"א). עֲצוּמָה (על משקל: פִּפְרָה, תְּפִיָּה) — טענה, הוכחה. מכאן: הַתַּעֲצָם — התווכח, התקוטט.

(ד) הוֹזִיל, הוֹזְלָה. „הוזלה בהובלת בננות“ (דבר, י"ט באב, תרצ"א). „שישתדלו בדבר הוזלת הספר העברי“ (מאזנים, ט"ז באב, תרצ"א). כאן חלוקה גזרות מתעתע. זָל — הודרו, חפזו: „מה תָּזְלִי מאד“ (ירמיהו ב', ל"ו). אפשר

כמובן, לגזור מקל זה גם בנין הפעיל ולומר: הוֹזִיל (כמו הוֹדִיעַ — יָדַע) — הִחִישׁ, גָּרַז; הוֹזְלָה — גָּרְזוּ. אבל מע"ו זול (במחיר מועט) נבנה הפעיל: הִזַּל (כמו: הָקַם — קוּם); "היו ביוקר והזילו" (ירושלמי כתובות, פרק י"ב), שם הפעולה יהי אִפּוּא: הִזְלָה (כמו: הִקְטָה). אמנם יש בתלמוד גם: הוֹכָאָה (לשם זווג: הולכה והובאה, עיין "זווג המלים בתנ"ך" לד"ר בנימין מנשה לִוין, חיפה, תרפ"ו, עמוד 1). אולם אין משגיחים בזה עכשו והכל כותבים נכונה: הִכָּאָה. בעניני דַּדּוּק יש להתחשב בכללי התנ"ך, וכן קִבַּע גם ועד הלשון (זכרונות ועד הלשון, חוברת ב'); "מקבלים אנו מהספרות התלמודית והמדרשית מלים ומבטאים החסרים לנו, וכן צורות דקדוקיות חדשות שיש בהן תוספת על מה שיש לנו בתנ"ך". הנה יש במדרשים: קָאָתָה, ובכל זאת נכתוב: קָאָה. שאם לא כן — נביא מהומה גדולה על שפתנו ונערער את כל שלמותה ומוצקותה. (ה) הוֹרִיק, הוֹרְקָה. המכוון: הִרִיק, הִרְקָה. למשל: "להוריק לתוך חדרי בטנהו היינות המשומרים" (נ. ביסמריצקי, שבתי צבי, ירושלים, תרצ"א, עמוד ט'); "הר הגעש הוריק כבר את האש המכלה" (אורי קיסרי, דואר היום, ו' באב, תרצ"א). הִרַק — הפעיל מגזרת ע"י. הִרִיק, הפירוש: שפוך החוצה, כגון: "הם מריקים שקיהם" (בראשית מ"ב, ל"ה); "הִרַק את קופסת הארכובה" (סיכה נכונה למכוניתך, הוצאת חברת שמן "וואקום", תל־אביב, תרצ"א); "הוברר הצורך להסתייע לפעמים גם במריקים בשכר... אם המתנדבים אינם מצליחים להריק בסדר ובדיוק" (קרננו, אב, תרצ"א). שם־הפעולה: הִרְקָה, שהרבו להשתמש בה בימי הביניים (עיין מלון בן־יהודה ערך זה). משל: "הפצה והרקה" (קרננו, אב, תרצ"א). אבל: הוֹרַק — הפעיל מגזרת פ"י. הִרַק, הפירוש: להיות או לְהִקְפֹּד ירוק: "עד שפניה מוריקות" (סוטה, ג', ד'), שם־הפעולה: הוֹרְקָה — הפיכה לירוק. (ו) הִמְחָאָה היא פקודה בכתב לשלם כסף (אנווייונג Check); "ואילו לא נעשתה כבר ההמחאה" (שו"ת תורת אמת, ק"ג, על־פי בן־יהודה). השם הזה גזור מן הפועל התלמודי: הִמְחָה — נתון שטרי־שלום; "המחהו אצל הנווני או אצל שולחני" (ב"מ, ט', י"ב). אולם: הִמְחָאָה — התנגדות גלויה (פראטסט Protest); "מחאה שלא בפניו" (כתובות, י"ז); ויש משתבשים ומחליפים: "תקבלו בזה מחאה דמי חתימתי". הם סוברים, כנראה, כי הִמְחָאָה היא מְחָאָה בצירוף הא הידיעה...

(ז) הִעִיז. לשם: הִקֵּן, החצוצה יש לכתוב: הִעִז — הפעיל מגזרת הכפולים: עִזָּה (כמו: הִגֵּן מִן גָּנֹן, לְמַשֵּׁל: "הִעִזָּה פניה" (משלי ז', י"ג); "הִעִז איש רשע בפניו" (משלי כ"א, כ"ט)). הִעִיז — הפעיל מגזרת ע"ו: עִיזָּה וענינו: אסוף וּמָלַט, כגון: "יושבי הגבים הִעִיזו" (ישעיהו י', ל"א); "הִעִיזו אל תעמדו" (ירמיהו ד', ו'). ור' יהודה הלוי יפה הבחין: "זמן הִעִיז מאד פניו ומצחו ולא הִעִיז ילדיו אל

מנחם". ויש גם כיום מדקדקים: „האנשים, שהֶעֱזוּ להקים“ (י. פ. מאזנים, ט"ז באב, תרצ"א). אך רבים עודם משתבשים: „ועד אשתקד לא העיז איש“ (הארץ, י"ד באב, תרצ"א); „אין איש מעיז להיות אפוזיציונר“ (שם); „להעמיק ראות ולהעניז עשות“ (הדואר, י"ח בתמוז, תרצ"א). ולא עוד אלא שאפילו בניקוד יש כותבים מלא להוראת העוזה. ורב הבלבול.

ח) הַקְצִיעַ. נוהגים לכתוב: הקציעו לו מקום, כנון: „בתכנית הפעולה של האגודות הללו הוקצע מקום חשוב“ (הארץ, ג' באב, תרצ"א). ולא נכון. הנכון: הַקְצָה. הפעיל מנורת ל"ה: קָצַה, וביאורו: הפרש ויָחַד לאיזו תכלית, ככתוב: „אבל יִקְצוּ להם מקום בפני עצמן“ (במדבר רבה, ו'). מזה גם הַפְעֵל: מוקצה, ואמנם יש נזהרים: „במדור זה הוקצתה פנה מיוחדת לשבע“ (נתיבנו, אב-אלול, תרצ"א); „החלק הגדול מאולם הקפה הוקצה למסעדה“ (דואר-היום, כ"ח בתמוז, תרצ"א). הַקְצַע משורש: קָצַע (מכאן: מקצוע)—משמעותו: גרוד סביב, עשה זוית ישרה ובעיקר הַתְלַק עץ במקצועה.

ט) הַתְיַמֵּר. אין לכתוב: הוא מתימר למומחה, אלא: הוא סִתְּאֵמַר למומחה, לא: „צוררנו מתימרים להתגבר עלינו“ (מ. בילינסון, דבר, כ"ז באב, תרצ"א), אלא מתאמרים. יש הבדל בולט בין שני הפעלים האלה, וביחוד בעברית החדשה: התאמר—משמעו, לפי בן-יהודה, יָחַס לעצמו מעלה מן המעלות (פרעמענדירען to claim, to pretend), „יתאמרו כל פועלי אֶגֶן“ (תהלים צ"ד, ד'); „וענייה בני נביאים יתאמרו“ (אהבת ציון, פרק ט'); „כל ההמצאות אשר בני דורנו החכמים בעיניהם מתאמרים כי הם המציאות“ (יל"ג, קפיצת הדרך). אולם: הַתְיַמֵּר — התענג על דבר, התהדר בדבר; „ובכבודם תתימרו“ (ישעיהו ס"א, ו'). על-כן נוכל לאמר: הם מתימרים בעשרם; „אבותינו מעולם התימרו בשפת קדשנו“ (יצחק ווארשאוסקי, המליץ, ו' בשבט, תרנ"ו).

י) הַתְיַז, הַתְיַנֵּה, לצורך: הֶעֱזוּ, מָחָה, הֶלְחֵם — אומרים: הַתְיַרְס (מלשון: בעלי-חריסין), הַתְיַרְסָה, בסמך דווקא, ככתוב: „שהיה מתרים כנגדן“ (ירושלמי שבת ו'). אך: הַתְיַז, הַתְיַנֵּה באות זיין—מובנו: עשה צרכיו בשלשול, ככתוב: „ואכל חטים והתריז ומת פטור“ (בבא קמא מ"ז), טעות איפוא לכתוב: „התריז בלגלוג: מרנן ורבנן!“ (ד. שמעוניבין, „דבר“, י"ז באלול תרצ"א). נמצא שאות קלילה אחת הופכת מושגים מן הקצה אל הקצה.

יא) חוּט של חן מתוח עליו. כמעט הכל, זולת מקפידים אחדים, כותבים כן. למשל: „חוט של חן מיוחד מתוח על ברכתכם“ (נחום סוקולוב, הארץ, ה' באלול, תרצ"א). ולא היא. הבטוי המקורי, שאינו ניתן להשתנות, הוא: מְשׁוּךְ. ככתוב: „אסתר ירקרקת היתה וחוט של חסד משוך עליה“ (מגילה, י"ג); „הקדוש ברוך הוא מושך עליו חוט של חסד“ (חגיגה, י"ב); „ולא עוד אלא

שמושכין עליו חוט של חסד" (תמיד, כ"ה.). על דרך הבטוי המקראי: "ששך חסד" (ירמיהו ל"א, ב'; תהלים ל"ו, י"א; ק"מ, י"ב). מעניין הדבר, כי "חוט של חן" אינו כלל במקורות ורק בימינו נתקבל בפי העם והסופרים.

יב) טָקָם. בגופי התלמודים והמדרשים, כפי גירסותיהם הבלתי מדויקות עד עכשו, אי־אפשר להכריע את הכתיב הנכון: טָקָם או טָקָם. יש גם כך וגם כך. אולם עובדה היא, כי משוירה המלה הזאת לספרותנו, זה כשלושים שנה, בקוף ירדה: טָקָם (צערעמאניע Ceremony). וכן כותבים: חג טָקָם (מלא טקסים), טָקָסן (שר הטקס), עלינו לְטָקָס (לערוך בטקס) את המאורע, והטעם מובן: טָקָם בכף סובל עוד כוונה אחת ברורה וידועה: יופי וקישוט, ככתוב: "וכלם חקוקים בטכסי שלהבת" (מדרש א"ב דר"ע); "ליל שמורים טכס פלאיד" (מחזור ליל שני של פסח); "הטכס והטוהר לחי עולמים" (מחזור ליום כפור, "האדרת והאמונה"). וכהנה וכהנה. וגם פועל נגזר מן השם הזה: טָקָם, טָקָם עצה, ואם יש הבדל באות אחת — למה לערוב? ואכן במיטב המלונים, ומלון אנגלי־עברי של קויפמאן במשמע, מצוי טָקָם בקוף למושג: צרמוניה, וגם בעתונים: "טָקָם חלוקת התעודות" (דואר־היום, י"ג באב, תרצ"א); "אנשים שסגלו לעצמם את כל הטקסים ולשון־המרקליון" (עובד בן־עמי, שם). והנה בזמן האחרון החלו עתונים אחדים לפרוץ פרץ ולהכניס מבוכה בכתיב המקובל והמוסמך של השם האזרחי טָקָם (צרמוניה); "יערך באולם הגימנסיה "הרצליה" טכס חלוקת התעודות" (הארץ, י"ד באב, תרצ"א); "סודר טכס דתי רגיל" (שם); "טכס חלוקת התעודות... טכס רשמי" (דבר, י"ג באב, תרצ"א). אין איפוא כל טעם וכל יסוד, מלבד רשלנות מקלקלת, לכתיב פָרוץ זה, שאינו מוסיף ואינו מקל, אלא גורע ומחמיר. כשם שלא יעלה על דעת אדם לבלול את אותיות כף וקוף במלות: קָסָת—קָסָת, קָסָם—קָסָם וכדומה, כך יש להזהר: טָקָם — טָקָם.

יג) קָחָה. כאילו להכעים יש מעקמים ומסככים את האותיות א ל ה בה א בשני הפעלים: קָחָה — קָחָה, מסלפים וכותבים: "ישב זבוטינסקי בשורה הראשונה ומחה לו כף" (דואר־היום, ג' באב, תרצ"א); "אתם והפקידים תמחו כפים" (שם); "הרביזיוניסטים מחו כף" (סתם, גליון התולי, ירושלים, כ"ג בתמוז, תרצ"א); "וכשהאולם מוחה אותה שעה כפים בהתלהבות" (דואר־היום, א' באב, תרצ"א). וכנגד זה יש חוטאים: "בפרטיות גלל את פרשת העלילות שמטילים על מפעל הציוניות ומחא נגדן" (דבר, י"ז באב, תרצ"א). האמת היא להפך: קָחָה — הכה כף; "יען מחאך יד" (יחזקאל כ"ה, ו'); "נהרות ימחאו כף" (תהלים צ"ח, ח'). האלף מן השורש. מכאן: מחיאת־כפים. אבל: קָחָה — התנגד בכח:

„היה בידם למחות“ (תנחומא, תוריע ט'). מכאן: מְחָאָה במקום: מְחָה (כמו): הִרְצָאָה בטקס הִרְצָה, הִשְׁנָאָה — הִשְׁנָה.

(ד) מְנִין. אף כי מְנִין מוצאו: מאין, מן אין—משתמשים בו אך ורק: מהיכן אנו יודעים זאת, כעין: „מנין לספינה שהיא טהורה“ (שבת, ט' ב'). אבל טעות לומר, כפי שנראה כבר בעתוני ארץ-ישראל: „מְנִין באתם?“ לשאלה גיאוגרפית אומרים: „מאין באתם?“ (או: „מהיכן באתם?“ „אי-מזה באתם?“)

(טו) נְמָעֵי נְאָמָנִים. כתוב מפורש: „על-כן תמעי נמעי נעמנים“ (ישעיהו י"ז, י'). נְעָמָן — נעים. והנה גם בטוי ידוע ופשוט כל-כך מסתאב לעיני הקוראים: „מעטים אבל שלמים חרשו בו חרישית עמוקות אף הצמיחו נמעי נאמנים אשר ברכה בהם“ (על ליאו ליוב. דבר, י' באב, תרצ"א). נתחלף לו למחבר: נְאָמָן בְּנֵעָמָן... אפשר נוכח בקרוב לקרוא בעתונים: יָנְעוּ המים וַיִּנְאֻוּ התישים...

(טז) נְנֻלֹת. „איזו נוולות-כובים בשאלה ערומית-יוזאיתית זו“ (פטר אלטנברג. כתבים נבחרים, תרגום ג. שופמאן, ניר-זרק, תרפ"א, עמוד 135). אין מלה כזאת ואף לא תוכל להיות ואין בה צורך כלל. הכתיב הנכון: נְנָלֹת — בושת, ערוה. פעם אחת במקרא: „ועתה אגלה את נבלותה לעיני מאהביה“ (הושע ב', י"ב). ובתלמוד: „בעוון נבלות-פה צרות רבות וגזרות קשות מתחדשות“ (שבת, ל"ג). ובתוראת כילות בספרות ימי הבינים: „בני אדם בנבלות או נדבה עלי דרך אבותם הסלולה“ (ר"ש הנגיד. בן משלי ב'). על פי בן-יהודה. מבנין פֻּעַל גָּל יבוא, כידוע, שם-הפעולה: גָּוַל, ככתוב: „כום אחד יפה לאשה, שנים נוול הוא“ (כתובות, ס"ה). המשקל פֻּעְלֹת בנוי תמיד מתארים של בנין קל או משמות גמורים: בְּגָרוֹת (בוגר), יְהוּדִיּוֹת (יהודי), גְּבָהוֹת (גבוה), גְּדֻלּוֹת (גדול), קְטַנּוֹת (קטן), גְּבֻלּוֹת (גבול), עֲבָדוֹת (עבד), גְּבֻלּוֹת (נָבֵל). ואמנם סופרים מהדרים (ביאליק ועוד) כותבים כהלכה: נְנָלֹת.

(יז) עָרְאִים. יש גורסים מלה זו כתואר וכותבים: „משבר זה אינו עראי“ (י. פ. מאזנים, ט"ז באב, תרצ"א); „צריפים עראיים“. ואין זה כדין שפתנו החיה. עָרְאִי—מקרה, הודמנות, לא-קבע. שם על משקל: גְּנָאִי, דְּמָאִי. היור מורגשת. „אוכלים עראי מן העריסה“ (חלה, ג', א'). ויש בסמיכות: דירת עראי, אכילת עראי, שנת עראי. ולא כתוב: דירה עראיית וכדומה, שכן אין בתלמוד שמיחם בעלי שתי יודים: עָרְאִי. כשם שאין אומרים: דברים גנאיים, אלא: דברי גנאי. מה שאין כן: אָרְעִי („שלא יאכל מהן ארעי“). תוספתא. מעשרות. פ"ב. יור ב לא אלף בסוף התיבה לרוב נחת. לפיכך מתקבלת צורה זו בנקל לתואר: אָרְעִי (משורש: אָרַע, מאורע)—מקרי, זמני. על דרך:

אַצְבָּעִי, אֶמְצָעִי. משנה איפוא לכתוב: „עתה יושב ת. נ. ביאליק ישיבת-ארעי בברלין“ (ז. פישמאן, עין-הקורא, ב-ג, ברלין), במקום: ישיבת-עראי, או: ישיבה ארעית. ואמנם בחוש טבעי נקבע ההבדל הזה מכבר, אף כי אין לו יסוד מדעי. כבר ב„המליץ“ לפני כשלושים שנה ענתה המערכת במדור מיוחד לשאלות הלשון, כי צָרָאִי הוא שם ואֶרְצִי הוא תואר. מעניין שאפילו יאסמרוב במלוגו מציין כך. וגם המלון האנגלי-העברי של קויפמאן והמלון הגרמני-העברי של טורטשניר מתרגמים לעברית את התואר הלועזי הנדון: ארעי, של עראי, ורובם ככולם של הסופרים כותבים: ועד אֶרְצִי, הנהלה אֶרְצִית. „אנשים אלו זרים לסביבת ילדים, במקרה נפלו לתוך סביבת זו, אֶרְצִיים הם במוסד“ (ש. ז. עמיאב-פונצ'וב, תולדות המפעל החנוכי „כפר ילדים“, עמוד 8). וכנגד זה יפה מדייקים: „לא צָרָאִי, אלא קָבַע דרוש לנו.“

(ח) פֶּת. באוריו: מוקש; ברזל מרודר ומדוקק (בלעך tin); וגם כל ריקוע של מתכת, כגון: „פחי הזהב“ (שמות ל"ט, ג'). אך בשום אופן ופנים לא במובן כלי או קופסה של פח, כמו שמועים לכתוב: „עני אחד, שואב מים על פי מקצועו, הלך ברחוב כששני פחי מים בידו“ (העם, ב' באב, תרצ"א); „המובילואויל נמכר רק בפחים סגורים ובחביות“ (סיכה נכונה למכוניתך, הוצאת חברת שמן „וואקום“, תל-אביב, תרצ"א). ובסוף חוברת זו במלון תורגם שלא כהלכה: פֶּת Can. פֶּת זה נתחלף בצלצול מן השם: פֶּת — אסוך, בקבוק, ככתוב: „פך השמן“ (ש"א י', א'). ולא עוד אלא שהבטוי התלמודי המפורסם „פכים קטנים“ במשמעות: דברים של מה בכך — אף הוא נשתבש: ב„העם“ (מיום ז' באב, תרצ"א) באה ידיעה על ערביים שגנבו זה קערה וזה שילינג — תחת הכותרת: „גונבי פחים קטנים“. מקור השבוש המנוחך הוא באידית, שבה: בלעך — שמוש בשפת המון גם חומר הפח וגם כל כלי של פח אבל לא כן העברית. כשם שאין להגיד; זהבייין — תחת: כליזהב של יין, כך אין: פח, פחים — תחת: פֶּת, פֶּתים אלא שמות אחרים לגמרי. אגב: קויפמאן מתרגם במלוגו: Can — כלי פח, כוז, קנקן, קופסת-פח.

(ט) קִצּוֹנִי. דווקא חסר בלא יוד ואפילו בלא ניקוד: „הקצוניים שברביזוניסטים עמדו על דעתם“ (דואר היום, ה' באב, תרצ"א); „גרמה שגם המפלגה הקצונית שבשני האגפים נמו להשתוות“ (א. חרמוני, דואר היום, ו' באב, תרצ"א). והנה הכתיב המקורי: קִיצוֹן מלא: „בשפת היריעה הקיצונית במחברת“ (שמות ל"ו, י"א). וכך הדין: חוץ — חיצון, תוך — תיכון, קץ — קיצון. וכן בתלמוד: חל — חילוני (ולא: חִלּוֹנִי). שכן דרך הלשון להמיל בכנויים חיריק גדול לפני חולם או שורוק, כגון: חרוץ — חריצות, פרוש — פרישות, בהול — בהילות. וכן יש לומר: חִלּוֹץ — חִלְצִיּוֹת (ולא: חלוציות).

(כ) קאמות. „שָׁקַל אֱלֹהִים דְּבָרוֹ רֵאמוֹת וּנְשֹׁבוֹת“ (אברהם זמיר. „הצפירה“. מובא ב„הארץ“, ח' באלול, תרצ"א). יש לתקן: קאמות באלף — פירוש: אבני חן, אלמוגים, ככתוב: „וראמות וכדכוד נתנו בעזבוניך“ (יחזקאל כ"ז, ט"ו); „ראמות וגביש“ (איוב כ"ה, י"ח). אכן בפסוק: „ראמות לאויל חכמות“ (משלי כ"ד, ו') יש מפרשים כמו: רמות — חכמות נשגבות ממנו להבין; ויש אומרים: החכמה לאויל כאבנים יקרות וידו לא תשיגה. על כל פנים בעברית המגובשת והמדויקת במקום שיש להבדיל בין שני כתיבים המציינים שני ענינים שונים — חלילה לערבם יחד ולבלבל את דעת הקוראים.

(כא) שָׁפָה. מנקדים: „שָׁפַת האינסנסיביות בחנוך העברי“ (פינחס שיפמן. הד החנוך, י"ז באב, תרצ"א); „לְשָׁפְתוֹ של לילינבלום בתקונים בדת“ (ולמן אפשטיין. מאזנים, ט"ז באב, תרצ"א). וגם בלי ניקוד: „כמו כן יחקור המנהל בשאלת השמות“ (העם, ו' באב, תרצ"א); „אם לא יוכנס סדר ששתי בענין זה“ (דואר היום, ו' באב, תרצ"א); „בעלי אידיאולוגיות שונות יכולים להשתמש בחנוך בשמה אחת“ (ד"ר שרגורודסקה. נתיבנו, אב-אלול, תרצ"א). ואין זה כראוי. שָׁפָה חסר בלי יוד — מובנה: עץ ששמו אקציה: „ארו שָׁפָה והרם“ (ישעיהו מ"א, י"ט); „עצי שָׁטִים“ (שמות כ"ה, י'). אולם בתלמוד: שִׁיפָה, שִׁיפִין (משורש: שוט) — ובימינו: שִׁיפֹת מלא ביד והכוונה: שורה, סדר, כנון; „ושיטה של שער מפסקת ביניהן“ (נגעים י', ו'); „מניחין בין ספר לספר בתורה ארבעה שיטין ובנביאים שלש שיטין“ (מסכת סופרים ב', ד'). והרבה פעמים: „מוחלפת השיטה“ (ברכות י"ז; מ"ט). ויש על-כן להזהר ולהבליט את ההפרש (שָׁפָה — שִׁיפָה, כמו: מָלָה — מילָה) אגב הכתיב המדוקדק.

(כב) שִׁין במקום סמך. בזמן האחרון פרץ המנהג להתהדר ולכתוב דווקא בסין במקום סמך שנהג התלמוד להטיל בתיבות מקראיות. ביחוד זכו זכות זו: הַתְּפִלָּה, תְּפִלָּה, למשל; „תפשה הממשלה כלפי מכתב זה עמדה מורה מאד“ (העם, כ' באב, תרצ"א); „נמוקו הוא שמפלגה זו תפשה עמדה מתונה יותר מדי“ (דואר היום, ו' באב, תרצ"א). מעניין, כי מלגרמה זו בר ביום ב„הארץ“ אומרת: „היא תופסת עמדה יותר מדי מתונה“ בסמך (אגב: כאן לקוי סגנוני. יש לנסח: „עמדה מתונה יותר מדי“ — כמו ב„דואר היום“). כידוע, השתדל הכתיב התלמודי העממי להקל על הקריאה עד כמה שאפשר והחליף ברוב התיבות את הסין המקראי המטעה, הדומה בלי ניקוד לשין — בסמך הברור, כנון: אָרֶשׁ — אָרֶס, עָרֶשׁ — עָרֶס, פָּרֶשׁ — פָּרֶס, שָׁבָה — סָבָה, שָׁבַר — סָבַר, שֹׁטָה — סוֹטָה, שָׁח — סָח, שָׁחַט — סָחַט, שָׁכִין — סָכִין, שָׁקַר — סָקַר, תָּפַשׁ — תָּפַס וכיוצא באלו. הַתְּפִלָּה בסמך יש כבר בתנ"ך: „כי קצר המצע מהשתרע והמסכה צרה כהתכנס“ (ישעיהו כ"ה, כ'). רק בארמית שבתנ"ך יש

הַתַּכְנֵשׁ בְּשֵׁין: „באדין מתכנשין אהשרפניא“ (דניאל ג', ג'); „ומתכנשין אהשרפניא“ (דניאל ג', כ"ו). תהליך בריא זה, שברכה בו, מוסיף והולך גם כיום (סֶכֶךְ תחת שְׁכָר, יִסְגָּה תחת יִשְׁגָּה ועוד). עד שהציע החכם דור ילין לעקור לחלוטין את הסין מן השמוש הפרואי (חוק, כמובן, משורה ומליצה המבכרות צורות מקראיות עתיקות). ומה מעם איפוא להכביד ולאֲרָמִים (אראמעאזירען) את לשוננו, הנוהגת עכשיו לעבר את הארמית?

כג) תַּנְיִים. לא בדקתי בכתבי־היד הראשונים, אולם בתלמודים ובמדרשים הנדפסים אשר בידינו בא הסימן של תניינים לפני האות האחרונה בשלושה מקרים: (1) לַצִּיין ראשי־תיבות (ת"ש, רבכ"ח ועוד); (2) לַצִּיין שמות אלוהות (י"י, יהוה, י"ה ועוד); (3) לַצִּיין שמות האותיות של האלף־בית, למשל: „כל האותיות הכפולים באלף ב"ת“ (מסכת סופרים. פרק שני, י"א); „באה אלף להעיד בישראל“ (פתיחתא, איכה רבה). שני המקרים האחרונים נעשו, כנראה, מפני הקדושה שבתארי אלהים ובמסתורי האותיות. התניינים שמשו מחיצה שלא להגות את המלה בנשימה אחת¹). אולם בימינו בספרות החדשה החילונית נתקבל המנהג העברי המיוחד (כי בלשונות אירופה משמשת לשם כך נקודה, כגון: U.S.) להטיל שני תגים אך ורק לשם ראשי־תיבות בלבד, למשל: א"י, כי"ת, ת"א וכדומה. בשאר שני המקרים במלו התניינים זה כבר, כדי שידע הקורא, כי מלות שלמות ומלאות לפניו. ואמנם בן־יהודה במלונו מביא את שמות האלף־בית ותארי־האלוהות בלא תניינים. וגם „ספר האגדה“ (מהדורה חדשה. כרך א', ספר א', עמוד קצ"ד) מביא: „באה אלף להעיד בישראל... באה בית להעיד בהם בישראל“. ואף־על־פי־כן, למבוכתנו, אנו מוצאים פה ושם את התניינים המיותרים, המבלבלים והמכערים: „האלף ב"ת מוצאו מיהודים“ (הארץ, ז' באלול, תרצ"א); „קופץ וכותב ב„העולם“ האלף מארץ־ישראל“ (ג. שופמאן. מאזנים, ט"ז באב, תרצ"א); „הסמ"ך והצד"י מתחלפות... רי"ש מתחלפת לסמ"ך“ (ק. לויאס. טיולים בשדה הלשון. לשוננו, אב, תרצ"א. וכן בכל המאמר). ואמנם התניינים המרמים האלה נתנו מקום לראשי־תיבות של דרוש עממי והתולי במלות גמורות: תיק"ו (תִּיקוֹן־תִּיקוֹן־תִּיקוֹן) — תִּשְׁבִּי תִּרְצִי קוֹשִׁיּוֹת ואבעיות; בלע"ז (בְּלַעַז) שכרש"י — בלשון עם זר: שד"ר (שְׁדֵר — שליח. משורש: שָׁדַר) — שלוחא דרבנן; ודו"ק (ודוק) שבמהרש"א — ודחק קצת, והמלמדים הליצינים היו דורשים באידית ישר והפוך: ווי דו וועסט קלערן, קידחת וועסט דו וויסן. ומה משונה, כי עד היום יש מעוותים ומתייגים: „הפוליטיקה הכלכלית

¹ ברש"י, במפרשים ובספרות הרבנית נהוגים תניינים גם לסמן מלות ולעיות, כגון: אשמורדיש"ן בלע"ז. גם מנדלי, ברקוביץ ועגנון עושים כך: קנידלייך בלעז.

החדשה, נאפ' בלע"ז" (שלמה הרוסי. הארץ, כ' באב, תרצ"א); „קרי – הקוף סגולה—פולוציה בלע"ז" (משמר הבריאות. דבר, כ"ב באב, תרצ"א). אך לַעַז היא מלה עברית כשרה בתכלית הכשרות. הפועל: לַעַז — דָּבַר בלשון זרה, בלתי־מובנת: „מעם לוּעִז" (תהלים קי"ד, א'). ובתלמוד: „לַעַז להם בחכמת יוונית" (סוטה, מ"ט:). לַעַז—לשון נכריה, לא עברית: „אבל קורין אותה ללוּעִזות בלעז" (מגילה ב', א'). חייכם, שהניעה השעה להפטר מצרת התנים המתים האלה, שנכנסו לתוך גופי המלים כמחט בבשר החי!

תל־אביב. אלול, תרצ"א.

לְשִׁמוֹת הַצְּבָעִים בְּעִבְרִית¹

ברק האבן הטובה וגוונה, שמשו בעבר תכונות דיאגנוסטיות עקריות להכרת האבן. במובן ידוע, גדול ערכם של סמנים אלו גם בימינו. ידוע הדבר, שלצרכי יום יום לא נוח ביותר להשתמש במיקרוסקופ, ואף לא לשחק את האבן ולהפרידה הפרדה חמימית, לשם הגדרתה. לעומת זאת דיה טביעת עין של מומחה, כדי להגדיר ולהכיר בקלות יתרה את מרבית אבני החפץ. הברק באבנים הטובות השקופות, נובע כידוע בעקר מן האינדקס של שבירת קרני האור: אם אינדקס זה גבוה הוא, מבהיקה האבן בברק חי ביותר; הברק הוא אֶדְמָנְטִי (הדיאמנט, הצירקוניום וכדומה). ואם פחות גבוה – אזי הברק הוא שרפי, לאמר, פחות חי (הגפרית). ואם נמוך יותר הוא, אז ברק האבן הוא זכוכיתי, שְׁקֵט ביותר (הקוארצ) למיניה ולבסוף, אם האינדקס הזה נמוך הוא ביותר, נראית האבן פְּלָחָה, ומשום כך נקרא ברקה לח (הקריאוליט). במה דברים אמורים כשאבן החן היא מגובשת בגבישים ברורים וגדולים, וְלֹא, הברק משנה את טעמו והופך לקטיפתי או משיי, אם בנינה של האבן יהיה זיפי (הקלצדוניום) או שעָנָי (אלבסטרון). ואם אבן החן מורכבה מֶאֱגְרָגִיטִים או קבוצים לוחיים דקיקים, הברק המתקבל יהיה צדפי. אלה הם בעקר מיני הברק החשובים ביותר של האבנים הטובות. ואשר לצבעים, השאלה קשה יותר. שאלה זו קשה במקצת גם אצל בני המערב התרבותיים, המצויים יותר אצל הגוונים וגווני הגוונים, אולם היא קשה שבעתים אצל בני המזרח השכיחים פחות אצל הצבעים. מכאן מקור כל הערובויה בהגדרתן של האבנים הטובות ע"י אבותינו או אבות העמים השכנים; ערובויה שנסתבכה יותר בעטין של אבני החן עצמן, המופיעות בטבע לא בצבע אחד וקבוע בלבד, אלא במרבית מדרגות של צבע יסודי אחד. העובר בקלות לצבע יסודי אחר. לזה יש להוסיף את סגולת הפְּלֶאֶזְכְּרוֹאִיסְמוֹס.

¹ סתוך המחקר, "אבנים טובות ומרגליות" אשר אתי בכתובים.

לאמר, סגולת ספיגת קרני האור באבני חן שקופות אִיִּזְכְּרוּמָטִיּוֹת או גם אֱלוֹזְכְּרוּמָטִיּוֹת. סגולה זו מטביעה את חותמה על צבע האבן המשתנה בהתאמה לכוון אשר מביטים עליה. מסבות אלה, גרמו לסבוכים יתרים בהגדרתן של אבני החן ופעמים הגיעו הדברים לידי כך שאין האבן ניתנת להגדרה כל עקר⁽¹⁾. מכל מקום הנטיה העתיקה, המצויה אף עתה אצל כל העמים, לדמות וליחס את אבני החן לחמרים כלליים וידועים וקבועים בצבעיהם, כגון: ים, שמים, דם, ברונזה, שלג, פנטיר, עורב, לימון, כרתי וכיוצא בזה, עזרה בהרבה להגדרת האבנים. משום כך נראה שהרבה מן האבנים הטובות אין להם שם פרטי כלל, אלא נקראות הן בשם הצבע או סתם בשם הברק שהן מחוננות בו: אֶדָם, ברקת, שהם, כדכד, אקדת, זכוכית, וכיוצא בזה. בארמית, בערבית ובלשונות היונית והרומית, שמות כאלו נפוצים יותר: סמקן, ירקן, ברקן, סב, ברדינון, אנטרקס, גומרא, קרבונקולוס, חריזוליטוס, אזרק, כחלי, אחמרא, אצפר, עין-אל-הור, בולור וכיוצא בזה⁽²⁾.

בתקופה מאוחרת יותר, בהתפתח המושגים על דבר האבנים הטובות, וברבות מספר אבני החן והשמוש בהן, החלו בני האדם להכיר בגוונים אחדים שבצבע אחד, וברצותם להבדיל אבן בעלת גוון ידוע, מאחרת בעלת גוון אחר, צרפו לשמות צבעים אלו שם אבן טובה ידועה. באופן שכל אבן נִקְבְּה בשני שמות: בשם אבן טובה כללית בהוספת תואר הצבע או הגוון. צורת נומנקלטורה מן המין הזה, נפוצה במזרח ופחות ממנה במערב. הערבים והפרסים ירבו להשתמש בצורה זו: יאקות אחמרא, יאקות סורק, יאקות זרד, יאקות אצפר, יאקות אזרק, יאקות זעפרני וכיוצא באלו. במקום המלה «יאקות» ישתמשו גם במלה עֶקֶק: עֶקֶק אביאד, עֶקֶק כביד, עֶקֶק ספיד וכדומה.

בעברית לא נוצרה צורה מיוחדת כזאת, באשר מהחרבן ואילך חדלה השפה העברית להיות שפה מדוברת.

ערך מיוחד יש לחלק לתרגום השומרוני של י"ב אבני החשן; כי בנגוד גמור לכל התרגומים והפירושים, באו כאן י"ב שמות שאינם אלא

⁽¹⁾ לסגולת הֶלְאִזְכְּרוּמָטִיּוֹס חולקים כיום חשיבות רבה, כי סמנה תוצאות יְפִי אבן החן. על פיה גוזרים את האבן ומקציעים אותה לפניה המרובים. ההסתכלות בסגולה הזאת יקרת ערך היא לדיאגנוזיס של הרבה מאבני החפץ.

⁽²⁾ מענינת היא גם התופעה ההפוכה, לאמר, ששם פרטי של אבן טובה, יהפך במרוצת הדורות לשם נרדף לצבע שהאבן הטובה ההיא מצטיינת בו. כגון המלה סמרנר אשר הורתה בעבר על הרבה אבנים ירוקות, ועברה אחיז להוראת הצבע הירוק בכלל.

שמות צבעים. כמובן שאין לראות בזה תרגום אבני החן המקראיות, באשר אין הצבעים הללו הולמים את הצבעים של אבני החשן. לפנינו גירסא עתיקה המיוסדת על איזו מסורה קדומה. מסרת שמית עתיקה, בבלית או אשורית אשר הביאה הכותים אתם מארצם בהכנסם לארץ-ישראל. י"ב אבני החשן, לפי מסורת זו, הן י"ב צבעים המסודרים בארבעה טורים. שלשה שלשה צבעים לטור. בכל טור וטור הגוונים ערוכים בסדר מתקדם מן החלש אל החזק ושלשתם יחד אינם אלא בני צבעים של אותו הצבע היסודי:

סמוק, סמק, סמקמק.

חכום, חכם, חכמכם.

ירוק, ירק, ירקרק.

עואר, עבר, עברבר.

לאמר, טור אדום, המרכב משלשה בני גוונים; טור כחול, טור ירוק וטור אפור.

שלשת בני הגוונים שבכל טור וטור הולכים מן החלש אל החזק כי כפל המלים בא דוקא לשם החזק⁽¹⁾.

יש גם לציין שהסופרלטיב העברי מובע בכפל המלה, כגון: מאד מאד, סביב סביב, יפה יפה, סוף סוף, גדול גדול, וכיוצא בזה.

צורת הכפולים בצבעים, היא באין ספק קצרון של שתי המלים אשר באו לשם חזוק הצבע, כגון: לבן-לבן = לבנבן; ירק-ירק = ירקרק וכדומה, ממש כמו שאר תארים ומלים אשר באו בשפה, כגון: יפהפה = יפה יפה (ומכאן גם הפעל 'יפפית מבני אדם' אשר בא בתהלים); חלקלך = חלק חלק; חמרמר = חמר חמר וכיוצא בזה.

*

כדי לקבל מושג ברור מהגדרת האבן על יסוד צבעה או ברקה, נראה בקצרה, איך היתה תפישת הגוונים אצל אבותינו בכלל, ומזה נוכל להקיש על גווני האבנים הטובות ולראות, עד כמה דייקו במסירת צבעם. בראש וראשונה יש לציין שהמושג 'שקוף' לא הובע ע"י אבותינו במלה מתאימה לכך, אלא בוטא במלה לבן⁽²⁾. כדבר הזה עשו גם שאר העמים.

⁽¹⁾ אציין שבשפה הטורקית קיימת עדיין מין צורה דומה לצורה העברית, וכוונתה אך ורק לחיזוק הצבע ולא להחלישו. כנראה שצורה זו מורה היא להם מן הלשון הפרסית.

עוד זאת, בתאור כסא שלמה אשר בא באגדה, משתמש המחבר בשמות צבעים כשאר ביכלתו לתאר את אבני החן בשמותן הפרטיים: "...וכל מיני אבנים טובות ופרגליות, לבנות, ירקרקות ואדמדמות..." נראה לי שצורת הכפולים הזאת באה לחזק הצבע בהתאמה גמורה למעט בני המזרח בעבר ובהווה, להשתמש בצבעים חזקים.

⁽²⁾ המלה שקפים במ"א ו', ד' מובנה בולט, מתבלט (המערכת).

ועושה גם כיום העם הפשוט בכל הארצות. שרידים לכך נשארו עד היום במנרלוגיה הכללית ואף בדבור הפשוט. המושג «שקוף» הוא מושג מדעי שנכנס למדע האופטיקה, וממנו גם למנרלוגיה, ע"י אנשי המדע; בעת שהמון העם לא נתח מעולם את המושג שקוף, אף אם נתקל בו יום יום, ויצא ידי חובתו בדמותו את ה«צבע» הזה לצבע המתאים ביותר – הלבן. עדיין נקרא בפי כל הזפיר השקוף וחסר הצבע בשם «לָאוֹקוֹ-זפיר», לאמר, «הזפיר הלבן». ואולי לזאת כוון הפסוק באמרו «לבנת הספיר», אם גם בספיר כחול הכתוב מדבר. ובתלמוד: «בראשונה היו משקין בבית האבל, עשירים בזכויות לבנה ועניים בזכויות צבועה, והיו עניים מתביישים – התקינו שיהו הכל משקין בזכויות צבועה מפני כבודם של עניים» (מו"ק כ"ז). משמע שזכויות לבנה אינה אלא בנגוד לצבועה – בלתי צבועה, הוה אומר שקופה. ואמנם מתכן הענינים נראה שכך היה הדבר, ותקנת חכמים לזכויות צבועה באה להסתיר את יינותיהם הגרועים של בני העניים למען לא יבושו. בספורי האגדות על השמיר מסופר גם כן: ...«בדקו ומצאו קן של תרנגול הבר שיש אפרוחים בתוכו, עמדו וחפזו בזכויות לבנה»... מתוך מהלך האגדה נראה ברור שכוונת הכתוב לזכויות השקופה הרגילה, חסרת הצבע. ובאמת, האם אין גם אנו היום קוראים «זכויות לבנה» לזכויות השקופה, והאם אין אנו מכנים בשם כזה את שאר החמרים השקופים?

ואשר לצבע הלבן ממש, כאן לא נתפלג העם בדעותיו. המושג היה מחזור ומוגדר די צרכו (מלבד המלה «לבן» שהוראתה «שקוף» כמובן). כמו בשאר שפות כך גם בעברית, המלה «לבן» מורה גם על נקיון וכבוס. «בגדים לבנים» משמעם בגדים מכובסים ונקיים גם אם הנם «צבעוניים» כהים. המושג «לבן» עבר גם להוראת ההבהקה וההבהרה, או גם החורון, גם אם שאר עמים ראו בפעולה זו, האדמה דוקא, כגון, לבון מתכות. הלבנת פנים וכיוצא בזה.

אל המושג «לבן» העברי, חדר גם החיור הארמי, והורה בדיוק על אותו דבר: «לבושה כתלג חיור» (דניאל ז'). ומכאן ה«חור» העברי שהוא לפי דעת המפרשים, מין מובחר של פשתן לבן ביותר. בעברית ובארמית נמצאו מלבד שמות העצם והתאר, גם הפעל חָוַר להורות על הַלְבֵּינָה: «הלבינו שריגינה», תורגם «חורו שבשהא»; «ולא עתה פניו יחורו» (ישעיהו כ"ט), המורה ממש כמו הבטוי המשנתי: «הלבנת פנים». ומכאן מאמר חז"ל: «אזל סומקא ואתא חירא».

במשנה נשתמרה גם צורת הכפולים המיוחדת לצבעים (והמצויה כמו שראינו גם אצל השומרונים), הצורה חֻוְרָר. יש לשער אפוא שהתארים

עוֹאֵר, עֵבֶר, עֵבֶר בֶּר שֶׁבַחשֶׁן הַשּׁוֹמְרוֹנִים, מוֹרִים עַל שְׁלֹשׁ מַדְרָגוֹת שֶׁל אֲבָנִים לִבְנוֹת-אֶפֻּרֹת וְלֹא עַל שְׁלֹשׁ מַדְרָגוֹת שֶׁל אֲבָנִים אֶפֻּרֹת-שְׁחֹרוֹת. בִּאֲשֶׁר יֵשׁ לִבְאֵר מַלִּים אֱלוֹ כַצּוֹרָה מִיּוֹחַדַּת שֶׁל חוֹר לֵאמֹר «לֶבֶן», אוֹ גַם כַצּוֹרָה מִיּוֹחַדַּת שֶׁל «אֶפֶר», «אֶבֶר» (עֶפְרַת), לֵאמֹר – אֶפֹּר¹).

בִּנְגוּד לְגוֹוֵן הַלֶּבֶן הַקְּבֹועַ בְּמַעַט אוֹ בֶּרֶב, אֵין הַגּוֹוֵן יֵרוֹק קְבֹועַ כֹּל עֵקֶר, וְהוֹרָה לִפְחוֹת עַל שְׁנֵי צַבָּעִים נִפְרָדִים, הִירֹק מִמֶּשׁ וְהַצֹּהֹב. [Grün-Vert; Gelb-Jaune]

עוֹבְדָא זֶו גִּרְמָה לְעֶרְבּוּבִיָּה לֹא מַעֲטָה בְּהַגְדֵּרֶת צַבֵּעַ הָאֲבָנִים, לֹא רֶק אֲצֵל הַיְּהוּדִים אֲלֵא גַם אֲצֵל שָׂאֵר הָעַמִּים. הַסְּבָה הָעֵקֶרֶת לֶכֶךְ – מַצִּיאֹתוֹן שֶׁל אֲבִי-חֵן הָעוֹבְרוֹת בְּהַדְרָגוֹת מִן הַצַּבֵּעַ הִירֹק אֶל הַצֹּהֹב, אוֹ בְּעֵקֶב קִבְלָתוֹ, מִין צַבֵּעַ בִּינִים הַבִּלְתִּי נִיתֵן לְהַגְדֵּרָה מְדוּיֶקֶת עַד שִׁישׁ הָרוֹאִים בּוֹ אֶת הִירֹק וִישׁ הָרוֹאִים בּוֹ אֶת הַצֹּהֹב.

הַפֶּעַל «יֵרוֹק» לֹא נִמְצָא בְּמִקְרָא, אָף כִּי הוּא רִגִּיל בְּעֶרְבִית וּבְאַרְמִית, בְּהוֹרָאֵת צַבֵּעַ הִירֶק וְהַשְּׁעוּהַ (הַצֹּהֹב). אוֹלֵם בְּמִשְׁנֵה הוּא מְצוּי (בַּצּוֹרֶת הַפֶּעַל) וּמוֹרָה יוֹתֵר עַל הַצַּבֵּעַ הַצֹּהֹב מֵאֲשֶׁר עַל הִירֹק: «הוֹרִיקוּ, הִרִי אֱלוֹ מוֹתֵרִים» (שְׁבִיעִית ו' מ"ג), בְּמִוְבֵּן שְׁנֵי הַצַּבֵּעַ כִּלְפֵי הַצֹּהֹב-הַכְּתָם, אוֹ לְמִשְׁלַּח «פְּנִיָּה מוֹרִיקוֹת» (סוּטָה כ' ע"א).

לְעוֹמֵת הַפֶּעַל יֵרוֹק שִׁישׁ לוֹ שְׁנֵי מוֹבָנִים, כּוֹלֵל הַשֵּׁם יֵרֶק אֶךְ וְרֶק אֶת צִמְחֵי הָאֲדָמָה, שְׁגוּנָם יֵרוֹק, כַּצַּבֵּעֵי הָעֶשְׂבִּים הַטְּרִיִּים. אוֹלֵם הַתֹּאֵר «יֵרוֹק» מוֹרָה כְּמוֹ הַפֶּעַל, גַּם עַל הַצֹּהֹב וּלְפַעֲמִים גַּם הַתְּכֵל. בְּדַמִּים שְׁבִאֲשֵׁה אִמְרוּ: «הִירֹק, עֲקִיבָא בֵּן מֵהַלְלָאֵל מִטְּהָרָה» (נְדָה י"ט, ע"ב), וּפְרָשׁוֹהוּ הִירֹק כְּאַתְרוּג, שֶׁהוּא סֵתֶם «יֵרוֹק» הַנִּזְכָּר בַּחז"ל, לֵאמֹר הַכוּוֹנָה עַל הַצֹּהֹב.

וּבְתוֹסַפְתָּא דְנִגְעִים (פֶּרֶק א') «יֵרוֹק שְׁבִירֹקִים, ר"א אִמֵּר כְּשַׁעוּה וְכִקּוֹרְמֵן סוּמְכוֹס אוֹמֵר כִּכְנָף טוֹוס וְכַהוּץ שֶׁל דֶּקֶל», וּבְהוֹרָאֵת הַתְּכֵלֶת: «הִירֹק כִּכְרֵתִי ר"מ מְכַשִּׁיר» (סוּכָה ל"ד, ע"ב), וּבְבִרְכוֹת: «מְשִׁיכִיר בֵּין תְּכֵלֶת לְכְרֵתִי»; מִשְׁמַע שְׁצַבֵּעַ הַכְּרֵתִי נוֹטָה לְצַבֵּעַ הַסְּגוּל אוֹ הַתְּכֵל. וּבְחוּלִין: «אַלֵּא (רִיָּאָה) יֵרוֹקָה הִכִּי דְמִיָּא דְכִשְׁרָה כִּכְרֵתִי» (מ"ז ע"ב), וְאַמֶּנֶם הַכְּרֵתִי הוֹרָה עַל מִין יֵרֶק יָדוּעַ. אוֹנְקְלוֹס מֵתִרְגֵּם: «וְאֵת הַחֲצִיר» בְּ«וְכִרְתִּי», וּבְמִשְׁנֵה, בְּאַתְרוּג «וְהִירֹק כִּכְרֵתִי». קְבִיעֵת הַצַּבֵּעַ הַזֶּה חֲשׁוּבָה לָנוּ מְאֹד מְאֹד לְהַגְדֵּרֶת כְּמָה וְכְמָה אֲבָנִים טוֹבוֹת. אוֹפֶק רָחֵב לְמִדֵּי יוֹכֵל לְהַפְתֵּחַ לְפָנֵינוּ בְּדַעַתָּנוּ, לְמִשְׁלַח, שְׁבִין הַתְּכֵל וְהִירֹק אֵין הַהִבְדֵּל עֲצוּם, כְּמוֹ לְמִשְׁלַח בִּאֲבָן הַנֶּפֶךְ, הִיא הַטּוֹרִיקִיָּה אֲשֶׁר תּוֹרְגָמָה ע"י אֲבוֹתֵינוּ כְּאֲבָן שְׁדִמּוֹתָה «כְּעֵין שְׁמִים» אוֹ «כְּאִיזְמֵרְגָד» הִירֹק

¹ (הַתֹּאֵר אֶפֹּר הוּא תֹרֵשׁ אֲתָנּוּ, מִשֶּׁשׁ כְּתָר „כְּתָם“, „סִגֵּל“ וְרוֹסְהוּ.

המלה «ירק» נשתמרה גם בצורת הכפולים «ירקרק», המורה כנראה על הירוק שבירוקים. ומלבד זאת נשתמרה המלה ירקון להוראת צבע הצהב כסימן לחלי ולחלשה: «ונהפכו כל פנים לירקון». או גם במכת התבואה המצהיבה: «ובשדפון ובירקון». ובדחול: «מי שאחזו ירקון מאכילים אותו בשר חמור» (יומא פ"ד, ע"א), וכיוצא בזה.

ואשר לצהב, כנראה מקורו ארמית וקרוב הוא לזהב העברי. במקרא «וכלי נחשת מצהב» (עזרא ח'), או «ובו שער צהב» (ויקרא י"ג), והכוונה לצבע הזהב. אף גם במשנה ככה: «נחשתן מצהיב» (מדות ב'). אלא שבגמרא הבדילו בין הצהבה והזהבה: «מאימתי התורים כשרים, משיזהיבו»; «מאימתי בני יונה פסולין, משיצהיבו» (חולין כ"ב, ע"ב), ה«הצהבה» נוטה יותר לאדמדם, כבטוי המתאים: «צהבו פניו» (חולין ז') לאמר, האירו והאדימו משמחה. הפעל כתם השגור היום בפינו להוראה מיוחדת, אינו מצוי בספרותנו העתיקה. במקרא בא הכתם כשם נרדף לזהב, והפעל כתום הורה על צביעה ולכלוך: «נכתם עוונך» ובארמית: «אם יהון חוביכון כתימין כצבעונין», בא כתרגום הפסוק «אם יהיו חטאיכם כשנים» (ישעיהו א').

בנגוד לעניות המלים להוראת הצבעים האמורים, מרובות המלים המורות על הצבע האדום. ראשית, המלה אדום נשתלשלה מ«דם», וממנה נתפתחו המלים: «אדמדם», «חמוץ» או «אמוץ» (הצ' הדגושה מבטאים בערבית כד'): «חמוץ בגדים»; «אומצא דאסמיק» וכיוצא בזה.

אל הוראת הצבע האדום נצטרפו גם מיני הששר והצבעונין אשר נתקבלו מחמרים טבעיים שונים, והשם עבר אח"כ להורות על האריגים אשר נצבעו בצבעים אדומים אלו, וגם לאבנים הטובות בעלות אותו הגוון: א. הארגמן אשר תורגם ע"י השבעים במלה פורפורה, ובארמית בצורה דומה: ארגון, ממש כמו בלשון הסורית (ארגונא) ובלשון הפרסית והערבית (ארג'ון).

ב. השני המורה בעקר על מין אדום מזהיר, «אדום חי» כסגנון הקולוריסטים, או אדום קרמו: «תקות חוט השני»; «חטאיכם כשנים» וכדומה. ג. כרמיל. כנראה הוא שם נרדף ל«שָׁנִי» ובא במקרא רק בדה"י. מכאן כנראה השתלשלות המלים הלועזיות: «כרמין», «כרמיז», «כרמיר», המורות כלן על הצבע האדום החי.

ד. ורד (או נְרִדְיָנוֹן). הורה על שושנה אדומה ועל אבן יקרה אדומה. רק אח"כ עבר הצבע הזה להורות על אדום מהול במים. אף כי בזמן התלמוד הבדילו בין שני מיני «ורדים», בין «ורדא סומקא» ובין «ורדא חיורא» זה האחרון מתאים לורוד שלנו היום.

מלבד מלים אלו, נותרה לנו עוד מלה המורה על האדום, אבל בנטיה כל שהיא אל הסגול, «אדום מת» «אדום יין» כשפת הקולוריסטים [ובמדרש: «כצבע היין שאין אדמומיתו עזה»]. מלה זו היא שרק, הבאה באותה ההוראה של ס ק ר¹). במשנה: «סרקן ואכרכמן» או «ססרקן וכרכמן» – בהוראת צבע האדום או הכתום. ובמקרא «סוסים שרוקים» (?) או «הלכו שרוקיה עד יעזר».

התאר כחל מחמת השמוש הרב אצל אבותינו, ומחמת אי קביעות הצבע עצמו, ובעקף הצבע הכהה העז ומעברו אל השחור ושאר צבעים עזים דומים, חדר גם להוראות אלו, ממש כמו בערבית. משום כך נראה שהמלה «כחל» מראה בעברית: על כחול ממש, כחול-אדום, כחול-שחור וסגול. ובערבית: הכחול, הירוק והשחור.

הפעל כחל (בעברית, בערבית ובפרסית) נמצא במקרא רק פעם אחת בלבד: «כחלת עיניך», ובמשנה הוא מצוי מאד: «לכחול עין אחת»; «הכחול שתי עיניו»; וכן «הכחולת»; «עיניהם כחולות»; «מכחלות עיניהן כוונות» וכיוצא בזה, כלם בהוראה אחת: קרע העין במין משחה – פוך – הכחול-שחור. מכאן בארמית ובערבית השם כחל להוראת אבן טובה, היא ה«פוך» העברי או ה«צדידא» הארמי.

בספרות התלמודית השם הזה מצוי מאד: «נותנת כחל בעיניה שנראין יפין»; «לא כחל ולא שרק ולא פרכס ויעלת חן». כמו בערבית (השמוש נפוץ עדיין במזרח) כך גם בעברית, נשתמרו שמות המכשירים אשר עזרו לכחילה: המכחול והמכחלה. המכחול הוא השרביט המשמש לכחילה; והמכחלה הוא בית הקבול או השפופרת אשר לתוכה שמים את הכחל. בעברית מצויה גם הצורה חכל («כחל» בחלוף אותיות) כנראה להוראת הצבע האדום-סגול, ומכאן גם חכליל²).

מלבד אבן החן, כחלי, הכירו אבותינו גם את ה«אבנא דכחלא» אשר שמש לבנין הורדוס, והוא מין ממיני השיש העזים: ירוק-כהה או כחל-כהה וכיוצא בזה. מלה קרובה לכחל או לחכל, היא גם החכם של השומרונים אשר באה בתרגום אבני החשן בשלש צורות: חכום, חכם וחכמכם, להוראת שלשה ניואנסים של גוני הכחול או הגוונים הסמוכים לו.

¹ סיקרא שבתלמוד טורה על מין חמר אדם-כתם, הנהוג עדיין במזרח לצביעת הצבעות הידים והצפרנים. מלה זו כנראה הורתה גם על הצבע האדום פמש, שכן פרשו רבותינו «ומסקרות עינים» – קורעות עיניהן בסיקרא או בקולורית אדומה.

² «גבעת החכילה» אשר בדבר יהודה בנגב בדבר זיף, היא כנראה אחת הנבעות האדום-סגוליות, כמו «מעלה אדום» הוא, «מעלה אדומים» אשר בדרך ירושלים-יריתו.

קרוב למושג הכחול הוא מושג התכלת. עפ"י התלמוד בא צבע זה מחלון שבדמו צבעו את האריגים בצבע הכחול הנוטה לאדמדם או הסגול. וכך תרגמו השבעים; אבל מושג זה נבלע אח"כ כנראה בכחול והורה על כחול מהול במים, דומה לעין השמים – «תכלת השמים». התכלת היתה בד"כ בהירה בהיות והיא נוטה גם לירוק וגם ללבן. במשנה: «משיכיר בין תכלת לכרתי» או בין «תכלת ללבן».

מלבד הצבעים הללו הותירו לנו אבותינו גם השחום והחום, ושניהם מורים כמעט על אותו הגוון; אלא שהראשון הוא כהה יותר מן השני. «החום» מורה על מין אדום כהה הנוטה לשחור, וכך הוא גם בשפות המצרית והסורית. על הצבע השחור אין כל חלוקי דעות, ומורה כידוע על צבע הפחמים או החשכה הגמורה.

הנני לציין ולהדגיש שלא מציתי מן החמר הנפוץ בספרותנו אלא שמינית שבשמינית, ואעפ"י כן גם מן האמור יש להסיק, שבלתי נכונה היא הדעה הרווחת, שהיהודים ובכלל השמיים, הם עורים לחצאין לגבי הצבעים. ראינו שספרותנו העתיקה עשירה בשמות צבעים, צריך רק לחקדם ולקבעם לשמושנו בהוה.

תעודה יקרת ערך היא המסורת המדרשית המתארת את אבני החשן לא רק על פי שמותיהם המקראיים, אלא בעקר עפ"י צבעם. מתוך תעודה זו רואים אנו בעליל, עד כמה דייקו אבותינו בצבעים, והיטיבו לראות אפילו גווני גוונים אשר הביעום בתאור קצר מיוחד, או ע"י המשלה לגופים נודעים בעלי צבע קבוע. מפאת ערכו הרב של דוקומנט זה, הנני מביאו בשלמותו: «כיצד היתה נסיעתם של ישראל במדבר? סמן היה למשה בענן, אימתי היה מסתלק... וכיון שנתישבו – תקעו בחצוצרות ונסע יהודה ודגלו. תחלה נשיאו ושבתו אחריו, וכן כלם – איש על דגלו באותות».

וסימנים היו לכל נשיא ונשיא: מפה, וצבע על כל מפה ומפה, כצבע של אבנים טובות שהיו על לבו של אהרון; משם למדו המלכיות להיות עושין מפה, וצבע לכל מפה ומפה. כל שבט ושבט נשיא שלו – צבע מפה שלו דומה לצבע של אבנו בחשן ואפוד: ראובן אבנו אודם, ומפה שלו צבועה אדום ומצויר עליה דודאים. שמעון – פטדה, ומפה שלו צבועה ירוק ומצויר עליה שכם. לוי – ברקת, ומפה שלו צבועה שליש לבן, שליש שחור ושלש אדום ומצויר עליה אורים ותומים. יהודה – נפך וצבע מפה שלו דמותה כעין שמים ומצויר עליה אריה. יששכר – ספיר, ומפה שלו צבועה שחור דומה לכחול ומצויר עליה שמש וירח (על שם «ומבני יששכר יודעי בינה לעתים»). ובולון – יהלום וצבע מפה

שלו לבן ומצויר עליה ספינה (על שם «זבולון לחוף ימים ישכון»). דן – לשם וצבע מפה שלו דומה לספיר ומצויר עליה נחש (על שם «יהי דן נחש»). נפתלי – שבו וצבע מפה שלו לא לבן ולא שחור אלא מעורב שחור ולבן. [אפור?] ומצויר עליה אילה (על שם «נפתלי אילה שלוחה»). גד – אחלמה וצבע מפה שלו דומה לזין צלול שאין אדמומיתו עזה ומצויר עליה מחנה (על שם «גד גדוד יגודנו»). אשר – תרשיש וצבע מפה שלו דומה לאבן יקרה שמתקשטות בה הנשים, ומצויר עליה אילן זית (על שם «מאשר שמנה לחמו»). יוסף – שהם וצבע מפה שלו שחור ביותר ומצויר לשני נשיאים אפרים ומנשה מצרים (על שם שהיו תולדותם במצרים); על מפה של אפרים היה מצויר שור (על שם «בכור שור» – זה יהושע – שהיה משבט אפרים), ועל מפה של מנשה היה מצויר ראם (על שם «וקרני ראם קרניו» – זה גדעון בן יואש – שהיה משבט מנשה). בנימין – ישפה וצבע מפה שלו דומה ל"ב הצבעים, ומצויר עליה זאב (על שם «בנימין זאב יטרף»). לכך נאמר «באותות», שסימנים היו להם לכל נשיא ונשיא... (במ"ר פ"ב; תנחו"י; ילקוט).

המעלה הגדולה שיש בקטע מדרשי זה הוא שאין כאן אינטרפרטציה של אבני החשן. לפנינו רק הצבע של האבן הטובה, וזהו יתרון גדול. כי בזה אנו מרחיקים בבת אחת כל השואה עם אבנים טובות אחרות בעלי צבעים שונים. צבעי האבנים הם הסימן הבטוח ביותר שהמסורת העממית יכולה לשמר.

בקרת וביבליוגרפיה

י. ו. זיידמן

דקדוק הלשון העברית¹

המחבר מבטית בהקדמתו: „ליתן תורת הדקדוק העברי, שתהא מדעית ביסודה, ולמעשה — שתהא תורה זו מסבֶּרֶת בהרצאה פשוטה בסדר הענינים עד כרי להקל, כמה שאפשר, מעל הלומדים את השגתה“. על הצרך בספר כזה אין להרבות במלים. נראה, עד כמה מלא המחבר את הבטחתו.

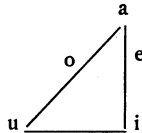
לחלק הראשון, תורת היסודות, הקדים המחבר פרק קצר בשם: „על מוצאה של הלשון העברית“, אולם כאן נשתרבב פרט אחד שאינו מִדְּקָק ומן הדין להעיר עליו. בפרק זה נאמר: באלף הרביעי לפני סה״נ זרם שטף עמים לארם נהרים ולבבל. שם, בארץ פרת ותרקל, התערבו עם התושבים הקודמים, השוֹמְרִים, וקבלו מהם את תרבותם, אבל לא את לשונם השמית-המזרחית (או האכדית). מן הרברים האלה יוצא איפוא שהשומרים דברו בלשון שמית-מזרחית הנקראת לשון אכדית. ולא היא. עד היום עוד לא הצליחו חכמי-הלשון לברר לאיזה משפחה שִׁיְקָת השפה השומירית אבל זה ברור בהחלט שאינה שיכת לשפות השמיות. ואכדית אינה לשון השומרים כי אם לשונם של הבבלים והאשורים הקדמונים.

הפרקים ב'–ט״ז דנים בתורת הכתב והנקודה. ההסבר בחלק זה עומד באמצע בין הדקדוק המדעי לשיטת המדקדקים הישנים. מכאן גם האריכות הקפלגת והפרוט המיותר. הפרקים האלה נחלקים ללא פחות מאשר 57 סִפָּרִים, אשר כמה מהם מסתעפים שוב לכמה סעיפים (ראה 39, 47, 53 ועוד).

פרק ו' הדין על התנועות לקוי בחסר בהירות ובסרס הרצאות-הענינים. הלשון היא מְסֻבָּע בעל שני-פרצופים: (1) היא מְדַבֶּרֶת ונשמעת לאזן, (2) נכתבת ונראית לעין. מכאן הכפילות שבמבנה-הדקדוק בלשון העברית: מלה ותבה: הֶגְיִים ואותיות; תנועות וסמני-נקודה. והדקדוק המדעי מסביר את סמני-הנקודה על-יסוד הפוניטיקה. לא כן עושה המחבר, הנה למשל הוא אומר: „מצד הכמות יש תנועות אֲכֻת, תנועות מרכבות, תנועות קצרות ותנועות חסופות“ מבלי לְבַאֵר אלו הן תנועות

¹ דקדוק הלשון העברית, אימיטולוגיה, ספר למדע עם תרגילים מאת אברהם כהנא. תל-אביב, הוצאת מקורות, תרצ״א.

קרכבות ולמה נקראו ככה. רק דרך אנב נאמר בסמן 17, בכלל יש שלשה צלצולי-תנועות יסודיים: פתח (A), חירק (I), שורק (U). אלו השלשה (AIU) אפשר להם שיהיו תנועות ארוכות או תנועות קצרות. מהם נהוו עוד ארבע תנועות מרכבות (ההדגשה שלי). כל התנועות, הפשוטות והמרכבות, הן שבע". והמחבר מסביר לנו בעזרת משקל, שסגול, צרי, חולם וקמץ הן תנועות מרכבות. ולא היא. לאמתו של דבר מבחינים שלש תנועות קדומות u i a ומהן התפתחו במשך הזמן עוד שתיים o e שהן תנועות מאחרות. ואם לתאר זאת באופן מוחשי בעזרת משקל, שברומה לזה כבר השתמש הקצקם Stade בספרו Lehrb. d. Hebr. Gram. עמ' 60, יש לתארו כך:

ולשתי התנועות המאחרות o e מקבילות בעברית ארבעה סמני נקוד: צרי וסגול e-, חולם וקמץ קמן ל־o.

אחיכ מבארת בפרטות השתלשלות התנועות הקדומות בשיטת־הנקוד, והמחבר מחלק את שלש התנועות הקדומות למחלקות u i a ומכנים, באפן מתמיה, את החולם המלא למחלקת u (ראה סמן 25 סעיף ג') הגם שברור הדבר שחולם מלא התפתח מן a אָרְךְ, שהרי ל"גבזר" בעברית מקבלת הצורה הערבית جَبَّار ובכן יש להעביר את הסעיף הזה לסמן 23 בו מִבְרַר על סמני־הנקוד השיכים למחלקת a, כי שם מקומו. אנב, למה אין הברלה בין חולם מלא וחֶסֶר, ובמקום זה האחרון הִקְצַצְ אֶנְת חֶדֶשׁ, "חולם ארך במעם" (ראה, השורה האחרונה עמ' 12) ובמקום אחר נקרא החולם החסר, "חולם חסוף" (ראה סמן 25 סעיף ד'). בסעיף 27 אין שום הבדל בכתב בין חירק גדול וחירק קטן, ושניהם מסמנים ב,אִי, ולא היא. כל חירק שאתריו יוד תנוּעִית הוא תמיד גדול ותנועתו היא תנועה גדולה.

בפרק על הגזרות (עמ' 33 ואילך) הולך המחבר בעקבות הדקדוק הערבי ומחלק את הפעלים: (1) לשלמים, (2) לחלשים. ואלו את הפעלים הגרונניים לא הזכיר כלל, הגם שהם קובעים צורה מִיִּתְרַת לעצמם בשנוי־הנקוד שָׁחַל בהם. ורק אחִיכ בעמ' 47 אתה מוצא פתאם פרק המדבר על הפעלים הגרונניים, בְּלֹא שבא זכרם במבוא לפעל. ועוד, למה חדש המחבר את הִקְנַת "פעלים חלשים" שהוא תרגום מגרמנית, schwache Verben, בו בזמן שיש לנו קִנַּת מתאים מן התבונים, פעלים עֲלִילִים".

בפרק כ' אתה מוצא בלבול בין הקשנים של פעל עומד ויוצא. כגון: הלך, שמר; ובין ההוראות השונות של הבנינים השונים, אשר מהם מראים על פעלה אקטיבית כמו קָל ופָּעַל, מִקָּהָם על פעלה פסיבית כגון נפִעַל ופָּעַל ומהם מראים על פעלה רפלקסיבית כגון הבנין התפעל ולעתיים קרובות גם הנִפְעַל. והדגמא קָשֶׁר, ראובן קָשֶׁר את החבֵל" (77 ב') נמשכת באפן מתמיה גם כנגוד למה שמדבר מקודם, לפעל עומד וגם כנגוד למה שמדבר אחִיכ, לפעל סוֹבֵל (לאמר, לפעלה פסיבית). ופרק זה צריך היה להִתְחַלֵּק באפן טבעי לחמשה סעיפים (ולא כחלקת המחבר לארבעה)

(1) פעל עומד, (2) פעל יוצא, (3) פעלה אקטיבית, (4) פעלה פסיבית, (5) תזנרת. אנב אין שום טעם לחדוש של „סובל“ ו„נסבל“ לפסיב. והנוהרים ממלים ורות יכולים להשתמש במקנים שהציע, כמקדמה לי, דיר יצחק אפשטין, פעיל לאקטיב וסביל לפסיב.

בסמן 87 סעיף ו' נאמר: „במקור נסמך עם אות השמוש ק או ל נוהגין על הרב (ההדגשה שלי) להשמיט הה' ולהעביר תנועתה אל אות השמוש, כגון בִּקְשָׁלוּ (= בְּהִקְשָׁלוּ), לִקְנֵס (= לְהִקְנֵס), לִשְׁמָא (= לְהִשְׁמָא). אולם כאן אין ענין של רב ומעוט, כי אם תופעה של מקדם ומאָחֵר. בדרך כלל במקרא הה' עוד נשמרת ובמשנה כבר נשמטה ותנועתה עברה לאות הקודמת. והיוצאים מן הכלל במקרא, מראים רק על רציפות הלשון של שתי-התקופות ועל קו-התפתחותה של הלשון. אנב, הַשְׁמָטָה הה' אנו רואים גם בה' הידיעה כשתבוא אחרי אותיות „בכל“ כמו „לֹאִישׁ“ במקום „לְהָאִישׁ“ ועוד (ראה סמן 72).

בכל לוחות הפעלים צִין „נפעול“ כמקור נפרד של בנין נפעל והפעל כמקור נסמך של אותו בנין. ואין הדבר ככה. כאן אנו עומדים לפני תופעה מוזרה אמנם, שְׁלִבְנִין נפעל יש מקור מִיָּחֵד לעבר בצורת „נפעול“ ואומרים: „נכסוף נכספתי“ ומקור מִיָּחֵד לעתיד בצורת „הפעלי“ או „הפעלי“ כגון „הִקְרַת תְּכַרְת“, הִתְנָן וְתָנָן והמקור בצורת „הפעל“ משמש גם כמקור נסמך. סדר נטית הפעלים שנקט בו המחבר הוא סדר-שעמנו, ויש לחלק עליו. אפשר להתחיל בנטיה מנוף שלישי ואז מן החובה לנהג ככה גם בעבר וגם בעתיד או שמתחילים בנוף ראשון בשני הזמנים גם יחד. ומה ראה המחבר לנסות את העבר בסדר המתחיל בנוף שלישי, ואל בעתיד בסדר המתחיל בנוף ראשון. שיטה העלולה לבלבל את התלמיד.

בעמ' 50 סעיף ב' נאמר: „בהפעיל עבר בגופי המדבר והנוכחים כשהם מצרפים לוי בא תמיד (ההדגשה שלי) פתח וחסף (במקום סגול ופתח)“. ולא היא. כלל זה נכון רק כשהוי' הוא וי' ההפוך אבל לא בוי' התבזר.

לא נכון הוא הנקוד, נְסִבּוּת, הִסְבּוּת, הִסְבּוּת (עמ' 58) וכן קִצְאָתָּ (עמ' 69) בכל המקרים האלה הַשָּׂא תחת התי' הוא שלא כדיון. מתוך שהמחבר לא עמד על ההבדל בין פעל עומד ויוצא, כמו שהוכח לעיל, לכן הוא גוסס „עָמַד“, „עָמַדָּה“ וכו' מן השרש „עמד“ (ראה עמ' 48) וכן נפעל נִעְמַד אֶעְמַד וכו' (שם) הגם ש„עמד“ הוא פעל עומד.

בסמן 131 נאמר: „הסמיכות נהוגה בעקר בלשון המקרא ובספרות הפיוט. בלשון פרוזה שלאחר המקרא נוהגים על הרוב להביע אז ענין השייכות של שני שמות-עצם זה לזה לא על ידי צורת-הסמיכות אלא על-ידי מלת-היות והקנין של“. כאן היה מן הראוי להזכיר את סמיכות-ההִקְרָבָה כגון „בית-כנסת“, „תלמוד-תורה“ ועוד, שמציאותם בספרות המאחרת תדירה כמו בלשון המקרא.

לא נכון הוא הנקוד „עוֹלָמִי“, „עוֹלָמִיכֶם“ וכו' (עמ' 91) ובכל הַנְּמֻת האלה הלטיד צריכה להִקְדָּשׁ בשוא. כמו כן אין לנקד „יִרְאִי“ (עמ' 95) כי אם „יִרְאִי“.

בלתי מובנת החלָקָה „עֲרָכִי שם תאר“ (פרק ג'א) לערך הפשיטות, ערך הרמיון וערך ההפלגה ונכון יותר: 1) ערך הרמיון כגון, שלמה חכם כמו שמעון, 2) ערך היתרון: שלמה חכם

משמעו, 3) וערך ההפלה: שלמה הוא החכם באנשים. ואלו לפי חלקתו של המחבר וזינו לערך הרמיון עם כ"ף, חכם כשלמה' וגם ערך הרמיון עם מ"ם, טוב מיון' וערך היתרון מאן דכר שמה.

יפים הם הפרקים על תאר הפעל, מלות היחס, מלות-החבור ומלות הקריאה. והדגמות לפרקים אלה נבחרו בטוב מעט והבנה.

יפות ומקוננות אל המטרה הן ההשוואות לשפות האירופיות (ראה עמ' 18, 19, 54), דבר המוכיח את האחרות של כמה תופעות לשוניות, אפילו בין שפות בנות נועים שונים.

הַכְּתִיב וְהַנְקֻדָּה

דומני שאחר מתפקירי הדקדוק הוא גם להקנות לתלמידים כתיב מדויק. לנו יש שני כתיבים חסר ומלא וכמעט שהשאלה עוד לא הִקְרעה, בכל זאת יש לדרש מכל סופר ומחבר שיהיה עקבי ואל ישתמש בכתיב כלאים פעם מלא ופעם חסר, וביתור דתור דרש זאת ממחבר ספר דקדוק, לכן מתמיה הכתיב של המחבר: כִּכְךָ יַעֲזֹן (עמ' 21) חסר, ואלו בעמ' 39 קושר' מלא, ובעמ' 43 שוב, שָׁגָא חסר. בעמ' 45 נכתב המקור עבר של נפעל, גִּקְשֶׁר חסר, ואלו, גִּקְשָׁחַם (עמ' 49) מלא; בעמ' 96 פרק מ"ח אתה קורא, הנמיה החמשי'ת, קָסֶר, ובעמוד 112, חמשי'ת מלא. בעמ' 82 מְקַדֵּר, נָדִי בקמץ ואלו בעמ' 89 מְקַדֵּר, כתב-יד' בפתח. מוזר הוא הכתיב, בסיון' (עמ' 6) וצ"ל, בשי"ן'.

לְשׁוֹן וְסִגְנוֹן

מחברנו משתמש במלים, בטו"ו, מבטא" חליפות ל-Aussprache (ראה עמ' 4 ר' 6) חנם ששתי המלות כבר התבדלו בהוראותיהן. השוה את ההבדל שבין שני המשפטים הבאים: 1) הגואם נתן בטוי גמרץ לסבל עמנו, 2) לנואם יש מבטא יפה. כמו כן נתבדלו ההוראות של, משאל' ו, משאלה' ומחברנו משתמש בהן בערבוביה, בעמ' 37, משאל לב' ובעמ' 126, משאלת-לב'. והאתרון עקר, כי הצורה, משאל' התיתרה להוראה אחרת, השוה למשל, משאל עם'. מוזר הוא הקמת, פעלים חלשים כפלים' לפעלים חסרי הקצוות, שהוא תרגום לקמת הגרמני: doppeitschwache Verben. כמו כן המנת, כגויים אישיים' לכנוי-הנוף שהוא תרגום מגרמנית persönliche Fürwörter והמחבר בעצמו השתמש במנת הנכון בעמ' 29.

בכמה מקומות אין הסגנון חלק ביותר, ככה בעמ' 29 אתה קורא, לצורך הבעת המחשבה משתמש הלשון במלים שונות מעניינים שונים' (ההדגשה שלי) וצ"ל, לעניינים שונים'. בסמן 116 אתה קורא, נמית הפעלים... יש לה עוד מין נמיה בצרוף עם הגוף שבשבילו הפעולה נעשית' (ההדגשה שלי) וגבון יותר, בצרוף הנוף המקביל את הפעלה'. בסמן 128, צורתו של השם התלוי בחברו או השייך לחברו משתנית ומתקצרת. השם הקשנה והמקצר' (ההדגשה שלי), וגבון יותר, השם שנשתנה ונתקצר'.

פרורי פרורים

למאמרו של מר אברונין «הלשון בשירי יל"ג» (לשוננו, שנה ג', חוברת ג').
(א) עמ' 227. «רבוי מן שה לא נמצא במקרא... בחר המשורר במלה קלירית» (שיים). רבוי של שה נמצא בב"מ ז', ע"א: עשרה שייך. ומובא במורה הלשון של חצ"ל, עמ' 32, ובתורת הנקוד של טביוב, עמ' 20. הרבוי שיות נמצא בסדר רע"ג ח"ב (סדר סליחות) סע"ב: הוסיף לקנות את שאר שיות דחיות.

(ב) מובאות במאמר זה כמה דוגמאות, שהשמיט בהן יל"ג את הא' הידיעה של המתאר: מרגע ההוא, רוח הצח (עמ' 227), ופגרים המתים (עמ' 229) וכן: אבן השואבת (242). על ב' הדגמאות שבמקרא, שהביא אברונין, אפשר להוסיף: גבעות הגבוהות (ירמ' י"ז, ב'), אבל נראה, שהיה ידוע ליל"ג, כי דרך זו סלולה בלשון חכמים: כנסת הגדולה, דורות הראשונים (ברכות, ל"ה, ב'), דורות האחרונים (ברכ' שם, סנהד' ס"ט, ב'), לוחות הראשונים, לוחות השניים (שה"ש ב', ו'), מלכות הזלה (סנהד' צ"ח, א') ועוד. וכבר הובא כלל זה בספרי דקדוק ללשון חכמים; עין אלברכט, דקדוק לשון המשנה, עמ' 99. וכן בפיוטי ינאי: כי מגדל הגבוה אשר בנו (מחזור ינאי, קובר, עמ' 17¹).
(ג) עמ' 242. מחט הנמשך. שם זה משמש בימי הביניים גם לשון זכר; עין בן יהודה, ערך זה. ויש להוסיף: ספר חסידים, הוצ' מק"נ, עמ' 419: מחט מיוחד לספרים; פרוש הר"ש לכלים י"ג, ה': כאותם מחטים הגדולים, וכן כמה פעמים שם בפירוש הרמב"ם. אבל רמב"ם בפרושו שבת י"ז, א': היא המחט הגדולה שתופרין בה. בלשון רש"י מחט זכר ונקבה: שבת, שם, ובסנהד' פ"ד, ב'. אבל הדבר טעון בדיקה. יש גם במשנה שבת, שם. נוסח בו (שתי פעמים) ואין להאריך כאן.

¹ יש גם בה': עד סוף האשפורת הראשונה (ברכ' א', א') הפכים הגליליים (כלים ב', ב') ועוד. וכל הענין לפרטיו טעון בדיקה וברור; כאן הערתי דרך אנכי.

(ד) עמ' 244. כנראה, היו נוהגים במקומות שונים לקרא ולנקד סֶגֶן (שני סגולים) וכך תמיד במשנה כ"י קויפמן (יומא ג' ט', ד' א' ועוד), אבל מנוקד שם סֶגֶן הכהנים (פסח א', עדיות ב' א') ע"ד זֶרַע – זֶרַע, נָטַע – נָטַע. שד"ל, מבוא למחזור רומא, כ"ד ע"ב, מביא גם סֶגֶן גם סֶגֶן⁽¹⁾.
אגב. נסמך הרבוי בודאי סֶגֶן וכן מצינו: סיגני כהונה וי"ר כ' ב', בנוסח כ"י רומי וכ"י לונדון⁽²⁾, ועוד פעם סיגני, שם כ' ט', בכ"י לונדון: בד"פ ובפעם השניה גם בכ"י רומי: סגני, חסר יוד. גם תנח' אחרי מות א' סגני, אבל בנוס' ילקוט, קוהלת תתקס"ו, סיגני (בדפ' הילקוט האחרונים נשמטה י').

להערותיו של ד"ר וילנסקי (לשוננו שם חוב' ב').
(ה) עמ' 212. לדעתו צריך להגיה בחרוז ינני: ירידתו [לפי] דברי יהיה («לפי» תוספת הגהה). ודאי שבתוספת זו ברור החרוז ביותר, אבל מה אעשה ובדרך התקונים נראים לי תחתיתם, וביחוד גדולה הסכנה בפיוטים עתיקים כ"כ, שנתגלו עם נקודם העתיק, נקוד ארץ-ישראל.
ואעתיק בזה דברי קהלי בהקדמתו ל-Md W.I עמ' VII: אני סובר, כי באופן זה נעשה עול לסקסטים העתיקים הללו⁽³⁾, שהם קרובים מאד לזמן מחבריהם. ונוח לי פרוש דחוק הסומך על הטקסט כמו שהוא, מפרוש ברור הבא מכח תקונים. וכי אי אפשר, כי גם מחבר קדמון נתקשה לפעמים בגלוי מחשבותיו וגמגם? (ולאו דוקא מחסר ידיעה) ואני מה, כי אבוא אחריו ואתקן? ואשר לדבריו, כי «מספר התיבות יהיה שווה אז בדלת ובסוגר» – בדקתי ומצאתי, כי אין דרכו של ינני לדיק בכך.
מעט מהרבה:

גבר המבין גערך דריש[ת] טוב בעדו יהי גומרך⁽⁴⁾.
טילטולי טומאת אהיל טפח על טפח מיטמא באהיל⁽⁵⁾
כי מעט היו והרבה הוצבאו לעת למשפחותם יצאו⁽⁶⁾
הן משפטיך לא כאדם ועיניך פקוחות על כל בני אדם⁽⁷⁾.
תחת זה מודה אני, כי בעמ' 213 העיר נכונה ופרושי נדחה מפני פרושו.

⁽¹⁾ גם גר מנקד סֶגֶן, סליחות תרמ"ד עמ' 171 ועמ' 280.

⁽²⁾ צלומים בבית"ם הלא' והאונ' שבירושלים.

⁽³⁾ כונתו לתקונים בקרובות לביד משמרות, שפרסם ב-MdWI.

⁽⁴⁾ מחזור ינני, דאווירזאן, עמ' 6.

⁽⁵⁾ שם, עמ' 23.

⁽⁶⁾ מחזור ינני, קובר, עמ' 14.

⁽⁷⁾ שם, עמ' 17.

משועמד – משומד.

ו) הקוראים וזכרים עוד בודאי את הוכוח, שנתעורר בעתונותנו על השרש של משומד. רצוני להעיר בזה, כי בשרידי ירושלמי, עמ' 122, נמצא: להוציא את המשועמם... (הנקודות הן במקום אותיות חסרות). בירוש' שבפ'ד, מ"ו רע"ב: המשומדים. וכן בספר המעשיות של גסטר, תרפ"ד, עמ' 46: תא חזי בין משעמדי דישראל ובין נביאי דאומי עלמא (מובא מגטין, נ"ו א', ושם: פושעי ישראל).

ז) יצחק אפשטין הטיב לתאר (באחד מגליונות «הארץ» שנה זו) את הפעל בקש להוראותיו השונות, ומדבריו אין לגרוע.

בוה אני רוצה להוסיף. בקרית ספר, שנה ו' עמ' 505, העירותי דרך אגב על בקש שמשמעותו: היה קרוב לעשות דבר וכמעט שעשה, היה קרוב שיַעשה בו דבר וכמעט שנעשה. פה ארחיב מעט. ארליך, רנדגלוסין, דני' ב', י"ג, פרש כך את המקרא: ובעו דניאל וחברוהי להתקטלה; א"א לפרש, כי רצו ליהרג, אלא שהיו קרובים ליהרג, וכן ת"י יונה א', ד': בעיא לאתברא, תרג' של חשבה להשבר, וכן אישתמיט כרעיה בעי למיפל (בב"ת י' א'), ההוא יומא דבעי למינח נפשיה (שבת ל', א') הוא, ארליך, מצא שמוש זה גם בשרש בקש העברי והביא שתי דגמאות; וימהר יוסף... ויבקש לבכות (בראשית מ"ג, ל'), קפדנותו של שמאי בקשה לאבדנו מן העולם (שבת ל"א, א'), כלומר כמעט שטרדתנו. וכבר עמד על הוראה זו רבי ח"י קוסובסקי, בעל הקונקורדנציה למשנה, והוא אומר בהגדרותיו לערך בקש: והשתמשו בו גם לנטיה טבעית לפעולה טבעית הבאה שלא בהסכמה: בקש להתנמנם (יומא א', ז').

מי שפפק בדגמאות הללו, ימצא ראיות אחרות מסיעות:

ובקשה ארץ מצרים להפך (ב"ר צ"ג, ז')

נבהל מפניו ובקש ליפול מן הענן (פסי"ר, איש שלום צ"ז, א', ב' פעמים = מה"ג, סוף משפטים, בשני כ"י של ביה"ס והאוני' שבירושלים).
נטו כתלי בית המדרש וביקשו ליפול (מה"ג, סמוך לסוף שמיני, כ"י הנמצא אצלי וכ"י של ביה"ס שבירושלים¹) מאמר זה מובא מב"מ נ"ט ב' ושם: היטו כותלי... ליפול.

כך, כנראה, צריך לפרש גם: ...ונכנס ומצא את עשו שהיה מבקש להרוג את יעקב (מדרש תהל' י"ח, ל"ח, בובר עמ' 160), רוצה לומר: עמד מוכן להרגו.

¹ שם: לנפול (כנו"ן).

נוספות ותקונים למאמרי „בנין פעול“

(«לשוננו» כרך ג', 345 – 55)

בהערה 19 צריך להוסיף: לונות (סוף ביצה) במקום לנות, ב' פעמים
בהוצ' לו וכן בספר האגודה.

עמ' 352 באמצע. ובוטל התמיד (בוי"ו) גם במנו"המ לר"י אלנקאווה
ח"ב עמ' 321.

עמ' 353. לצערי נעלם ממני, כי מושמש הובא ביסטרווב ובבן-יהודה
(אבל בלא ח"נ).

נשאלתי, מפני מה לא הבאתי בהערה 5 את משפט לשון המשנה של
ויס. – בפרק על הבנינים (עמ' 90 – 95) אין כלל בנין פועל, רק בעמ' 78
נזכר דרך אגב תעובר צורתו כבנין פועל. משום כך לא הבאתיו.

הערה 33^a צ"ל באותה שורה אחרי המלים: פסח' ו' ו'. ריש עמ' 350
צ"ל: אלא בנין פיעל (ביו"ד ולא בוי"ו. שם, שורה אחרונה צ"ל: קדשו
(לא קודשו). שם הערה 37 צ"ל: בכי"מ שעובר' (לא שעובר). עמ' 351,
ד"ה יחולל, צ"ל: ואמנם בכי"מ לו: לא יחולל. עמ' 353 סמוך לסופו צ"ל
ששולחתי (בוי"ו). שם הערה 53 צ"ל: בילק' נביאים שופטים ס"ב. עמ' 354
באמצע צ"ל: ר"י קרא ירמ' (לא יבמ').

מפעולות ועד הלשון

מנחים לעבודות עץ¹

(על פי המלון התכני הבין-לאומי של שלומן כרך י"ג)

עמ' 171

3. Botanik des Bauholzes; botany of timber; הבוטניקה של עצי בנן
ботаника строевого леса,
4. Holzart; species of wood; род леса מין העץ
5. Nadelholz; wood of coniferous trees; хвойное дерево עצי עוקצין
6. Kiefer; pine; сосна ארן
7. Kiefernholz; pine wood; сосновое дерево עץ ארן
8. Schwarzkiefer; black pine; черная сосна ארן שחור
9. Gelbkiefer; yellow pine; орехонская сосна ארן צהב

עמ' 172

1. Weymonthkiefer; american yellow pine; ארן צהב אמריקני
веймутова сосна
2. Amerikanische Terpentini- oder Harzkiefer; southern ארן שרף
or georgia pine; белая американская сосна
3. Fichte; red fir; ель אשוח אדם
4. Tanne; fir, silver fir; европейская пихта אשוח
5. Lärch; european larch; европейская лиственница עפרונית
6. Laubholz; wood of deciduous trees; лиственный лес. עץ עלים
7. Eiche; oak; дуб אלון
8. Eichenholz; oak wood; дубовый лес עץ אלון
9. Wintereiche, Steineiche; mountain oak; зимний дуб אלון חרפי

¹ (ראה „לשוננו“ כרך ג' חוברת ג' עמ' 311. ויש לתקן שם: שלומן, כרך י"ג במקום מ"ו).

10. Sommereiche, Stieleiche; British or common oak; 10. אלון קוצי
 летний или обыкновенный дуб
 11. Koreiche; cork oak; пробковый дуб 11. אלון שעם

עמ' 173

1. Tiekbaum; teak tree; тиковый лес 1. טקסונייה
 2. Tiekholz; teak wood; тиковый лес 2. עץ הטקסונייה
 3. Quebrachholz; quebrach wood; квебраховое дерево 3. "קִבְרָח"
 4. Tallow wood, Tallow tree; гребенщик 4. עץ טלא
 5. Nussbaum, Walnussbaum; common walnut tree; 5. אֲגוּזָה, אֲגוּז
 грецкий орех
 6. Rotbuchse, Gemeine Buchse; reed or common beech; бук 6. אשור
 7. Hainbuche, Weissbuche; hornbeam; граб 7. קרפניה
 8. Platane; plane tree; чинар, платан 8. דלל
 9. Ulme; common elm; берест 9. בוקיצה
 10. Flatterulme; saft-leaved elm; вяз 10. בוקיצה רעִדנית

עמ' 174

1. Bergulme; mountain elm; горный ильм 1. בוקיצה הררית
 2. Esche; ash; обыкновенный ясень 2. מילה
 3. Erle; alder; черная ольха 3. אלנום
 4. Weisserle; hoary leaved alder; белая ольха 4. אלנום לבן
 5. Poppel; poplar; тополь 5. צפצפה
 6. Sliberpappel; white poplar; серебристый 6. צפצפה מכסיפה
 или белый тополь
 7. Schwarzpappel; black poplar; черный тополь 7. צפצפה שחורה
 8. Zitterpappel; aspen; осина 8. צפצפה רעִדנית
 9. Pyramidenpappel, italienische Pappel; Lombardy or 9. צפצפה צריפית
 italian poplar; пирамидальный тополь
 10. amerikanische Pappel; american poplar; 10. צפצפה אמריקנית
 американский тополь

עמ' 175

1. Birke; birch; береза 1. שדר
 2. Rosskastanie; horse chestnut; конский каштан 2. ערמון מדברי
 3. Tulpenbaum; tulip tree; тюльпанное дерево 3. עץ צבעוני

4. Birkbaum; pear tree; дикая груша .4 אָנץ
5. Olivenbaum; olive tree; оливковое дерево .5 זית
6. Apfelbaum; apple tree; дикая яблонь .6 תפוח
7. Kirschbaum; cherry tree; дикая вишня .7 רִבְדָּרְן
8. Pflaumenbaum; plum tree; обыкновенная слива .8 שְׂוִיף
9. Elsbeerbaum; sorb, service tree; глаговина .9 עֵץ „סורב“
10. Gemeiner Buchsbaum; common box tree; самшит, кавказская пальма .10 אֶשְׁכְּרֹעַ
11. Amerikanischer Nussbaum; american walnut; американский орех .11 אֲגוּזָה אַמְרִיקָנִית

עמ' 176

1. Stechpalme, Hahnenpalme; common holly; подуб .1 צִנִּית
2. Zedernholz; cedar wood; кедр .2 אֶרֶז
3. Mahagonholz; mahogany; красное дерево .3 עֵץ מַהוֹנִן, תּוֹלַעֲנָה
4. Palisander holz; brasilian rosewood or palisander wood; палисандр .4 סָרְנוֹן
5. Ebenholz; ebony; черное дерево .5 עֵץ הַבֵּנָה
6. Rosenholz; rosewood; розовое дерево .6 עֵץ שׁוֹשָׁנִים
7. Lebensbaum, Thuja; tree of life; негнилочка .7 מוֹיָה
8. Purpurholz; amaranth or purple wood; амарантовое или красное дерево .8 אֶרְנָן
9. Atlasholz; satin wood; сатиновое или атласное дерево .9 עֵץ אֶמְלֵם

עמ' 177

2. rotes Königsholz; violet wood; фиалковое дерево .2 עֵץ סָגֵל
3. Schlangenhholz; snake or letter or speckled wood; змеинное дерево .3 עֵץ נָחָשׁוֹן
4. Korallenholz; coral tree; коралловое дерево .4 עֵץ אֶלְגוֹם
5. Amboinaholz; amboina wood; амбоиновое дерево .5 אֶמְבוֹיָנָה
6. Ziricotaholz; ziricota wood; цирикотовое дерево .6 צִירִיקוֹטָה
7. Primaveraholz; primavera wood; примavera .7 פְּרִימֹוֶרָה
8. Kokosholz; kokoa wood; кокосовое дерево .8 נְרָגוֹל
9. Linde; lime tree; липа .9 מִילָיָה
10. Sommerlinde, grossblättrige Linde; long leaved or summer lime tree; крупнолистная или летняя липа .10 מִלֵּיָה קִיִּצִית

11. Winterlinde; winter lime tree; мелколистная или зимняя липа 11. מיליה חרפית

עמ' 178

1. Ahorn; maple; клён אָהֶרן 1.
2. Spitzahorn; Norway maple; остролистный клён אָדֶר עֲמָקִים 2.
3. Bergahorn; sycamore, great maple; явор אָדֶר הָרָרִי 3.
4. Feldahorn; field maple; черноклён אָדֶר הַשָּׂדֶה 4.
5. Vogelaugenahorn; Zuckerahorn; сахарный клён אָדֶר סִדְרִי 5.
6. Krankheiten und Fehler (לְקוֹת) וְלִקְוִיּוֹתֵיהֶם מַחֲלוֹת עֲצֵי הַבְּנֵן וְלִקְוִיּוֹתֵיהֶם (לְקוֹת) des Bauholzes; diseases and defects of timber; болезни и пороки строевого леса 6.
7. anstehendes Holz (קִנְהָ עֵץ בְּמַחְבֵּר) עֵץ חַי, עֵץ מַחְבֵּר עֵץ קִנְהָ עֵץ בְּמַחְבֵּר wood on the stem; живой лес 7.
8. Geschlagenes Holz; felled timber; עֵץ פְּלוּשׁ, עֵץ כְּרוֹת עֵץ פְּלוּשׁ, עֵץ כְּרוֹת 8.
9. Fäulnis des Holzes; rotting of wood; гниль дерева רִקְבּוֹן הָעֵץ, רִקְבּוֹן רִקְבּוֹן הָעֵץ, רִקְבּוֹן 9.

עמ' 179

1. Rotfäule; red rot; красная гниль אֲדָמֹן 1.
2. Weissfäule; white rot; белая гниль חִירֹן 2.
3. Stockfäule; rotting of the steam; стволовая гниль רִקְבּוֹן הַגֹּזַע 3.
4. Kernfäule; rotting of the heart; сердцевинная гниль רִקְבּוֹן הַלֵּב 4.
5. Splintfäule; rotting of sap wood; заболонная гниль רִקְבּוֹן הַשִּׁפָּה 5.
6. Astfäule; rot at branches; רִקְבּוֹן הַפִּיקוּסִים, רִקְבּוֹן עֲקָרֵי הָעֲנָפִים רִקְבּוֹן הַפִּיקוּסִים, רִקְבּוֹן עֲקָרֵי הָעֲנָפִים гниль начавшаяся от сука 6.
7. faulen; to rot; гнить רִקְבּוֹן 7.
8. angefault; partially putrid; רִקְבּוֹן, נִגְוֵעַ רִקְבּוֹן, מְרֻקֵּב, מְרֻקֵּב רִקְבּוֹן, נִגְוֵעַ רִקְבּוֹן, מְרֻקֵּב, מְרֻקֵּב 8.
9. Vermoderung; decay; сухая гниль חֲרִבּוֹן 9.
10. moderiger Geruch; moisty smell; гнилой запах רִיחַ רִקְבּוֹן 10.
11. Schimmelig; mouldy; покрытый плесенью עֵשׂ, מְעֻשָּׁשׁ 11.

עמ' 180

1. Absterben; d. Stammes withering of the trunk; засыхание ствола מוֹת הַגֹּזַע 1.
2. Harzbrand; gangrene; рак дерева דִּלְקַת הָעֵץ 2.

-
3. brüchiges Holz; brittle timber;
ломкое дерево	עץ המשתבר, שבורי, שביר	3.
4. Holzwamm; dry rot; древесный гриб	ספוג העץ	4.
5. Pilz; fungus; гриб	פטרית	5.
6. Pilzbildung; fungoid growth; образование грибков	התהוות הפטריות	6.
7. Pilzkern; germ of fungus; зародыш гриба	שפיר הפטרית	7.
8. Myzel; mycelium; гриб	מיצליון	8.
9. Sporen; spores; споры	נבג	9.
10. Ringschäle; internal annual shake; отлуп	פצלת	10.

הערות והצעות

דר. משה זיידל

ח ק ר ש ך ש י ם

א. ח ו ק

ישנם פעלים אשר מפני קרבתם בצורתם ובמקצת גם בהוראתם לפעלים הרגילים בשמוש-הלשון יותר, עברו עליהם המפרשים וחוקרי הלשון מבלי להרגיש בהם.

אחד הפעלים האלה הוא הפעל חוק.

במלונים הוא מובא רק כשרש לשם חיק ולא יותר. בשמוש כפעל נתחלף בשרש חקק הקרוב אליו אפילו במקום שהמסרת צינה אותו כדי ליחדו בפני עצמו. משלי ח', כ"א: בשומו לים חקן ומים לא יעברו פיו בחוקו מוסדי ארץ. הכתיב המלא של בחוקו אצל חקו החסר ודגוש מראה שהאחד שונה מתברו. הראשון – החסר – הוא שם מן הכפול חקק, והשני – המלא – הוא שה"פ משרש חוק מנע"ו. הוראת חוק הוא יסד או חזק כהוראות השם חיק שנבנה משרש זה⁽¹⁾. כי «חיק האמה» (יחזקאל מ"ג, י"ג. ועי"ש י"ד: «ומחיק הארץ») «זה יסוד»⁽²⁾ (עירובין ד', ע"א ומנחות צ"ז, ע"ב). «ושאהו בחיקך» (במדבר י"א, י"ב) מתורגם באונקלוס: סוברתי בתוקפך⁽³⁾. ובת"י: טעון טורחנהון בחילך. ובאמת מתרגמים השבעים:

⁽¹⁾ אמנם עפי' השם חיק אפשר לבאר בחוקו גם בהעמיקו – השווה ביחוד חיק הרכב, מ"א כ"ב, ליה, – בהטביעו, ע"ד כפרם הרים הטבעו (פס' כ"ח), אולם מענין שבאשורית ובתרגום השומרוני יש גם לשרש עמק הוראת חוק.

⁽²⁾ ובלשון בעלי הריון מצויה מלת יסוד בהוראת חיק.

⁽³⁾ שד"ל באוהב גר צד 81 (דפוס ראשון) סובר שהסופרים החליפו מלת „בעיטפך במלת בתוקפך“, אבל עיטפך הוא עיקר כמו בשמות ד', וי"ו. אבל לשם מה ישנו הסופרים, וגם בת"א וגם בת"י, אם לא שסברו שיש לחיק גם הוראות תקף? אלא שללשון הבאה – שם בשמות – מתאים יותר לשון עיטפא ולמשא – לשון תקף! (ועי' גם נתינה – לנר).

בחוקו: בחזקו ובבססו. משרש זה בא גם בחקו חוג על פני התהום (משלי ח', כ"ז), ביסדו, בבססו, ומשום כך הקוף רפה בלי דגש¹).

ב. ק ו ם

לשרש קום יש ליחס לפעמים גם ההוראה של זרח (דוגמת rise, arise באנגלית). ועל מי לא יקום אורחו (איוב כ"ה, ג') פירושו: על מי לא יזרח אורו, כמה שהוא מתורגם בפשיטא: ועל מנו לא דנח (= זרח) נוהרה. וכן גם בלי מלת אור: ומצהרים יקום חלד (שם י"א, י"ז) שפירושו הוא: חלדך (= חמך) יאיר יותר מצהרים. על פי הוראה זו יאיר לנו באור יקרות המקרא:

דרך כוכב מיעקב וקם שבט מישראל (במדבר כ"ד, י"ז)

כי לפי דברינו יש לנו הקבלה בשני חלקי הפסוק הזה גם בשמות וגם בפעלים. שבט בהקבלה אל כוכב אין לו ענין עם שבט מושלים אלא הוא מל' כוכבי דשביט, כמו שכבר העיר פירשט במלוננו. דרך מתורגם בפשיטא נדנח (= יזרח) – וגם בתרג' הע' ובגלגטה נעתק בהוראת זרח² – ומקביל לו אפוא קם בהוראת עלה, זרח!

הוראת-לואי זו של שרש קום השפיעה לדעתי בדרך אסוסיאציה גם על מהלך המחשבה ומליצתו של המקרא הזה:

ותגזר אמר ויקם לך ועל דרכיך נגה אור (איוב כ"ב, כ"ח)

הקשר בין שני חלקי המקרא נמצא לדעתי במלת ויקם שיש לה גם ההוראה של זריחה³). וכבר העיר על כגון זה ה' דוד ילין לאמר: «זוהי אחת מדרכי המליצה בתנ"ך להשתמש במלה א' בהוראתה הרגילה הבולטת, בשעה שיש גם רמז דק על הוראתה השניה הבלתי שכיחה» (חקרי מקרא צד 17, ועיי"ש הערה 2). וקדמונינו הביעו רעיון זה במליצה: אחת דבר אלהים שמים זו שמענו!

ג. ש ו ד

גם על השרש שוד עברו כמעט בלי משים כי נבלע בתוך שרש שוד, ולא התבוננו בשוד מלא גם בשעה שבא סמוך לשד חסר.

¹ ונראה שגם חק חג על פני מים (איוב כ"ו, י') הוא משרש חוק אף שהוא חסר.

² הוראה זו מתבארת אם משום שדרך הוא = זרח באפן אתימולוגי, או שהגיע לה דרך הוראת כתש (= בקע), כמו השרש צהר שיש לו הוראה כתש-לחץ וגם הוראת זרח.

³ ואפשר שגם באיוב כ"ד, י"ד: לאור יקום רוצת... ובליילה יהי כננב, באה מלת לאור – ולא ביום כמו שדרוש עפי"י ההקבלה ו"בלילה" – משום שהיא מתאימה יותר למלת יקום שלאחריה. ופה מפרשים לאור – בערב. המערכת

איוב ה', י"ט-כ"ב: בשש צרות יצילך ובשבע לא יגע בך רע: ברעב פדך ממות, ובמלחמה מידי חרב. בשוט לשון תחבא, ולא תירא משוד כי יבוא. לשד ולכפן תשחק ומחית הארץ אל תירא. פה על כרחנו עלינו לאמר כי שוד שונה הוא משד שבא מיד אחריו. כי מלבד עדות המסרת שהראשון מלא⁽¹⁾ והשני חסר, הרי רק אם נבדיל ביניהם יעלו בידנו המספרים שש ושבע שהכתובים הולכים ומונים⁽²⁾. ואמנם יש הבדל ביניהם. שוד הוא מגזרת נע"ו והוראתו: רוח שואה וסער, ושד שהוא מן הכפולים, משדד, הוא מל' שד וחמס.

הפעל שוד בהוראה עוף, סער נמצא בתהל' צ"א, ו': מדבר באפל יהלך, מקטב ישוד צהרים. ישוד איננו = יִשָּׁד, אלא הוראתו היא יעוף יסער, מקביל אל יהלך⁽³⁾.

ויש שגם שד חסר על כרחנו הוא משרש שוד בהוראת שואה וסער. עמוס ה', ט': המבליג שד על עז ושד על מבצר יבוא. אין ספק שאין כאן השנות אותה המלה פעמים בפסוק אחד, אלא שד אחד הוא מנע"ו – וגם בעלי ע"ו באים לפעמים חסרים! – והוראתו שואה וסערה והשני הוא מן הכפולים בהוראה הרגילה⁽⁴⁾.

ונראה שגם במקרא: כי קרוב יום ד' כשד משדי יבוא (ישעי' י"ג, ו'; יואל א', ט"ו) הוראת שד – שואה הבאה פתאום⁽⁵⁾.

וכן במקום ששד נדרף לכזב או לעמל אפשר שהוא משרש שוד והוראתו רוח, הבל ולכן תרגומו בשבעים כתרגום מלת שוא. הושע י"ב,

⁽¹⁾ דוהם אומר: „הוי"ז היא במעות" ואמנם בקצת דפוסים (גם בליטוריים פפורמט קמן) ובמנדילקין בא חסר.

⁽²⁾ כפן אינו רעב אלא צמא כאשר כבר העירותי בלשוננו ג' חוב' א' צד 6 הערה 6. ועד כמה התקשו בבאור המלים האלה יש לראות מזה שהע' מתרגמים כאלו היה כתוב: שודד וכופר! ⁽³⁾ ואין צרך בהצעת ריפמן לקרא משוט. ויש להוסיף שלשרש סער יש גם ההוראה של חתף, wegraffen, ברם. Wurzeluntersuch צד 50, לפי זה מקביל ישוד להלך גם אם ניהם לאתרון ההוראה של هلك. עי' ילין חקרי מקרא צד 53. — וגם שד שבא מש' שור ע"ם מת (ראה פירשט) עיקר הוראתו רוח, מעופף וסער (וגם שעריר הוא מל' שערה = סערה?).

⁽⁴⁾ המבארים החרשים מעירים שע' קראו במקום שד הראשון שבר. וכן מעירים ילין (לשוננו א' צד 9) „ולא באה מלת שד כפולה בחסר מעם בפסוק זה". ולפי דברינו כננו הע' רק להבדיל האחד מן השני בהוראתם ולא שהיתה לפנייהם נוסחא אחת. ויש להוסיף שכשם שאנו מוצאים הרכבה של „שד ושבר" (ישעי' נ"א, י"ט ועוד) כך אנו מוצאים השאת והשבר (איכה ג', מ"ז), והשהה גם: וקאם שאון בעמיק וכל מבצריך יושד... (הושע י', י"ד).

⁽⁵⁾ ובעלי „מקרא מפרש" הרגישו בדבר ובארו כשבר שבא פתאום.

ב': אפרים רעה רוח ולדף קדים כל היום כזב ושד ירבה. ובמשלי כ"ד,
ב': כי שד יהגה לבם ועמל שפתיהם תדברנה⁽¹⁾.

ד. ש ו ש

לשרש שוש שמורה ביחוד על התעוררות הנפש יש גם ההוראה של תנועת הגוף (עי' פירשט) וריצה. השוה: ישיש כגבור לרוץ ארח (תהי' י"ט, ו'), יתעורר ויזדרז כגבור לרוץ. וכן: בדרך עדותיך ששתי כעל כל הון (שם קי"ט, י"ד) שהוא כמליצת: דרך מצותיך ארוץ (שם פס' ל"ב)⁽²⁾ וכן יחפרו⁽³⁾ בעמק וישיש בכח יצא לקראת נשק (איוב ל"ט, כ"א), יתפרץ לרוץ בכח. ונראה שגם: הן הוא משוש דרכו (שם ח', ט') פירושו: מרוץ דרכו.

וכן: יען כי מאס העם הזה את מי השלח ההלכים לאט ומשוש את רציין... (ישעי' ח', ה') ומשוש = ורוץ בנגוד ל"לאט"⁽⁴⁾. ונראה שהוראה זו, ומאותו הטעם, ישנה גם לשרש רון. השוה: בפשע איש רע מוקש וצדיק ירון ושמה (משלי כ"ט, ו') כלו' ירוץ⁽⁵⁾ (והשוה גם דוץ שיש לו גם הוראת שמחה וגם – ביחוד בסורית – הוראת דלוג וקפיצה).

⁽¹⁾ ואולי גם משרד אב יברית אם (משלי י"ט, כ"ו) = משורד מש' שור כלומר מפרית ומברית.

⁽²⁾ ומלת כעל היא כמו כאל ובחרו בה משום שהיא מתאימה גם להוראת שמחה.

⁽³⁾ פי' פרסותיו (ילין).

⁽⁴⁾ ועמדתי ע"ז אחרי שירידי ה' פ. מלצר הגיד לי שהוא רואה במלת רציין רמז לשרש רון בנגוד למי השלח ההלכים לאט. ולדעתי עיקר הנגוד הוא במלת שוש, ובאה במקום רון משום שהיא כוללת גם רעיון השמחה וגם משום שהיא רומה בצלצולה למלת מאוס. ומשום כך גם נוספה מ' בראשה (ע"ד המקור בארמית).

⁽⁵⁾ פינסקר במבוא לנקוד האשורי – ואחריו אחרים – מציע לקרא בפשע-פסיעה וירון ('ירון נמצא גם בכ"י אחד של קיניקוט). אולם השוה ילין לאיוב י"ד, ט"ז שאחרי שהוא מבאר עפ"י הלי' הערבית מלת חטאת ומלת חטאת במשלי י"ג, ו', מל' צעד הוא מוסיף ואומר: „ואולי ישנה שיכות למושג החטא בכלל עם צעידת צעד [בלתי נכון] כמו שהנגד רואים גם במלת פשע (שי"א כ', ג'), וכמו שהשם „עון“ בא מהוראת עוה אדם דרכו“ (חקרי מקרא 34).

הַעֲרוֹת וְהַצָּעוֹת

I

במאמר «עברית עתיקה ועברית חדשה», «לשוננו» כרך ב' חוברת א' תרפ"ט, מעיר מר פרופ. קלוזנר על חסר המוחש שבאמרה «הלבין פנים», ולא נתקררה דעתו עד שהוא מסיים: «כלום נשתמש אף עכשו בלשון הכתוב או בלשון התלמוד נגד המוחש שלנו?».

והנה בנוגע ל«הלבין פנים» אין כאן «חסר מוחש» ומיוסד הוא על המציאות לא פחות מני «האדים פנים», ונסתפק במה שאמרו קדמונים «דאזיל סומקא ואתי חיורא», ועוד הרי גם «האדים פנים» משמש בצדו במדה לא מועטה גם בספרות התלמודית והמדרשית הן בעברית כמו «האדים פני דוד» והן בארמית כגון «בגין דלא מסמקא אפוי», ויש ברירה.

יש לי לא אחת הרשם, בשעה שאני קורא דברי סופרים מתריסים נגד המליצה התלמודית, כי אין אנו אלא בועטים מרב טובה. עושר רב גנוז בה בספרות זו ואין אנו יודעים לנצל אותו כראוי ומתוך כך מגיעים אנו לידי הוזלתו, ובמקומו מכניסים אנו לתוך לשוננו יצירות זולות של תרגום וחדוש זרים בכל לרוח הלשון. ומה היא העברית החדשה אשר מר פרופ. קלוזנר מציץ לכתב בה ספרים? היש להכניס אל הספר העומד להכתב כל אותן השגיאות הרווחות בפי ההמון המדבר כגון «הוא לא יושב» וכיוצ"ב, שבני א"י משתבחים בהן, או אולי יבא הספר וירגילהו להקפיד על לשונו ולהרחיבה? ואני לא לחבר דקדוק לעברית החדשה, שאיני יודע מה טיבה, הייתי אומר – כי אם להפך, דורש הייתי מאת המחבר לתת לנו דקדוק מלא, נרחב וכולל את כל התופעות הלשוניות שאפשר לו לאדם מן העברים לתפס בהן בדבורו ואפילו את שמר ד"ר קלויזנר פוסל, כגון «את שהגולל נשען עליו». זהו גורל העני, שהכל רעה עינם במועט שיש לו. איש לא יבוא אל הגרמנים ויציע להם להוציא מלשונם ולגנו את אחד מכנויי היחס derjenige der בטענה שדי להם באחד מהם. ואל נא ישכחו בני א"י, כי לא הם לבדם יהיו נושאי הלשון החיה השאובה מן המציאות הא"ית, אבל מאחוריהם גלות רחבה ובתוכה אלפים ורבבות צעירים רוכשים להם את הלשון אך ורק מן הספר, שלא להוציא התלמוד, המדרש ונושאי כליהם.

ומה היה הפרופ. קלוזנר מציץ לתת בפיו של «יהודה גר עמוני» הבא לפני חכמים לשאל על עצמו? נציג לעינינו את המחזה: בא גר פלוני ושואל,

אומרים לו: מותר אתה לבוא בקהל, על זה בא יהודה ושואל גם הוא ומה אני לבוא בקהל, מותר או אסור? האם «מותר אני» הוא פחות הגיוני מן «מותר לי» לפי סדר התרת נדרים שבסדור? ועוד שזה ענין הוא כל אחד לגופו: כאן מותר הגבר וכאן מותר הנדר; בשניהם יש נושא לנשוא מותר. אבל מה נושא יש אם נאמר «המותר לי להכנס» ומה הדקדוק לעברית החדשה בנוגע לנושא שבמאמר זה – ילמדנו רבנו מר ד"ר קלוזנר!¹) אף בנוגע למשפט «מה לכם מרתתים» – «מה לכם שאתם מרתתים» יש לי להעיר, כי בשמוש הבינוני בהוראת הוה הגענו עד כדי קיצוניות כזו, שכמעט שכחנו את מציאותו של בינוני בלשוננו. ומי זה יערב לנו, כי אין הכונה שם «מה לכם (אתם ה)מרתתים?».

כיוצא בו «אין זו דרך מוציאתה מידי עבירה». אין לך מקצוע בדקדוק הלשון שתהא בו ערבוביה גדולה מזו אשר בשמוש ה' הידיעה. אחת הסבות שהביאו לידי כך היא השפעת הלשון הארמית שבה משמש לרב השם הידוע גם במקום הראוי להיות בו שם לא-ידוע: מלכא – המלך וגם מלך – והפוכו של זה בלשון המשנה. ואולם אל לנו לשכת, כי יש צרך בלשון גם בצורה בלתי יהודית. ואם אתרגם לי את המאמר הנזכר, כך אתרגמהו: Dies ist kein Mittel, sie von einem Vergehen zu verhindern את השפעתה של העברית החדשה במאמרו של מר פרופ. קלויזנר, כדי להוכיח עד כמה נאמן בעל ההצעה להצעתו, ואיני מוצא מלבד השפעת לשונות חיות ידועות בא"י בחוגי האינטליגנציה.

אמר מר: «ואלו בשמוש החיוני, החדש דוחה את הישן ובא על מקומו». במאמר קצר זה מוצא אני שתי זריות, ושתיהן יש להגיהן, לפי דעתי, לכל הפחות בכתב:

א. כלל הוא בסינטקסיס הצרפתי, כי לעולם בא הנושא לפני הנשוא אף במקום הגדרה אדוירביאלית בראש המאמר, ואולם בלשון העברית (אף בחדשה!) הכלל הוא, כי אם תבא הגדרה בראש מאמר חיובי יתפש הנשוא מקום ראשון, ובמקרה שלנו היה לומר: בשמוש החיוני דוחה את הישן. ב. «בא על מקומו» הוא אידישיסם או גרמניסם, אם לא «גס», מכל מקום נאה הימנו האמרה העברית «בא במקומו» או גם «תופס את מקומו», בשעה שהמדובר הוא בחליפים גמורים כבענין הנדון.

וחס לי מלבוא ולתפוס חכמים בלשונם. מודה אני לדברי האומר כי בלשון יש התפתחות ואף נוטה אני להודות לדברי מר, כי לשוננו כעת בלולה

¹ (הנושא הוא: להכנס (המערכת)).

היא במקרא. במשנה ותיבוניות; אבל יסלח נא מר גם «לאיסתיסים» שלנו העומדים ומעכבים בעד הכנסת ברבריומין לא «נחוצים» ללשוננו, בה בשעה שאפשר בגדולי בית נאים ונוחים מהם. לא פריצות כאלה מפרות לשון ועושות אותה טבעית. אין אמנם לדון את השוגים ואין לקנס אותם על מה שכבר שגו, אבל יש גם שלא לפרכס את הַשְׁוֹלִים ולזכות אותם בפרסים מיוחדים. ומה שנוגע לבטול הכנויים – ז"א המצרפים, כי הלא לאלה מכון מר פרופ. קלויזנר – לא מעלה היתה זאת, ולא היינו חוסכים כאן כלום; שהרי אי אפשר להפריש את הכנויים המצרפים מני עשרות מלות היחס ותארי הפעל ולאמרם היסוד לבד והכנוי לבד. סוף סוף יֵאָנֵס בין העברי מלידה ובין שאינו כן לקבל עליו את מרותו של הכנוי המצרף ממקום אחר, ואם אנו מבטלים אותו את הכנוי אצל השם, נמצא שלא נשכרנו אלא פגימה בצורה וברוח – ותבוא עליהם ברכה על אלה העומדים בפרץ ומרחיקים את החסר טעם. לעצמת זה איני מבין את הקריאה של בעל המאמר «עברית עתיקה ועברית חדשה»: «כיצד אפשר לומר לילדות הרבה לכו! כמו לילדים הרבה?» – עד כמה שאני בקי בלשונות המודרניות, נדמה לי, כי הלשון העברית היא כיום היחידה להבדלה זו. והרי הלשון הערבית, שכנתה הכי קרובה של הלשון העברית החיה, הניחה אף היא את הצורות המארכות אשר לנקבה בעתיד ובצווי. ואמנם המשנה והמדרש הלכו בדרך זו והזניחו את הצורות ההן, מה שאמרו כבר רבים, שזו היתה דרך התפתחות טבעית, ואנחנו באנו והפכנו את הגלגל אחורנית מהלך אלפים שנה.

כבר נעשה מעשה, ואין אני בא לתבע עלבונה של המשנה. אבל אין לתלות את התופעה של החיאת הצורות הנושנות ולא ענוגות באוירה של א"י שבהוה. והרי הכל יודעים, כי מעשה זה נעשה בכונה ובטעות סופרי ההשכלה, אשר לשון המשנה והתלמוד היתה בעיניהם כפסולת שפה, ומהם למדנו אנחנו והסכמנו להם בפרט הזה.

כללו של דבר: עוד לא הוכשרה השעה לתחום תחומים לכל התופעות שבלשון ההוה, הכל הולך ומתהוה לעינינו, ואין זה תהליך של שעה, ואף לא של דור אחד. אנו, בני הדור, הנענו את הגלגל, ואין בידנו לעכבו מהלכו, כדי לתקן את הפגיומות שהוא פוגם; אבל החובה עלינו למלא את הפגיומות ולהחליש את פעולתן עד כמה שידנו מגעת.

II

הנני להציע בזה הצעה, אשר אם אמנם אני מסופק מאד, אם תרכש לה הסכמה, היות והיא אינה שלמה כל צרכה, בכל זאת לא אתעכב מתת

לה מוצא, «בגין דלא למפגם בהאי רוחא ממללא דאיהי אתתקנת למללא».
 1. לבטוי פעולה נגמרת בעתיד (futurum exactum) משתמשת הלשון הערבית בעתיד של פעל העזר היה מרכב עם העבר של הפעל הנדון: אָפּוּן פִּתְבָּתְּ Ich werde geschrieben haben. מוזר היה לנו לתרגם ולומר בעברית: אהיה כתבתי, תהיה כתבת וגו'. אבל קרוב לזה ולא פוגם בטעמנו המקובל, j'écirai. היינו אולי יכולים להנהיג את הזמן הזה ע"י הרכב הפעל העקרי עם וי' החבור בראשו ולפניו גוף שלישי של פעל העזר «היה» בכל הגופים, כלהלן:

יְהִי וכתבתי, יְהִי וכתבת, יְהִי וכתב, יְהִי וכתבה, יְהִי וכתבנו, יְהִי וכתבתם, יְהִי וכתבתן, וכתבו.

2. כיוצא בו Plusquamperfectum גם הוא אפשר להנהיגו ע"י הרכבה:

הָיָה וכתבתי, היה וכתבת וכו' – Ich hatte geschrieben, j'avais écrit. אחרי אשר היה וכתבת לי כן, חזרת וכתבת...

ואם בשניהם יצטרף לבוא כנוי הגוף ליתר הדגשה, יבא בין וי' החבור וגופו של פעל: יְהִי ואני כתבתי, היה ואני כתבתי.

3. ואולי בדרך זה יש לבטא גם ה-Imperfect ע"י הרכבה של הָיָה והבינוני: היה ואני כותב, היה ואתה כותב וכו'. אמנם כאן היה מתאים יותר העבר כלו של «היה» עם הבינוני: הייתי כותב, היית כותב וכו'. אלוהי היה ההרכב הזה מטוען מכבר בשתי ההוראות הידועות, היינו: התנאי והפעולה החוזרת. ההצעה הזאת אם לא תתהוו הלכה למעשה בלשון הדבור, תוכל לפחות לשמש דרך לפרש את הזמנים הנדונים בלשונות הלועזיות הנלמדות בבתי-הספר.

III

הבינוני פעול היה נוטה בלשון הארמית לזמן עבר: בה בליליא קְטִיל בלשאצר מלכא, פֶּרַס פְּרִיסַת מלכותך וְיִהְיֶבַת למדי ופרס. ומן בני אנשא קְרִיד. ורשמיו לא נמחו אף מן הארמית המאוחרת: תירעת גיהנם קְבִיעַת גן עדנה (סנהדרין ירושלמי י"ח, ע"א).

בספרי «תורת הלשון הארמית» אשר אתי לע"ע בכ"י הבעתי השערה כי נטיה זו היתה ידועה גם בלשון העברית, וזכר לה במו «גנבתי יום וגנבתי לילה». חזוק להשערה זו אני מוצא באונקלוס המתרגם: «נטרית ביממא ונטרית בליליא» אשר לפיהו מוסבה הפעולה על יַעֲקֹב המתאונן ואומר: הייתי גנוב יום ולילה, כאומר במאמר שלאחריו: «הייתי ביום אכלני חרב וקרח בלילה ותדד שנתי מעיני», מה שנראה כעין ברור אל מה שקודם לו. ואם כן,

יכולים היינו להעמיד על פיה את הנטיה: גְּנוּבָתִי, גְּנוּבָתְּ וגו' להוראת מצב שהיה ונגמר בעבר כנגד ההרכב של הבינוני עם «היה» שיש בו הוראה חוזרת ומתמדת: אני נכתבתי – התהווה בי המצב, אני כתובתי – הייתי בו במצב וחדלתי לאחר שחלה בי פעולה או מצב אחר (למשל: נמחקתי), אני הייתי כתוב – המצב התמיד או חזר פעמים הרבה.

IV

באחת מחוברות «לשוננו» שאיני יכול עוד להזכר איזוהי – ולדאבוני גם לא את שם הסופר והמאמר כי לא רשמתי לי את הדבר בשעתו – בא השם «לקוחה» בתור יחיד מן «לקוחות». כאן מקום לי להוסיף על מה שכבר קבלו אחרים בענין הזנחת העיון במשקלי השמות (להרחבת הלשון ותקונה, מאת יצחק אבינרי, לשוננו כרך ב', חוב' ג' תר"ץ).

אל המשקלים הנזנחים יש לצרף גם את המשקל פְּעוֹל בהוראתו על אומנות ותכונות קבועות (נשארו ממנו בעברית מעטים ולאו דוקא עקריים בהוראתם הפנימית כגון «שלום»; בארמית: בְּזוּזָא, חֲטוּפָא וכיוצ"ב). אל משקל זה, דומה לי, שייך לָקַח – קונה, מְשַׁח – מודד (גיאומטר) ורבוים – לקוחות, משוחות (ראה ערובין–דף פ"ד, «שאין המשוחות ממציין את המדות»). או אולי «לקוחות», «משוחות» הם רבוי למו «לוקח», «מושח» (פועל) ביחיד «פעול» ברבוי). ולמשקל זה ולנטיתו שייך אולי גם «אספות» במו «בעלי אספות» למרות נסמכותו של «בעלי», ופרושו האדונים האוספים. ואולי על דוגמה זו של «בעל אוסף» נוצר גם ההרכב «בעל קורא» אשר אף אם יצירה יהודית היא (דומה לי שהוא תרגומו של «מרי מקריאן» בארמית. וצריך עיון). בכל זאת נתקבל ברצון אל הלשון ואין מוחה כנגדו. ואיך יהיה רבוי של «בעל קורא», אולי «בעלי קרואות» על דוגמת «בעלי אספות»?

V

הנני מעיר את תשומת לבם של חוקרי א"י לקבע שמות לצמחי ואילני א"י וגבוליה. על «היכלי שן» «בית השן» «מטות שן» «כסא שן» נתקבל אצלנו כדבר שאין עליו תשובה, כי «שן» זה הוא שן הפיל. היכול היות כי הפילים היו כ"כ מרובים בימים ההם וכ"כ קרובים לא"י עד שהיו עושים מהם כסאות, מטות ואף בתים והיכלות? ואם הביאו שנהבים מאופיר, ההביאו אותם במדה כה מרובה עד לבנות מהם העשירים היכלות? לעמת זה מונה התרגום כמה מיני ברושים וביניהם גם אחד «שאני»: «ברתי, שאני ושוּרְבְּנִי» שה"ש א', י"ז; «זנגבילא ושאני ושוּרְבְּנִי דאתי מן לבנון» שם ג', ט'. האין

כל יחס בין אותו «שן» אשר במו «היכלי שן» ובין «שאני» שבתרגום? ויש עוד להוסיף לכאן את «בית שאן» אשר בלי ספק יש לו יחס ישר אל «שאני». וכדאי לעין בדבר.

VI

«דרך אגב» – «לפי דרך». איני יודע מי היה הראשון להצליח ולתרגם כה יפה את ה«אגב אורחא» – «דרך אגב». תחלתו היא בודאי בספרות הרבנית, אם לא מאוחר מזה. מכל מקום אני נלחם בו מלחמת תמיד בי בעצמי ועד היום הזה עוד לא זכה לרכש לו מקום בין האמרות השחוקות והקנויות לי.

ואם אין עוד להשיב את הגזרה, אציע שיהא לכל הפחות תופש מקום בצדו «לפי דרך» העברי, שנודמן לי לפי דרך עיון במשנה, ושם נאמר: «אף מי שנתמנה לו לפי דרכו לוקח ומוכר» (שבועות ז', ד'). יהיו השנים מתחרים זב"ז ונראה, מי מהם יצא מנצח.

VII

איך יש להטעים את השמות הלועזים מסימי - קָ, - יָה, שיש להם מהלכים בלשונונו ברוצים ובלא רוצים. להטעים מלרע שם כמו «אינטרפונקציה» נראה בעיני למתמיה; מרובה הברות הוא לשם כך, וכמוהו כמעט כל השמות ממין זה. ואלא איך, מלעיל או מלרע?¹

VIII

הנני מציע לשוב ולהכניס אל הלשון הפרוזאית את מלות היחס «במו» «למו» ואת המארך «מני» ולהשתמש בהם במקום שאין השמוש נוח במו ב' ול'. יאמרו ארכאיזמים הם – אף אני אשיב, הרי «כמו», אשר אם אמנם שמושו בכתבי הקדש מרובה מזה של אלה, יש לו גם הוא במקומות שמושו רוח של נושן, ואעפ"י כן לא נמנעה הלשון המאוחרת לשוב ולהרחיב את שמושו. והצרך בהם נראה לי די מנומק:

נניח שאנו רוצים להביע מאמר כגון זה: התרגום «לגפן» הוא «לגופנא», או שני הטעמים אשר ב«בִּיין». במקרה כזה יאמר: «התרגום למו לגפן», שני הטעמים במו «בִּיין», ונמנע ע"י כך – כן מנבא לי החוש הלשוני שבי – מקשיים שבהבעת רעיונות וגם מפגימה בטעם הלשון. ואף בלא התקל הביתין והלמדין נוח יהא במאמרים דומים לומר למשל «התרגום למו יין», «שני הטעמים במו

¹ בא"י מטעמים את השמות הלועזים לפי הטעמתם בשפות הזרות (המערכת).

גפן», ונמנע ע"י זה להפריש את אותיות היחס מני יסוד המלה, כמו שהיינו רגילים לעשות עד כה: ל«גפן» ב«יין» – דבר הפוגם בראית העין. הטעמים האלה מספיקים, לפי דעתי, גם להשתמש במו «מני» במקרים דומים משום שצורתו היא עצמית יותר מני «מן» או «מ».

ואיני ערב לכך, אם במקרה החזרתם לא היתה מתפתחת מהם נטיה על דוגמת זו של «כמו»: למוני, למוך וכו'; במוני, במוך וכו', ואם במקרים ידועים לא היתה מתאימה יותר מזו הקימת להם לפי קצורם. ואל נא להתמיה עלי, שהרי נמצא בצד «כמוכם», «כמוהם» גם «בכם», «בהם» ואלו האחרונים נדחו מפני הראשונים.

IX

בכרך ב' חוברת ד' תר"ץ «לשוננו», בקרת לתורת המאמרים בלשוננו הארמית של התלמוד הבבלי של מ' שלזינגר, מאת שמואל קרויס, כתוב: «בסימן שידובר בו בבינוני פועל מביא ש. לראשונה פסחים ק"א, א': «דאכלו ושתו וגנו בבית הכנסת»: ברור הוא, שפה ישנה טעות, שהרי «אכלו» «שתו» «גנו» עבר הם!»

ואלא היך נבין את המאמר שם בתלמוד: «למה לי לקדושי בבי כנישתא? לאפוקי אורחים ידי חובתן, דאכלו ושתו וגנו בבי כנישתא?» ומה הוא «מצו» במאמר: «מי איכא מידי דאנן לא מצינו ושלוחי דידן מצו». ומה הוא «ואזדו» במו «ואזדו לטעמיה», «וקלו» במו «כל יומא מכניש ליה לקטמיה ודיינו ליה וקלו ליה?»

ואף אני בספרי «תורת הלשון הארמית» לא יכלתי אחרת מאשר לאמר כי כל אלה בינונים הם, ואף סמנתי אותם בתור בינוני בבלי. והדוגמאות המובאות למעלה אינן נדירות ויש להן חברים לאין ספור ויואיל מר פרופ. קרויס לשוב ולעיין בזה, כי אין פה טעות.

י. גרזובסקי

רְבָה קִשְׁתָּ — נֶעַר צִיד

אחד הפסוקים הקשים במקרא הוא גם הפסוק וַיְהִי רְבָה קִשְׁתָּ שִׁבְרָאשִׁית כ"א, ס'. כל המפרשים והמבארים והמترגמים מתלבטים בו וכלם יחד יוצאים מתוך ההנחה כי רובה הוא בינוני מפעל רבה ומתוך ההנחה העקרית כי באור הפעל הזה הוא כמו רפה, ירה, זרק, השלך, שלוח, אם כי בכל המקרא כלו אין דומה לו בהוראה זו.

המלה רובה נמצאת בספרותנו הקדומה ובהוראה אחרת, — נער או עלם או בחור, וכנראה לוקחה מההוראה רְבָה בפעל שהוא לשון גרל וששג. כמו טפחתי וְרַבִּיתִי (איכה ב', כ"ב)

גפן», ונמנע ע"י זה להפריש את אותיות היחס מני יסוד המלה, כמו שהיינו רגילים לעשות עד כה: ל«גפן» ב«יין» – דבר הפוגם בראית העין. הטעמים האלה מספיקים, לפי דעתי, גם להשתמש במו «מני» במקרים דומים משום שצורתו היא עצמית יותר מני «מן» או «מ».

ואיני ערב לכך, אם במקרה החזרתם לא היתה מתפתחת מהם נטיה על דוגמת זו של «כמו»: למוני, למוך וכו'; במוני, במוך וכו', ואם במקרים ידועים לא היתה מתאימה יותר מזו הקימת להם לפי קצורם. ואל נא להתמיה עלי, שהרי נמצא בצד «כמוכם», «כמוהם» גם «בכם», «בהם» ואלו האחרונים נדחו מפני הראשונים.

IX

בכרך ב' חוברת ד' תר"ץ «לשוננו», בקרת לתורת המאמרים בלשוננו הארמית של התלמוד הבבלי של מ' שלזינגר, מאת שמואל קרויס, כתוב: «בסימן שידובר בו בבינוני פועל מביא ש. לראשונה פסחים ק"א, א': «דאכלו ושתו וגנו בבית הכנסת»: ברור הוא, שפה ישנה טעות, שהרי «אכלו» «שתו» «גנו» עבר הם!»

ואלא היך נבין את המאמר שם בתלמוד: «למה לי לקדושי בבי כנישתא? לאפוקי אורחים ידי חובתן, דאכלו ושתו וגנו בבי כנישתא?» ומה הוא «מצו» במאמר: «מי איכא מידי דאנן לא מצינו ושלוחי דידן מצו». ומה הוא «ואזדו» במו «ואזדו לטעמיה», «וקלו» במו «כל יומא מכניש ליה לקטמיה ודיינו ליה וקלו ליה?» ואף אני בספרי «תורת הלשון הארמית» לא יכלתי אחרת מאשר לאמר כי כל אלה בינונים הם, ואף סמנתי אותם בתור בינוני בבלי. והדוגמאות המובאות למעלה אינן נדירות ויש להן חברים לאין ספור ויואיל מר פרופ. קרויס לשוב ולעיין בזה, כי אין פה טעות.

י. גרזובסקי

רְבָה קִשְׁתָּ — נֶעַר צִיד

אחד הפסוקים הקשים במקרא הוא גם הפסוק וַיְהִי רְבָה קִשְׁתָּ שִׁבְרָאשִׁית כ"א, ס'. כל המפרשים והמבארים והמדרגמים מתלבטים בו וכלם יחד יוצאים מתוך ההנחה כי רובה הוא בינוני מפעל רבה ומתוך ההנחה העקרית כי באור הפעל הזה הוא כמו רפה, ירה, זרק, השלך, שלוח, אם כי בכל המקרא כלו אין דומה לו בהוראה זו.

המלה רובה נמצאת בספרותנו הקדומה ובהוראה אחרת, — נער או עלם או בחור, וכנראה לוקחה מההוראה רְבָה בפעל שהוא לשון גרל וששג. כמו טפחתי וְרַבִּיתִי (איכה ב', כ"ב)

וכמו רִבְתָּה נוריה (יחז. י"ט, ב'). וכן אנו מוצאים בתמיד א', א', „הרובים שומרים שם“ ופיהר'ם כהנים שלא הגיעו עדין לעשות עבודה וכו'. בירושלמי סומה כ"ב, ד', מוצאים אנו — אין לו אלא רובה שנשא ריבה מנין רובה שנשא אלמנה, בבבלי חולין כ', ע"ו, מוצאים אנו — יקבלו הרובין את תשובתם ופירושו הנערים, בני ר' חייא. ואם נחבר את ההוראה הזו אל הפסוק הנזכר יהיה חלק ויפה. — הגר השליכה את הילד את ישמעאל בנה תחת אחד השיתים, אחרי כן היה שם לנער. ויהי אלהים את הנער ויגדל וישב במדבר ויהי רִבָּה קֶשֶׁת, נער צִיד או עלם צִיד, או בחור ציד. ומכיון שהיה כבר לבחור ציד ותקח לו אמו אשה מארץ מצרים. ויש להכיר עוד כי באחד המדרשים המונה את שבעת גילי האדם מונה אותם בסדר זה: ילד, נער, רובה, עלם, איש וכו'. ויש לשים לב גם לזה שהרשי"פ בהאוצר שלו בערך קֶשֶׁת מתלבט מאד בבאור פסוק זה ומביא את דעות רש"י תרמב"ן והרד"ק והתרגומים, ולא שם לב לדבריו עצמו בערך רובה צד 364, שאחרי שמבאר את המלות רובא, רובי, רביה — בחור העומד בגדולו, — מביא בסוף הערך את הדברים האלה — ולדעת רבינו חננאל מזה במקרא: ויהי רבה קשת — נער יורה בקשת. הרי הבאור מוכן מאליו, כי הרי"ת חשב רובה — נער, וחבל שלא ציין הרשי"פ את המקום של הרי"ת.

ש ב א

הַעֲרֹזֹת בַּלְשָׁנִיזַת — ד'

ה פ ל ת

את הפועל המלח (ישעיהו, ג"א, ו') והשם הקשור בו קָלְחִים (ירמיהו, ל"ח, י"א) פרשו המפרשים מלשון קרעים, סחבות; בעקר עלה להם פרוש זה מתוך ענין הפסוק יותר מאשר בהסברה בלשנית, וקשרו את הפעל הזה במלה הערבית מִלַּח, שפרושה למשך, לסחב בחוקה בכח, ונדרשו לבאר: מתוך שנסחב בחוקה, בכח, בבת אחת, הריהו נקרע. ולא היה לשון הפסוק נהיר לי, עד אשר שמעתי החרף מפי ערבי עראקי את המלים: **الهنز**² **ملحة** בהראותו על שקים שחומי מויתם התמסמסו מרב שמוש. מעתה נתברר ענין השרש ופרושו בלע"ז ויך אויפריינען (איריש), **устрепеться**, to be frayed.

¹ ראה לשוננו א', א'; ב', א' ונ', א'.

² **הז-הנז** — רבע של בד גם או בד שקים, שהפועלים העראקים משתמשים בו למשא עפר או משאות כבדים אחרים. שנים מקצותיו נקשרים בלולאה העוברת על כתפו השמאלית של הסבל; לשני הקצוות שמנגר עושים אזנים — חבלים שהסבל אווזו בהן בשתי ידיו, ממלא את הבר ואח"כ משלשלו לאחוריו — על גבו ואת אזני-הבר הוא מעביר על כתפיו ואוזו בהן בשתי ידיו מצד חזהו.

וכמו רִבְתָּה נוריה (יחז. י"ט, ב'). וכן אנו מוצאים בתמיד א', א', „הרובים שומרים שם“ ופיהר'ם כהנים שלא הגיעו עדין לעשות עבודה וכו'. בירושלמי סומה כ"ב, ד', מוצאים אנו — אין לו אלא רובה שנשא ריבה מנין רובה שנשא אלמנה, בבבלי חולין כ', ע"ו, מוצאים אנו — יקבלו הרובין את תשובתם ופירושו הנערים, בני ר' חייא. ואם נחבר את ההוראה הזו אל הפסוק הנזכר יהיה חלק ויפה. — הגר השליכה את הילד את ישמעאל בנה תחת אחד השיתים, אחרי כן היה שם לנער. ויהי אלהים את הנער ויגדל וישב במדבר ויהי רִבָּה קֶשֶׁת, נער צִיד או עלם צִיד, או בחור ציד. ומכיון שהיה כבר לבחור ציד ותקח לו אמו אשה מארץ מצרים. ויש להכיר עוד כי באחד המדרשים המונה את שבעת גילי האדם מונה אותם בסדר זה: ילד, נער, רובה, עלם, איש וכו'. ויש לשים לב גם לזה שהרשי"פ בהאוצר שלו בערך קֶשֶׁת מתלבט מאד בבאור פסוק זה ומביא את דעות רש"י תרמב"ן והרד"ק והתרנומים, ולא שם לב לדבריו עצמו בערך רובה צד 364, שאחרי שמבאר את המלות רובא, רובי, רביה — בחור העומד בגדולו, — מביא בסוף הערך את הדברים האלה — ולדעת רבינו חננאל מזה במקרא: ויהי רבה קשת — נער יורה בקשת. הרי הבאור מוכן מאליו, כי הרי"ת חשב רובה — נער, וחבל שלא ציין הרשי"פ את המקום של הרי"ת.

ש ב א

הַעֲרֹזֹת בַּלְשָׁנִיזַת — ד'

ה פ ל ת

את הפועל המלח (ישעיהו, ג"א, ו') והשם הקשור בו קָלְחִים (ירמיהו, ל"ח, י"א) פרשו המפרשים מלשון קרעים, סחבות; בעקר עלה להם פרוש זה מתוך ענין הפסוק יותר מאשר בהסברה בלשנית, וקשרו את הפעל הזה במלה הערבית מִלַּח, שפרושה למשך, לסחב בחוקה בכח, ונדרשו לבאר: מתוך שנסחב בחוקה, בכח, בבת אחת, הריהו נקרע. ולא היה לשון הפסוק נהיר לי, עד אשר שמעתי החרף מפי ערבי עראקי את המלים: **الهنز**² **ملحة** בהראותו על שקים שחומי מויתם התמסמסו מרב שמוש. מעתה נתברר ענין השרש ופרושו בלע"ז ויך אויפריינען (איריש), **устрепеться**, to be frayed.

¹ ראה לשוננו א', א'; ב', א' ונ', א'.

² **הז-הנז** — רבע של בד גם או בד שקים, שהפועלים העראקים משתמשים בו למשא עפר או משאות כבדים אחרים. שנים מקצותיו נקשרים בלולאה העוברת על כתפו השמאלית של הסבל; לשני הקצוות שמנגר עושים אזנים — חבלים שהסבל אווזו בהן בשתי ידיו, ממלא את הבר ואח"כ משלשלו לאחוריו — על גבו ואת אזני-הבר הוא מעביר על כתפיו ואוזו בהן בשתי ידיו מצד חזהו.

יעקב כנעני

ה ע ר ה

בכתב-עת (Zeitschrift f. d. alttestament. Wissenschaft) ZAW פרסם מר קוהן מאמר ארוך על בן-סירא העברי, והייתי רוצה, לרגלי זה, להעיר על מקום אחד שבאותו מאמר: שם (כרך שביעי, חוב' 3/2, שנת 1930, עמ' 114), עומד המחבר גם על הפסוק: „לשון מאור תגמר נושבת“ (ב'ס מ"ג, ד'), והוא מציע רק תיקון קל, לגרוס: נְשִׁיבָת, במקום המלה המקובלת בדפוסים (ע' פטרס וסמנר): נִשְׁבָּתָת.

מלבד שאין גרסה כזו בכתב-יד (בכ"י כתוב מפורש וברור, בלי שום פקפוק כלשהו: נִשְׁבָּתָת), הרי הגרסה: נְשִׁיבָת (נמצאת רק פעם אחת בתלמוד: שעורים מקבל עליו רובע נישובת לסאה. ב"ב צד.), שמר קוהן מציין אותה בתור neuhebr. מוטלת עדיין בספק, כי בערוך נמצאת גרסה אחרת: נשופית, נשופות, נישופות (ע' עה"ש, כרך ה', עמ' 395 בפנים והערה 1). מתוך כלל זה אין בשום אופן לחלילך את המלה: נִשְׁבָּתָת, במלה: נְשִׁיבָת, כי בספרות הפיוט הקדומה (מהמאה VII לסה"נ) אנו מוצאים כמה פעמים את השם נושבת במשמעת: עולם (ע"ד הכתוב: עד בואם אל ארץ נושבת (שמות מ"ז, ל"ה), ביונית οἰκουμένη וברומית (Universum).

הפייטנים, שבלא שום ספק היה לפניהם המקסם העברי הקדום של בן-סירא, ושביחס לחידושי-לשון הלכו בעקבותיו, השמיטו את המלה: ארץ, מהפסוק הנ"ל, ונתנו למלה: נִשְׁבָּתָת, אותו המובן שיש לשתי המלים: ארץ נושבת.

הגנני להביא בכאן שתי דוגמאות לפחות, מאת גדולי הפייטנים, לאשר הוכחה זו: (א) הפייטן ייני: „ברת דודי מהולל בכל נושבת“ (מתזור ייני, הוצ' דודסון, עמ' 42). (ב) הפייטן אלעזר הקליר: „קול שופר שעות מנושבת (תפן במכון, מוסף א' ר"ה, ת"ב מהקרובה, „אפר מאו“, נמצא בכל המתוזרים).

למעלה מכל ספק, הוא ששני הפייטנים הנ"ל הושפעו באופן ישר מהפסוק הנ"ל של בן-סירא, והקריאה הנכונה היא: נִשְׁבָּתָת ולא נישובת.

שאלות ותשובות

ש א ל ה

לכ' מערכת, לשוננו

אכיר לכם תודה אם תואילו לענותני על שאלתי זו: עד הומן האחרון היינו רגילים בא"י לתרגם את המושג evaporation במלה, הִתְאֲדוּת והפעל: אָדָה, הִתְאֲדָה, והנה בזמן האחרון קמו מערערים על השמוש הזה ומציעים: אִיד, אורדות או אדוי. מה הוא הנכון?
בכבוד רב פ. ק.

ת ש ו ב ה

הפקפוקים התעוררו מפני שחושבים משום מה שאָד הוא מנחי ע"ז ועל כן אי אפשר ליצור סמנו: אדה, התאדה והתאדות. אולם השרש של המלה אָד אינו ידוע ויש יסוד חזק לרעה שהוא מנחי ל"ו — ל"ה. באשורית ישנה המלה אָדו בהוראת זרם, שטף גלים. בתלמוד אנו מוצאים: אדוותא דימא (ב"ב ד', ע"א) במובן שטף גלי הים. עם השרש הזה יש לנו לקשר את המלה אָד, שמשקלה הוא כמשקל המלה עץ, שגם היא מנחי ל"ו. לפי זה אין שום יסוד להצעות: אִיד ואורדות. ההצעה אִדוי אינה טובה מפני שלאדוי הוראה אסקיבית. אנו חושבים, אפוא, שהנכון הוא: התאדה, תתאדות.

ש א ל ה

לכ' מערכת, לשוננו

תואילו בשוככם לענות לי, איך לתרגם לעברית את המלה подвигъ.

ת ש ו ב ה

ה. נ. ביאליק מציע: מַעְפָּל.

ש א ל ה

לכבוד מערכת, לשוננו

א. נ. נא לברר בירחונכם הנכבד מהו הבטוי הנכון והמדויק של המלה „אָמְנוּת“ — „אומנות“ או „אומנות“. מתמיד אני רגיל בבטוי „אומנות“. חיווק לדעתי זו מצאתי גם כן בהוצאת „אמנות“.
הוצאה זו כבואה בזמן הראשון לפרסם את מענה באותיות לטיניות כתבה „Omanuth“. והנה בזמן האחרון התחילה הוצאה זו לכתוב את שמה באותיות לטיניות „Omonuth“. הקמץ מתחת ל„מס“ במלה „אָמְנוּת“ קמץ קטן או קמץ גדול הוא?
בכבוד רב נ. אברהמיהו

ת ש ו ב ה

הקמץ הוא קמץ גדול, והנכון הוא: „Omanuth“.

ש א ל ה

לכבוד ועד הלשון בתל-אביב

א. נ. אסיר תודה אהיה לכם, אם תואילו להודיעני בהקדם את התרגום המדויק והמתאים של הבטוי האנגלי: Journal Entry Voucher
בתודה למפרע ובכל הכבוד
א. היילברון, חיפה, ת. ד. 242.

ת ש ו ב ה

פנקס שזכרות.

ל ש ו נ ו

רבעון לעניני הלשון העברית
מוצא ע"י ועד הלשון העברית
בארץ-ישראל

העורך:
ד"ר א. צפרוני

כרך ד' חוברת ב'

תל-אביב, שבט תרצ"ב

חקירות בלשון

ק. 91 א ס

טיולים בשדה הלשון¹

26. קַת (<קצ).

(a) הסתעפות ההוראות היא: — (א) כרת, השמד, הרס ועקר.

(ב) חפר, עשה נבוכ.

(ג) נשמד, אפס, בא אל קץ, בא בסוף, היה לאחור, הלך אחרי פלוני, הלך בעקבותיו, השאר לאחור, נתעכב, נתאחר, נתמהמה. ובמובן פועל: מנע, עכב.

(ד) אסף וקבץ, צבר וגבב, סגל והטמן, כסה.

(ה) נצבר, נתעבה ונתגבש, נתמלא ונתעגל, גבה ורם, צבה ונתפת.

(ו) נתעבה ונתקשה, נתיבש, נחלש, יעף ונתעצל.

(ז) נתעבה, נשתמן, נואל.

(ח) נתעגל, נתעקל, נכפף.

(ט) יבש ושנה את צבעו לכהות, נתלכלך ונתטנף.

(י) מענין הכסוי והעקום מסתעפת הוראת המרמה והעושק.

(יא) מענין הנבוב מסתעף ענין התוך והפנים.

(יב) מענין האסיפה בא ענין הכוויץ והקמיטה.

(יג) מענין ההשמדה מסתעף ענין האכילה והשתיה.

(יד) נתינה ביד נדיבה. טו) הנצה. טז) קרבה.

(b) קָטַל — קטע — כתת — כרת — גלף — גלב — גפן — גנב — גבל —

חתך — חנב — חתן — אפס — סוף — ספה — פסס — שבת — שמד. בערבית: קת —

קת — קצ — קעת — קעש — קעפ — קפל — קב — קבא — כתע — קטע — כרת —

כשפ — כשח — כמע — כאפ — גת — גפי — גפא — גב — גאב — גנב — גמ —

געם — געד — גנ — גלם — גלף — געפ — גאפ — חתן — חפא — חנב — חדף —

חדם — תב — טמ — שב — זב — שבת — עפא.

¹ ראה „לשוננו“, כרך ג', עמ' 329.

(f) קשש-פגס-קביץ-קוה-גב-גבה-לקס-רבש-אסף-
 יסף-בסורית וארמית קש-קשא-קמא-כש-כשא-כס-כנש-כנף-
 קב-קבא-קפא-גבא-בערבית קתא-קאת-קת-קש-קבא-קמא-

קפר — קפל — קעש — קטב — קבץ — כתב — כתח — כתל — כתם — כאמ —
 כרש — כרצ — כשב — כאז — כאש — כאפ — כצ — כפת — כנב — כנע — כת —
 ככב — גפ — גמ — גמץ — גמע — גנז — כנז — גמי — גמל — גת — הת —
 חבש — חמש — חפש — חפצ — חוי — עפש — צפ. מזה באים שמות להורות על
 קבוצת אנשים ובהמות ודברים: פת, פיקה, פיס, פודר, עדר, גוי, גו (עדה);
 כגעז קס, בעברית מְכַנְסִים. בעברית קוט — בערבית קוט — קעט — קטיע. וכן
 בערבית קתאתה, קבילה, קבץ, כתח, כתל, כתף, כתיף, כוד, כוכבה, גפ, גפה
 גמ, גמאע, חמרה.

הערה: — קשה לעמוד על ההנחה הראשונה של השמות קרת, עיר, קפר.
 חנה, הערבית קשה והחבושית כתם.

(g) מענין הצבירה, הגבוב והגדישה: דגש — גדש, צבר, סגל — בערבית
 קפל — רכמ — כרש — דכש. מזה גדיש — כדיש; גדיש — גדת — גדת; גבעה —
 גבא — קפ — כופאן — כבאב — קעף — גבאל — גאיף — כאמחרית כורכת. וכן
 גוש, גלם, גבינה, פדור, גבשזשית; גוף — גו — גויה — גשם — בערבית גתה —
 גתוה — גתמאן — גשמאן. הארמית קפתה — קתלא — קדלא — הערבית כתלה,
 dumpling. וכן השם פקעת.

(h) קבר, קפר, כסה, טמן, טמר, חבא, גנו, כמן, כמר, כמס, ספן, צפן,
 כנן, גנן, בערבית כתם — חפט, צבר וסגל; כתם, הסתיר; כנן, סגל והטמין;
 כנן, אוצר טמון, זהב. מזה בעברית גנזים, בגדי פאר (עיין לשון הגנב בערכו);
 פתם, זהב; תקצץ — חפט, שמר בזכרוננו. כאתם — העברית נכתם, שמור בזכרוננו.
 פה שייכים השמות: סות, מסוה, מעטה, מעפורת, כתונת, לבוש.

(i) עב, עבה, קפא, קרש, והשמות אֶלְגִּיבִישׁ וְחַטְטֶרֶת. כת — כתפ —
 כרתא — כרפא. גאב — חמא — חמש — התר — עפא — עפש. חמית, כשיף.
 (j) תפח — בערבית טפ — טפח — טבע — טמ — טמר — מקש — כתמ —
 כאת — כשא — כפ — כעב — גפט — גמח — גפל — שמט — שגמ — בטא —
 בערבית צבה. מזה באים שמות לדברים עגולים או חרוטים או בולטים: תפוח,
 טפחות, קובע, קרסל, מנבעה, גביע, אפס, קברת, פפה, קבה, פפתא.

(k) עלה וגבה, צף, שט, שחה. מזה קצף וזקקה הנקצים בראש המים,
 המשקה, הנוזל, וכדומה; חמא על החלב, פתם, טנוף, תרפה. ואולי גם התאר
 עקב. בערבית קשוה, קמחה, כתעה, כתאה, גת, גפאל, גתאא, עפוה, זבה,
 זיבה, תפרה, תפ, תפת, אפ, קתר.

(l) מענין ההתעלות בא מושג הדבר המונח על דבר אחר: קקדר, ראש,
 קרקפתא, ואולי גם כפתור וצמרת.

(m) פפף, עקם, עקל, עקף, עקש, צמר (עיין לשון הגנב בערכו).

(n) עָקַב — קָבַע, עָשָׂק. תָּךְ. בערבית קתר, עפק, קבא, גֶּשׁ, גֶּר, גפא, שאב.

(o) ההתעבות מתפתחת מצד האחד אל הקושי. מזה: קָשָׁה. מצד השני, אל ההתקשרות וההתלכדות. מזה: קשר, כפת, אסר, אור, רכס, בערבית כרכם, באכדית kasu. מצד השלישי אל היבשות. מזה: נגב, יבש, בתגראי, שפס, בערבית: קתן, קפ, קפל, קב, כָּשָׂא, גֶּשׁ, גֶּבֶשׁ, גֶּבֶז, חֶשׁ, שפּשפּ. ומצד הרביעי אל השמנות: שמן, מִשְׁחָה, דֶּשֶׁן, פֶּדֶר, פֶּמֶס, בערבית פֶּדֶן, קִפְּא, בנעז קבא, בארמית תרבא ודהן.

(p) ממושג היבשות בא מושג שנוי הצבע וההפסד. והצבעים כלם כהים, צואים ומעורבים: אדמדם, שחרחר, לבנוני, שחום, אפור. וכהות הצבע משתלשל אל מושג החושך והאופל. מזה בעברית קָדְרוֹת ושיָכָה. בארמית קָבַל — תָּבָרָא — תָּבָרָא — בגעז קֹבֶר. בערבית חָבַר, דיו, קָתֶם, קִתָּאם, קִתָּאן, קִתִּיר, קִמֶר, קִהֶב — שָׁהֶב — שִׁיב; כֹּאֶהֱב, כֶּשַׁע, שִׁמְמָה, שִׁמְרָה, שִׁמְרָמֶר, כֶּפֶר, זֶבֶד — אֲשַׁעְפִּי. על שם צבעם נקראו עֶרֶב, עֹרֶב, חֶשֶׁד, פֶּסֶף, עֹפֶרֶת — אֶבֶר, בַּעַץ — עֶבְצָא. ועיין סימן 27. מענין ההפסד: תָּבַל, תְּבוּרָה.

(q) מהשמנות באים המושגים של עֲיִפּוֹת, עֲלוּף וְחֻלְשָׁה, כסילות, סכלות ומפשות ועצלות. בערבית זַעַף, צַעַף.

(r) כוץ, קפא, קפר, קפץ, קמט. בערבית קִבֵּן, כו, כֶּשׁ, כַּעַת, כַּתַּע, כוּם, כֶּשֶׁר, כַּנַּע, כֶּרֶשׁ, שִׁפְשִׁפּ, שִׁמּוֹ, שִׁמְץ, שֶׁן.

(s) המזיגה והערבוב: מוג, מסך, גבל, חלט, ערב, פֶּמֶס (פֶּמֶס הקמורת). בערבית תִּמְגֵּ — תִּמְגֵּ — מִתְגֵּ — מוג — מִשְׁגֵּ — שִׁמְגֵּ — שִׁמְמָה — שִׁמְמָה — מִתְגֵּ, שֶׁן, קִתָּא, קִמֶר, חֶלֶם, שַׁעַף, שֹׁאֵב, שִׁמְרָה, כִּרְתָּא, כִּרְפָּא.

(t) אכילה ושתיה: שָׁקָה, שָׁתָה, כֶּסֶם, גִּמַּע, גִּמָּא, שִׁרְף, שִׁרְף (עיין סימן 186) והשמות סָפִיָּה — בערבית כֹּאֶה — בסורית פִּתָּא — פִּתְּתָא, שִׁחִים, חֶסְחוּם — בערבית קֶרְקוּשׁ — בסורית פּוֹכְשָׂא — פִּתְּבוּתָא — פִּכְסוּסָא — חֶסְחוּסָא — באכדית kaskasu, העצם הדרך הנאכל. בערבית קִתָּא, קִתָּא, קִשׁ, קִצָּא — כאצ — קִאֵב — כֶּשׁ, גֶּשׁ, גֶּאֶצ, גֶּבֶב, גֶּפֶשׁ, חֶשָׂא, חֶצָּא; בסורית כֶּס, כֶּסָּא.

(u) פִּבְּנָה — מַעֲסָפָה — פִּרְבִּלְתָּא.

(v) פִּרְבִּלְתָּא — בערבית קִנְבֵּרָה, cox's comb. פִּרְבִּי עֵינָא, גִּבּוֹת העינים. באמהרית כֶּבֶר — שָׁחָה עד שצנתה בטנו. פִּרְבֵּ — קֶבֶר — גִּבֶּר, to swell.

(w) מִתְנָה: זָבֵד, יָהֵב; בערבית קִתָּם, חֶתֶל, חֶתֶר, זֶבֶד, וְהֵב, חֶבָא.

(x) גִּבְעוּל. השווה קִמְעָל, גִּבִּיע, קִמְעוּלָה, נֶצֶה. לדעת השבעים ענינו: הלקט — בערבית קִמְעָה.

27. תָּק-קֶה.

(a) בסימן הקורם הבאתי כמה מלות יחירות שגורתן מסורסת באותיותיהן, ופה אני קובע מקום לקבוצה שלמה של מלות שאותיותיהן מסורסות. והן הגורות שק, שח, פת, מח.

(b) צבע שחור (עיין סימן 26 אות p). בחבושית סָקור — בעברית שחור; בתגראי סָקור — שָׁקֶר — קָזָב — בערבית קֶת. מזה גם מָפָם ופָּחָם.

(c) שָׁחור — שְׁחָרָא — בערבית שְׁחָאר — שְׁנַאג — בנעז ואמהרית סָקֶר — בסורית תַּנְקִיתָא — תַּנְקִיתָא — תַּנְקִרָא — במקרא פִּית.

(d) הרומית fuligo כוללת את ההוראות של פיה ופוך. וכן העברית פוך (אצל דלמן גם פוק) הוא פִּית. ונקרא כן על הדמיון שביניהם. מזה נראה שגם האבן נפך על כרחה נקראת על שם צבעה הכהה, האפל או השחורחור. (e) (עיין סימן 26 אות w): נפך — נפח (עיין מָנָא במלונו הסורי-ערבי). מזה: נָפֶךְ — בערבית נַפְחָה = שָׁחַד = בערבית שָׁכַד — שָׁכַר = מְנָחָה — במעינית תמָה, מתנה. הוסיף לפ' נופך משלו (ב"ק צ"ט:).

(f) (עיין סימן 26 אות j). פוּחַ — גָּפַח — יָפַח — בערבית גַּפֵּם.

(g) בספר הרפואות הסורי שהוציא לאור Budge נמצאים כמה פעמים קרנפוך במקום קרנפול. מזה אצלי על פי הגזרה המונית השם קָרֶן הַפּוּךְ באיוב, לא כלי מלא פוך, כי אם הכושם קרנפול.

(h) אודות השם קרנפול, דעתי היא שהוא מורחב מן קרף — קֶלֶף. בתגראי קֶנְפֶר, בסרום אותיות; באמהרית קֶרְנֶפּוּל וקֶרְנֶפּוּד וקֶרְפּוּ; בערבית קֶרְפֶּה, קלפת עץ הקרנפול. איגנאציו גידי במלונו האמהרי-איטליאני גוזר את השם מהיונית καρφόφυλλον, ולא אוכל להסכים לו. הבושם הזה איננו גדל בארץ היונים, ושמו השמי נתאזרח בתמונה יונית על פי הגזרה המונית.

28. יָרֵט — רָטָה.

(a) יָרֵט — רָטָה — בסורית טָרָא — בערבית ורט (בבנין פעל), השליך. בארמית הגלילית תָרַמֶר — בערבית טוֹמֶר, הרבה להשליך.

(b) בסורית טָרָא — בערבית טֶר, טח, סך, משח. מזה: רָטָה.

(c) בסורית טָרָא — בערבית טֶר, הכה. מזה סָטֶר ורָטָה, נפץ, נער (תוס' מהרות ה').

(d) בסורית אָתֶרֶט, רעד, התנווד, סר; בערבית ראט, סר, שמה. מזה לקח הרד"ק את פירושו לירט. ומזה השם רָטָט. בערבית תָרַמֶר — בעברית רתת.

(e) יָרַט (במד' כ"ב, ל"ב) מתרגמים השבעים οὐκ ἀστεία, לא טובה; בגרמנית verwerflich. הפירוש שנותן למלה הזאת בן־שבת (לשוננו א' קצ"ח) לא יתכן, כי מושג הסתר והעלום מחייב את מלת היחס „מן“. „לנגדי“ ענינו פה: לפני, בעיני. מָנָא, במלונו הסורי־ערבי, מתרגם את התאר בָּלִילָא, מתורם. לפי זה יתכן שהוראת „ירט הדרך“ היא התבלע הדרך, ר"ל הדרך לא היתה ברורה לפני.

29. נחש.

השורש נחש הוא גלגול מן נקש, מנורת קש > קצ, שענינה כריתה, קציצה, חציבה, וכדומה. מהמובן הזה בא לנו השם נחושת, המחצב הראשון שנודע לאדם ונתיחדה פעולת הכריתה לכריתת דברים לרצועות צרות וארוכות; וזוה להוראת דברים צרים וארוכים: נָחַש — בערבית חנש. בגעז נָחַש — בערבית נָחֶשֶׁה — קורה, נג. השם המצוין „זנב“ לא בא אלינו אלא בהפעל הערבי נָחַש, זנבו בעל שחין. המושג של צרות ואורך מועתק אל מושג הכחישות וההתנוגות: בערבית נָחַש — נַחֵז — נַחֵז — נַחֵת — בגעז נקצ — בתגראי נקש, התנונה. בערבית נָקַצ, מתנונה על ידי הליכה. נָחַש, הכחיש. נַחֵת — כחוש, דק. ההכחשה וההתנוגות עוברות אל מושג החולי והמכה; מזה: נָקַש, שחין, גרב; בעברית נָחַש, pterygion, מושגו של „זנב“ עובר אל מה שבתחתיתו ושפּוֹל של דבר. מזה: נָחַש, בלה בתחתיתו; נָחֶשֶׁת — קצ, ערות האשה; נָחַז, תחתית החר; בגעז נָחַש, שולים. וכבר יתכן שהשם אָשָׁךְ, ביצת האיש, בערבית אֶשְׁכָּה, ערות האשה, הן מהגזרה הזאת.

30. מֶשֶׁר.

מֶשֶׁר — בסורית וארמית מֶשֶׁרָא — בערבית מֶשְׁאֲרָה, שדה זרע. תנועת המ"ם היא כמו תנועת השי"ן בִּשְׂבָכָא וכדומה. „עמד ובנה בתים הרבה ופלטרין הרבה ומישרין הרבה שאין להן סוף“ (סדר אליהו רבה, דף פ"ב). ר"ל זרע, או נמע מישרין הרבה.

31. צָנֹר.

- (a) השורש צנר מורחב מן צר > קר > קצ, צָנֹר, בערבית שְׁנֹאֲרָה — קנאֲרָה.
 (b) צָנֹר, וו, יתד, הוגן — סִיכָה. השווה הערבית צרי — צאר, עקם, כפף. פה שייך גם קָרָם.
 (c) — הערבית נֶאֱצַר, ביב, סילון של משקה. נָצַר, השקה את האדמה; בתגראי שָׁרַךְ, נוזל, זב.

(d) מזלג, מלקחים. גם הערבי קורא למזלג שִׁנְכָה, סיר, קוץ.
(e) אשדות מים, ונקרא כן על שם השאון. בסורית נָצַר — בערבית צָרַר, נשא קול.

(f) החור שציר הדלת סובב בו. בארמית צָרִיא, סדק, בקע.
(g) צָנֹר (ש"ב ה', ח') — בערבית נֶאצְרָה, חיל (עיין דווי בערכו). ענין השמות צָנֹר וחִיל פה הוא: עזר וישועה. פירוש אחר להשם צָנֹר נתן ד"ר סוקניק (לשוננו א' קצ"ה).

(h) בסורית צָנְרָא, עקיצה. השוה הערבית שָׁצִיר.
(i) בסורית החדשה צָנְרָא, לחי. יתכן שזה בא מענין הסדיקה והבקיעה, דמיון הערבית פָּנֶ; ויתכן שהוא בא מענין הכפיפה, דמיון חָנוּ.

32. פ פ ה

המנמין והמפפין בידיהם (דרך ארץ ב'). פפה נתדלדל מן פחפח — בערבית פחי, רמו. בסורית נָפֵא, מלה, דבר; בסורית החדשה מָפְנָפֵא, געה.

33. ק ל ס

(a) קָלֶם, חסד, לעג — בערבית לקש — בגעז תִּשְׁקֵל — בתגראי תִּשְׁלֵק — באמהרית קֵלֶךְ — אֶלְקֶט. קֶלְסָה — באמהרית שֵׁלֵק — בסומאלי סָקֵל, לעג, צחוק.
(b) קָלֶם — בסורית קָלֶם, שבת, הלל. בערבית קֶלֶשׁ — קֶלֶשׁ, הנעים שיר, רקד ושר, קבל פני איש בחניגיות. בגעז אֶלְקֶשׁ, נחם; באמהרית תִּלְקֶשׁ, כבד את המת בקינה חניגית; בתגראי אֶלְקֶשׁ, בכה את המת, שר שירי שבת לכבוד המת; בתגראי לְקֶשׁ, בכה את המת, קונן עליו. נְקֶלֶם (שמהות י"א) או נְתֶקֶלֶם (ירוש' חניגה ע"ו, ג'), קוננו עליו.

הערה: — את ההנחה הראשונה אנו נראה באמהרית ותגראי קֶלֶשׁ, הפך (את צוארו או ראשו), סבב, כפף (מזה קָרַס, קָרַס, בעברית), וזהו הדרך שבני חבש מרקדים.

(c) קָלוֹם, עניני הבעת רחשי לב בקול שאון. השוה: בקילום היה בא (ב"ר פ"ד, ט"ז). וכן משמש השם הזה ביחס אל חניגת שבת ויום טוב בתפלה (סופרים י"ט, ז'). וביחוד נתיחד השם לשמוחה של הכלה וספור שבחיה, בארץ־ישראל היה אופן הקילום בפִּישוּט זרועות והגפת ענפי עץ (תוס' מ"ק בסופה; ירוש' פאה ט"ו, ד'); ובבבל היו מלויים את ספור השבח ברקוד (מ"ק כ"ז: כתובי י"ז).
הערה: — נגוד ההוראות של שבת וגנאי מתבאר על ידי זה שהקילום לשבח הוא הבעת הרגשות בער איש ולטובתו; והקילום לגנאי הוא הבעת הרגשות כנגדו ולרעתו. השוה את הנגוד שבין תחשדוא ל' לבין תחשדוא עלי בערבית (עיין את הסימן הבא).

(d) קלם (יח' מ"ז, ל"א), אסף. השוה לקש, לקח; קלש — אלתקצ, אצר, סגל). והוא אחי לקט וקלט.

34. חסד.

(a) את הנגוד שבין חסד, אהבה ורצון, לבין חסד, קלון וחרפה, יש לבאר על פי מה שבארתי בסימן 33, בהערה לאות c. חסד — בערבית חשד, צדד בזכות פלוני, רץ להושיעו.

(b) חסודה, הזרוע שהקיזו אותה. חסד זה הוא בערבית חדש, גרד, שרט, בספר הלקוטים (ג', מ"ה) גורסים חסימה, והוא הוא. כי חשם הוא חתך, כרת. ומוזה חסום, cutting edge.

35. חשד

חשד — בערבית חשד, קנא, חשד — שדח, חשד, השוה הסורית חשקא, קנאה, חשד. וכן קנאת סוטה ענינה חשד.

36. אַנְיָצִי פִּשְׁתָּן.

מתמונת הסמיכות ברבוי אי אפשר להחליט מה היא תמונת היחיד, אַנְיָצִי או אַנְיָצָה; והוא שם אמורי. אַנְיָצִי או עַנְיָצִי או אַנְיָצִי, באמהרית אַנְיָצָה או אַנְיָצִי, בתגראי עַנְיָצִי — בעברית עֵץ, אַנְיָצִי פִּשְׁתָּן — פשתי העץ. השם אונץ משובש מן אונין (עיין סימן 149, אות i).

37. חלק.

(a) על מה שמתבאר במלונים על המקרא והספרות התלמודית יש להוסיף: נחלק על (ברא' י"ד, ט"ו); לפי תרגום השבעים הוא מכוון אל הערבית לחק ב', הדביק, השיג, בא על.

(b) חלק, כלה, סיים; חילק את כל מעשיו (אדר"נ א', א') — בחבושית חלק.

(c) חלק, או החליק את הנעימה (ערכין ב', ג'). בתגראי חלק, הלך ונתדקדק כלפי סופו.

(d) החליק בצלים (פאה ג', ג'). השוה הערבית חלק, גזו, או קלה, שרש.

(e) החליק פטיש (ישעיה מ"א, ז'); לפי תרגום השבעים = הערבית קלה, הכה.

(f) פה שייכים גם השמות להקה וחלכה. להקה בערבית חלק, כנופיה, או נגזר מן לחק, דבק, חבר, ויהיה ענינו חבורה, חברה.

(g) חלקה הוא — הערבית חלק, אומלל — הסורית חלקא, אומלל, עני, דל. השם הזה שאול מניב ארמי, והוא בינוני פועל במצב ההודעה, בנסית

הקמץ לצרי ובחלוף הקוף לכ"ף. חִלְקָה, בהפסק חִלְקָה, ברבוי חִלְקָאִים, על דרך אמוראים, סבוראים: בדגשות הכ"ף, המיון בְּרַבְתָּ, חִרְבְּתָּ, אָסְפִי, וכדומה. הנקוד חִלְקָה, והפרדת המלה לשתיים חִל בָּאִים, תלויים בדרש מאוחר.

38. תִּמְחִי.

בסורית תִּמְחִי, גִּדַּשׁ את הסאה, מלא אותה על כל גדותיה. בסורית החדשה מְחָא, הרבה לאכול ולשתות. תמחוי הוא קערה מלאה וגדושה.

39. תִּרְף.

(a) תִּרְף, שׁוּר (עיין לשון הנגב, בערכו).
(b) תִּרְף, תִּרְפָּה, טנופת. השוה הערבית תִּפַּר — תפר — טפר, היה ממונף (ועיין למעלה, סימן 26, אות k).

40. חִפֵּשׁ.

(a) חִפֵּשׁ — בערבית פִּשְׁחָה, חרות, דרור, פִּשְׁחָהּ, נחת והרחבה. בגדי חופש הם כרים וכסותות וכדומה הנותנים נחת והרחבה לרוכב.
(b) חִפֵּשׁ — בערבית חִבְתִּי, נפסד, נתעב, עורר גועל נפש; בתגראי חִפְתָּנ, נפסד, נאלח. מזה: בית ההִפְשִׁית, pest-house, והארמית חִפְשׁוּשִׁיתָא, חלאת.
(c) חִפּוּשִׁית — בסורית חִרְפִּישְׁתָּא וחִפְשׁוּשָׁא — בערבית חִנְפִּשְׁאָא; השוה הערבית אנחפֵּשׁ, שָׁכַב לארץ, נשתנה ונתעפש.

41. שָׁפֵם.

שָׁפֵם — בסורית פִּסְמָא — בתגראי שִׁכַּמ — בערבית שְׂאֲרַב — בערבית המצרית שִׁנְב. השוה שִׁנְב — שִׁכַּמ, היה קר. אולי יש לחבר את השורש עם בָּשַׁם, כי הקור והנעימות הולכים צמודים. ולא נתברר לי. בכל אופן אין לשפס דבר עם שפה.

42. הָרַם.

(a) הָרַם, סתר, וכן בערבית (עיין מלוני המקרא).
(b) הָרַם, התקוטט — בערבית הָאֲרַשׁ או חֲרַשׁ: מהרסין זה עם זה (שו"מ ל"ט ב').

(c) הרם — בערבית חֲרַשׁ, שמר. מזה: הָרִים (בכורות, ו' ב'; שם, ל"ו. ול"ז); שנתקצר בכל מקום לָרִים. הריסים — שמורות.

43. חִקָּה.

(a) דברי המלוני והפרשנים, שהשורש חקה הוא חקק, טעות הם. חקה הוא אחי חכה.

(b) במובן החקוי, imitation, נמצא במקרא רק הבינוני מְחַקֶּה, re-presented, portrayed. אולם הפעל חָקָה, או חָקָה, לא נמצא לא במקרא ולא בספרות התלמודית לפני התקופה הערבית.

(c) חָקָה — בערבית חָכַא, חזק את פלוני בדעתו וסברתו (חולין ב', ט').

(d) מְחַקֶּה למלך (ספרא פ"ו, ג') || מחכה למלך (ילקוט); מחקה והולך ומכוון כנגד בית המקדש (ב"ר ל"ט, ט"ז). השוה הערבית חָקָה, כוון את מבטו אל דבר מה.

(e) הִתְחַקָּה על — אֶתְחַכֵּא, נתלה בדבר מה בהזקה (איוב י"ג, כ"ז).

44. בָּגַל ל.

בָּגַל, לפי הערבית, ענינו: כבוד ויקר. בָּגַלְלָה — בערבית מן גָּלַל, ענינו לכבודך. דמיון זה נמצא בשמוש הבטוי הערבי מן שְׂאֵגָה, וכדומה.

45. מְחַמֵּת.

מְחַמֵּת, מכת. לבי אומר לי שמשקל המלה העקרי הוא מְחַמֵּת. ומקורה הוא בפירוש דרושי של הפסוק בדהי"א ב', נ"ד: הקינים הבאים מחמת אבי בית רכב.

46. חָשַׁר.

(a) חָשַׁר, בארמית חָשַׁר, ענינו בספרות התלמודית: נפה, כבר, ערבל; זרה, פור; רעף. אנו יכולים להתבירו עם הערבית חָשַׁר, ברר את הפסולת. השתלשלות ההוראות או יהיה דמיון נָחַל, ברר את המובחר, ערבל, השליג (ר"ל פור), המטיר (ר"ל רעף).

(b) אם חָשַׁרְת מים הוא מהשורש הוה, ענינו זרית מים, זאת אומרת: עננה עמוסה במים. וזה גם ענינו של חשכת מים. בערבית חָשַׁח, היה עמוס במים.

(c) אולם יתכן שחשרת מים מחובר עם הערבית חָשַׁר, אסף, קבץ; וזה גם מובנו של חשכ—חכש. השם חָשַׁר נקרא כן על שהוא מאסף ומקבץ את החשוקים.

(d) כנראה, השרשים חָשַׁר וחָשַׁר אחד הם, והשורש העברי חָשַׁךְ אחד הוא עם הערבי חָשַׁח. דרך השתלשלות המושגים הוא דמיון השורש ערף: עָרַף — באכדית erpu, עננה; באכדית arpu, חושך.

47. הָכַרְהוּ.

הכרה, במנדעית עברא, קול מחותך; בסורית הָכַרְבָּא, שאון, המולה. השוה הערבית הִכְרַה, שר שירים בחתונה.

48. יָסַר.

את השורש הזה אני מחביר עם הסורית בסר — מסר.

49. אָדָש.

השורש אדש מכון אל הערבית דש, דשרש, ורש (עיין אוצרי בערכו). אָדָש, עצם, מתבאר על ידי דְּשָׁדֶשׁ, מִשָּׁשׁ. אָדָשׁ, ממש, דבר הממושש בידים. הסורית אָדָשָׁא, מין, מתבארת על ידי נָדָשׁ, ענף, נצר.

50. אָבְנִים.

אבנים של היוצר, בסורית אופְנָא, אופן. אבנים של האשה יש להחביר עם הסורית אָפְנָא, מבוא, פרוודור. השוה: מקום שהולד נפנה בו (שמות רבה א', י"ד). ובהרחבה נקראו כן גם מבושי האיש: והיו המים מכין אותם על מקום האבנים (מכילתא ט"ו, ה').

51. ארע — ערה.

השרשים ארע — עֶרֶצַּ, וערה — עָרָא, ענין אחד להם. מזה עָרִי — מָאָרַע, מקרה. אָרַע — עֶרְה — עֶרֶצַּ (בפעל), רמו על ידי מעשה (לא על ידי הדבור), to indicate indirectly. אירעו במאכל ובמשתה ובכסות נקה (ספרי במד' קמ"ז; ערה פרשה כולה לכי לא חופשה (ספרא פ"ט, ד'); ערה כל הפרשה כולה לייבום (ירושלמי קדושין נ"ה, ד'); ערה את כל הפרשה לאם (שם, סנה' כ"ד, ד'), ובבנין פָּעַל: אורעה כל הפרשה כולה להיות דין (ב"ב קי"ג); אורעה כל הפרשה כולה ללא חופשא (גמין ל"ט:).

52. אֲשָׁמִים.

השרשים אשם ואשן אחים הם (עיין סימן 23). אֲשָׁמִים — בסורית אֲשָׁנָא, חושך.

53. מוֹבָאָת.

מוֹבָאָ — בערבית מִתְבָּאָאָא, מכון בדיוק. את המשקל הנקבי מובאָת יתכן לנקד מוֹבָאָת ומוֹבָאָת. אבל לדעתי הנכון הוא הקמץ. אם היו מבמאים צרי, היו כותבים מובית, כמו נמצית, וכדומה.

54. בָּדָק.

- (a) בארמית וסורית בָּדַק, בחן ובדק, ידע. מזה בָּדִיק — בקיא.
 (b) בָּדַק — בערבית בָּתַק ופתק. מזה בָּדַק, פרצה.
 (c) בָּדַק — בערבית וְהָק. מזה: בדק הבית, תקון הבית.
 (d) בָּדַק, הורה, הודיע, פרסם. מזה בעברית בָּדַק: כבשן זה בודק את החביות — דברי תורה בודקין את בני אדם (מכילתא דרשב"י י"ט, י"ח), ר"ל מודיעים טיבם בעולם. והמים בודקין את הסומה והנואף (במ"ר ט', ט').
 (e) בָּדַק — בערבית נָדַק, גרם לרפיון המעים: בִּדְק נפשית, נקה את מעיו על ידי סמי רפואה (נדר' נ'). מזה: הנוה היפה בודק (כתובות י"ג, ט'); היה אוכלו והיה בודקו ויוצא מאפו (שמו"ר ו', ד').

eventual result, unavoidable end, $\kappa\epsilon\iota\nu\omega$ — בָּדֵק — $\kappa\epsilon\iota\sigma\iota\varsigma$ (f
fate, doom אברהם בדקו מיתה (תנח' בוב' ברכ' ה'); שלשה בדקי מיתה
(ברכות ל"א; שבת ל"ב), ר"ל שלשה דברים הם שלבסוף תוצאותיהם הן מיתה.
מזה: ונברי היכא מיבדקי? (שבת ל"א), ר"ל ובאיזה מקום מצב הגברים מסוכן?

55. ב' י ב.

בִּיב, בסורית בִּיבָא, בּוּבָא, הִבִּיבָא. בִּיב נתדלדל מן בחבכ — בערבית
ברבֵּחַ, משורש בִּהֵחַ. הִבִּיבָא נגזר מן חבב המסורס מן בִּהֵחַ. השם הונח על
שם קול המים השוטפים, דמיון נִשָּׁג מן נִשָּׁג.

56. ה' ב' ל' י ג.

בלג — בסורית בִּלְק, בא פתאום. הִבְלִיג — בִּלְק, הביא פתאום. מזה:
המבליג שוד על עז (עמוס ה', ט').

57. נ' ת' ב' ל' ק' ט.

הפעל הזה מורחב מהסורית אֶתְבִּלְק, התאוה, נכסף (מכילתא דרשב"י
ט"ז, ד'), ודבר אין לו עם $\Pi\lambda\epsilon\kappa\tau\iota\zeta\omega$, כמו שמבארו המו"ל.

58. ב' ! ד'.

השם הסורי סִזְמָכָא שאל מהפרסית bazmak (עיין ברוקלמן בערכו).
מזה בא הגעז מִזְמָחַ. בעברית הוא בִּזְזָה, ברבוי בִּזְזִים, בארמית בִּזְזָא, כף,
קערה. ההתפתחות ההברונית היתה: *בִּזְמָכָא או *בִּזְמָכָא < בתנועת עזר
*בִּזְמָכָא > *בִּזְנָכָא > בִּזְנָא.

מְחַקְרִים עֲבָרִים־כְּנַעֲנִים¹

II

מַטְלָה, מָטִיל וְאַפִּיק

חמרי מתכת בעלי משקל וכובד נקראו בכל הלשונות החדשות בשם מַטְל או מָטִל, והוא מלשון metallum, metalla ברומית, ר"ל ברונזה, כי סתם מטל היה בימי קדם הברונזה, שבה השתמשו ברוב צרכי החרושת והתעשייה. ואולם למונח ברונזה יש גם מלה מיוחדת בלשון רומי והיא aeris, aes ופירשו חכמים שמוצאה מן השם אֶרוֹ, ר"ל ברונזה בלשון שומירית הקדומה, שממנה קבלוהו עמי ים התיכון. במקורות העברים המאוחרים מצאנו למתכת זו שמות שמיים ממוצא עתיק כגון עֶבֶץ, עֶבְצָא, אֶבֶץ—פירוש מתכת לבנה, ויתכן שמהם הסתעפו גם השמות הפרטיים יֶעֶבֶץ, אֶבְצָן ועוד. וכן נמצא בזמן מאוחר גם את השם היווני קסיסטרון — באופן שאין להניח שהמלה מטל או מטללה היא הכנוי העיקרי והראשי לברונזה דוקא ועל כן אין להתפלא, אם ברבות הימים נעשתה לשם הכולל למתכות בכלל.

והנה בדורנו בא החכם אֵיזֶלר, והראה² בצדק שאין למלה מטללה שום אחיזה בלשונות יון ורומי. כי המונח מטל מוצאו משפת עבר או כנען משורש טול או נטל ונמסר לעמי ים התיכון ע"י סוחרי צידון בתקופה מאוחרת ביחס, אחרי שכבר התערו בלשונותיהם שמות מיוחדים לברונזה כמו aes aeris ברומית³. השערה זו כדאי שנחזיק בה מפני שהיא מרשה לנו להעשיר את שפתנו במלה בין-לאומית נחוצה ומובנה לכל, וביותר, מפני שע"י החקירה בהוראתה הגבוהה תבורר לנו גם הוראתם של שלש מלים התלויות בה.

¹ ראה "לשוננו", כרך ב', עמ' 341.

² בספרו Die Kenitischen Weihinschriften in der Hyksos Zeit, 1919.

³ וזהו גם פירוש הכתוב: הילילו יושבי הסכתש, כי נרמה כל עם כנען, נכרתו כל גמילי כסף (צפניה א', יא), כלומר על ירי מה שנרמה עם כנען — נעלמו גם גמילי הכסף, נושי הכסף שהיו מביאים הכנענים לירושלים ושגשגו כמו שהוא מבאר להלן: והיה חילם למשקם וכו'.

ואפילו אם יבואו מדקדקים ויטילו ספק בעצם הביאור שהציע החכם הגרמני, הנה לגבי מטרתנו ב„לשוננו“ השואפת להכניס בשפתנו מונחים ומלים שהן מתאימות לרוח השפה ומשקלה והרמניותה לבלי יאבד טעמה בה, אין זה מעכב כלל. העיקר שהמלה תמצא לה אָב בין שרשי הלשון.

נתחיל במה שנניח שהמושג מטל או מטלה מתאים למלה הדומה לה נָטַל שבעברית, ופירושה משא, סבל, גוש כבד מכריע או משא מכביד ששמים על האניה כדי שתִשָּׁקַע מִסְפּוּנָה ולמטה בתוך המים. וכן מצאנו במשלי כ"ז, ג': כובד אבן ונטל החול. ואלמלא דמיסתפינא הייתי אומר שפירוש הכתוב וינטלהו וינשאהו הוא ממש כתנועת האניה שהיא „נוטלת בעומק מנטל החול ומתנשאה למעלה כשמריקים אותו“, ואולי משורש זה לוקחה גם המלה נטלא – כלי (של מתכת) ששואבים בו מים¹. אבל באמת מצאנו מלה קרובה לזו במ' לפני הפעל במקום נ' והיא בפ' י"ח של פרק מ' באיוב ששם נאמר: עצמיו אפיקי נחושה, גרמיו כמטיל ברזל. המקרא אומר כאן דרשני, כי ממנו יוצא ברזל שגוש של ברזל נקרא בימי כה"ק בשם מטיל, פירוש כמות של ברזל קשה אחרי הנתכו ובלשון צרפת lingot de fer ולזה הוא מקביל את אפיק הנחושת (איוב קורא לנחושת – שהיא באמת צורה ארכאית ונשארה בכנענית עם ת' בסוף כצורתה העברית – נחושה²). והנה אפיק הוא ההפך ממטיל כי אינו כאבן גלמית קשה כי אם כמטה עץ פרא שלא עובד ושלא ישרוהו והוא דומה לזרם נחל נוזל בתוך סלעי הרים וכן הוא אומר (איוב י"ב, ב') ומזיה אפיקים רפה, כלומר שנחלש המזח המעכב בעד זרם הנהר מתוך האפיק שלו. מושג זה של אפיק בתור גוש של נחושת נִרְקַע מתאים לגמרי למלה הצרפתית (וכו') barre (de fer), שהרי גם בשפת צרפת השם barre מתאים גם לשרטון החול המעכב בעד הנהר בנפלו לתוך הים או אגמים ובצות בכלל. ויש לנו ראייה אחרת, שהשם אפיק הוא מיוחד לגושים של נחושת, שדרכם להיות נמתחים, מן הכתוב (שם מ"א, ז'): סביבות שניו אימה, גאזה אפיקי מגינים וכו'. והלא ידוע שהמגן הקדום היה מנחושת רקועה ונקראו כאן שיני הלזיתן בשם אפיקי מגינים, כלומר גושי נחושת נמתחים כמגינים.

¹ אמנם בזכריה ד', י' נמצא גם את השם אבן למתכות, כמו אבן הבדיל ואבן העופרת ואולי פירושן שם אנך, משקולת, ונסתעפה בתלמוד המלה מטופלת מן השורש נטול (עיד משקולת, מן שקול) ושניהם נזכרו במש' כלים פ"ב מ"ח. מזה רואים כמה עשירה שפתנו במלים ממין זה.

² ואולי יש באמת להבדיל בין נחושת שהיא ברונזה, כי בצורה סתומה זו השתמשו בה הכנענים, ובין נחושה – נחושת גלמית שכן נמצאת במכרות סיני, ואז לא נצטרך להשתמש במלה הזרה ברונזה ולא בנחושתן כמו שמצאנו אצל חז"ל במש' מדות ב', ג', ועי' תוספתא יוסא, ועוד.

והנה בספורי היונים הקדמונים מצאנו שהצידונים היו מביאים גושי כסף שלמים או מטילים אחרים מתרשיש והאיים הרחוקים לערי יון, ולא יפלא איפוא להניח שהיו קוראים לגושים האלה בשם מטיל או מלה דומה לזו (ע"פ מבטאם: מְטִיל ובכתבם מְטִילָת) משורש טול ונטל, ומזה למדו עמי ים התיכון לקרא לכל המתכות בשם מְטִילום סתם, בתחלה בתור גוש ואחר כך גם כל מיני המתכת. ולדעתי נתפשט השם מסרדיניה, שהרי באי הזה נמצאה בחלקו הדרומי-מערבי שישבו בו הכנענים עיר שלמה בשם מטללה שבקרבתה נמצאו מכרות ברזל ובדיל¹. ובאמת אין לחשוב שהתגרים הכנענים או הסורים, שלקחו את מקומם אחר כך, היו מבטאים את המלה מטיל כצורתה בספר איוב; להיפך יש לנו ראיות רבות גם מספרותנו, שמבטאה היה יותר קרוב למלה מטל, מטלה. אני מניח מן הצד את המלה מטלית², שגם פירושה היא חתיכה מסוימת אלא שהיא מוסבה לגלומי-בד, מפני שהיא לקוחה מסוג של מלים רחוק מזה, אבל איני יכול להמנע מלהסתייע בצורות השונות של המלים משורש טול, נטול שאנו מוצאים בתרגומים ובמדרשים, כגון: מטול, מטולא, מטלא ובסמיכות גם מטל, שכולן פירושן הוא משא, גוש כבד. למשל אונקלס מתרגם את המלה משא (בבמדבר ד', כ"ד, שם י"א, י"א וכו') בשם מטול וגם מְטִילָא וכן בירושלמי (חגיגה, פ"ב ה"א) הוון (הרומיים) מטענין להון (על שביי ישראל) מטולין (משאות כבדים)³ והוון מתכוונין מטעון תרי חד מטול, וכן התרגום של משא לעיפה בישיעה מ"ו, א'; בירמיה כ"ג, ל"ג ששם המלה משא פירושה מפשט וגשמי גם יחד (כל' משא הנבואה ומשא ממשי כבד) מתרגם יונתן מטול, אבל דוקא במקומות ששם יוצא ברור, שאנו עסוקים בכלי מתכת, הוא מתרגם מְטִיל (כמו נושא כלי (המלחמה) שנזכר בשמואל א' י"ד, ו') וברבים יש מטליא ובאיוב במקום הנזכר הוא מתרגם מטיל – מטלותא (או גם מטלונא כמו שנמצא בנדרפס).

צורה זו של מטל – מטליא מקרבת אותנו לתרגום מטלא או גם מטל בנסמך שאנו מוצאים בתרגומים שונים במקום משא בעברית, כגון משא בבל (ישעיה י"ג, א') או משא מדבר ים (שם כ"א, א' ורש"י גורס שם מטל או מטול) וכן משא בהמות מדבר (שם ל', ו') וכו'.

¹ ע"י Victor Chapot, *le Monde Romain*, p. 171. הוא מוכיח גם כתובת שנמצאה בספרר מימי הרומיים ושם נזכר המטל הביספנסני, כלומר ממכרות שגם אותם נצלו הכנענים מקרת תרשת לפנים; בלטינית: *Metallum vispacense*. בסרדיניה דברו וכתבו פונית עד זמן מאוחר מאד.

² יתכן שהיא באה משורש אחר.

³ ואולי באמת כוונתו – גושי מתכת כבדים, כי אין כובר אלא מתכות.

מכל הראיות והדוגמאות שהבאנו יוצא, שאנו רשאים לקבל את הנחתו של החכם איזלר במה שנוגע למוצאה העברי של המלה מטל, שהובאה לארצות ים התיכון ע"י סוחרי כנען וארם. הצורה metalla, metallum בלטינית, אם גם לא נתקבלה ע"פ אופן המבטא הפיניקי וביחוד הפוני המיוחד במקום מטיל בעברית, הנה עכ"פ היא יכולה לבוא מן הצורה הארמית שהביאו אותה תגרי סוריה בתקופת הבית השני, אבל באמת איננה בנגוד אף היא אל רוח השפה העברית.

העברי יוכל להשתמש במלה זו במקום מתכת (שבאמת לא נזכרה במקרא¹ והיא מיוחדת לחמרים נתכים בלבד וכבר ראה הרמב"ם להכניס את המלה מעדנים שאין לה שורש עברי בתור כנוי למינרלים) בצורת מטַלַת או גם מטַל, מטלה. יחד עם זה מן הראוי לדקדק בהוראתם של השמות: אפיק שהוא מכון ביתר דיוק לצרפתי barre המתיחס לנחושת ובדיל ומטיל שר"ל lingot והוא מתיחס ביחוד לזהב, לברזל ולכסף.

אַשִׁישׁ, אַשִׁישָׁה; מַשׁ וּמַשֵּׁשׁ

העברית חסרה שם עצם חשוב התופש מקום באמנות והוא שם המתאים ל-Statua, ויש לבאר חסרון זה ע"י מה שנאסר מן התורה לעברים לעשות פסל ותמונה, אבל פלא הוא כי לא נמצא בתנ"ך זכר לפסלי מתכת וביחוד נחושת במקומות שבהם מדובר על האומות האחרות. המלון האחרון בזמן והחשוב של הד"ר י. קופמאן, שדרכו להביא שמות נרדפים אחדים על מלה אחת, מביא למושג statua את המונחים האלה: פסל, סמל, צלם, מצבה, תבנית, אנדרטה, דיוקן של פסל. והנה אף אחד מהם אינו מתאים להוראה המדויקת של מצבת אבן או מתכת הראויה למלה לועזית זו. אבל דוקא בלשון הכנענית מצאנו מונח מיוחד לה והוא מש בתקופה הקדומה ומאש בזמן מאוחר. השם מש נזכר ראשונה בכתובת אלבעל מלך גבל בדורם של רחבעם ושלמה שהוציא ובאר הח' דיוסו במה"ע Syria ווהי תחלתה: מש ז פעל אלבעל (מלך גבל וכו'). מלה זו נזכרה בעוד כתובות בכתוב מש, והוראתה הנכונה מקיימת על פי מצבה מזמן שלטון רומי שנמצאה באי סרדיניא (שרען) ועליה חקק בכנענית וברומית גם יחד: Statuam dedit² ובפונית: המאש

¹ גם למתכת אין זכר בתנ"ך ורק בתרגום מלכים א' ו', ט"ז מוצק נחושת נמצא פתך, במקום מוצק ועי' תרגום ישעיה מ"ח, ה' מתכא, וענינה אחד עם נוסך (נוסד הברזל, נוסך הנחושת) השנור ביחוד בכתובות הכנעניות.
² הקריש את הסטטוא.

זת בנא¹. מכאן למדנו שהשם מאש הוא בלשון נקבה וכן אנו לומדים מכתובת זו ומאחרות שנמצאו בקרת חדשת שמבטאה לא היה מֶש כי אם מֶש וקודם אולי גם מֶאש על משקל זִית. ויתכן שהאות א' היא גם ע' הפעל, אלא שנבלעה באות מֶם בימי קדם ורק בימי הפונים, שאז כתבו לפעמים ע' במקום a צינו את הא' במקום e, ובמקום אחר נעמוד על זה. בהשקפה הראשונה נראה ששורש מלה זו הוא בפעל מוש או משש בערבית מֶסס שענינו *modéler, toucher, former*, באנגלית *fashioner* וראיה לדבר מצאתי בכתובת ניו-פונית אחת בקובץ וואסיל מס' 149 ששם כתוב: להרבית לאלת טינאת המֶשש זאת בָּנָא המלכת, פירוש: לאלה הרבתי הקימותי את הפסל הזה (אשר) בנה המלכת, ועל פי זה אנו יכולים להניח שהפעל משש *modéler, fashionner* יכול לתת מקום לשם מֶשש בתור *sculpteur, ciseleur* (ביחוד במתכת), ולכן אפשר להשתמש בו לכל צורות הפעל בכלל.

אין להתפלא שהשורש הזה לא היה מצוי בספרי התנ"ך, מפני שבני ישראל מעטו בכלל בהקמת מצבות ופסלים, וגם נמנעו מלהזכירם כי היו חרם ותועבה בעיניהם.

אבל אם נניח שהאות א' שבכתובות הכנעניות המאוחרות היא מן השורש אז נבוא אולי לידי מסקנה, שהשרש העברי אשש מתאים למשש הכנעני ושניהם מאב קדום אחד יצאו והוא איש, אשיש. שרש זה לא נמצא בתנ"ך אבל את עקבותיו מצאנו בתלמוד ומדרש, ובכתבי הקודש מצאנו את השם אשיש שהמפרשים מערבבים אותו בטעות באשישה, שהיא מין עוגה שהיתה עשויה כנראה אף היא בצורת אדם.

בנבואתו של ישעיהו על מואב (פ' ט"ז, י') אנו קוראים: "לכן ייליל מואב למואב כלה ייליל, לאשישי קיר חרשת תהגו אך נכאים". והנה אשישים כאן אין לקרבם כלל אל הכתוב בשה"ש ב', ד': סמכוני באשיות רפדוני בתפוחים, שכאן נראה שהיא מעין עוגה שמתאווים לאכלה וביחוד אין לה שיכות לאשישה שנזכרה על יד אשפר וחלת לחם בשמואל ב' ו', י"ט ונשנה בדברי הימים א' ט"ז, ז', כי מה ענין אשיות להגות נכאים? ובאמת אשיש לחוד ואשישה לחוד ואולי מפני שהעוגות הללו נעשו בצורת אדם נקראו אשישה. ואל יפלא, אם דוקא ביחס למואב אנו מוצאים זכר לפסלי אבן ונחושת שהרי רק בארץ מואב נמצאו עד היום פסלים כמראה איש כמו שהוכיח הח' הורספילד בצדק ועיין הבוללטין של בה"ס האמריקני מחודש אוקטובר האחרון ע' ל"א. ידוע שמואב ואדום היו מרכזים של חרשת נחושת ואולי מפני זה נקראה גם עיר קיר מואב בשם קיר חרש.

¹ "המש וזאת בנא", כך בכתוב הפוני במקום בנה.

אבל מה שסתום בישיעיהו ברור יותר בירמיה מ"ח פ' ל"א, שבו הוא חוזר על דברי ישיעיהו שהזכרנו ביתר ביאור: על כן על מואב—איליל. ולמואב כלה אזעק על אנשי קיר חרש יהגה וכו'.

ירמיהו מזכיר כאן אנשי קיר חרש במקום אישי קיר חרש שבישיעיהו. ואין להניח שזוהי שגיאה בעלמא, מאחר שאנו מוצאים באותה הפרשה גופא בפסוק ל"ו את השנותה, וזה במאמרו: „על כן לבי למואב כחלילים יהמה, ולבי אל אנשי קיר חרש כחלילים יהמה על כן יתרת עשו—אבדו". האישיים הם באמת פסלי עגבים¹ וכנראה הקדישום לבעל פער וירמיה תפש לשון נקיה וקרא להם בשם אנשים. ומכאן יש אולי ללמוד כי השורש הוא מלשון איש, אישון וכדומה.

וראיה לדבר מן הכתוב בהושע ג':

„לך אהב אשה אהבת רע ומנאפת, כאהבת ה' את בני ישראל והם פונים אל אלהים אחרים ואהבי אישי ענבים". השאלה היא: מה ענין אישי ענבים או עוגות לאהבת אשת הרע ומנאפת ואיך באו בתור מקביל לעבודת אלהים אחרים? אלא שנפלה כאן טעות² נ' במקום ג' ובאמת צ"ל אישי עגבים, כלומר פסלים שעגבו אליהם עובדי עבודה זרה בימי קדם.

לא נשגה איפוא, אם נבאר את המלה איש בעברית בעזרת מאש-משש בכנענית, שהוראתה באמת מצבה ופסל או statua ברומית. הפעל אשש או משש מתאים ל-sculpter, fashionner, modéler ממתכת ביחוד, ונמצא הפעל אשש בתלמוד (המאוששות, פסחים י"ד א', ב' ובשהש"ר ב', ד' וכו').

ומכיון שאנו מניחים, שיש שייכות בין השם הרומי statua ובין איש העברי, הנקל לנו לבאר גם את מוצאן והוראתן של כמה מלים הנובעות מאותו השורש אשש ומשש שאנו מוצאים בכה"ק ובתלמוד: כגון אשיות (ירמיה נ', ט"ו) או שתות (תהלים י"א וכן ישעיה י"ט, י') פירוש יסוד איתן זקוף ועומד כ-statua בלע"ז, ומזה בא בתלמוד אולי ע"פ הדמיון הכנעני משתית, משתת³, שתיה ושתית העולם וכדומה, ויתכן מאד שגם ביסודו של השם „אבן שתיה" יש הרעיון של מצבה, דבר מוצק ואיתן העומד וקים בתוקף, שהרי במקדשי בני שם הקדומים נמצאה אבן קדושה, אבל המלים האלה טעונות מחקר שלם בעיון רב.

¹ אולי רמז לעבודת בעל פער שעבדוהו בראש הדרכים.

² ואולי בסתיון עשו זאת בעלי הפסורה כדרכם בקצת מקומות אחרים.

³ עיי' למשל מדרש תהלים לפ' צ"א משתיתו של עכו; וכן סריר ס' ע"ה שבו הוא מבאר השתות: יעקב שהוא משתיתו של עולם וכדומה.

בְּרֹזֶל, בְּזֹלַת, בשנית

בעברית יש לפעמים בלבול בין ברזל, כלומר החומר המטלי השחור הידוע ובין בזלת—אבן הלבה השחורה שנקראה בלשון התלמוד גם בשם בשנית, כלומר אבן הבאה מן הבשן שהוא כולו כמעט קרקע וולקני. אין ספק כמעט שמטת עוג מלך הבשן „ערשו ערש ברזל” שנמצאה ברבת בני עמון בימי מחבר ספר דברים (ג', י"א) היתה מבזלת ולא מברזל ממש (ארון מת ענקי מעין זה, אם כי הוא מזמן מאוחר, נמצא גם בימינו על יד האמפיתיאטרון ברבת עמון). ונראה שגם הכתוב „ארץ אשר אבניה ברזל” (שם ח', ט') מוסב יותר אל הבזלת מאשר אל הברזל האמתי. ועל כן צדקו לכאורה המבארים הרואים בשם ברזל התפתחות מהשם „בזלת” בהוספת ר' השטוף והעדרה של האות ת' הסופית. התפתחות זו מתאימה לכל מה שנודע לנו מתולדות התפשטות הברזל בתרבות העולמית.

כי השומירים הקדמונים השתמשו באבני בזלת לתכלית בנין ופסלים וכלים חזקים, יוצא מטופסים קדומים, למשל גודיא (באמצע האלף השלישי) מספר שהביא אבנים מהר אמנה (מול הלבנון הר מגוא) ומבזל לה הר האמורי, ושער הד"ר ב. מיזלר שהר האמורי בזללה הוא באמת הר הבשן¹—ויש לזה טעם מספיק לדעתי. ולפי זה נבין היטב, למה נקראה אבן הבזלת גם בשם בשנית או אבן הבשן, והעיקר הוא כמובן בזלת, שם שעבר אחר כך מן השמיים ליונים ולכל עמי ים התיכון עד היום הזה. ואמנם ידוע שאבן הבזלת—שהיא מוצקה וקשה להשבר, היתה משמשת במקום הברזל בימים קדומים וגם במקומות שהברזל לא היה מצוי שם או היה ביוקר גדול²: במשך חפירותי בחמת בטבריה עלה בידי לגלות כלים שונים כעין מכתשות, עליים, סירים, מקבות ואפילו דלתות וכדומה שנעשו בטבריה העשירה באבן בזלת בימי התנאים, והשתמשו באבן שחורה וחזקה זו במקום הברזל במקומות אחרים גם בדורות המאוחרים, מפני יוקר הברזל. כך היה בודאי בארצות קדם בזמנים קדומים. השומירים והאכדים וכן גם המצרים שחסרו להם אבנים שחורות—היו מביאים את הבזלת מהרי סיני, ארם ועבר הירדן. בכל אופן—אינני רואה שום סבה שלא להשתמש

¹ בספרו Untersuchungen zur alten Geschichte und Ethnographie Syriens und Palästinas.

² גם רכב הברזל של הכנענים והמצרים מימי יציאת מצרים והשופטים יכלו להיות מבזלת ועל זה נאמר עליהם „שהתהלך רכב פרעה בכבודו” ונשברו בנקל, וכן במלחמה על יד הקישון.

בשם בזלת לאבני-הלבה, שהרי מוצאו הוא מלשון שמית קדומה ובשנית היא שם נדרף לו מזמן מאוחר¹.

נשאר לברר, אם גם השם ברזל מוצאו מן המלה בזלת זו או לכה"פ משורש משותף לשניהם. בטעות חושבים, שהברזל לא היה נפוץ בארצות הקדם עד סופו של האלף השני לפני סה"נ: הברזל היה ידוע בנהרים לפני כחמשת אלפים שנה ומצאו את עקבותיו בחפירות שונות, מה שהרשה לחכם ציממרס להחליט, „שהברזל היה מולדת-בית בבבל הקדומה”². דבר זה יוצא גם מן המוצא האתימולוגי של השם הזה: בשומרית נקרא הברזל בשם ברגל³ ומזה נקראו גם ההרים ממזרח לארוד ולודקיא בשם הרי ברגילוס או הרי הברזל, וכנראה הביאו קדמוני השומרים את חמרי הברזל הראשונים מהרי פיניקיה אלה. לא הוברר עדין, אם השם השומרי הוא עיקר או אם לוקח ממלה שמית קדומה, אבל אין ספק שמן השם ברגל-ברזל קבלו כל העמים: בעברית וכנענית ברזל, באכדית ואשורית פרזלו⁴, במצרית פרונש או פרזל, בארמית פרזלא בערבית עתיקה פורזלא ובלשונות ערב הדרומית פרזנם ומזה אנו מוצאים את האנגלית הקדומה fersem והקצור fer הצרפתי⁵.

גם במצרים נמצא הברזל מאז דורות השושלת הרביעית: השם פ-ר-ז-ל-ם מראה על מוצא השם מעברית כנענית דוקא. כבר בפירמידות של סקרה מצאו אפיקי ברזל גלמי בערך משנת 2700 לפס"ה, אבל בדרך כלל לא השתמשו בו אלא לנוי וקשוט ונחשב כאן כמו בשומיר „למטל השמימי”⁶ אולי מפני שנמצא באבנים נופלות מן השמים. בכלל נחשב הברזל במצרים לדבר חרם קדוש שהנוגע בו לא ינקה. ידוע שהמצרים לא השתמשו בכלי ברזל לצרכים שבאמונה ובקדושה ונתוחי המילה והחניטה נעשו ע"י כלים וסכינים עשויים מבזלת עד אחרית קיומו של הפולחן המצרי. ורק במאה השמינית⁷ התחיל

¹ ההבדל בין בזלת או בסלת ובשנית איננו גדול מפני שמבטא הש' בשומרית היה סו וכן בטאו לו במקום ג' עברי-ארמי וכן להפך ואכהמיל.

² בדיעות האק. בברלין מתורש פברואר 1926 וע"פ הטופסים האשורים K A T, 2648.

³ ברגל יכולה להיות צורה שומרית מורחבת מבזלת, בג' קשה במקום ו' רכה של המלה השמית, שהרי הרי ברגילוס הם בארץ אחוזת עבר וכנען.

⁴ בשם טורי דפרזלי נקראו גם בתלמוד הרים במדבר צין ועבהי הדרומי (עי' בבא מציעא, ח' א', מש' סוכה ג', א', ועי' יוסף בן מתתיהו, מלחמות ד' ח' ד', יכ'). המצריים יכלו להשיג את חומר הברזל הראשון משם, ולזה רמז כנראה גם איוב, עי' להלן.

⁵ גם Eisen הגרמני יכול להתפתח ממלה זו על פי הכלל הפונטי E-F-H אבל תפשת מרובה וכו'.

⁶ עי' ריי, בספרו הצרפתי „המדע במזרח הקדום”, ע' 74.

⁷ כי אז הרבו להביא ברזל ועופרת שחטרו במצרים עצמה ויכלו לצרף בהם את הברזל כדי שיהיה מוצק וכפיף מאד.

הברזל להיות רווח בחיי הצבא והחרושת וגם זה כנראה על ידי חיילות הלובים והיונים וסוחרי פניקיה ופלשתים. מן המצרים למדו אולי גם בני ישראל; ידוע שיהושע מל את בני ישראל בחרבות צורים (צפורה לקחה צור לכרות את ערלת בנה)¹, ובכל אופן נאמר ונשנה מפורש, כי אסור להניף ברזל על האבנים הנוערות למקדשים ולמזבחות.

השמוש בברזל היה איפוא יקר מאוד בארצות הקדם ונחשב כמתכת „טבו” או חרם, שהשטן הולידה לרעת בני האדם, וכן האמינו המצרים שהאל סתי הצפוני ואויב מצרים הוא שיצר את הברזל. אבל באמת לא גדול היה גם ערכו השמושי של הברזל, כל זמן שלא המציאו את סגולת הציורף שלו עם הבדיל, שעיינו נעשה למתכת קשה ונוחה להכפף ולהמתח מבלי שתשבר. את המהפכה הגדולה הזאת בחיי התרבות התכנית העולמית חוללו עמי הצפון שירדו במאות 14-15 מהרי טרכיה לחופי ים התיכון ואינו. הידיעה שבימי מינוס שמלך בכרית המציאו את הברזל (ע”פ רשימות דברי הימים שנמצאו על לוח באי פרוס) יש לה בודאי על מה שתסמוך. מאז התפשטה חרושת הברזל על פני כל הארצות – אבל עיקר פעולתה מתחיל בערך בשנת 800, כאשר שכללו אנשי מילת² את מלאכת נסוך הברזל וצורפו עד שנעשה כפיף ונוח לכל חפץ.

המיתוס הפיניקי, היוני והעברי נמצאים כמעט בהתאמה ביחס להמצאת חרושת הברזל³. בספר בראשית נזכרו בני קין בתור יוצרי החרושת (קין פרושו חנית של ברזל) ותובל קין היה לוטש כל חרש נחשת וברזל, כמו שהיה וולקן האל היווני, ואין ספק שהמקור העברי הוא הקדום, מאחר שתובל הוא שמה של האומה הטיברנית באסיא הקטנה, ששם נמצא הברזל ותגרי אשור נאחזו בארצם מהאלף השלישי לפני סה”נ. שם האל וולקאנוס אינו אלא קצור מתובל קין ודומה לו אחיו יובל-קין⁴). במקור הפיניקי (פילון מגבל) מצאנו במקום תובל קין את השם אורפעל, פירוש פועל ויוצר אש (וכן מצאנו בכתובת אחת בקרת חדשת בן אדם שהיה „פעל אש” או מעין נפח ומסגר); בכל אופן, הוכחנו שהשם ברזל פרזל מונח ביסוד כל הלשוניות העתיקות והחדשות וכי הפצת הברזל לא היתה חידוש לא-ידוע, אלא רק שכלולו של המטל הזה שנעשה בצפון. וזה מתאים לתור הופעת אבות

¹ שמות ר', כיה ונשנה במזכים א' ח' הלכה למעשה וכן בס' החשמונאים א' וכו'.

² עיי' ריי שם, שם.

³ השוה, מורי: *des Clans à l'Empire*, p. 381.

⁴ במקורות עתיקים ובכתובות מוצאים את וואולקנוס נקרא בשם Zeus Malichius או מולך – הוא האל שהקריבו לו קרבנות אדם. ויש כאן להאריך.

היונים; האכיים והדוריים הם שהביאו ברזל מעושה (ועל כן נקרא עשת) לאסיה הקטנה ולמדו את מלאכתו לחתים שעבדו בחילם כשכירי צבא. והנה בארץ החתים רבו מכרות הברזל, שבודאי נצלו גם קודם, אבל רק עמי הצפון בלבד השכילו לעשות מהם חרבות וסיפים, „שלא יכולה היתה שום אומה לעמוד בפני נשקם“, כמו שנמצא כתוב בכתובת רעמסס השלישי. ורעמסס השני, שהיה כנראה פרעה הראשון שהכיר ביתרון הברזל, לא שם לב למה שהוא „תועבה“ לבני ארצו ופנה לחתושיל מלך החתים שישלח לו כמות ידועה של ברזל מארץ צפונית, שהיתה תחת ידו, והלה השתמט ושלח לו רק סִיף אחד לזכרון¹. בסוריה ובא“י לא התפשטה חרושת הברזל² לצרכי כלי עבודה וכלי מלחמה עד בואם של גדודי עמי הים שהתחיל במאה ה־ד (תור תל אל עמרנה) ונשארה מונופולין בידיהם ואולי גם בידי משפחות הקינים עד ימי שאול ודוד, כמו שנאמר: „וחרש לא ימצא בכל ארץ ישראל וכו'“ ולא נמצא חרב וחנית בידי כל העם אשר את שאול וכו'“. ומה שמצאו כלי ברזל מעטים בחפירות שונות הנה מוצאם מאותם עמי הים אשר מצפון באו³. העובדה, כי העברים והמצרים נזהרו מהשתמש בברזל לצרכי קדושה עד, למצער, המאה הח' (ע'י לעיל) – שאז הגיעו לשלטון במצרים מלכים זרים מלוב⁴ וכוש, מראה עד כמה אחר תור הברזל הממשי להתערות בארצות הקדם. אבל גם בארצות היוונים ההיסטוריים לא הרבו להשתמש בנשק ובכלים עשויים מברזל ואם על פי הוראת השם היווני המיוחד Sideros נשפט, הנה קבלו אותו מן השמיים או המצריים, כי פירושו הוא „המטל השמימי“ ממש כמו בשומירית ומצרית⁵. כבר העירו, שבשירי הומירוס נזכר נשק של ברזל רק פעם אחת (והוא המטה של האכדי אראתוס) ונזכרו פעמים מועטות גם כלי ברזל ופעם אחת גם תאור עבודת הנפח (אודיסיאה I, XI).

תור הפצת הברזל בקדם וביון, כאמור, מתאים לתור הברזל במצרים, כלומר בערך שנת 800 שאז המציאו את הצירוף ע"י התכה באש ועל כן מצאנו בספרי הקודש המאוחרים, כירמיה ומשלי ועוד, תאורים ותמונות מדויקות ממלאכת חרש הברזל והנפח ובכתבי קרת חדשת מצאנו איזה פעמים את מלאכת „נוסך הברזל“⁶ וכדומה. אבל גם ירמיהו חושב את הברזל – יחד עם

¹ ע'י מורי, שם.

² במלאכת המשכן אין זכר לברזל.

³ ואולם הטוהר המצרי כבר מזכיר את מלאכת הברזל ביפו בצורה מצוית פרולם (במאה ה־ג).

⁴ הלובים היו קרובים בכלל לעמי הים.

⁵ ריי, שם ע' 188.

⁶ „חרש הברזל בהשקיעו במים קרדום או להב תשמע שריקה הנותנת ללהב את כחו“.

הנחושת – כמשחית ובדרך כלל הוא נותן תאור תכני של צרוף הברזל שכדאי להביאו כאן¹: כלם סרי סוררים, הולכי רכיל: נחושת וברזל כלם משחיתים המה. נחר מפוח מאש: תם עופרת (המצרף) לשוא. צרף צרוף וָרעים (הפסולת) לא נתקו.

היה מי שבקש להוציא את השם ברוז מברזל, אבל מושג הברזל קדם לשמוש בברזל לצרכי יום יום; יותר מתקבל לקשר את השורש פול לפרזל-ברזל, מפני שהצורה הנשקפה בברק להב של ברזל היא באמת פוזלת ומתעקמת.

זָהָב, חָרוֹץ, פְּרוֹיִם, כָּתֶם

הזהב מצוי מאד בספרותנו הקדומה והתלמודית ולא עוד אלא שנזכרו ממנו מינים שונים שכדאי לברר את מהותם². מוצא השם הוא כנראה משורש קדמון משותף לו ולצהוב, אלא שבכנענית השתמשו על פי הרוב בשם נדרף לו והוא חרוץ ובשם הזה נודע גם ליונים χρυσός ויש שרואים בצורה זו מוצא זר לא שמי, ובאמת מצאנו גם בכתובת בקרת חדשת איש אחד שמלאכתו היתה סָהָב והוא זהב (בכנענית כותבים במקרים רבים ס' במקום ז'³). והנה השם חָרָץ ידוע גם בעברית והשתמשו בו כמה פעמים כגון משלי ח', י': קחו מוסרי ואל כסף ודעת מחרוץ נבחר וכן שם ג', י"ד, פעמים: כי טוב סחרה מסחר כסף ומחרוץ תבואתה. ובזכריה ט', ג' ביחס לצור (כאן אולי בכונה) ותצבר כסף כעפר וחרוץ כטיט חוצות. ומן הפסוק בתהלים ס"ח, י"ד: כנפי יונה נחפה בכסף ואברותיה בירקרק חרוץ (פ' צבע ירק צהוב מזהיר) מפני שגם חרוץ הוא צבע הצהוב, כשם שהכסף מכסיף או מלבין. ואולם לא שמענו שיאמר בעברית חרוץ על בעל מלאכת הזהב, ומזה יוצא שהשם זהב הוא עיקר בלשונות שם. מלאכה זו היתה ידועה לקדמונים מן הדורות שלפני ההיסטוריה: כלי זהב נמצאו בקברי אור וכוש שזמנם מן האלף הרביעי לפני הסה"נ, וכן בחפירות שנעשו במצרים, ולא עוד אלא שבמצרים נמצאו מיני זהב שונים שנעבדו באופנים מיוחדים: כגון זהב הנקרא בשם הָר או מינים שהם „כפולים” ו„משולשים”. גם בכה"ק נמצאו סוגי זהב כאלה: כמו זהב טהור (שמות ל"ז, ו') וכו' ותרגומו אובריזא,

¹ ו, כ"ה.

² בתלמוד נזכרו שבעה מינים, אבל רובם בלשון לועז ואין להם ענין לכאן (כגון זהב סנינא, במדבר רבה ו'); זהב אבריון—בשביל זהב טהור Abryzum (ירוש' יומא ד', ד, שמות רבה ל"ז, שה"ש רבה, לפ' עמדיו וכו').

³ כמו סרבעל במקום וזרבעל ובארמית דהבא, ד' במקום ז'.

אובריזין. וכן מצאנו זהב שחוט (מלכים א' י', י"ז) שכן נעשו המגינים של שלמה שהיו שחוטים ומרוקעים, ובודאי היה להם גם סוג מיוחד של זהב מרוקע, מפני שבכנענית מצאנו מרקע חרץ (ע' לידזברסקי no 32 שהוא מבאר „איין געגענשטאנד אויס גאלדבלעך“), וספק הוא אם זהב מופז שבו כסה שלמה את כסא השן שלו (שם פ' י"ח) הוא מרקע של זהב על השן אע"פ שיש ללמוד כן מירמיה י', ט: כסף מרקע מתרשיש יבוא וזהב מאופז מעשה חרש וידי צורף. אדרבא, מכאן אפשר ללמוד שהכסף היה כבר בא מרוקע מתרשיש וכן הזהב מאופז – שם מקום שבו נתכווה ויצורוהו „מעשה חרש וידי צורף“.

גם הסוג זהב סגור, שכנראה פירושו זהב טהור בלי תערובת מין אחר איננו ברי לי. מן הכתוב (שם פ' כ"א): וכל כלי בית יער הלבנון זהב סגור נראה שכן הוא באמת, אולם נראה כי השם „סגור“ באמת נרדף לכתם אופיר: לא יותן סגור תחתיה (איוב כ"ט, ט"ז). ואולי זהב סגור לחוד וסגור לחוד. והנה מלבד סוגי הזהב שנשתנו זה מזה ע"פ אופן עבודם והרכבתם, נמצאו בכתבי הקודש שמות מיוחדים למיני זהב שכא"א מהם נקרא על פי הארץ שממנה הוציאו אותו. קדמונינו היו בקיאים במלאכת המתכת וביחוד מצטיינים בידיעותיהם המדויקות מחברי ס' משלי ואיוב. דומה שמחבר ספר איוב בקר בעצמו את מקומות המכרות, כמו שנראה מדיוק תאורו בפ' כ"ח: כי יש לכסף מוצא ומקום לזהב יזקו (מכאן שהיו מזקקים את הזהב מן העפר במקום מציאתו). ברזל מעפר יוקח ואבן יצוק נחושה וכו' ארץ ממנה יצא לחם ותחתיה נהפך כמו אש. מקום ספיר אבניה ועפרות זהב לו וכו'. כוונתו כנראה לארץ וולקנית בערב בקצות המדבר (וע' שם פ' ד'). וכן אנו מוצאים מלבד זהב, חרוץ וסגור – את השמות האלה לפי ארצותיהם: זהב אופיר. זהב פרוים¹, כתם, וכתם אופיר, פז ואופז וגם כתם פז.

בספרי על קדמוניות צור וצידון אני מקדיש לבירור שאלת מוצא הזהב פרק מפורט הבא ברוב ענין, אבל כאן ב„לשוננו“ אני רוצה רק לקבוע את מהותו של כל מין ומין, שבודאי היה מיוחד במוצאו בגווני-ברקו ובהרכבתו הכימאית.

מכתבי שומיר ואכד היותר קדומים ידענו, שהזהב בא לעריהם בדרך הים הפרסי מארץ מגן אשר בערב המזרחית, והיא לדעתי ארץ החוילה – „אשר שם הזהב – וזהב הארץ היא טוב שם הבדולח ואבן השוהם“. המצרים

¹ והזהב זהב פרוים דה"ב ב' ג', ו'. המקור הזה מאוחר בזמן ואו נודעו כבר דרכי שני עברי היס-סוף, אבל הצורה פרוים בתוספת ו' אינה עברית כי אם כנענית – ו' במקום י' (וכן ארו ארי וכרבים ארוים) וזה למדו מן הצורים שהיו הסותרים בירושלים בימי הבית השני.

מצדם השיגו את הזהב מחופי ארץ פונט או בדרומו של חוף ים-סוף, והחכם הפר' י. יהודה¹ כי ידעו את המרובות הטובות עליו הגיע עד כדי לזהות את הנילוס הדרומי עם הנגר פישון שבמקרא. לפי זה בא הזהב למלכי קדם מחופי אפריקה יחד עם הלבונה והאבנים הטובות.

אבל האמת היא באמצע, ב"שביל הזהב" ממש: התאור הנזכר באיוב, שהיו נהירים לו דרכי הזהב בדורותיו, קובע את מקום מוצא הזהב הראשי בהרי לב ערב: בארץ וולקנית, "מקום ספיר אבניה ועפרות זהב לו" והיא מעבר למדבר, ששם נמצא גם השוהם והבדולח (ומשם הביאו גם נחושת מ"הר הנחושת" וזהב מ"הר הזהב" למלכי שומיר ואכד) והיא ארץ החוילה או יושבי החולות הקדומים. אל ארץ נדחה זו שבה "פרץ נחל מעם גר הנשכחים מני רגל, דלו מאנוש, נעו" ונדו אנשי החוילה להביא את תוצאות אדמתה לשוקי העולם. אבל בימי האלף השני, מאז העבירו חיילות ההיקסוס את מרכז המסחר לחופי ים-סוף וים התיכון עבר גם שוק הזהב והבשמים למערבה של ערב ואז התבצרו התגרים והתרים בארץ שנקראה בשם אופיר (ולא נזכרה בתולדות העמים מבני כוש, מפני שהיו מבני שם)². והנה אופיר זו שמה מוכיח עליה כי נמצאה על גבולות אפריקה, כי בלשונות הכושיים והלובים בא "או" במקום "בני" בשמית, וכאן ישבו בראשונה בני אופיר. התגרים השמיים (בני שבא וסבא) הנוסעים בארחות השיגו מהם את הסחורות היקרות וביחוד את הזהב הטוב הנודע בשם זהב אופיר; זהב זה בא אליהם משני עברי הים-סוף: מלב ארץ ערב מזה ומארץ נוב (הזהב מצרית) מעבר לים-סוף באפריקה, שגם בו נאחזו בני שם ממשפחות התגרים, ועל כן נודע גם בשם הזוגי זהב פרוים ר"ל מלשון שתי ארצות אופיר שמשני עברי הים סוף (על משקל מצרים שהיתה קרובה להם וכדומה)³. ואולי זהו גם מקור השם אובריזא, אובריזן שמצאנו בתרגומים בתור כנוי לזהב הטהור.

השם פז נרדף לזהב (איוב שם, י"ז: לא יערכנה זהב וזכוכית ותמורתה כלי פז; ובמשלי ח', י"ט מקביל לחרוץ, טוב פריי מחרוץ ומפז וכו'). ונמצא גם בלשון אופו בירמיה י"ט (וזהב מאופו מעשה חרש)

Die Sprache des Patenteuch in ihren Beziehungen zum Ägyptischen,¹

Berlin, 1929.

² אחרי אופיר באו השבאים ואחריהם החמירים של ים במערבה של ערב.

³ על מוצא השם אופיר — ביתם לאפר ועוד מבני אברהם ועד לאפריקה בכלל חארכתי בספרי les Judéo-Hellènes et Judéo-Berbères בפרקי הראשונים. כאן עלי להזכיר את ההנחה שכל שם מקורי לעם שההברה "אוי" נמצאה בראשיתו יש לו יחס לבניהם שהתגוררו משני עברי הים-סוף ואח"כ נפוצו באפריקה ונודעו בשם ברברים. עד היום ההברה או הוראתה, "בני" בברברית ותמית-כושית.

ובדניאל י' (ומתנו חגורים בכתם מאופו) – אבל לדעתי פז לחוד ואופו לחוד והאחרון הוא שם מדינה באפריקה או במערב ערב. בתלמוד (יומא מ"ד, ב') נזכר הפז בתור זהב ממין מובחר, ואין ספק שנקרא כן על שם נהר פוזס ועיר פוזי שמשם בא הזהב גם ליונים ומשם בא איל הזהב שבהגדתם. פז הוא איפוא הזהב הצפוני בנגוד לזהב אופיר.

כבר הסכימו החוקרים שהזהב היה שופע ובא מזמן החתים והלואה מחופי צפון של ים השחור (ביחוד מקוקו) ומשם הביאוהו לעיר מילת, שהיתה שוק הזהב של העולם הקדמון ועוד קודם לזה היתה עיר אפז (ואולי מזה אופז) שלפי המסורה נוסדה זמן רב לפני מילת (כלומר בידי החתים בערב) על ידי פנחס Pineas הצורי¹.

על עושר הזהב בקצות הצפון מעידים סופרי היונים וגם הכתוב באיוב: „מצפון זהב יאתה". ונזכרה גם אבן טובה בשם פז – ואולי זוהי גם כוונת הכתוב שהזכרנו: חרוץ – לחוד – ופז – לחוד. ואולי על שמה נקרא אליפז – אחד מבני אדם.

בשם פז, פוז, פוזס נקראו ערים שונות שנוסדו ביון ובאייה בדרך מסחר הזהב שבא מן הצפון. פז הוא איפוא הזהב שבא מארצות צפונה מזרחה של אירופה.

גם כתם נמצא פעם בתור זהב סתם בפ' איכה יועם זהב ישנה הכתם הטוב, ונראה שבא מארץ כתם, כלומר מארצות מערבה של אירופה (ספרד וגליה) בדרך ליגוריה. מן הכתוב שהבאנו נראה שהיה מין כתם משובח – וכנראה הרכיבו אחר כך כמתכונתו את הזהב הבא מאופיר ומפז, מפני שמצאנו איזה פעמים, ודוקא בכתובים המאוחרים, את השם הכפול כתם אופיר, עי' למשל בכתוב שהזכרנו בדניאל. הכתם היה כנראה מין יותר כזה מן האחרים ואולי נקראה ארץ כתם על שמו, כשם שנקרא קיפרוס על־שם הנחושת ונחושה שהוצאו ממנה.

מההנחות וההשערות שהבאנו יוצא כלל גדול אחד: מיני המטלים כמו סוגי האבנים היקרות וכדומה נקראו בדרך כלל בעברית על פי ארצות מוצאם; השאלה היא אם השרשים שמהם נסתעפו שמותיהם (זהב-סהב, חרץ, פז, כתם וכדומה) קדמו לשמות הארצות או להפך נשתלשלו משמותיהם – במקומה עומדת. כמו כן טרם הובררה כראוי ע"י הפרדה כימית מספקת איכותו של כל מין ומין על פי התגליות של כלי הזהב שנמצאו בארצות שונות.

¹ לוד או ליריה היא ארץ הזבח לדעת אריסטו וכן הוא מזכיר את זהב ארץ סקיתיה (צפון של ים השחור).

אלקטרון או חשמל

בתקופה היוונית-רומית מצאנו שתגרי ערב הדרומית הרחיקו נדוד עד אי ים יון למכור שם את תוצאות ארצות האקינזו ההדי. כגון לבונה, סמים, זהב, שן ואבנים טובות וכדומה. החפירות שנעשו בדורנו באי דילוס ובשאר מקומות בים האגאיי המציאו לנו כתובות המקיימות את העובדה והמרשות להניח שמסחר כזה התנהל בין חופי ים-סוף ובין חופי ימי יון¹ מדורות קדומים. בכל אופן נראה במחקר מיוחד, כי כמעט כל שמות הבשמים ביוונית ורומית מוצאם מעברית כנענית וגם מערבית קדומה. הסימן המובהק להכיר את המלה הערבית הוא הוספת אָ למלה עצמה בצורתה הקדומה (כמו אשכר, אשפר וכדומה). מן אָ זה התפתחה אֵל הערבית במקום ה' הידיעה העברית. והנה הובא גם האלקטרון מארצות הזהב אשר על חופי הים-סוף הדרומי ודוקא על ידי תגרים מגזע ערב הקדום (על פי המסורה היו אלה מבני יקטן הקדומים ולא מבני אברהם וישמעאל) ועל כן נשאר גם השם הערבי ביוונית.

האלקטרון הוא מתכת מעורבת שבו נמצאו שתי חמשיות זהב ושלש חמשיות כסף. בקברי מצרים נמצא את החומר הזה לרוב והובא בודאי מארץ נוב וערב כזהב וככסף עצמו, אחרי שבמצרים עצמה לא נמצאו המטלים האלה. תותמשה השלישי במלחמתו בסוריה רכב ברכב עשוי כולו אלקטרון. והנה הוראת השם אלקטרון הוא הֶקְטֵר בעברית, בודאי מפני שעי' שרפה וקטור חברו את שני היסודות שמהם הורכב. אצל הומירוס נמצא ענק מאלקטרון עם שמו הצורי hormos, שהוא אולי מלשון ערמה ולא ידעתי פירושו, ואולי הוא מלשון חרם – שכן נקראו גם הפירמידות, וצורתו היתה צרה למעלה.

השבצים מתרגמים חשמל $\etaλεκτρον$ ועל פי זה נתקבלה בעברית החדשה המלה חשמל לאלקטריות. אולם אם על פי הוראת השרשים נשפוט מתאמת מלה מורכבת זו יותר לטלפון מאשר לאלקטריות, וכבר הציעו אותה בתור מלה מורכבת מן חֶש מל על פי ישעיהו: מהר שלל חש בז – כלומר הֶחֱש המלול או הדבור, ועל יסוד זה יש גם לברוא מלים אחרות מסוג זה כגון: רבמל-מְנפִין, חקמל-גרמפון וכדומה.

לדעתי אין כל סבה לדחות את השם הבין-לאומי אלקטרון מפני חשמל, שאין לה שום שייכות לדעת-הקהל העולמי, ועל כן צריך לחזור לשם אלקטרון – שהרי גם חכמי אוה"ע לא נמנעו מלתת לו את ההוראה

¹ המינאים והחמירים הרבו לסחור אל חופי יון ואיטליה.

המקובלת, שלא כמובנו בלשון יוונית. המלים עם אל בראשיתן שמוצאן מערבית. נתקבלו מימי התנ"ך כמו אלגביש (בעברית יש גביש), אלגום, אלמוג (וכן אלכהל והם רבים ביחוד בספרות ימי הביניים). ואין אני רואה שום עכוב מלבנות מהם גם פעלים עם כל הנטיות ע"פ חוקי השרשים בעלי שלש, ארבע ויותר אותיות, אלא שאפשר להתאים את המבטא ללשון או להשמיט את הסופיכם היוני אן ויצא לנו הפעל אלקטרֶן או אלקטר (אלקטרת, אלקטר וכו'). אולי גם כדאי להשמיט את האֵל (על דרך גביש ואלגביש בתנ"ך ולעשות פֶעַל אֶקְטֶר (במקום חקטר הידוע או לכתוב לְקֶטֶר (לקטרת, לקטר וכו').

תולדות השתנות התנועות והנקוד¹

I

השתנות התנועות

1

כל חקי הווקאליסם העברי, שהרצו כאן הם תמידיים ומקיפים. רק בנוגע לחק של התרחבות התנועות הפשוטות לפני הברת הנגינה נפלו שנויים בתקופה מאחרת. החירק הפשוט והקבוץ והתנועות המרחבות היוצאות מהן: הצירה והחולם, נחטפות לרב גם לפני הברת הנגינה כמו בארמית; למשל: קָרַב, דָּבִיר, בָּכֹר, גָּבֹל וכדומה². יש לשער, כי נטרופף אז חק התרחבות התנועה לפני הברת הנגינה בסבת רפית בטוא התנועות חירק וקבוץ בהשפעת הדבור הארמי. כי אחת הסבות שבעברית נתרחבו התנועות ובארמית נחטפו היא בודאי באופן בטואן. בעברית היה במתון ובחתוך חזק ומצלצל על כן לא נחטפו. ובארמית היה רפה ומהיר ועלול לחטיפה.

רפית בטוא התנועות חירק וקבוץ נראה גם מזה, שהן אינן יכולות לבוא, מלבד לפני אות גרונית, לא רק בהברה פתוחה בלי נגינה אלא גם בנגינה לא בפתוחה ולא בסגורה. החירק משתנה או לצירה, לסגל או לפתח: אֵם, גֹּז, לֵב הם מן אֵם, גֹּז, לֵב; זָכַר, סֵפֶר מן זָכַר, סֵפֶר; יָתָן, יָשָׁב מן יָתָן, יָשָׁב; בָּרָזַל, פָּרָמֶל מן בָּרָזַל, פָּרָמֶל; פָּבַד, לָמַד מן פָּבַד, לָמַד; והקבוץ משתנה בנגינה לחולם: אָכַל, בָּקַר מן אָכַל, בָּקַר; יִשְׁמַר, יִכְתֵּב מן יִשְׁמַר, יִכְתֵּב וכדומה.

החזיון הזה נראה גם בארמית, כמו שנראה מהפרקים הארמיים שבכה"ק. שם נמצאים עדין לרב החירק והקבוץ בהברה נגינית: סִגְד, יָתָב, יָמַל, יִמְלַל.

¹ ראה „לשוננו“, חוב' א', עמוד 13—3.

² ע' במאמרי „חם היקדוק המשנתי לדקדוק המקראי“ § ה' ב„לשוננו“, כרך ג', עמ' 20.

הערה. מזה, שבחלקים העבריים מכה"ק לא נשארו בקריאה המסורתית החירק והקבוץ בהברת הנגינה ובפרקים הארמיים נשארו, יש לנו ראייה נאמנה, כי הווקאליסם הנוכחי הוא מהתקופה האחרונה של חיי הלשון¹ אחרי שמהלך ההשתנות הזאת כבר נגמר, אבל של הפרקים הארמיים הוא מהזמן שעדין לא נגמר, והדבור העברי החי לא פעל עליו לשנותו לגמרי. דומה לזה נמצא בשמות הפרטיים הזרים שבכה"ק, ביחוד של הכנעניים. בה בעת שבשמות הפרטיים העבריים נשתנה הפתח בהברה גנינתית לקמץ: אֶבְרָהִם, יִצְחָק, אֶפְרָת, עֵיט, מִכְמֶתֶת, דָן, גֹּד וכו' לא נשתנה בשמות הזרים: אֶלְיָזָר, הִדָּד, אֶגֶג (אֶגֶג מאָחר), אֶחָזֶת, גָּלִית, אֵילָת, אֶסְנֶת, אֶרְנֹד, אֶפְדֹ, אֶסְנֶפֶר וכו' ובשם אֵילָם (שמות ט"ז, א') הבא בכה"ק שש פעמים לא נשתנה גם החירק לצירה מפני אותה הסבה: השמות האלה לא היו נוהגים בעם בתקופה ההיא, על כן לא נשתנה מבטאם בקריאה המסורתית.

¹ ע"י במאמרי הנ"ל ב"לשונונו", כרך ג', עמ' 20.

² ע"י בספרי הנ"ל § 73, 5; ובמאמרי ב"ל לשוננו, כרך ב', עמ' 186.

בְּכָא, באשור' בְּכָךְ; זְרוּעַ בלוחות עמרנה זְרוּעַ, בערב' זְרָאעַ; חֲמֹור בערב' חֲמָאר; בְּרוּשׁ באכד' בְּרִשׁ; פָּרַת בערב' פְּרֵאתָן וכדומה.

חטיפת פתח או קמץ לפני הברת הנגינה היא כפי הנראה מתקופה מאַחרת יותר והיא לא נתפשטה במדה מְרבה כמו חטיפת החירק והקבוץ. באמצע המלה אינה כמעט. היא נמצאת רק בראש המלה במלים שבאה בהן אחרי הברת הנגינה תנועת עזר: שְׁלִישׁת, קִטְרֶת. כן גם בַּר, זֶן – בְּרִי (משלי ל"א, י"ב), זְנִים (דה"ב ט"ז, י"ד), שהם בעצם ארמיסמים. נמצא גם פעם אחת מְקִדְשׁוֹ (במדבר י"ח, י"ט) מן מְקִדְשׁ, אבל זוהי שגיאת הכותב המעתיק, כי בא לְעִמְתּוֹ הרבה פעמים בקמץ: מְקִדְשִׁי וכו'.

לפי דעתו של ה' סגל (בספרו הנ"ל § 124) סבת החטפות התנועות לפני הברת הנגינה במלים: בְּדִיל, נְצִיב, גְּבוּל, פְּרוּב, חֲמוּרִי וכו' היא מפני שהתנועה לא הספיקה להתארך קדם שנדחתה הנחיצה ממנה וכשהנחיצה ירדה לתנועה הבאה נתקצרה התנועה הקודמת לשוא. אבל הדברים האלה אינם מְיֻסָּדִים כלל. מלבד המוכח למעלה, כי התרחבות התנועה אין לה עֵנִין למצבה הקודם של הנגינה. הנה, אם גם נודה, כי הנחיצה האריכה את התנועה, הרי ההארכה הזאת חלה בהכרח בכל מקום ואין שום יסוד לחטיפה הזאת. לפיכך אין חטיפת התנועה הראשונה במלים האלה אלא, כאמור, השפעת הדבור הארמי.

גם סברתו של ה' סגל (באותו הסעיף), כי החטיפה הזאת היא דיסימילציה אינה נכונה. בזמן שהיה שורר חֶק הנעת האותיות שלפני הברת הנגינה אי אפשרית היא דיסימילציה לשוא, או יכלה להיות רק בהשתנות התנועה לתנועה אחרת; כמו רֵאשׁוֹן, חֵיצוֹן מן ראש, חוץ, הֶבְדֵּל מן הִבְדֵּל וכדומה.

הערה. ה' סגל אומר (במאמר «טעם – דין וחשבון» ב«לשוננו»,

כרך ב', עמ' 101 בנוט. 1), כי השמות: בָּאָר, זָאָב, פָּאָב, פָּאָר וכו' הם מעקרים שמות סגליים (מלעיליים); אף על פי שזוהי דעת חוקרים שונים, אין היא נכונה כל עָקָר. השמות במשקלים קָטַל, קָטַל, קָטַל, שהם מלעיליים נטים כמלעיליים: דָּבַשׁ, שָׁכָם, שָׁלוֹ, בָּעַד – דָּבָשִׁי, שָׁכְמִי, שָׁלֹוִים, בָּעֲדִי. וכן שמות הפעל במשקל קָטַל: שָׁמַר, שָׁפַט – שָׁמְרִי, שָׁפְטִי. אבל כל אלה הנטים כמו מלרעיים הם מעקרים שמות מלרעיים והשמות בָּאָר, זָאָב וכו' נטים כמלרעיים: בָּאָרָה, זָאָבִי. חטיפת תנועת פ-הפ' בהם היא השפעה ארמית, כאמור למעלה, והיא היתה חירק או קבוץ. ומשקל קָטַל אינו דוקא מע-הפ' א', כדברי ה' סגל, אלא גם כשע-הפ' בלתי א', כמו: אָפַר, יָלַל, פָּרַשׁ, רָתַת. והאחרונים אינם יוצאים מן

הכלל. הָבֵל הוא מלעילי, אבל הוא נסמך יוצא מן הכלל, כמו שאר הנסמכים המלעיליים שהוא מביא שם: זָרַע (נמצא פעם אחת), חָדָר (נמצא פ"א גם חָדָר בסמיכות), שָׁגַר (פ"א גם שָׁגַר), נָטַע (פ"א) וסָחַר מן זָרַע, חָדָר ושָׁגַר. צריך עכשו להשתמש בצורת נסמך הנכונה שלהם¹.

מכל המרצה בזה נראה ברור, כי הווקאליסם הנוהג הוא בכלל לפי התפתחות התנועות והשתנותן ולפי מבטאן עקיבי וטבעי ומתאים לווקאליסם השמי והעברי הישן, אלא במדרגת התפתחותו האחרונה חדרה לתוכו השפעת הלשון הארמית, אבל רב התמונות הארמיות האלה נתקבלו ונקלטו בלשון העברית עוד בזמן חייה. הילכך אין יסוד לדעתם של החוקרים המטילים ספק בטבעיותו של הווקאליסם המסרתי².

מזה נראה גם כן, כי הארכת התנועות והרחבתן והדגוש הם מאמצעי בנית צורת הלשון, כמו האותיות וכמו שאסור להשמיט אותיות, כן אסור להשמיט או לעזב את הרחבת התנועות ואת הדגוש.

ח

הרצאת הווקאליסם כאן היא על פי הנקוד הנהוג. הנקודים האשורי וארץ-הישראלי הגיעו אלינו בנוסחות שונים ועל פי מבטאים שונים, כי, כמו שיברר להלן, היו משתמשים בנקודים האלה בעלי מבטא שונים, כמו בנקוד הנהוג, רק בה בעת שבאחרון הסתגלו בעלי המבטא השונים על פי רב לציוני התנועות המקבילים ולא שנום, הנה בשאר הנקודים יש ששנו את ציוני התנועות. אכן בכלל דומה הווקאליסם על פי הנקודים ההם לזה של הנקוד הנהוג, רק בהם נשתנתה במדה ידועה מתכנת התנועות: בנקוד האשורי חסרים הסגל והחטפים ובנקוד ארץ-הישראלי מסמן השוא הנע בסגל. אך הנקוד הנהוג מסור ביתר זהירות ודיוק ומעבד על ידי טובי החכמים עוד מראשית המצאתו ובשביל זה גם נתקבל בכל העולם ודחה את שאר הנקודים.

¹ ע"י בספרי הנ"ל § 82, ד'.

² דעתם של חוקרים שונים, שהנקוד לפי נוסח בן אשר אינו נאמן ובטוח מפני שיש בו הרבה סתירות ומעיות (ע"י גייוניוס-ברנסטריסר § 4, e) (Hebr. Grammatik) אינה מקיטת. סתירות ומעיות נמצאות בכל נוסחות הנקוד. מפני שמתקני הנקודים וקובעיו לא יסדו על יסודי חקי הווקאליסם הכלליים, אלא בעקר על הקריאה המקבלת במקומם. בכלל מסרו בדיוק את הקריאה המקבלת במקומם ותקנום רק במקומות שהסתירות והמעיות היו גלויות ונראות והקבלה בהם היתה מפקפקת. ברצוננו עתה לברר את הנוסח הנכון של הנקוד עלינו להעמידו על החקים הכלליים של הווקאליסם. גם צריך לזכר תמיד, כי חקים רבים נשתנו ובטלו בתקופה המאחרת, כאמור בפנים, ולפיכך יש שהסתירות אינן בקבלה אלא שהאחר הוא ווקאליסם ישן ואחר מאחר ואחרי עיון יכולים לעמד על זה.

יש רק דברים אחדים בקריאה המסרתית, שלפנים בימי חיי הלשון היה להם יסוד במבטא, אבל בפסיקת הדבור העברי נשכחה מהותם ואופני בטואם וכמדומה לי אי אפשר לשוב ולחדשם. כונתי על שני התנועות והרחבתן מפני ההפסק, הרגיל כל כך בקריאה המסרתית ויסודו נמצא גם בשאר הלשונות השמיות¹, שמהו ראייה חותכת, שהוא היה גם בלשון העברית החיה, למשל: בפעלים בגופים המסתימים בהברה פתוחה: שָׁמְרוּ, יִשְׁמְרוּ, שָׁמְרוּ, בהפסק: שָׁמְרוּ, יִשְׁמְרוּ, שָׁמְרוּ; בהכנויים: שִׁירָךְ – שִׁירְךָ; בשמות במשקל קָטִי: פְּלִי – פְּלִי. אף על פי שהצורה בהפסק היא הקדמונית והצורה של אמצע המאמר היא מאַחֲרָה – השפעת הלשון הארמית – היא היתה כבר בזמן חיי הלשון, כי היא ארוגה ושזורה בווקאליסם, כמו למשל בצורות העתיקות: שָׁמְרוּ, שָׁמְרוּ – שָׁמְרוּ. והיא מצויה בלשון מאד בה בעת שצורת ההפסק אינה מצויה. לפיכך צריך לקבל את הראשונה.

כמו כן רפוי בגד כפת בראש המלה אחרי אהו, הנפרץ מאד בקריאה המסרתית, ובודאי היה בלשון החיה², אבל עכשו קשה למלא אותו ומפריע את הדבור ואינו טבעי וגם אין צרך בו.

אותו הדבר, לפי דעתי, בנסיגת הנגינה לאחור מפני קרבת הטעמים. בימי חיי הלשון היתה טבעית, אבל כעת תהא שמירתה לרב מפרעת את הדבור ואין כדאי להנהיגה בלשון החיה.

את הדקדוק ללשון העברית, כשהיא שבה לתחיה, צריך ליסד על חֲקִי הכלליים של הווקאליסם העברי, כמִרְצָה כאן, בלי התחשב בנקודים הנפגשים בכה"ק, הנוטים מהחֲקִים הכלליים, כי מלבד שיש בנקוד של כה"ק הרבה שנויי נוסחות, נפלו בו גם הרבה שגיאות על פי קריאות משבשות. עלינו לכוון את הדבור העברי על יסוד חֲקִי הלשון הנכונים, שאמתותם הוכחה במופתים ברורים.

II

ה נ ק ו ד

א

הנקוד הוחל להעשות בתקופה שמדברי עברית נתמעטו בה ולב היהודים גם בא"י דבר בלשונות נכריות, ביחוד בלשון הארמית. הנקוד לא נעשה

C. Brockelmann, Kurzgef. vergl., Gram. d. semitischen Sprachen § 10, ¹

E. c; A. Ungnad, Babil-Assyrische Gram. § 9; Syrische Gram. § 8, d.

.62 § שם, C. Brockelmann ²

בפעם אחת על ידי איש אחד או על ידי קבוצת אנשים, אלא מעט מעט על ידי אנשים שונים בדורות רבים. ביחוד נעשה על ידי מלמדי תינוקות להקלת למוד הקריאה. בראשונה נעשו רק סמנים דיאקריטיים להבדלת המלים הדומות לפי אותיותיהן ולסמן את תנועות ההברות החשובות ביותר. בתחלה היו משתמשים לזה בנקדה, שהיו מציבים אותה על המלה או תחתיה ואחרי כן גם בתוך האות. במרוצת הזמן המציאו שני ציונים קמץ ופתח לסמן את גופי התנועות. בציון קמץ היו מסמנים את הקמץ ואת הצירה ובציון פתח את הפתח ואת הסגל ולהבדיל ביניהם קראו לקמץ – קמץ גדול ולצירה – קמץ קטן, לפתח – פתח גדול ולסגל – פתח קטן. אחרי כן המצאו מעט מעט ציונים לכל הווקאלים, לחספים ולשוואים¹ עד שהיה לנקוד ווקאלי מְשַׁלם ומשְׁכָּלל.

היהודים היו נפוצים או בהרבה ארצות ומדינות. בכל המקומות שהיו שם קהלות של יהודים היו בתי-ספר ללמוד הקריאה והמלמדים היו עושים סמנים לתנועות. יש לשער כי הנקוד הדיאקריטי המצא בא"י עוד בזמן שהיה שם מרכז היהדות והוא נתפשט בכל תפוצות ישראל. אבל הוא לא הספיק והחלו להמציא ציונים לכל התנועות. הציונים לא היו שווים בכל מקום, כמו שלא היו שווים המבטאים, ונוצרו נקודים שונים, שאינם דומים זה לזה בציוניהם, בשיטותיהם ובאפני שמושם. באותו הזמן שנוצר נקוד במקום אחד על יסוד הנקוד הדיאקריטי שהיה נוהג שם בהתאם למבטאם ולטעמם, נוצרו במקומות אחרים נקודים אחרים, גם כן על יסוד הנקוד הדיאקריטי, לפי מבטאיהם וטעמיהם הם. אבל היו מקומות שלא נוצר אצלם נקוד מִיָּחַד אלא נטלוהו ממקום אחר וכשהנקוד ההוא לא היה מתאים למבטאם תקנוהו וסגלוהו לו; למשל: הנקוד הנהוג, המקבל עכשו בכל העולם, אינו מתאים למבטא הבבלי והספרדי, כמו שנבאר להלן, והם קבלו את הנקוד ותקנוהו וסגלוהו למבטאם ואת מבטאם לא שנו. הנקוד הנהוג מתאים למבטא שהיה שורר בתקופת התלמוד בא"י. הילכך קרוב לודאי שנעשה בא"י. והעליה מבבל לא"י ומא"י לבבל היתה אז מצויה. לפיכך קבלו יהודי בבל את ציוני הנקוד הזה תכף לאחר שנוצרו והשתמשו בהם לפי מבטאם. כן קבלו את הנקוד הזה גם בארצות אחרות, אם גם לא היה מתאים למבטאם, אבל תקנוהו וסגלוהו לו.

וכמו שקרה לנקוד הנהוג, שקבלוהו במקומות שאין מבטאם מתאים לו, קרה גם לנקודים האחרים. גם הם נתקבלו על ידי יהודים שמבטאיהם אינם מתאימים להם, אבל תקנום וסגלום למבטאיהם.

¹ פרטי כל הדברים האלה מְרָצִים בספרי „תורת הלשון בהתפתחותה" § 12, ב'–ט'.

ב

מכל הנקודים שנוצרו בתקופה ההיא ידועים לנו כעת שלשה: (א) הנקוד הנהוג; (ב) הנקוד האשורי, שבלי יסוד נכון קוראים לו נקוד בבלי; (ג) ונקוד שקוראים לו, גם כן בלי יסוד נכון, נקוד ארץ-ישראלי. ולפי מחזור ויטרי (הוצאת הורביץ, תרמ"ט, עמ' 462) משמע, כי בטבריה היה נוהג נקוד מיוחד, שונה משלנו, אבל עדין לא נמצא. ולא רחוקה ההשערה, כי היו עוד נקודים שונים ואבדו ונשכחו, כי הכל קבלו את הנקוד הנהוג.

בכל שלשת הנקודים נמצאים נוסחות שונים. הסבה לזה היא על פי רב, שבכל נקוד השתמשו בעלי מבטאים שונים, כאמור למעלה, שיש ששנום קצת כדי לסגלם למבטאם; למשל: יש כתבי יד בנקוד הנהוג, שאינם מבדילים בין קמץ לפתח ובין צירה לסגל¹. ויש כתבי יד שלא קבלו את ציוני החטפים ובמקומם באים ציוני התנועות פתח, סגל וקמץ². הטעם הוא בודאי מפני שבעלי כתב היד הראשון לא הבדילו במבטאם בין קמץ לפתח, שהיו מבטאים את שניהם a, ובין צירה לסגל, שהיו מבטאים את שניהם e, בלי שום הבדל ביניהם. ובעלי כתב היד האחרון היו מבטאים את החטפים כתנועות פשוטות. בעלי כתבי היד האלה קבלו את הנקוד הנהוג וסגלוהו למבטאם. כן גם הסימנים, שהיו משתמשים עד התקופה האחרונה בנקוד האשורי, המתאים למבטאם, וזה לפני זמן לא רב קבלו את הנקוד הנהוג וסגלוהו למבטאם; למשל: אין להם a, והם קוראים את הפתח ואת הסגל ä, ואת החטפים הם קוראים כתנועות פשוטות. ועוד שנויים שונים³.

יש כתבי יד בנקוד האשורי, שבהם ציון אחד לקמץ המרחב ולקמץ הפשוט ויש כתבי יד בנקוד הזה שלהם ציון אחד לקמץ הפשוט ולחולם. בודאי מפני שבעלי כתבי היד הראשונים היו מבטאים את הקמץ o כמו התמינים, ובעלי כתבי היד השניים היו מבטאים את הקמץ המרחב a ואת החולם ואת הקמץ הפשוט — o כמו הספרדים.

גם בנקוד הנקרא ארץ-ישראלי יש נוסחות שונים. בכתב יד אחד, שמצא נייבואר, דומה ציון הקמץ הפשוט לשל הקמץ המרחב. מזה יש ללמד, כי בעליו היו מבטאים את הקמץ—o. אבל בכתב היד שמצא לויאס ציון הקמץ הפשוט דומה לשל החולם, בודאי מפני שבעלי כתב היד הזה היו מבטאים את הקמץ המרחב—a ואת הקמץ הפשוט ואת החולם—o.

¹ ע' Gesenius-Bergsträsser, Hebr. Grammatik I Teil § 8, g.

² ע' אידלון, במאמרו "ההברה העברית", ב"השלח", כרך כ"ה, עמ' 37.

³ ע' ש. פנסקי, בסבוא לנקוד האשורי, בחלק האשכנזי, עמ' XX בהערה.

אכן יש גם מקצת מכתבי היד שהנקוד בהם בלתי עקיבי ומשבש ועל פיו קשה לעמד על מבטא בעלי כתבי היד האלה.

על פי הדברים האלה תולדות הנקודים ברורות ומובנות וגם שנויי הנוסחות שבהם מתבארים היטב. אך החוקרים לא הלכו בחקירותיהם בשיטה הפשוטה הזאת. הם שמו להם יסוד מוסד, כי אחרי שנמצאים בנקודים האשורי וארץ-הישראלי גם כתבי יד, שבהם ציון הקמץ הפשוט אינו דומה לשל הקמץ המרחב יש להוציא משפט, כי כל אלה שהשתמשו בנקודים הללו היו מבטאים את הקמץ המרחב a, ואם נמצאים כתבי יד בנקודים ההם, שבהם ציון אחד לקמץ הפשוט ולקמץ המרחב, מוכיחים הם בפפוליס שונים, כי הנקודים האלה הם «מאחרים», שעמדו תחת ההשפעה של הנקוד הטברני, והוא נקוד מטעה, ואין להביא מהם ראיה על המבטא של הקמץ הגדול בפי בעלי המסורה הבבליים¹. לפי האמור, כי בכל שלשת הנקודים השתמשו גם בעלי מבטא אשכנזי וגם בעלי מבטא בבלי-ספרדי וכל אחד היה מבטא את ציוני התנועות לפי מבטאו הוא, אין למשפט האמור שום יסוד נכון. ונפלאה חות דעתם של החוקרים האלה על כתבי היד של התימנים, המנקדים בנקוד אשורי, שאי אפשר להכחיש, שהם מבטאים את הקמץ o: «הנקוד התימני» אומר ברגסטריסר², «הוא העתקה מלאכותית של הנקוד הטברני (הנוהג) בציוני הנקוד הבבלי (האשורי)» אף על פי שהמבטא התימני מתאים בדיוק לנקוד האשורי ולנקוד הנוהג אינו מתאים כלל, כאמור למעלה.

נראה בדבריהם כעין שאיפה להוכיח, כי המבטא הנכון הוא הספרדי, המבטא את הקמץ a, והמבטא האשכנזי o הוא משבש. ועל כן מתאמצים הם להוכיח כי מבטא הקמץ בשאר הנקודים הוא רק a. התעקשותם של החוקרים האלה, הסוברים, כי המבטא הנכון של הקמץ הוא a, מובנה לנו. אבל מר סגל, המודה, כי מבטא o של הקמץ המרחב הוא מארץ-ישראל והתפתחותו מצד חקי הקול היא נכונה, כיצד הוא יכול לקבל את דעת החוקרים, כי כתבי היד בנקוד האשורי שבהם ציון אחד לשני הקמצים מטעים? גם יחסו של מר סגל לנקוד ארץ-הישראלי משונה, הוא מודה «שלא הגו את הקמץ הגדול כמו פתח» ובכל זאת מחליט הוא «כי לא הגו את הקמץ הגדול כמו הקמץ הקטן» מפני שבכתב יד של לויאס מסמן הקמץ הפשוט בציון החולם. בלי שים לב שבכתב יד של גייבואר מסמן הקמץ הפשוט בציון הקמץ המרחב.

¹ מ. צ. סגל ב, «לשוננו», כרך א', עמ' 37, דעתו של Kahle, Masoreten des Ostens עמ' 159.

² בספר דקדוקו הגיל, ת"א § 8, m.

באופן כזה בלבלו החוקרים את שאלת תולדות הנקודים וסכסוכה, ודבריהם מְקֻשִּׁים ומְפֻרְכִּים. השאלה הזאת חשובה מאד לברור שאלת הווקאליסם העברי בכלל, למשל: ההחלטה, כי מבטא \circ של הקמץ מוצאו מא"י, שגם מר סגל מודה בה, מחזקת ומאשרת בהוכחתנו, כי גם הנקודים האשוריים וארץ-הישראלי נוסדו לכתחלה על המבטא שבטואו של הקמץ היה \circ .

ג

כדי להוכיח ולאשר את הנחותי, שהרצו למעלה על דבר תולדות הנקודים, עלי להוסיף לחקר ולברר את שמות הנקודים האלה ועל פי איזה מבטא נעשו¹.

אכן קדם שאגש לברור שמות הנקודים אדון על הסברה, המקבלת על ידי רב החוקרים, כי את הנקוד המציאו בעלי המסורה. הסברה הזאת אינה נכונה. בעלי המסורה לא עשו שום נקוד ולא הם המציאו את ציוני התנועות. הנקוד נעשה, כמראה למעלה, על ידי המלמדים להקלת למוד הקריאה, ואולי היו בין ממציאי ציוני התנועות גם בעלי הקריאה, הקוראים את התורה בצבור. העבודה הזאת לא נעשתה על ידי אספת מלמדים בהשתתפות בעלי קריאה בכונה תחלה לעשות ווקאליסציה אלא יחידים מהם המציאו ציוני תנועות מעט מעט. הנבונים ובעלי הכשרון שביניהם תקנום והיטיבום. וכשנתקבלו והיו משתמשים בהם היו בעלי המסורה רושמים על פיהם את הערותיהם המפרתיות². את זה אנו לומדים מרשימות בעלי המסורה³.

ולפיכך יש מסורות מיוחדות לכל נקוד, כי בעלי המסורה שבכל מקום עשו את רשימותיהם על פי הקריאה והנקוד שהיו נוהגים במקומותיהם. כי פעלתם היתה רק לרשם את אופני הקריאה המיוחדים של כה"ק, את התנועות שאינן כפי הרגיל, את המלים, את התנועות ואת הנגינות היוצאות מן הכלל וכדומה.

ומפני שהנקודים נעשו באופן כזה, אינה נכונה סברתם של חוקרים רבים, כי הנקוד ארץ-הישראלי או הנקוד האשורי קדם לנקוד הנהוג והאחרון לקח מהראשונים אי אלו יסודות. אלמלי ידעו ממציאי הנקוד הנהוג איזה נקוד אחר היו מקבלים אותו ולא היו עושים נקוד חדש. כפי האמור למעלה וכמו שנבאר עוד להלן, היו מקבלים נקוד גם כשלא היה מתאים למבטאם. הנכון

¹ ע"י בחלק I של המאמר הזה בראש פרק ג', בהערה מלמטה.

² ע"י בספרי הנ"ל § 12, ז'.

³ שם, § 12, ב'—ו'.

הוא, כי הנקודים נעשו בזמן אחד במקומות שונים על יסוד הנקוד הדיאקריטי ומפני זה נעשו רב הציונים מנקדות¹.

לנקוד הנהוג קוראים החוקרים, בתוכם גם מר סגל במאמרו הנ"ל, בשם נקוד טברני, כאלו נעשה בטבריה והיה נוהג שם. לא נכון הדבר הזה². ואלה הן הראיות: (א) לפי בן אשר, שהיה בטבריה, היו מדגישים את הר' ³ ולפי הנקוד הנהוג אין הר' מכשרת לדגוש כלל; (ב) לפי הראב"ע היו יהודי טבריה מבטאים את הקמץ oa, שונה מהקמץ הפשוט שמבטאו o ולפי הנקוד הנהוג ציון אחד לשני הקמצים, משמע שמבטא שניהם o; (ג) במחזור ויטרי, שמחברו היה ר' שמחה מתלמידי רש"י, שאין שום ספק שהיה בימיו הנקוד הנהוג, נאמר: «אין נקוד טבריה דומה לנקוד שלנו וכו'»⁴.

הנה ראיות חותכות, כי הנקוד הנהוג אינו טברני ואין לקרא לו נקוד טברני.

באיוה מקום נעשה הנקוד הנהוג לא ידוע. מבטא הקמץ שלו היה o, כי ציונו משמש גם לקמץ פשוט. על פי זה יש לשער, כאמור למעלה, שמוצאו מארץ-ישראל או מסוריה המערבית, שהיה נוהג שם המבטא הזה. וקראתי לו בשם הנקוד הנהוג, כי הוא דחה את כל הנקודים ונוהג עכשו לבדו בכל העולם.

ד

הוכחתי בספרי הנ"ל (§ 12, כ"ד), כי הנקוד הנהוג נעשה על פי מבטא הדומה למבטא האשכנזי והוא אינו מתאים למבטאים הבבלי והספרדי. מבקרי ספרי לא השיבו על הוכחותי. להפך, הפרופ' ש. קרויס בבקרתו ב«העולם» משר' 1926, גליון כ', עמ' 380, הערה 3, מאשרן אלא הוא חושב, כי הראיה החשובה ביותר היא סמון שני הקמצים בציון אחד. אבל רבים לא קבלו את הנחתי זאת. פתרון השאלה הזאת יפיץ אור גם על תולדות שאר שני הנקודים. לפיכך נשוב לברר את השאלה ביתר באור.

(א) סמון שני הקמצים בציון אחד לבדו מספיק כמעט להוכיח, כי הנקוד הנהוג המצא על ידי מדברים במבטא הדומה לאשכנזי, כי אין לשער, שהמבטאים את הקמץ המרחב a יסמנו באותו הציון את הקמץ

¹ עי' בספרי הנ"ל § 12, מ', ל"א.

² עי' שם § 12, כ"ב, כ"ג.

³ עי' בדרוקי המעטים.

⁴ עי' במחזור ויטרי, הוצאת הורוויץ, תרמ"ט, עמ' 162.

הפשוט שמבטאו o^1 ; ב) לאלה שמבטאים את הקמץ כמו a ארוך לא היה צרך להמציא ציון מיוחד לפתח, כמו שלא המציאו ציונים מיוחדים ל- u i e הארכים, כי ציוני התנועות סמנו רק את איכות הווקאלים ולא את כמותם; ג) אם נאמר, שהקמץ מסמן a ארוך הרי ה- a הבא בהפסק הוא בודאי a ארוך ואנחנו נמצא לרב פתח בהפסק: וַיִּלֶךְ (בראש' כ"ד, ס"א), תוֹתֵר (שם מ"ט, ד'), וַיִּגֶשׁ (שופט' ו', י"ט), בִּקְשָׁתִי (נחמיה ה', י"ח) וכדומה. יתר על כן בפרקים הארמיים שבכה"ק אין הפתח משתנה עפ"ר לקמץ בהפסק: הַיּוֹדֵעַ (דניאל ב', כ"ה), לְמַמְרָא (עזרא ה', י"א), עֲבָדוּ (שם י"ג), וַיִּדְהֶב (שם ז', ט"ו) וכדומה. בכל אלה הרי הפתח ארוך ולפי המבטא הבבלי והספרדי היה צריך לבוא במקומו קמץ. ד) בכתבי היד העתיקים באה לרב במקום השוא הנע תנועה חטופה מעין התנועה הבאה אחריו, כי כך היו מבטאים את השוא הנע, והנה לפני קמץ בא במקום השוא הנע חטף קמץ: קָהָת (במדבר ג', י"ט), וַיִּנְרָעָה (שם ה', כ"ח), וַסָּאָה (מ"ב ז', י"ח), וַצִּעֲקִי (ירמ' כ"ב, כ') וכדומה הרבה. מזה נראה ברור, כי מבטא הקמץ o , כי אלו היה a היה בא לפניו חטף פתח; ה) שמו קמץ מתאים לו רק כשבטאו o על שם קמיצת השפתים בבטואו, כמו שקראו הארמים המערביים לווקאל o שלהם וְקָפָא מהטעם הזה. ויש גם בעלי מסורה הקוראים לקמץ זקף² מאותו הטעם. אלו היה מבטאו של הקמץ a הרי אין פה קמיצת שפתים אלא פתיחת הפה ולו מתאים השם פתח; ו) כי מבטא הקמץ שונה מהפתח באיכות ולא בכמות נלמד גם מזה, שלפני פתח באות גרונית יכול לבוא פתח: הָחִי, הָחִיל, הַחֲפָרָה ולפני קמץ הוא משתנה לסגל: הָחִי, הָחִיל, הָהָרִים; ז) במסורה הקדמונית מסמנים בציון אחד את הקמץ ואת הצירה, ונקרא הקמץ קמץ גדול והצירה – קמץ קטן ואת הפתח ואת הסגל גם כן בציון אחד, ונקרא הפתח פתח גדול והסגל – פתח קטן. אלו היה מבטא הקמץ a היו מסמנים את הקמץ והפתח בציון אחד ואת הצירה והסגל בציון אחד; ח) הזקפא של הארמים המערביים, שבטואו o מסמנת בתנך בקמץ ולהפך הִדְפָּתָנְגִים au , aj המסמנים בארמית בתנועות מרכבות: אֹלֶד, גְּלִיתָ מסומנים בעברית בחולם וצירה: אֹלֶד, גְּלִית. מזה נראה, כי בעלי הנקוד הנהוג, היו מבטאים את החולם au ואת הצירה aj ולא כמבטא הספרדים o , e ; ט) בעברית בא בהברה גנינית קמץ: בָּה,

¹ כן אשר היה מבטא את הקמץ הקרוב o („בפה היא קבוצה“ ע"י דרדקי הטעמים, עמ' 13) וכשהוא מביא משלים על השתנות חולם לקמץ אינו מבדיל בין קמץ קרוב לחטף קמץ: חָשׁ – הָרָשִׁים, עָפָר – עֲפָרִים, יוֹם – יָמִים (שם עמ' 36).

² ע"י בספרי הגיל § 16, י"ג.

³ ע"י פנסקר, במבוא לנקוד האשכנזי, עמ' XXXVIII.

לָהּ, בָּנוּ, לָנוּ, אבל בארמ' נשאר הפתח: בָּהּ, לָהּ, לָנוּ וכדומה. כמות המבטא במלים האלה אחת היא, אלא ההבדל באיכות: בעברית נשתנתה ובארמית לא נשתנתה; י) ההתרחבות נוהגת בעקר בתנועות: פתח לקמץ, חירק לצירה וקבוץ לחולם. כמו שההתרחבות בחירק ובקבוץ היא באיכות ולא בכמות כך צריך להיות בודאי גם בפתח; י"א) השמות הכנעניים מסתימים בכה"ק בסיום -ת: גִּלְתִּי, אֶחָזִי, אֵילִת, צִרְפַּת וכדומה, אבל השמות העבריים שהיו מסתימים ב-ת נתקצרו על פי רב לֶה ואלה שלא נתקצרו נשתנה בהם הפתח לקמץ: אֶפְרָת, עֵנָת, מִכְמֶתָה, עֵינָת, גם כאן ההבדל יכול להיות רק באיכות שבעברית חלה השתנות ובכנענית לא חלה. אחרי כל האמור הננו רואים ברור, כי ממציאי הנקוד הנהוג היו בעלי מבטא הדומה לשל האשכנזים. והבבלים והספרדים קבלו את הנקוד הזה מהם ותקנוהו וסגלוהו למבטאם בלי לשנות את מבטאיהם הם.

ה

עכשו נשוב אל הנקוד האשורי. הכל קוראים לו כעת נקוד בבלי, גם מר סגל במאמרו הנ"ל, כי פנסקר ועוד חוקרים שונים החליטו, כי הנקוד הזה הֵמְצָא בבבל והיה נוהג שם. אני בספרי הנ"ל (§ 12, כ"ח) הוכחתי, כי הנקוד הזה לא יכול להֵמְצָא בבבל ומעולם לא היה נוהג שם. הטעם שבשבילי שנה פנסקר את השם נקוד אשורי לנקוד בבלי הוא מפני שכתבי יד המנקדים בו קרובים לנוסח המדנחאי, שהיה נוהג בבבל. אבל הראיה הזאת אינה מוכחת כלום. מלבד שאין שום הכרח לאמר, שהנוסח המדנחאי היה נוהג רק בבבל, כי יכול להיות נוהג גם במדינה אחרת, כמו שהנקוד הזה יכול להיות נוהג גם במדינות אחרות, כמו שנבאר להלן, הנה מחלופי המקרא שמביא פנסקר בספרו הנ"ל (עמ' 12 ולהלן) נראה כי נוסח הנקוד האשורי דומה לשל המדנחאי רק במקומות ידועים, אבל גם יש שהוא דומה לנוסח המערבי ועל פי רב הוא שונה משניהם כמו שנבאר להלן. אלה ההוכחות שהנקוד האשורי לא יכל להֵמְצָא בבבל ולא היה נוהג שם מעולם: א) המבטא הבבלי נשתמר היטב ונושא עליו סמנים של מקוריות, והוא אינו מתאים כלל לציוני הנקוד האשורי. הפתח מבטא בו a פשוט והסגל ā. בה בעת שבנקוד האשורי אין פתח כלל, הוא נטמע בסגל ā; ב) הקריאה לפי הנקוד האשורי שונה הרבה מהקריאה הבבלית: במקום סגל בא לרב בנקוד האשורי חירק: עֶקְרוֹן, אֶל, פֶּן, וְיִחְזַק וכדומה, בנקוד האשורי: עֶקְרוֹן, אֶל, פֶּן, וְיִחְזַק. אלו היה מבטא הבבלים לפי ציוני הנקוד האשורי היו

מנקדים את כתיבתם כמו בנקוד הזה, כמו שנקדו את ספריהם בנוסח המדנחאי. וסגל תמורת החירק אין בחלופי המקרא שבין המערבאי והמדנחאי; ג) אלו היה לבבלים מקדם המבטא של הנקוד האשורי, היה נשאר אצלם גם אחרי קבלם את הנקוד הנהוג. הרי בהשתמשם בנקוד הנהוג לא קבלו את מבטא, כאמור, והיה צריך מבטאם להיות מתאים בדיוק לנקוד האשורי, כמו שהוא אצל התימנים; ד) אם נאמר, כי הבבלים החליפו את נקודם הקודם בנקוד הנהוג, היה החלוף הזה יכול להיות לא מאחר מבראשית המאה השביעית לאחר תרבן הבית השני, כי בסוף המאה הזאת נפרדו הקראים מעל הרבנים בבבל. אלו היה נוהג שם אז הנקוד האשורי לא היו הקראים עוזבים אותו ומקבלים נקוד אחר רבני, שאינו מתאים למבטאם. להפך, אלו המציאו הקראים את הנקוד הנהוג, לא היו הרבניים מבבל עוזבים את הנקוד שלהם המתאים למבטאם ומקבלים נקוד קראי בלתי מתאים למבטאם. אף גם זאת, מבטא הקראים מבבל היה דומה בודאי למבטא שאר יהודי בבל. ואם נאמר, כי הם המציאו את הנקוד הנהוג, הרי היו צריכים לעשותו לפי מבטאם. והמבטא לפי הנקוד הנהוג אינו מתאים לא למבטא האשורי ולא למבטאם הם; ה) כשברור לנו, כי בראשית המאה השביעית לאחר החרבן היה שורר בבבל הנקוד הנהוג, אין שום יסוד לאמר, כי הנקוד האשורי געשה שם. על כל פנים אותם כתבי היד בנקוד האשורי שהגיעו אלינו אינם מבבל, כי ספר הנביאים האחרונים הקרימי הוא משנת 916 למספר הנוצרים ושאר כתבי היד הם עוד מאחרים יותר. ובכן היו משתמשים בהם בארצות אחרות מחוץ לבבל. ובזה מופרכות הוכחותיהם של החוקרים על מוצאו של הנקוד הזה מבבל, שנוסדו על זה שנוסחם של כתבי היד האלה הוא בבלי, הרי גם בארצות אחרות היה נוהג הנוסח הזה? ¹; ו) המדקדקים הראשונים, שדבריהם הגיעו אלינו הם רבים מבבל: ר' סעדיה גאון, שבימיו נכתב הספר הקרימי, ר' אדונים בן תמים ועוד. ועל ספריהם נוסד הדקדוק המקבל אצלנו, הבנוי כלו על הנקוד הנהוג. אלו היה נוהג בבבל הנקוד האשורי היה בנוי הדקדוק עליו, והיו לו פנים אחרות לגמרי. דונש בן לברט, שהיה תלמידו של ר' סעדיה, חושב את מספר התנועות לשבע לפי הנקוד הנהוג ולא לשש לפי הנקוד האשורי. הראב"ע שיסד

¹ דעתו של Kahle בספרו Masoreten des Ostons על נקוד כתבי היד הקרימיים נכונה רק בנוגע לציונים מהנקוד הנהוג שנמצאים בהם. אבל דברי מר סגל (בסמרו ב, לשוננו, עמ' 37), כי אין להביא ראיה מכתבי היד האלה, והוא קורא לנקודם קמעה, אינם נכונים כלל. ציון שני הקמעים בכתבי היד האלה הוא בשיטה קבועה ועקיבית ואין ספק, כי כך היתה הקריאה המקבלה של בעלי כתבי היד האלה: שני הקמעים O. אלו היו קשפים מהנקוד הנהוג, היו מנהיגים אצלם את הפתח הפשוט ואת הסגלים במקום התיורים כאמור למעלה.

את שיטת הדקדוק שלו על ספרי הדקדוק שקדמו לו, ערך את כללי הדקדוק על פי הנקוד הנהוג ואינו מזכיר אף ברמז קל את הנקוד האשורי. מדקדק חריף כהראב"ע היה יכול ללמד הרבה מהנקוד הזה אלו ידע אותו¹; (ז) לא נכונה ההחלטה, כי הנקוד בכתבי היד בנקוד האשורי, שבהם ציון אחד לשני הקמצים הוא מאָחר ומטעה. מובן מאוחר ומטעה כאן יכול להיות רק, כי הנקוד לא היה לפי קריאת בעלי כתבי היד, כלומר, האחרונים היו מבטאים את הקמץ המרחב a ואת הקמץ הפשוט o ורק הכותב המעתיק רשם את שני הקמצים בציון אחד בהשפעת הנקוד הנהוג. וזה הלא לא נכון כלל.

על אמתות הציון הזה מעיד מבטאם של התימנים שהם מבטאים את הקמץ o. ואין לאמר כי הבטוא הזה של הקמץ בא להם בהשפעת הנקוד הנהוג. כי מלבד שהוכח, כי אלה שקבלו נקוד בלתי מתאים למבטאם לא שנו את מבטאם אלא סגלו את הנקוד לאחרון, הנה רואים אנו, שבתנועות אחרות מבטאם שונה משל הנקוד הנהוג ואם קבלו את מבטא הקמץ שלו מדוע לא קבלו את מבטא הפתח a? יתר על כן מבטא הקמץ הלא היה להם ומבטא הפתח חסר להם לגמרי, ובכן אם מצאו, כי מבטא הנקוד הנהוג נכון יותר, הלא היו צריכים לקבל קודם כל את מבטא הפתח a. ומדוע החליפו רק את בטואו של הקמץ ונשארו בלי ווקאל a לגמרי? יתר על כן בעל "הוראת הקורא", שהיה תימני וחי בתקופה קדמונית, אומר: «קמצה – היא קמצת הפה» כלומר קמיצת השפתים כמו בבטוא o. מזה נראה, שהתימנים בטאו את הקמץ o. ובכן ציון הקמצים בכתבי היד התימנים הוא נכון ועצמי.

על פי האמור אין שום יסוד לאמר כי ציון הקמצים בכתבי היד הקרימיים הוא מוטעה. יתר על כן משלשת הנוסחות הבאים בנקוד הזה בשנים מהם ציון אחד לשני הקמצים ורק בנוסח אחד מסומן הקמץ הפשוט בציון החולם. הרי זה ראיה, כי רב המשתמשים בכתבי היד האלה היו מבטאים את הקמץ o. ועוד ראיה חשובה, כי מבטא הקמץ o בכתבי היד

¹ לפי זה אינם נכונים דברי קאהלי (MdO עמ' 179), כי עד המאה התשיעית למספר הנצ' היה גוהג בבל הנקוד האשורי ורק במאה התשיעית, כשהתחילו הישיבות, שהיו שם, לרדת החל הנקוד הסברני להתגבר עליו ולדהותו. מלבד המוכח למעלה, שבחלוף ציוני הנקוד לא החליפו מעולם את מבטאם, הנה אין לשער שבשביל ירירת הישיבות ירדה הנקוד הנהוג את הנקוד האשורי. מכתבי היד הקרימיים שהם מן המאה העשירית, רואים אנו שבמאה הזאת היו משתמשים עוד בנקוד האשורי. ובכן היו קהלות שלא נדחה בהן ומפני מה ירדה דוקא במקומות שהיו שם הישיבות? הדין נותן את ההפך. במקומות שהיו שם ישיבות היו היהודים יותר בעלי הכרה ואצלם נשמרו המנהגים והנמוסים יותר מאצל אחרים. על כל פנים אי אפשר שר' סעדיה גאון, שנולד בסוף המאה התשיעית, לא היה יודע כלום על דבר הנקוד האשורי ויסר את הדקדוק על הנקוד הנהוג בלי הזכיר את הנקוד האשורי ובלי התחשב עמו.

הקרימיים היה עצמי, כי בדחיק משתנה הקמץ הזה לקמץ חטוף¹, ואלו היה מבטאו a אך היה משתנה בדחיק לפתח.

מכל האמור נתברר לנו, כי הנקוד האשורי לא היה נוהג מעולם בבבל ומכל שכן שלא הומצא שם, ואין השם נקוד בבלי מתאים לו כלל וכלל.

מקום המצאתו אינו ידוע. אף על פי שיהודי תימן היו משתמשים בו עד התקופה האחרונה והוא מתאים למבטאם, אין ראיות חותכות כי הם המציאוהו. כתבי היד הקרימיים הם לפי המבטא התימני. רק יש בהם הוספות מהנקוד הנהוג. גם הנקודה בתוך האות להוראת הדגש יש לשער כי היא הוספה מאוחרת, כי אחרי שמבטא הדגוש מסומן על ידי קו על ציון התנועה אין צורך בדגש. אבל היו בין המשתמשים בנקוד הזה גם כאלה, שהיו מבטאים את הקמץ המרחב a ואת החולם o, ובכתבי היד של אלה היה מסומן הקמץ הפשוט בציון החולם.

בשם נקוד אשורי קרא לו בראשונה שד"ל (בהליכות קדם, עמ' 42), מפני שמצא רשימה בסוף כתב יד של חומש עם תרגום הנמצא בפרמא: «תרגום זה נעתק מספר אשר הובא מארץ בבל והיה מנוקד למעלה בנקוד ארץ אשור». על איזו ארץ כִּן בעל הרשימה בחומש אין ידוע. יש לשער שהיא מדינה בארץ אשור, או כונתו על ארץ סוריה, שהיו קוראים לפעמים אשור. אף על פי שאין ידוע מקום המצאתו, אין לשנות את שמו «נקוד אשורי», אחרי שאיננו יודעים לקרא לו בשם יותר מתאים לו.

ו

הנקוד ארץ-הישראלי נודע לנו על פי כתבי יד, שנמצאו בשנת 1894 למספר הנוצ', שהם מנוקדים בו. באיזה מקום היה נוהג לא ידוע. הוא הגיע אלינו בשני נוסחות עקריים; נוסח אחד על ידי א. נייבויאר, שבו ציון אחד לשני הקמצים, והשני על ידי ק. לֵוִיאס, שבו מסומן הקמץ הפשוט בציון החולם. בעלי הנוסח הראשון היו מבטאים את הקמץ o ובעלי הנוסח השני היו מבטאים a ואת החולם o. קוראים לו נקוד ארץ-ישראלי, מפני שנאמר במחזור ויטרי, כי היה נקוד ארץ-ישראלי. אף על פי שאין שום ראיות כי המחזור כיון לנקוד הזה, אבל בזמן שנמצא חשבו כי הוא הנקוד ארץ-הישראלי הנזכר שם. ומכיון שאין לנו שם אחר מתאים לו יותר, ואין גם הוכחות שאינו הנקוד ההוא, צריך להשאיר לו את השם הזה.

¹ ע"י פנסקר במבוא לנקוד האשורי, עמ' 112, 10.

הערה. ה. סגל (במאמר הנ"ל) מקבל כהלכה פסוקה, כי בנקוד ארץ-הישראלי, אף על פי «שלא הגו את הקמץ הגדול כמו הפתח» לא היה בכל זאת מבטא הקמץ הפשוט דומה לשל הקמץ המרחב, מפני שבכתבי היד של לויאס ציון הקמץ הפשוט הוא אותו של החולם. הרי זה בלבול המובנים. בנקוד ארץ-הישראלי הוא כמו בנקוד הנהוג. יש שמבטאים את הקמץ \circ ויש שמבטאים אותו a. בעלי כתב היד של נייבויאר היו מבטאים אותו \circ ובנקודו ציון אחד לו ולקמץ הפשוט. אבל בעלי כתב היד של לויאס היו מבטאים את הקמץ a ואת החולם \circ , על כן מסומן בו הקמץ הפשוט בציון החולם. ובוזה מפרכות כל הנחות החוקרים הלומדים מציוני נוסח אחד על השני. מכל האמור הוכחנו, כי בעלי המבטא השונים, שקבלו נקוד שאינו מתאים למבטאם לא שנו בשבילו את מבטאם אלא סגלו אותו לאחרון.

לשמות צמחי ארץ-ישראל

א

משפחת הלופים¹ Araceae

ציור א'. עקרי הלוף (אוריגניל)

בין הצמחים המרובים ממשפחת הלופים, המונים כאלף מין והצומחים לרב בארצות הטרופיות, ישנם גם מינים אחדים הגדלים בארץ ישראל. נפגשים הם בתור צמחי בר או צמחי תרבות, בשדות בעל או בשדות שלחין וגם בשניהם יחד.

שמותיהם אינם נזכרים במקרא, אך בספרות המשנה והתלמוד נודעים הם בכנוריהם: „לוף“, „לוף השוטה“; „דנדנה“; „צמִיָא“ („צמיעה“); „פולֶס“, „קולֶס“; ובלי כל שנוי במבטא נשתמרו השמות האלה בפי הפלחים, תושבי הארץ.

¹ משפחה זו שייכת למחלקת חד-פסיגיים Monocotyledoneae, כי צמחיה נובטים רק בפסיג אחד. הנם רב שנתיים — חסיות (א' לעיל), לאמור נרדמים בתוך האדמה, בתקופת הסנוחה. לרב הנם בעלי עקרים בצורת פקעת או קנה זוחל, ויש גם מינים בצורת שיחים או ספספים. העלים יוצאים ישר מן העקר, בעלי פטוטות ארוכות ולטרפיהם צורת לב, חץ וְשֶׁלַח. הפרחים הנם חד-ביתיים וחד-מיניים, ערוכים יחד על גבעול שצורתו כעין קדוך. התפרחת עטופה ביסודה במעטה מיוחד המלפף אותה ומגן עליה בפני שנוי האויר. מכאן השם „לוף“ בעברית וגם בערבית (ציור א').

הפרי הנו לרב — ענבה.

משפחת הלופים נחלקת לבנות משפחה. באי נפגשים צמחים השייכים לארבע בנות

המשפחה:

צמחי הלוף הנם גם בימינו מאכל חביב להמונים הערבים ולעברים בני העדות המזרחיות ולפי מה שמדובר עליהם במשנה ובתלמוד, יכולים להוכח, עד כמה חשוב היה המקום שתפסו בתור ירקות בכלכלת הבית גם אצל העברי הקדמון.

א. אלו הן מיני חרסיות (חסיות): הלוף והשום והבצלים והקפלוטות, ר' יהודה אומר, אין לך מיני חרסיות אלא קפלוט (תוספתא תרומות ט', ג').
ב. וכל הטמונים בארץ כגון הלוף והשום והבצלים ר' יהודה אומר אין להם שכחה, וחכמים אומרים יש להם שכחה (ירושלמי פאה, הלכה ז'; פאה, פרק ו', י').

ג. לולבי וזרדין ושל עדל ועלי לוף שוטה אין מטמאין טומאת אוכלין עד שימתיקו, למה שהן מרין, ותורמסין לאו אינון מרין וכולי? (ירושלמי שביעית, פרק שביעי.)

ד. מרביצין שדה בערב שביעית, כדי שתעלה ירקות בשביעית ולא עוד אלא אפילו בשביעית מרביצין אותה כדי שתעלה ירקות למוצאי שביעית. בצלים שנכנסו מערב שביעית לשביעית, מרביצין אותן כדי שיהו נוחין ליעקר: הלוף שעלה תמרות בשביעית אין נוטלין ממנו מפני מראית העין (תוספתא שביעית ב').

Aroideae	(I) הלוף
Colocasioideae	(II) הקולקס
Monsteroideae	(III) מונסטרה
Philodendroideae	(IV) הפלה

בת-כשפתה "הלוף" Aroideae

בת משפחה זו מונה בארץ ארבעה סוגים:

- (1) הלוף — Arum : (2) הַצִּמְצִימָה — Helicophyllum : (3) הַלִּיפֶן — Arisarum : (4) הַלִּיפִים — Biarum.

לכל ארבעת הסוגים ישנם בארץ מינים הגדלים בר. להם עקרים בצורת פקעת. עורקי העלים מְגִדְּרִים כרשת, לאמר אינם מקבילים לעורק האמצעי של העלה, אלא מפזרים כעין נוצה. העלים הנם רוויי מיץ ותאיהם שמתחת לעורם העליון מכילים גבישים של חמצת שידן חֲמֻצֶת, בצורת חטים, המעוררים דלקת בעור הרירי בפי האדם או בעל-החי, בשעה שהנם נאכלים בלתי מְקֻקְּנִים (לעיל ג').

ברקמת הצמחים — צנוורות חלב ישרים (בלתי ענפים). השחלה מתהווה מפירון אחד והיא בעלת קן אחד.

הלוף — Arum

הסוג "לוף" מונה שלשה מינים בארץ-ישראל: הלוף — Arum palaestinum, Boiss ; הלוף הַשִּׁשְׁקָה — Arum Dioscoridis, Sibth et Sm. ; הַתְּגִדְגָה — Arum hygrophilum, Boiss ; העלים אצל המינים הנזכרים שלמים, בצורת לב או חץ. מופיעים לפני הפריחה.

- ה. כלל גדול אמרו בשביעית: כל-שהוא מאכל אדם ומאכל בהמה וממין הצובעים ואינו מתקים בארץ, יש לו שביעית ולדמיו שביעית; יש לו בעור ולדמיו בעור; ואיזה? זה עלה הלוף השוטה ועלה הדנדנה, וכולי. ועוד כלל אחר אמרו: כל שאינו מאכל אדם ומאכל בהמה וממין הצובעין, ומתקים בארץ – יש לו שביעית ולדמיו שביעית, אין לו בעור ואין לדמיו בעור. ואיזה? זה עקר הלוף השוטה ועקר הדנדנה וכולי (שביעית, פרק ז', א', ב').
- ו. אבל הלוף והחרדל והתורמסין ושאר כל הנכבשין בין משימתיקו בין עד שלא ימתיקו כגרוגרת (תוספתא שבת ח', ט').
- ז. הטומן את הלוף בשביעית, ר' מאיר אומר דרך ארץ טומנו בעציץ, כדי שלא יצמח, ואף על פי שאין ראיה לדבר זכר לדבר ונתתם בכלי חרס למען יעמדו ימים רבים.
- הלוף שעברה עליו שביעית, ר' אליעזר אומר אם שהה שלש שנים נותן לעניים רובע, אם שהה שתי שנים נותן לעניים שליש, אם שהה שנה אחת נותן לעניים מחצה.

הלוף — *Arum palaestinum*, Boiss

תאורו הבוטני, עונת גדולו ורבייתו של הלוף.

החסית היפה הזאת נפוצה בכל הארץ, גדלה בר למכביר, בעקר באזור ההרים. עם ראשית החורף, לאחר שהאדמה ספגה לתוכה את מי הגשמים הראשונים ונתרככה די צרכה, מתעוררת פקעת הלוף הסמונה באדמה מתרדמתה בעונת הקיץ ומתחילה בה תסיסה של חיות חרשה. בראשונה הנה שולחת מן הנצה שבמרכזה עלה אחר, מקפל כמו חרוזית והבוקע את הקרקע, מציץ ועולה. הורות לחמרי המזון שאנר הלוף בפקעתו בחרף דאשתקר, הנו מוציא עלה אחר עלה שצורת חץ או שלח להם, וכבר בחדש אדר הנו שולח את גבעולו המיוחד הנושא את הפרחים. יחד עם העלים שולח הלוף גם ציצת שרשים העומרים את הפקעת ותפקידם לינוק מן האדמה את חמרי המזון ולאגנם בפקעת חרשה המתפתחת ממעל לפקעת הישנה שפורחת ומלדלת את חמרי המזון האגורים בה. הפקעת החרשה הנה פקעת חליפים המשמשת לרביה מדי שנה בשנה. קרוב לצואר השורש ישנן גם נצות המתפתחות לבנות-פקעת והמניעות לגיל הבגרות רק לאחר שתי שנים.

רביית הלוף נעשית גם בעזרת זרעים, הבשלים בירחי תמוז-אב (ח' לעיל). מעניין הוא

מבנה הפרחים והאופן המיוחד של מהלך הפראתם.

תפרחת הפרחים עשויה במעטה כעין נרתיק, הבא במקום הכותרת ומשמש אמצעי למשוך את החרקים לצמח. הפרחים מסודרים על גבעול בעל שדרה מעבה—סדוק. צבע המעטה הוא ירוק מבחוץ וארגמן-שחור מבפנים, ומראהו כעין קטיפה. המדוך קצר מן המעטה וצבע קצהו גם הוא שחור-ארגמן. בתלקו העליון של המדוך ערוכים הפרחים האבקניים ובחלק התחתון—פרחי העלילים. ביניהם מפסיק חלק שדרה חפשי מפרחים ומכוסה בויפים הכפופים כקרסים למשה. בימים קרירים נמשכים החרקים לתוך נרתיקי הצמחים ונשארים כלואים, כי הקרסים המכוננים כלפי פנים,

מאימתי מותר אדם ליקח הלוף למוצאי שביעית בכל מקום? ר' יהודה אומר מיד. אמר ר' יהודה, מעשה והיינו בעין כושי והיינו אוכלין לוף למוצאי החג של שביעית על פי ר' טרפון, אמר לו ר' יוסי משם ראייה? עמכם הייתי ומוצאי פסח היה (תוספתא שביעית, ב', ג', ד').

ח. זרע לוף העליון, זרע כרישין, זרע בצלים, זרע לפת וצנונית ושאר זרעוני גנה שאינן נאכלין, פטורים מן המעשרות ונלקחין מכל אדם בשביעית, שאע"פ שאגביהן תרומה הרי אלו יאכלו (מעשרות, פרק ה', ח').

ט. גומת הלוף בורר גסה גסה ומניח דקה דקה, בתוך ידו הרי זה פטור, בארץ ובכלי הרי זה חייב, אמר ר' שמעון בן אלעזר, לא נחלקו בית שמאי ובית הלל על הבורר בארץ שהוא פטור, בכלי הרי זה חייב, על מה נחלקו על הבורר ביד, שביט שמאי מחייבין ובית הלל פוטרין (תוספתא מעשר ראשון ג', י').

י. אוכלין על הירק מן האפל על הבכיר ומן הרחוק על הקרוב, הותר מקום אחד הותרו כל הבכורות, הותר הלוף והשום והבצלים יבשים

חוסמים את הדרך בפניהם. התרקים מפרכסים לצאת ומתלכלכים בסני האבקנים. לאחר שהתפרחת גובלת, יוצאים התרקים חפשים, כשהם מעונים סני על גבם; גלכדים שוב בנרתיק של צמח אחר, גונעים בסני המובא אתם בצלקות העליים ומפריים אותם.

הלוף בתור ירק חשוב בימי השנה והתלמוד.

עוד סימנים קדומים הכיר האדם בתועלת הלוף שפקעתו עשירה בעסילן. בימי בית שני היו מגדלים אותו בתור ירק. כנראה שגם השביחו אותו וקבלו פקעות גדולות (נסות). את הפקעות היו צולים באפר או מבשלים. גם עלי הלוף היו נאכלים ובכרי להפיג את תריפותם היו מולחים ומיבשים, כנהוג כיום אצל הפלחים, או כובשים אותם.

העברים, בתקופה זו, היו משתמשים בכל אפני הרבוי של הלוף ולכן אמרו עליו שורעו אינו כלה (יב לעיל). נהגו להרבות את הלוף ע"י זרעים ואו היתה מוכנה הפקעת לשמש רק לאחר שלש שנים וגם היו שותלים פקעות ובנות-פקעות והפקעות היו מוכנות לשמש לאחר שנה, שנתים.

הלוף בזמננו.

כיום אין מגדלים את הלוף באופן תרבותי. אולם הפלחים משתמשים בלוף הגדל בר. הם מתקנים למאכל את הפקעות וגם את העלים.

את הפקעות שולחים גם לחוץ-לארץ לבתי מסחר של צמחי נוי.

גודל הפקעות הנפגשות כיום הוא שונה. יש שמשקלן מגיע ל-500—400 גרם.

הלוף השומה — Arum Dioscoridis, Sibth et Sm.

הלוף השומה גדל בר בארץ. נפגש בשדות ובצדי הדרכים. גודל מן הלוף במעטתו המגן ובריחו הרוחה. נובט ופורח בעונה אחת עם הלוף. פקעותיו נאכלות רק ע"י החיות. מפני כך נקרא „לוף השומה“, לאמר — בר, בלתי ראוי לשמוש האדם ואפשר שנקרא כך גם בגלל ריחו הרוחה. העלים בכל זאת נאכלים לפעמים ע"י האדם (ה' לעיל).

הותרו לחים, לחים הותרו יבשים, עד שתגיע הגורן אין המין מתיר את מינו ואין מתירין את מינו אלא על פי חכם וכולן למוצאי שביעית חייבין במעשרות (תוספתא שביעית ד', י"ד).

יא. היתה שדהו זרועה קרפזס* או לוף, לא יהא זורע ובא על גביהם, שאינן עושין אלא לשלש שנים (כלאים, פרק ב', ה').

יב. הטבל גדוליו מתירין בדבר שזרעו כלה, אבל בדבר שאין זרעו כלה גדולי גדולין אסורין. איזהו דבר שאין זרעו כלה? כגון הלוף והשום והבצלים (תרומה, פרק ט', ו').

יג. הטומן את הלוף בשביעית ר' מאיר אומר, לא יפחות מסאתים עד גבה שלשה טפחים וטפח עפר על גביו וחכמים אומרים, לא יפחות מארבעה קבים עד גבה טפח וטפח עפר על גביו, וטומנו במקום דריסת אדם.

לוף שעברה עליו שביעית, ר' אליעזר אומר, אם לקטו העניים את עליו לקטו; ואם לאו יעשה חשבון עם העניים. ר' יהושע אומר, אם לקטו העניים את עליו לקטו; ואם לאו אין לעניים עליו חשבון (שביעית, פרק ה', ב', ג'). יד. כל שיש לו ביעור יש לו שביעית, ויש שיש לו שביעית ואין לו ביעור (גמ') כגון עלה לוף שוטה והדנדנה, זה שיש לו שביעית ואין לו ביעור עיקר הלוף שוטה ועיקר הדנדנה דכתיב (ויקרא כ"ה) ולבהמתך ולחיה אשר בארצך תהיה כל תבואתה לאכול כזו שחיה אוכלת מן השדה אתה מאכיל לבהמתך בבית כלה לחיה מן השדה כלה לבהמתך שבבית והני לא כלו להו (נדה נ"א, ע"ב).

טו. כל שהוא מאכל אדם ומאכל בהמה וממין הצובעין ומתקיים בארץ יש לו שביעית ולדמיו שביעית אין לו ביעור ולא לדמיו ביעור, איזה זה? עיקר הלוף השוטה ועיקר הרנדא (הדנדא) (ירושלמי שביעית, פרק ז').

הַלּוּף הַגָּדוֹל — *Arum hygrophilum*, Boiss

לוף זה נפוץ בכל הארץ, במקומות לחים ומרובי צל ועל גדות הנחלים. נבדל מן המינים הקודמים בזה שמעטו ירוק בצדו הפנימי ורק שוליו מצבע ארגמן.

שמו „רנדנה“ נתן לו ע"פ הצורה המיוחדת המצינת את פרחי הלופים. כשם שחשם „לוף“, בא מפת המעטה המלפף; השם „לוף שוטה“ לרגלי היותו בר ובעל ריח רוחה, כך בא השם „רנדנה“ לתאר את הצמח, כי חלק המעטה ביסודו יוצר כעין קד — jarre — דן מסביב למדוך הפרחים.

בערבית נקרא צמח זה בשם „רנדא-לוף“ טמש כמו בירושלמי (ט"ו לעיל). מענין שגם בגרמנית קוראים לשפוס זה של פרחי הלוף — Kesselblumen. פקעות הדנדנה נאכלות רק ע"י החיות כמו הדרבן ועוד. העלים נאכלים לפעמים ע"י האדם.

ציור ב'. עקרי הצמייא = צמיעה (אוריניל)

טז. רבי חייא בשם רבי חנינה, זיתים מאימתי חייבות במעשרות? משיבכר צמייא קייטא, לא ביכר צמייא קייטא משיבכרו בנות שבע, לא ביכרו בנות שבע משוירו מריות שנייה שבמוקצה (ירושלמי מעשרות, פרק א'). יז. הלוקח שדיירק בסוריא, עד

שלא באו לעונת מעשרות פטור, משבאו לעונת מעשרות חייב, לוקט כדרכו ופטור דברי ר' עקיבא וחכמים אומרים אף משבאו לעונת מעשרות חייב לפי חשבון וכולי, ר' מאיר אומר אף הקולקס, אילו שעוקסיהן קטנות והלקסיהן מרובין. ר' יוסי אומר, אף הקיטין שלמטה מהן. כגון אילו צרכו חכמים ליתן בהן סימן לפי כשיוצא בהן בארץ ישראל (תוספתא מעשר שני א', ל').

ה צ מ י ע ה — Helicophyllum

סוג זה מונה מין אחד בארץ:

צמיעה — *Helicophyllum crassipes*, Boiss. בערבית של הפלחים «صميدة». הכוראים קוראים לקסיה, לקסיה (מקסר).

התאור הבוטני ועונת הגדול.

בחדש חשון מופיעה הצמיעה בשדות ובגנים, בשנים-שלשה עלים בעלי פטוטות המנוקדות ארגמן והגבדלים מעלי יתר הלופים בזה, שלרגלי אוני הסרף התחתון והמאון הנמוך קצת באלכסון מפוצלת הפטוטות עוד לשני עורקים ראשיים העומרים קוממיות וכל עורק נושא עוד 4-5 מרפים בצורת אוניות המתחברות יחד ומסודרות עקלקלות בצורת סליל. מכאן השם „צמיעה“, לאמור בעלת אזנים, כי צירוף האזנות וסבוכן מזכיר את נפתולי האזן. בחדש אדר מבצבץ מתוך העלים הגבעול נושא הפרחים של הצמיעה. בחלקו התחתון הנו עבה, מיצי ולבן.

בראשו נשא המדוך העטוף מעטה כעין נדן. הגדן מתחלה גלול ומשובץ בנקודות מצבע שחור-ארגמן. כעבור זמן מה נפשל טרף המעטה לאחור והמדוך בולט חפשי לחוץ והתפרחת נשארת פתוחה לחרקים המבקרים, גם בימות הגשמים. טרף המעטה מקומט מבפנים וצבעו שחור-ארגמן. עם גמר הפריחה הנמשכת שבועים, מורקף טרף המעטה, מתפתל ומכסה את הגבעול עם הפרות.

ציור ג'. עקרי הקולקס (אוריניל)

יח. כולכסין הנמכרין בקיסרין
הרי אלו אסורים (משום
דמאי) מפני שרובן באין מהר
המלך ר' חייא בר אבא אמר
בלבנין ורבנן דקיסרין אמרי
באדומים (ירושלמי דמאי ב' ח').
יט. ר' מאיר אומר אף הקרקס
ר' יוסי אומר אף הקיטנית
פטורים מן המעשרות ונלקחים
מכל אדם בשביעית (מעשרות ה' ח').
כ. מאן הורי כן ר' יוסי

באילין עלי קולקסייא שאסור לגמות בהן מים מפני שהצבאים אוכלים
אותם (כי הן מאכל בהמה יש להן שביעית ויש להן ביעור) (ירושלמי
שביעית, הלכה ז').

הפרות הם ענבות הבשלות סמוך לפני הקרקע בחדשי תמוז-אב (לעיל טז').
הצמיחה בתור ירק.

הפלחים מולחים את העלים, עד שנעשים צהובים, מיבשים אותם ושומרים אותם לתבשילים.
עלי הצמיחה היבשים, כשהם מטוגנים בביצים וענבניות, הם מאכל אהוב לפלחים, בפרט לילדות.

בת-משפחה „הקולקס” — Colocasioideae

צמחי הקולקס גדלים מצמחי הלוף בזה, שצנורות מיץ-החלב שברקמה הנם ענפים.
בת-משפחה זו מונה בארץ מין אחד, שמגדלים באופן תרבותי והוא „הקולקס” —
Colocasia antiquorum, Schott.

הקולקס בתור ירק ואופן גדולו.

כמו פקעת הלוף, כן גם פקעת הקולקס עשירה בעמילן. עיף בדיקה שנעשתה ביפן מכילה
הפקעת באחוזים: מים — 81,20, חנקן — 0,31, אפר — 0,82, פרוטאין — 2,00, תאית — 0,70,
עמילן — 15,10, שומן — 0,20.

בארצות הטרופים כמו פולנסיה, האי פייג'י, ג'ונג'א החדשה, תופס הקולקס מקום חשוב
מאד והנה אחד מיסודות התקלאות שם. מגדלים אותו גם במזרח אסיה, יפן, הודו, דרום ערב ומצרים.
כאן בארץ מגדלים אותו בכמות מצומצמת.

הקולקס מונה זנים שונים. מגדלים ביניהם עיף צבע פטוטרות העלים והפקעות. מן
הפטוטרות יש ירוקות ויש סגולות. הפקעות לבנות סבבנים ומבתוך יש אדומות, סגולות, לבנות
וכתמתמות (יח לעיל).

במצרים שותלים את הקולקס בחדשי אדר, ניסן, ברוח של 50 ס"מ בין פקעת לפקעת
ו-100 ס"מ בין השורות. בין השורות זורעים גדולי בינים כמו אפונים, קשואים וקיסין —
Cucumis chate, L, בערבית פקקום, קשה.

כא. ר' יצחק בן חקולא ורבי יהושע בן לוי תרויהון אמרין: קולקס לירק ולמעשרות ולשביעית ולפיאה ולבכורים ולנדירים צריכה (ירושלמי פאה, פרק א', הלכה ה').

כב. הלוף והקלקס, על דעתין דרבנן אין מערבין בהן (ירושלמי ערובין פרק שלישי, הלכה א').

את היבול, שהוא משמונה עד עשרה שערים, אוספים כעבור שמונה-עשר חדש מיום השתילה. הקולקס בימי המשנה.

לפי מה שמזכר במשנה, היו העברים מגדלים את הקולקס בתור ירק ובקיאם היו בזנים, כי מזכירים את האדומים והלבנים (י"ח לעיל). בין שורות הקולקס היו זורעים גדולי בינים כמו את הקיטין (הקיטין שלמטה מהן).

הַלְשׁוֹן בְּשִׁירֵי יל"ג*

(ה) תמונות תלמודיות ופיטניות

לעתים קרובות נשתמש יל"ג בתמונות פיטניות או תלמודיות אפילו בתקופתו הפוריסמית ולאז דוקא לשם חרוז או בלחץ המשקל.

גַּם לְשֹׁפֵד דָּמָם בְּקָרֵב לֹא יִמָּנֶה

וּבְאַמֶּת הַבְּנִין וּבְכָל תְּרַשֶּׁת וּבְמִקְנֶה וְקָנִין.

(דרך בת עמי)

"אמת הבנין" בטוי תלמודי ידוע במעשה דשמאי "דחפו באמת הבנין שבידו" (שבת לא.).

לֹא הִכְבֵּדְתָּ לְבָד עֲרֻפֶּד קִשִּׁית.

(שם)

המקרא אומר מִקְשָׁה עֶרֶף (בהפעיל) וגם יל"ג היה יכול לומר בלי הפסד לא למשקל ולא לחרוז: הַקִּשִּׁית (הקש; הקשית לשאול (מ"ב ב', י'), אולם הבטוי הפיטני "קִשִּׁינוּ עֶרֶף" שבדוריו "אשמנו" שנוצר בלחץ הא"ב, חי בזכרוננו של המשורר ובלי יודעים פלטהו עמו.

שֵׁם אָנוּשׁ כָּל אָנוּשׁ, כָּל גּוֹ יֵשֶׁת

פֶּה נֶפֶשׁ לְנֶפֶשׁ, לְגוֹ מְנוּחַ.

(הוי אה)

נֶפֶשׁ מְלֵה פִיטְנִית, הקש קליר (יום מימים הוחם, מוסף ליום כפורים) הַיָּמִים בַּטְלָלִי נֶפֶשׁ. וכן בשירו "למי אני עמל" שבהוצאת השחר היה כתוב "ומחסר נפשי מנפש ונחת" (נפשי נפש לנע"ל) אולם אחרי כן בכל שיריו תקן המשורר "ומחסר נפשי מנובה ונחת" (עפ"י קוהלת ד', ח') גבר לשון הכתוב על הלנע"ל.

הַסּוֹ, הַסּוֹ, אֶ-נָּא אֶבְלֵה תַּפְרִיעוּ!

אֶה דְּבָרִי: חוֹסִים לְעִיּוּבֵת נֶפֶשׁ.

(שם)

„עלובת נפש“ צרוף מלים זה ידוע לי רק מברכת ההפטרה.

קולך מה נאנה אל און שומעת.
(חנה)

בשה"ש: „קולך ער ב וּמְרַאךְ נָאנָה“, אולם במדרש נמצא גם קול נאה (תנחומא נשא כ"ה) „אם היה קולה נאה“ ועפ"י השתמש יל"ג קולך מה נאנה, במקום ערב, ו"א שמוש תלמודי.

צַר בְּעַל הַחֲלוּמֹת, צַר לִי עֲלֶיךָ...
תִּישֵׁן תִּרְאֶה חֲלוֹם, רְנֵעַ תְּנֹנֶת.
(סלוק שכינה)

העברי המקראי אומר חולם חלום „ויחלם יוסף חלום“ או רואה בחלום: „ואשא עיני ואראה בחלום“ (בר' ל"ז, ו') והבטוי „ראה חלום“ הוא מן התלמוד: אדם ישן כאן ורואה חלום באספמיה (גדה ל:), כל שנותיו של דוד לא ראה חלום טוב (ברכות ג"ה:) והוא תרגום מארמית: דניאל חָלַם חֲזָה (דניאל ז', א'). אל סוג המלים התלמודיות יש לצרף את הבטוי „עֲקָרַת הַבֵּית“ שהוא משתמש בו במובן עקר ויסוד הבית, אף כי בכתוב כנראה הוא מלשון עֲקָרָה לא ילדה.

וּבֵיתוֹ הִיחִידָה בְּבֵיתוֹ הָעֲקָרָת.
(קצו של י', ב')

וכן:

וּלְהַכּוֹן לְעֲקָרַת הַבֵּית בְּשַׁעֲתוֹ.
(שם ה')

ויל"ג עצמו מבאר זה בהערה ט' לשירו זה וביתר באור במכתבו לרייכרסון אגרת רס"ד.

יִשְׁבּוּ כְּכִכְרִיו וַיִּכּוּ בְּגִבָּל.
(בעלי השיר)

הכה בכליזומר, במקום נגן בהם או פרוט עליהם, לא נמצא במקרא והוא שמוש משנתי על אָבוּב (ערכין ב', ג') „לא היה מכה באבוב של נחשת“ ויל"ג נשתמש בו גם לַגְּבַל. בב"י אין שום דגמה להכאה בכלי-שיר.

וַיִּמָּה הָרָאָה לָמוֹ? גִּלְיוֹן פְּתוּחָה.
(אבקת רוכל)

וכן

כְּלִיזָה הָעֲנָג הָרָאָה לוֹ דְּמִיּוֹנָה.
(ושמחת בחנך)

הראה בא בכה"ק ביחס פעול כפול: הראה אותי אלהים גם את זרעך (בראש' מ"ח, י"א) והראיתי גוים מערך (נחום ג', ה') בלי יוצא מן הכלל

(הדבר המראה יבוא גם בבי, "אראהו בישועתי") והמשורר יכול היה לומר "ומה הראה אותם?" "הִרְאָהוּ דמיונו" בלי נזק למשקל, אולם השתמש בלשון התלמוד: מהו להראות לו פנים (ירושלמי מו"ק, הלכה ג') "רְאָיָה" שהקב"ה הראה לישראל שהוא מתוקן (תנחומא כי תצא).

וּבְאֲרָמוֹנֵי קָסָם יִכְלְאוּהָ שְׂבִי.
(הוי אח)

ארמונים הוא רבוי קלירי שאינו במקרא, הקש: "בְּלִיל זה חרב קדש ונשרפו ארמוני" קינות לת"ב (מבחר השירה מ"ב)¹.

בְּמַעֲזֵן סֵתֶר עַד פֶּה דוֹמָם הָיִיתִי
עוֹד קָפָאוּ הַגִּיּוֹנִי עוֹד לֹא אָהַבְתִּי.
(אדום שיר ג')

הגיונים ברבוי לא נמצא אלא בפיוט, "והשם בחק דת הגיוני" (שמו מפארים לרשב"י יוצר לרה"ש)².

גַּם רוּחַ לְרוּחַ דִּבְקָיו יִדְהָ.
(השיר השביעי אדום)

במקרא אין דבק בפעל אולם לנגד עיני המשורר רחף לשון הפיטן "ברצותו דבק לאור" (כן צ"ל במקום לאור שבמחזורים) וע"כ השתמש גם הוא בקשר "ל" כמוהו.

וּבְעֵת זֶרַח אֶזְרְחִי בְּאֶשׁוֹן בָּסָל.
(הוי אח)

כאן הגיע המשורר עד הנקודה העליונה בשמוש בלשון הפיטנים, שכן אזרחי הוא כנוי לאברהם אבינו בפי הפיטנים! (עפי"ב ב"ב מ"ו). בטוי פיטני הוא, "דבור מפוצץ" לקוח מן הקליר, מן היוצר לפורים "אין קוצץ":

בְּכַדּוֹר עוֹפֶרֶת יוֹטֵל מִבְּלֵי קָרֵב
כֵּן נִגַּע דְּבוּר מְפּוֹצֵץ זֶה מִפִּי הָרֵב.
(קוצו של יוד)

¹ מענין הדבר שביי אינו מביא רבוי זה, אף כי גם רשב"ג נשתמש בו: ואהליבה תועק נשרפו ארמוני (שומרון קול תתן), גם צונץ אינו מביאו בנספתיו לספרו S. P. יליג השתמש בו כנראה לשם רכישת עוד תנועה למשקלו: וּבְאֲרָמֹנֹת ג' תנועות ובארמוני ד' תנועות. אפס כי לו השתמש במלת יִכְלְאוּהוּ עפי' דקדוק ר"ל אלו היה מנקד "יִכְלְאוּהוּ" (כמו יִקְצְאוּהוּ) ולא יִכְלְאוּהוּ בשוא שלא כדון, לא היה לו צורך לפסל הצורה המקראית ארמונות ולנוע על ארמונים.

² פין מביא בשם ריה"ל, "הסכת ושמע בדת הגיונים", בצונץ אין דגמה, אף ביי אינו מביא שום דגמה אחרת של רבוי.

ריח של פיטניות נודף מבטויו „מְרוֹחַ סְרוּחַ“ במובן משתה גדול ושמן.

אם עָשִׂיר אֶתָּה... אָז בְּאֲשֶׁר תִּפְגָּה תִּמָּצָא —

מִשְׁתֵּה שְׁמָנִים וּמְרוֹחַ סְרוּחַ.

(עב הענן)

הבטוי לקוח בלי ספק מן „וסר מְרוֹחַ סְרוּחִים“. „סרוחים“ הוא תאור לבני אדם הסרוחים על ערשותם ויל"ג קורא לַמִּשְׁתָּה עצמו „סרוח“ והרי זה דומה לדרך הפיטנים המעבירים את מושג הסומך על הנסמך, למשל, מ„ארץ נשיה“ עשו „נשיה“ לשם נרדף לארץ. מן „גוטה כדק שמים“ נקראים השמים עצמם „לִק“ וכדומה. ועין לענו של הראב"ע (קהלת ה', א') על דרך זו של הפיטנים.

הִנֵּה פָּנִים תִּדְשׁוּת: אִישׁ צָעִיר בְּשָׁנִים,

מִרְאֵהוּ לֹא נֶאֱוָה, כְּתַפֶּת הַפָּנִים.

(שני יוב"ש)

„פנים כתפת“ צרוף מלים לקוח מאיוב „ותפת לפנים אהיה“. אף צרוף זה עשוי במעם הקליר ודומיו.

וְלֹאֵל אֶחָד יִכְרַע כָּל הַיָּקוּם בָּרָה.

(אדום השיר הי"ב)

וכן

בְּכֹרַע פִּאֲבִי פִתְאֵם לְפָנֶיהָ בָּרָה.

(קצו של יוד)

הבטוי נמצא בתפלת מוסף לרה"ש „היה עם פיפיות“¹ „באור פניך יהלכון ברך לך יכרעון“. רבים חושבים אמנם את הבטוי הזה למשובש, שהיה צריך לומר: „כרוע על ברך“. ולא הוא. „ברך“ בא כאן כתאר הפעל. וכשם שאנו אומרים „פנו ערף“ אף כי פנה הוא פ"ע אלא שהכונה כאלו פנו בְּעֶרְף כן אתה אומר כורע ברך, כלומר „בברך“ וכן וישתחו אפים ארצה, שאפים משמש תה"פ, ועין מורה נבוכי הלשון, עמ' 34 והערות י. שמינברג שם.

וּמִקֶּזֶם יִנְבַּע נֶחַל אֲשֶׁר לִנְבָּר.

(אדום השיר החמישי)

„ינבע“ בגון מרגשת כנראה בהשפעת הפיוט צורר מים וּמִנְבִּיעַ (אמיץ המנשא לרשב"י קרובות לרה"ש) (כב"י אין צורה זו לא בהפעיל ולא בקל). לשמוש הלשון ע"ד הפיטנים יש לצרף גם את הדגמה דלקמן:

זֶה יִשָּׂא פָנָיו חִלּוֹת אֶל אֱלִים.

(הבערה)

¹ והזכירה הראב"ע בפרושו לקהלת ה', א' כתפלה ליום כפורים, ועין שי"ר תבונה, עמ' 226.

כבר תפש הרמב"ע את הרשב"ג על השתמשו בפעל חלה בלי „פני“ (שירת ישראל, דף קי"ג)¹ ואם כאן אפשר ללמד זכות על יל"ג שהמשקל אנסהו, הנה לפנינו דגמה אחרת, שגם במקום שאין משקל הוא מחסיר את השם „פני“:

חֲלִי נָא הָאֵל, כִּי יוֹאֵל וכו'.

(המצבה מספר ה')

וקל היה לומר חלי נא פני אל (במצבה אין נורת השוא הנע ברה"מ נכרת). גם יש שהשתמש כהלכה:

וַיֹּסֶף הַכֶּלֶב חֲלוֹת פָּנֵי אֶחָיו.

(החמור והכלב)

וכנראה לא הרגיש כלל בורות של חסרון „פני“, ואם אמנם לא ראה את הרמב"ע הרי גם הראב"ע (שמות ל"ב, י"א) על פסוק ויחל משה אומר: זאת הגזרה לא מצאנוה מזה המעם (ר"ל מלשון תפלה ובקשה. א.) כי אם על פנים כמו ויחלו פְּנֵי נָדִיב (משלי י"ט, ו'). ובלם ככה ע"כ אסור לומר חֲלִי תִיד או אחֲלֶה כי יבוא מגזרת אשר חֲלָה ד' בָּה (איכה), אולם משוררנו, שלשון הפיטנים שגזרה על פיו, זכר בודאי את הלשון: „זכר המשובה אחרִיך לחלותך“ (קליר, מלך אמון, יוצר לרה"ש), „לחלותך שלחוני מקהלות המוניך“ (אתיתי לחננד, קרובות ליום ב' דרה"ש) וכתב כמוהם, גם בפיוט יש חלות פני: חלות פני נורא (שם, שם).

ו. הוראות נפלות

למעלה אמרתי כי יל"ג משתמש לפעמים בפעלים או בשמות שקשה להבינם אם לא ע"י השואה בדרכי לשונו הוא או באחד המפרשים הקדמונים שהוא נשען עליו.

והנה דגמאות:

„הַמְרִץ“ אנו מבארים אוהו כמו לחץ, הכרת, פעל בכח, במרץ. אולם כל הבאורים האלה אינם מבארים את המאמרים כמו: „מֶלֶךְ שֶׁשָׁד מָה יִמְרִיצֵנִי וּמְגִלּוֹת מֶלֶךְ בְּבָלָה“ (נגינת שותי שכר, ח"ה), „וּמָה יִמְרִיצֶךְ אִם גַּם תּוֹסִיף דַּעַת“

¹ אצל בן יהודה יש בערך זה ערבוניה: בהערה לערך חלה ב', דף 1558, עמוד ב', הוא כותב: כבר גנח שמוש זה רמבי"ע בכתאב אלמחצרה והביא למשל הבית הזה: „ואל תנבה ואל ירום לבבך למען כי תחלה“ (כן מנקד. א.). (238,22 RE S.) ולא ידע בן יהודה שהנקד הוא „תחלה“ ושהוא עצמו בצד לפני זה, 1557, עמוד ב', מביא בשם הרשב"ג: ואל תתמה ואל ירום לבבך למען כי תחלה באשיות וחמדתך לרפא תגיונות וחממית לרפא הנפשות (שירי שלמה גיב); (ביאליקרינצקי, כרך א', ציג), אלא שהוא מפרשו שם בטעות כפֶּעַל מן חלה א ויא להיות הולה, כמו „גם אתה חלית כמונו“.

(אדם דו פרצופין), „ומה ימריצך אם פֿעַת תאכֿלני“ (הכלב הרוה והואב), ועוד רבים. חוץ מזה קשה שהמשורר משתמש ב„אם“ בשעה שבכתוב (איוב ט”ז, ג’), „מה ימריצך כי תענה“ ועוד במשל: „עלמה יפה וסרת מעם“, אנו מוצאים שהמשורר משתמש במקום „המרץ“ בשרש לחץ. „לָמָה זֶה אָחִישׁ וְמָה יִלְחָצֵנִי מֵת לְאֶכְרִי עֲלֻמִּים נְחָפֵשׁ“. אולם הדבר מתבאר פשוט: המשורר משתמש בפעל המרץ במובן הוֹעֵל, ולא הוא האחד המשתמש כך, אלא גם רמא”ג (מרדכי אהרן גנובורג) ואחרים כתבו כך (עיין בן יהודה שרש זה) וזהו עפ”י התרגום באיוב, מה יבסמינך, כלומר, מה יועיל לך (ועיין גם פין). שמוש המשורר בפעל זה יוכל לשמש לנו בנין אב לתופעות דומות בכל מרחבי השירה של יל”ג ונקט כלל זה בידך ביחס לגורדון: אם איננו ברור לך, צא ולמד, פוק, דוק ותשכח, שבמקום זה ישתמש על פי פרשן פלוני ובמקום אחר על פי פרשן אלמוני. כן למשל:

וְזִבּוּבִים רַבִּים עַל פִּצְעוֹ נִקְבְּצוּ

וְדִוִּי לַחֲמוֹ אָכְלוּ, דָּמוֹ מִצָּצוּ.

(השועל, הזבובים והקפד)

דִּוִּי-לַחֲמוֹ = פִּצְעֵי בִשְׂרוֹ (לחם—בשר כמו בערבית) עפ”י יש מפרשים

באיוב (ו’, ז’).

עַל הַלָּקֶת מִצָּחָד יָד יוֹצֵרָךְ לֹא שָׁמָּה

לְבִנְתַּי הַשְּׁלֵג וּבָרִי צֶמֶר צָחָר.

(חנה ח”א)

„אף בָּרִי יִמְרִית עִב“ (איוב ל”ז, י”א) תרגום יונתן: ברם בברירותא

מטרת עיבא. ברי — ברירות (יונתן יתרגם כאלו כתוב „בבריי“) וכן ישתמש

במקום אחר:

כִּי כָרַח בְּמֶדֶד וּנְקִיָּה בְּרוּחַ

כְּבָרִי בְּכֹחוֹת פִּיךָ לְבִי יְקִימוּ.

(בת יפתח)

הוּי שְׂפִימוֹ רַעוּת גְּרוֹן פְּתוּחַ מְלָקוֹת נְחָד, רָכַב עִם רַחִים.

(בית מועד לכל חי)

„מְלָקוֹת“ הוא הלחי התחתונה (מקבילה לחך), „רכב עם רחים“ מקבילים

להם, נמצא שרמים בפי המשורר אינם „טחנה“, אלא השֶׁכֶּב, האבן התחתונה,

וזהו עפ”י רש”י על הכתוב „לא תחבל רחים ורכב (דברים כ”ד, ו’), בלי רש”י

אפשר להשאיר רחים הכתוב במשמעותם הרגילה — טחנה (עין שם ראב”ע).

בְּרִהֲטִיו הַשְּׂבִיעַ הֶסֶם הָרַעְבּוֹן

נִתְהַפֵּכֶם לְבֹל־עֵץ וּלְרַקְבּוֹן.

(ארמון נמש)

„כול עץ“ עפ”י הרגיל בפינו אין לו כאן שום מובן. אולם פה השתמש המשורר עפ”י פרוש רש”י המבאר „לכול-עץ אסגד“ (ישעי’ מ”ד, י”ט) — לרקבון עץ (כול נרדף אל נבל עפ”י בעלי השניים).

„והתרגגלת על יד השפלת גלמודה ועוזה עמדה ותכן פי בנים ורים ילדה ותקרא דגד ותפרש בנפים“ (בנים זרים ח”ד). הבטוי ותקרא דגד לא יובן אלא עפ”י רש”י (ירמ’ י”ז, י”א): „דגד הוא צפצוף שמצפצף העוף בקולו למשך אפרוחיו אחריו“, וכן בישעי’ (ל”ד, ט”ו) „ודגרה בצלה“ — היא קריאה, שהעוף קורא בגרונו להמשיך אפרוחים אחריו.

מנן הוא אל יעבד בעבודת פָּרָה.

(אסנת)

חפשתי במפרשים ובמלונות על הכתוב: „ואתריטו יהיה מנן“ (משלי כ”ט, כ”א) ולא מצאתי דבר המתקבל על הלב כדי לשער שכוו היתה דעת המשורר, שום פרוש אינו מתאים לענין חוץ מפרושו של ד”ר יהודה ב” J.O.R. לשנת 1903, שפרשו מערבית במשמע חָלַש ורפה כח (מובא בגוונים, — כוהל וגם בבן יהודה). המשורר הקדים אפוא אותו עפ”י איזה מקור אחר.

הלב בעָבִי גָבִי וְרִיר מְתָנִים.

(הארי בצאתו למלחמה)

זרזיר מתנים מזרו במתניו (רש”י במשלי ל’, ל”א). למלה זו פרושים שונים (ב”י, גרובסקי — יליג).

וּבְכָל הַגְּלִיּוֹנִים שָׁרְאוּ עֵינֵיהֶם חֲרָה אֶפְסָה.

(העלמה וצלמה)

שֵׁם גְּלִיּוֹן גְּלִי בְּסֶפֶר פְּתוּחַ.

(שם)

וּבְגְלִיּוֹן גְּלִי עָלָיו יִתְגַּלְגַּל.

(שם)

גליונים — מראות עפ”י רש”י בישעי’ ג’. אנכי יש ללמד מן המשורר שהשם הזה ביחיד יהיה גְּלִיּוֹן (ע”מ דְּמִיּוֹן, עְלִיּוֹן) להבדילו מן גְּלִיּוֹן וזהו חרושו של ילג¹ ומעשיר את מלונותינו.

בְּמַעַט הִדְבֵּשׁ שְׁתִּיתִי מִצִּיתִי הִקְבַּעַת.

(וודי)

לִי גַם כּוֹס הִקְבַּעַת מִנְּהָ אֶשְׁתָּה אֶמְצָה.

(קינת הורדוס)

¹ בב”י ערך גליון אין דגמה לשמוש זה. אולם בערך דראון מובא בשם אסף ליה, י”ט „כי יפגשך איש דראון בלצון שים גליון נוכח פניו ויניחך“. וכנראה שגם אסף חושב גליון — מראה.

קבעת הם השמרים המשקעים בקרקע הכוס (עפ"י רש"י ונגנאה, מובא אצל פין ע"פ המפרשים החדשים).

העוד תוחיל לאכלל מפרי האשל?

(השב ושלש הנערים)

לכאורה הוא דבר מזור¹ שהמשורר ידבר על האשל כעל עץ פרי ואנחנו מתרגמנים אשל — Tamariske, אולם לפי התלמוד (סוטה, י') אשל הוא פרדס הנותן פרות.

אף אין זאת — נוצר התמור — שמעוני תארו מחוזה, וכמו אסד הנרנה הקיפו עלי, יחד סבוגי (בעלי השיר). „אמד הגרנה“ מתבאר ע"י פרוש רש"י (כראשית מ"ט) „גן האמד—גן המוקפה קוצים.“

גם משה שמרים פסת-בר או גת

לא יתנו לך לשבור רעבון ביתך.

(עב הענ)

פסת-בר בתהלים „יהי פסת-בר בארץ“ הוא בלי כל ספק מן פסה שענינו רבוי והוא לברכה. המשורר משתמש במלה „פסת“ במובן מעט, קמץ מלשון פס יד, השוה (שבת ל:), „עתידה א"י שתוציא גלוסקאות וכלי מילת, שנאמר: יהי פסת בר בארץ,“ ומפרש רש"י: פסת בר משמע גלוסקאות שרחבות כפסיד.

הרזכים בפוסים תגלחמים בחרב

השמים לבשר מרפם פזאבי ערב.

(מלחמות דוד 27)

¹ בכל היות המשורר משכיל גדול לפי זמנו, יש אצלו קוריוזים לא מעטים בעניני טבע: הוא שם, למשל, בפי הפיל קבלנה „על שאינו יכל לבלע נחש בריח“, כאלו הפיל הוא חיה טורפת — (מראות ננעים). „אריה תוקע פרסותיו“ (בין שני אריות), וכן „פרסותיו וזנבו מרשת אסר“ (ואריה והעכבר), „לחמור קומה כתמר“ (החמור והכלב). „לתמר אין צל“ (ת"ג, עפ"י ע"ז) זה היה יכל לרעת עפ"י המדרש האומר שצלו רחוק. ה-Dyob אצלו אלה ופריה אביזנות! (הרור והתור).

המשורר מציר ציור כזה:

וזהר מי שחו בבללח לטהר

על עפרות וזה יחצה לב היער

וקרעם אדיר סאן משמי זהר

משק המנו מערין פפים יער.

(וכל זה הוא בנבע בנימין!) גם רש"י ז"ל לא היה בא"י, אולם צא וראה, כמה הוא

בקי בה עפ"י הכתובים!

קשה להבין מה שבכמה מקומות מצאתיו מחליף איל באל, כן, למשל, באדום שיר ראשון: „והצלם קל חיתו יער רבצו: אקו וצבי נתוא, יחמור ואל“. האם החליף הנקוד לשם החרוז עם ליל? „הקל יגש יערד קל באל (כן), גבזה מכל, עו בפקיר אריות“ (אדום השיר הרביעי), גם כאן אולי איל משום החרוז עם חיל, והכוונה: איל-צבי. ושוב אריות ת' אריות. עשהאל הנבור רגליו קלו כאל (ספר ו', מלחמות דוד בפלשתים).

שָׁמַיִם—שָׁמַיִם—שְׁוֹאפִים; „ותשמח בכל שְׁאֵמֶךְ בנפש אל אדמת ישראל“
(יחזקאל כ"ה, ו'), פרש"י: ואני אומר: שאט לשון שאף.

שְׁמֶךְ בְּקֶתֶב אֱלֹהִים שֵׁם חֶרֶת עַל רוּחַ
בְּחֶרֶשֶׁת עִם בְּרִזָּל עָלִי אָכֹן וְלֹחֵת.
(ערבי נחל והדרסים)

במקרא יש רק פסוק אחד (שמות ל"א, ה; ל"ה, ל"ג) שבו יש מלה זו פעמים „ובְחֶרֶשֶׁת אָכֹן לְמִלֵּאת וּבְחֶרֶשֶׁת עֵץ“, אולם „חרשת“ בכתוב זה אינה אלא אומנות בכלל ואין לה ענין עם חקיקה שהעט חוקק באבן שבדברי המשורר. אולם הנכון הוא שהמשורר כתב על פי הכתוב (ירמ' י"ז), „חפצת יהודה כתובה בעט... ברזל חרושה על לוח לבם“. מלי חרושה (—חרושה) חדש המשורר גון חדש במלת „חרשת“ ויצא לו צרוף חדש „חרשת־עט“.

היה מי שאמר, כי שירי ביאליק יוכלו לשמש פרוש לתנ"ך, כלומר, עפ"י השמוש ששמש ביאליק בכתובים ובלשונם של הנביאים אפשר לראות, איך הבינם, ולפעמים הוא מפיץ אור על פסוק סתום. לא פחות מאשר על ביאליק, ואפשר שעוד יותר יצדקו הדברים האלה על יל"ג, העומד, ביחוד בתקופה הראשונה שלו (עיין הקדמת יל"ג לשיריו), רבו ככלו בגבולות הכתובים. עד כאן הראיתי דגמאות, כיצד אפשר להבין את המשורר בעזרת התנ"ך ומפרשיו, וכאן רוצה אני להראות דגמה מאלפת, כיצד אפשר להבין פסוק סתום עפ"י השמוש שהשתמש בו יל"ג.

בישע"י ס"ג אנו מוצאים פסוק זה: „ויזכר ימי עולם מִשָּׁה עמו איה המעלם מִיָּם את רועה צאנו (שם י"א). המלים „משה עמו“ אינן מובנות. רש"י עושה את „עמו“ לנושא ור"ל: ויזכר עמו את ימי עולם [את ימי] משה והוא אומר איה המעלם וכו'.

לפי הבאור הנושא הוא ה', והוא זוכר את משה ועמו וחסר וו החבור. מרמי בבאורו מציין ראשית, ששתי המלים „משה עמו“ חסרות בשבעים ולדעתו אין שתי המלים הללו שיכות למקור, משה הוא באור ל„רועה“ ועמו ל„צאנו“ ובמקומן מכנים „שנות דור ודור“, הכתוב הוא אפוא כך: ויזכר ימי עולם שנות דור ודור איה המעלם מים את רועה צאנו (משה ועמו).

גורדון באר הכתוב כך: ויזכר ימי עולם את מִשָּׁה עמו — את המוציא עמו ממצרים, — איה המעלם מִיָּם וכו'. מִשָּׁה אינו השם הפרטי הידוע הנזכר להלן פסוק י"ב, אלא הִנֵּה משרש משה. ולמדתי זה מן שמוש הלשון שמצאתי אצלו: „זֶה מִשָּׁה עָמִי וּמְחֻזָּקֶת דָּת לְמוֹ“ (שירי יל"ג ח"א, הוצאת דביר עמ' ק"ל), הרי שכאן מִשָּׁה הוא הוה מן משה ומקשר יפה עם עָמִי וכוּדאִי פרש כך גם

את הכתוב. הפסוק ע"י פרוש זה הוא חלק ופשוט מאד. הרבר האחר שעומד נגד פרוש זה הוא, שאין לשרש משה הוראת הוצאה בכלל אלא רק הוצאה מן המים ולפי"ז אין לומר מִשָּׁה עמו — מוציא עמו, שהרי לא מן המים מִשָּׁם. אולם לא לבאר את הכתוב אלבא דאמת באתי, אני רק מראה דגמה, כיצד אפשר לבאר כתוב בכה"ק על פי שמוש הלשון של משורר. אגב יש לשים לב כי השרש משה התרחב גם על משיה בכלל, לא דוקא מן המים: „ור' משה בן עזרא מושה הפנינים ממליצות הרעיונים" (אלחריזי, תחכמני ג', — מובא אצל בן יהודה). „על מה ידאג גבר משכיל לזמן עליו חורש, מִלֵּב וּמִשָּׁה שֶׁהֵם אֶמֶר וּבִיד לְשׁוֹן אוֹתָן חוֹרֵשׁ (רמב"ע התרשיש י', כ"ה) (ג"ו אצל ב"י) ועין גזניום—בוהל (בשם וינקלר ואחרים) משה — Retter, Herauszieher (בעקרו מושיע), אולם, כאמור, עצם הפרוש אינו נוגע לי.

להרחבת הלשון ותקונה

ד"ר שאול טשרניחובסקי

מַנְחֵי הָרְפוּאָה

Splanchnologia — תורת המעים

A

Aditus glottidis	מבוא־הכובע; מבוא שסע־הקול
— laryngis	— הגרון
Adventitia	מעטה
Agger nasi	סוללת־החטם
Ala nasi	כנפי החטם
Albuginea gl. thyreoidei	לכנונית בלוטת התרים
Alveoli	קן, קנים, קני —
— pulmonum	— הריאות ⁴²
Ampulla ductus deferentis	שלחופית הביב המוציא
— recti	— החלחלת
— tubae uterinae	— חצוצרת הרחם
Angulus anterior cart. thyreoideae	זווית קודמת שבתרים
— oris	— של פה, זווית הפה
Angustiae aesophagi	מצרי־הנשם
Antrum cardiacum	גחמ־הקבה
— pyloricum	— השוער
Anus	פִּי־הטִבֵּעַת; הטִבֵּעַת
Apertura sinus sphenoidalis	פי הסילון־היתרי
— valvulae coli	— סגור המעי הגס
Apex cart. thyreoideae	שיא — (הכובע) התרים
— linguae	— הלשון

— nasi	— החוטם
— prostatae	— (הבלוטה) הקורמת
— pulmonis	— הריאה
— radices dentis	— השן; — שרשו של שן
— suprarenalis	— יותרת-הכליה
Aponeurosis linguae	אפוניברוסת הלשון
— palatina	— החך
Apparatus digestorius	כלי-העכול ⁷⁷
— respiratorius	— הנשימה
— urogenitalis	— השתן והמין; אברי —
Appendix (—ces) epididymidis	תוספת (—ות) יותרת-האשך
— epiploicae	תוספות-הפדר
— fibrosa hepatis	— חוטית שבכבד
— testis (Morgagni)	— האשך (של מורגני)
— ventriculi laryngis	— הכרסון שבגרון
— vesiculosae (Morgagni)	— שלפוחיות (של מורגני)
— — terminales (Morgagni)	— סופיות "
— testis (Morgagni)	— האשך "
Arcus	קשת
— (cart. cricoideae)	— (סחוס המבעת); — (המבעת)
— dentalis inf., sup.	— השנים התחתונה, העליונה
— glossopalatinus	— לשון וחך
— palatini	— החך
— pharyngopalatinus	— לוע וחך
— tendineus fasciae pelvis	— גידית שבמעטפת הכפלא
— — m. levatori ani	— של מרים פיהמבעת
Area (— ae) cribrosa	שדה (שדות) הנקוב ¹⁰¹
— gastricae	— קביים
— interpleurica inf., sup.	— התחתון, העליון שבין קרומי החזה
— pericardica	— מרפש הלב
— thymica	— ההרת
Arteriolae rectae	בנות-עורקים ישרות
Articulatio cricoarytaenaidea	פרק מבעת ומשאב
— cricothyreoidea	— מבעת ותרים

Arteria (ae) areiformis	עורק (ים) קשתי (ים)
— cystica	— השלפוחית
— helicinae	— הפתל
— hepatica	— הכבד
— nutriciae pelvis renalis	העורקים המכלכלים את אנגיהכליה
— renis	עורקי־הכליה
— — interlobares, interlobulares	— בין־האונות, — בין בנות־האונות
— vaginalis	— בית־הרחם

B

Basis (cart. arythenoaideae)	בסיס (התרים)
— glandulae suprarenalis	— הבלוטה שממעל לכליה
— nasi	— החוטם
— prostatae	— הבלוטה הקודמת
— pulmonis	— הריאה
— pyramidis renalis	— הפירמידה בכליה
Bicuspidati	הז עקציות
Bifurcatio tracheae	עֶתֶר הַנְּגִנָּה
Bilis	מרה
Bronchi	סמפונות הריאה (משי), — גדולות ⁶¹
Bronchioli	קנוקנות ⁸ , סמפונות קטנות
— respiratorii	— הנשימה
— dexter, sinister	— של ימין, של שמאל
Buccae	לחינים
Bulbi vestibuli	בלבוס הפרוזדור (של בית־הרחם) ¹²³
Bulbus urethrae	בלבוס השפכה
Bulla ethmoidalis	בועת הסבבר
Bursa mucosa thyreoidea	ילקוט ירירי שבתרים
— m. tensoris veli palatini	— השריר הממתח את וילון־החך
— omentalis	— הפדר
— ovarica	— השחלה
— pharyngea	— הלוע. (— בית־הבליעה)

C

Calyces renales majores	גְּבִיעֵי הַכְּלִיָּה הַגְּדוֹלִים
— — minores	— הַכְּלִיָּה הַקְּטַנִּים
Canaliculi dentales	בְּנוֹת־צְנֹר שֶׁבְּשֵׁנִים
Canalis cervicis uteri	צְנֹר הַמְּקוֹר ¹⁰⁰
— Nucki	צְנֹרוֹ שֶׁל נוֹק
— pylori	— הַשּׁוּעֵר
— radialis dentis	— שֶׁרֶשׁ הַשֵּׁן
— urogenitalis	— הַשֵּׁתָן וְהַמִּין
Canini	כְּלָבִיּוֹת (קֶאֱנִין) ¹³²
Capsula adiposa renis	קְפָסָה שְׂמִמָּה שֶׁבְּכְלִיָּה
— articularis cricoarythenoidea	— פֶּרֶק טַבְעַת וּמִשְׁאֵב
— — cricothyreoidea	— פֶּרֶק טַבְעַת וְתָרִים
— fibrosa (Glissoni)	— הַחֲזוּמִית (שֶׁל גְּלִיסוֹן)
— gl. thyreoideae	— בְּלוֹטַת הַתָּרִים
— glomeruli	— הַפְּקָעִית
Caput coli	רֹאשׁ־הַמְּעֵי הַגָּס
— epididymidis	— יוֹתֶרֶת־הָאֵשֶׁךְ
— pancreatis	— הַבְּלוֹטָה שֶׁמִּתַּחַת הַקֶּבֶה
Cardia	פִּי־הַקֶּבֶה
Carina epiglottica	סִירָת כְּסוּי־כּוֹבַע
— urethralis (vaginae)	— הַשִּׁפְכָה (בְּבֵית־הָרֵחַם)
Cartilago (-ines) alaris major.	כְּחוֹס־הָאֵבְרָה הַגְּדוֹלָה
— — minores	כְּחוֹס־הָאֵבְרוֹת הַקְּטַנִּים
— arythenoidea	— הַמִּשְׁאֵב (קְצִלִּי)
— basales	כְּחוֹס־הַבְּסִים
— corniculata (Santorini)	(—) הַמְּקָרִינִים שֶׁל סַנְטוֹרִין
— crycoidea	טַבְעַת גְּדוֹלָה ³⁸
— cuneiformis (Wrisbergi)	כְּחוֹס כְּעִין יֶתֶד (שֶׁל וְרִיסְבֵּרג)
— epiglottica	— כְּסוּי־כּוֹבַע
— interarythenoidea	— בֵּין־הַמִּשְׁאֵבִים
— laryngea	— הַגְּרוֹן
— nasi	— הַחֲזוּמִם
— — latt.	— — הַצַּדִּיִּים

— septi nasi	— תְּצִיץ־החוטם
— thyreoidea	(-) תְּתָרִים, כובע ²⁷
— sesamoideae (laryngis)	(-) שמשמניות (בגרון)
— — nasi	(-) בחוטם
— tracheales	— הגרגרת
— tritica	(-) תָּמִים (תל')
— vomeronasales	— מחרשה וחוטם ⁶
Caruncula (ae) hymenases	דִּלְדוּלִי־הַבְּתוּלִים
— sublingualis	— שמתחת לשון
Cauda epididymidis	זַנְבִּיּוֹת־רֵתֶהָאֵשֶׁן
— pancreatis	— הבלוטה שמתחת הקבה
Cavernae corporum cavernosum	מְחִלּוֹת, גוֹף־הַמְּחִלּוֹת
Cavum abdominis	חֶלֶל־הַבֶּטֶן ¹¹
— dentis	— השן
— Duglasi	חללו של דוגלאס
— intercapsulare	— בֵּין־הַקַּפְסוֹת
— laringis	— הגרון
— — inf	— — התחתון
— — intermedium	— הבינים (שבגרון)
— ant., post.	— תְּקֵדָמִי, האחורי
— nasi	— החוטם
— oris	— הפה
— pectoris	— החזה
— peritoneaei	— מְחִתְלֵת־הַבֶּטֶן
— pharyngis	— הלוע, — בית־הבליעה
— pharyngolaryngeum	— לוע וגרון, תרבץ־הושט (תל')
— pharyngonasale	— לוע וחוטם
— pleurae	— קרום־החזה
— thoracis	— בית־החזה
— uteri	— הרחם ¹²
— vaginale scroti	— נרתיקו של כִּיס־הַאֲשָׁכִים
Centtrum perineale	מֶרְכֶּז בֵּין־הַבְּשָׂרִים
Cervix uteri	מְקוֹר ³⁰
Choanae	מִשְׁפָּד, מִשְׁפָּכִים (מש')

Chordae oesophagaeae	מיתרי־הנֶשֶׁט
Colliculus	תִּלְתֵּלָה (משי')
— seminalis	— הורע
Clitoris	חֶמְדָּן (משי') ⁷⁶
Collum dentis	צוּא־הֶשֶׁן
— glandis penis	— ראש־האבר
— tubuli renalis	— שפופרת־הכליה
— vesicae felleae	— שלפוחית־המרה
Colon	מְעֵי גֵם ²³
— ascendens	— העולה ²⁰
— descendens	— היורד ²¹
— pelvinum	— שבכפלא
— sigmoideum	— כעין S רומית ¹⁰⁵
— transversum	— הרחבי
Columnae rectales (Morgagni)	עמודי־התְּחִלָּת (של מורגאני)
— renales (Bertini)	— הכליה (של ברטין)
— rugarum ant., post.	(—) השינים (תלי) קודמים, אחורים
Commissura labiorum	מְקַשֶּׁרֶת־הַשְּׁפִיזֹת (משי')
— — ant.	— — הַקֶּדְמִית
— — post.	— — האחורה
Concha (ae) nasales	קונְכָה, קונכיות־החוטם
— nasalis suprema (Santorini)	— הָעֵלִית (של סאנטורני)
Constrictores pharyngis	קופֶץ (קופצי) בית־הבליעה
Conus elasticus (Cooperi)	קונוס אֶלֶסְטִי, חֶרוֹט
Cornua (thyreoidea) inff.	קַרְנֵי (התריס) התחתונות
— — supp.	— (—) העליונות
Corona dentis	כּוֹתֶרֶת הֶשֶׁן
— glandis penis	כָּלִיל ראש־הָאָבֶר, כָּלִיל הָעֶטְרָה ¹⁰⁷
Corpus (ora) albicans	גוף לְבָנָן ¹²⁵
— cavernosa clitoridis	— המחלות שֶׁבְּחֶמְדָּן ¹⁰⁸
— — penis	— — שבאבר
— — urethrae	— — שבשפכה
— clitoridis	— החֶמְדָּן
— epididymidis	— יוֹתֶרֶת־הָאֵשֶׁךְ

— glandulae bulbourethralis	בלוטת הבולבום והשפכה
— glandulare prostatae	הבלוטה הקדמית
— Higmori	של הימור
— linguae	הלשון
— luteum	הכתום
— nigra	השחור
— pancreatis	הבלוטה שמתחת לקבה
— penis	האבר
— rubrum	האדום
— spongiosum urethrae	הספוגי שבשפכה
— uteri	הרחם
— ventriculi	הקבה
— vesicae	השלפוחית
— felleae	שלפוחית-המרה
— vesiculae seminalis	שלפוחית-הזרע
Corpusculum renale	גופון שלכליה (מש') ¹²⁶
— renis (Malpighi)	הכליה (של מאלפיגי)
Crista arcuata	גבניגית (קאנון) קשתית ¹¹⁴
— mediana	האמצעית
— urethralis	השפכה
Crura clitoridis	פרעיה-המין (מש')
— penis	האבר (מש')
Crus ascendens	פרע עולה
— descendens	— יורדת (בעניבת הנלי)
Cumulus oophorus	גל נושא ביצה ¹²⁷
Cunus	עונה ⁸⁶
Cupula pleurae	כפת-קרום-החזה
Curvatura ventriculi major	קשת-הקבה ⁵ קשתא (תלי)
— — minor	יתר-הקבה, יתרא (תלי) ⁶
Cuticula dentis	קרוםית-השן ¹²⁸
D	
Dens (tes) decidui	שן (שנים) נושלת
— multicuspidati	— מרבות עקצים ¹⁰⁹
— permanentes	— מתמידות, קימות

— serotinus	— אפילית (מש')
— sapientiae	— החכמה
Dentin	חמר שְנִי
Diaphragma	סרָעֶפֶת
— pelvis	מְחִיצַת־הַכֶּפֶּלָא
— urogenitale	— קְלִי הַשֶּׁתֶּן וְהַפִּין
Diverticula ampullae ductus deferentis	מִפְרָצֵת שֶׁל־חוּפִית הַבֵּיב־הַמוֹצִיא
— ilei verum Meckeli	מִפְרָץ־הַפִּיעִי הַגָּם שֶׁל מֶקֶל
— Nucki	מִפְרָצוֹ שֶׁל נוֹק
— Vateri	— שֶׁל פֶּאֶר
Dorsum linguae	גִּב־הַלָּשׁוֹן
— nasi	— הַחוּמָם
— penis	— הָאֵבֶר
Ductus aeroferus	בֵּיב מְכַנִּים אֲוִיר
— biliferi	בֵּיבִים מְכַנִּים מָרָה
— choledochus	בֵּיב־הַמָּרָרָה (מש') ²⁵
— cysticus	— הַשְּׁלִפּוּחִית ²⁴
— deferens	— הַמוֹצִיא
— ejaculatorius	— הַזֹּרֵק ¹¹⁰
— epididymidis	— יוֹתֶרֶת־הָאֵשֶׁךְ
— epoophori longitudinalis (Gartneri)	— יוֹתֶרֶת־הַשֶּׁחֶלֶה הַמֵּאֲרָכָה (שֶׁל גֶּאָרְטֶנֶר)
— excretorius	— הַמִּפְרִישׁ (מש') ¹²⁹
— — vesiculae seminalis	— בְּשִׁלְפּוּחִית הוֹרֵעַ
— hepaticus	— הַכֶּבֶד
— hepatocystici	בֵּיבֵי כֶבֶד וּשְׁלִפּוּחִית
— hepatopancreaticus	— בֵּיב כֶּבֶד וּבִלּוּמָה שְׂמִתַּחַת הַקֶּבֶה
— incisivi (Stensoni)	— בֵּיבֵי־מַחְתָּכִים (שֶׁל סְטֵנְסוֹן)
— incisivus	— בֵּיב־מַחְתָּכִים
— interlobulares hepatis	— בֵּיבֵי בֵּין־הָאוֹנוֹת שֶׁבֶּכֶבֶד
— lingualis	— בֵּיב־הַלָּשׁוֹן
— nasolacrimalis	— חוּמָם וּדְמָעוֹת
— nasopalatinus	— חוּמָם וְחֶךְ
— pancreaticus accessorius (Santorini)	— נוֹסָף שֶׁל הַבִּלּוּמָה שְׂמִתַּחַת הַקֶּבֶה (שֶׁל סַנְטוֹרִינִי)

— pancreaticus (Wirsungi)	ביב הבלוטה שמתחת הקבה
— papillares	ביבי הפטומת
— paraurethrales	ביבים הפמוכים לשפפה
— parotideus (Stenonis)	— ביב בת-האזן (של סטנון)
— prostatici	ביבי (הבלוטה) הקודמת
— Stensoninus	— של סטנסון
— sublingualis major	— ביב הגדול שמתחת ללשון
— — minores	— ביבים הקטנים שמתחת ללשון
— submaxillaris (Whartoni)	— ביב שמתחת ללסת (של ורמזון)
— thyreoglossus	— תריס ולשון
— venosus (Arantii)	— הורידי (של אראנטיוס)
Ductulus (aberrans Halleri)	— פיבזן (תוצה של הלר)
— aberrans sup.	— התועה העליון
— aberrantes	— ביבונים התועים
— — testis	— — ביבוני-האשך התועים
— alveolares	— הקנים
— effrentes testis	— האשך המוציאים
— transversi	— הרחביים (ביותרת-השחלה)
Duodenum	— מעי תריסר (אצבעות). ⁷

לֶקֶט אִמְרוֹת מִלְּקוֹם שְׁמַעוֹנִי *

ו י ק ר א

- אינו דרך (שיהא משה שנצמער במשכן עומד בחוץ), — כך לא יעשה, לא נאה לעשות ככה. תכ"ו.
- עמד וישב לו, — הפסיק והחליט לשבת. שם.
- רחק ממקומך שנים ושלושה מושבות שיאמרו לך עלה, ואל תעלה ויאמרו לך רד. שם.
- מי דרכו להביא מנחה? — עני. תמ"ו.
- מרחשת עמוקה ומעשיה רוחשים ומחבת צפה ומעשיה קשים. ת"נ.
- תהא לך קורת רוח בעולם ויטמנו דברי תורה בפִּיך לעולם. שם.
- מרחשת יש לה כסוי, מחבת אין לה כסוי. תנ"א.
- הוי פקח ושתוק. שם.
- פנה לקרתני, — סלח ומחל לקרתני. תס"ד.
- צרתך בבבל, — המתחרה בך, התובע זכות. תע"א.
- כל כך יש בידך, — כל כך אתה חכם ובקי בחכמות. שם.
- כמדומים אתם שררות אני נותן לכם, עבדות אני נותן לכם. שם.
- היה הורג את הקבלנים, קוני גנבות. תס"ט.
- יהא הסיף הזה עובר על ראשו, — יהרג. שם.
- גמר בלבו צריך שיוציא בשפתיו. תע"ג.
- מרובה מצוה בשעתה. תע"ד.
- יפלו דמיו לנדבה, — ילכו דמיו, יוצאו דמיו. תע"ט.
- המפקיד אצל חברו אינו רוצה שתדע בו נשמה. שם.
- דעבידנא לך ניה נפשיה — נחת רוח. שם.
- למדה תורה דרך ארץ, בגדים שבשל בהם קדרה לרבו אל ימונ בהם כוס לרבו. תפ"ד.

- כוף אונך לשמע. תצ"ו.
 — ונקרע הכר ונשפך. תקד.
 — אלו אני מת על ישראל אני כדאי. תק"ד.
 — קח לך... וכי היה מפשיל משה בני אדם לאחוריו אלא... קחם בדברים. תקט"ו.
 — חייך שאני צוררה לך בכנפיך — אוכור לך את הדבר. תקכ.
 — צריך אתה ליתן לתוך פיו של שטן שלח דורן לפניך. תקפ"א.
 — שהיה אהרן רואה את המזבח כתבנית שור והיה מתחבא ממנו. שם.
 — בלשון עברי שמו יין ובלשון ארמי שמו חמר, חמר בגימטריה רמ"ח, כנגד אברים שבאדם. היין נכנס בכל אבר ואבר והגוף מתרשל והדעת ממלטלת, נכנס היין הדעת יצאה. וכך שנה ר"א הקפר נכנס יין שהוא שבעים ויצא סוד שהוא שבעים. תקכ"ח.
 — משל לרופא שנכנס לבקר שני חולים אחד יש בו כדי לחיים ואחד אין בו כדי לחיים, זה שיש בו כדי לחיים אמר להם דבר פלוני יאכל דבר פלוני לא יאכל וזה שאין בו כדי לחיים אמר להם כל מה דבעי הבו לו. תקל"ה.
 — שליט בעלמא יודע. תקל"ו.
 — וכי מה ענין ריב אצל נגעים מקיש ריבים לנגעים. תקנ"א.
 — איין נותנים פרצה לפני הכשר וכל שכן לפני הגנב. תקס"ו.
 — שנאה מיושנת. תרי"ב.
 — ואהבת לרעך כמוך. ר"ע אומר זה כלל גדול בתורה, בן עזאי אמר זה ספר תולדות אדם כלל גדול מזה — כלנו אחים בני אב אחד. שם.
 — כשאתם נכנסין לארץ ישראל לא תתעסקו אלא במטע תחלה. תרט"ו.
 — לא יבטל אדם מן הנטיעות. שם.
 — ללמדך שאין לך משפחה שיש בה מוכס שאין כולם מוכסים ושיש בה לסמים שאין כולם לסמין מפני שכולם מחפים עליו. תרי"ט.
 — למה הדבר דומה לבן מלכים שהאכילוהו דבר שאינו עומד במעיו אלא מקיאו, כך ארץ ישראל אינה מקימת עובדי עברה. תרכ"א.
 — פרשיות הרבה סמוכות זו לזו ורחוקות זו מזו כרחוק מזרח ממערב. תרל"א.
 — אל תקרא הדר אלא הידר שכן בלשון יוני קורין למים הידר. תרנ"א.
 — אין יצר הרע שולט אלא במי שענינו רואות. תרנ"א.
 — יצאו שמרות שאין גופן קנוי ואין גופן מכור ואין עומדין אלא לראיה שבהן. תרס"א.

- כשתהא קונה לא תהיה קונה אלא מעמיתך. שם.
 — מטה לחם לרבות כל סועדי לחם, — המאכלים הנאכלים
 עם הלחם. תרע"ה.
 — ואתכם אורה בגוים זו מדה קשה לישראל... שבזמן שבני
 מדינה גולין ויושבים במקום אחד רואים זה את זה ומתנחמין, וכאן הוא
 אומר ואתכם אורה בגוים שאפור אתכם בין אומות העולם ואין אחד
 מכם קרוב אצל חברו. שם.
 — וכי ראש בראש נפרעתי מישראל והלא לא נפרעתי מהם
 אפילו אחד ממאה ממה שעשו לפני. שם.

במדבר

- הגיגית הזו במה מכסין אותה? בכלי חרם, מפני שהוא מינה. תרפ"ג.
 — מציאה גדולה מצא הקדוש ברוך הוא את ישראל. תרפ"ו.
 — החרם הזה צד בים ואינו צד ביבשה אבל האשה צדה בים וביבשה. תש"ד.
 — במה שאדם יגע ונותן נפשו על הדבר אין הקב"ה מקפח שכרו. תשי"א.
 — בבריתו של עולם נתאווה הקב"ה לעשות שותפות בתחתונים. תשי"ה.
 — אין לך בכל הנוף כעין. תשל"ל.
 — משל אומר לאדם — מפני מה אתה אוכל פת שעורין, אמר
 להן מפני שאין לי פת חמין, מפני מה אתה אוכל חרובין, אמר להם
 מפני שאין לי לאכל דבלה. תשל"ה.
 — כעבד שהיה משמש את רבו ופרוסתו בידו ונושך ממנה. תשל"ו.
 — אומרים לחמור — טול כור שעורין ונתתך ראשך? אומרים
 לאדם טול ככר זה ורד לשאול? תשל"ו.
 — אין תובעין עלבוננו של אדם בפניו. תשל"ט.
 — אין רע מן הגנב אלא מי שמקבל ממנו. תשל"ט.
 — בוא וראה אותם העניים שכבר יצא לבם מעליהם. תשמ"ה.
 — אל ישתה אדם בכוס זה ויתן עינו בכוס אחר. תש"נ.
 — לא דומה פלטרין שאין עליו שומרין לפלטרין שיש עליו שומרין. תשנ"ב.
 — אל תבוזו שכחה לאדם. תשס"א.
 — סאה ביהודה שוה חמש סאין בגליל. תשע"ג.
 — איש אשר רוח בו שיכול להלוך כנגד רוחו של כל אחד ואחד. תשע"ו.
 — איש אשר רוח בו שיהא הולך עם הקפרנים כפי דעתן ועם
 המתונים כפי דעתן. תשע"ו.
 — אין הסרתן תלוי אלא בגדולים. תשפ"ה.

- משה רבנו לפי שבא לכלל כעס בא לכלל טעות. תשפ"ו.
 — שלש מתנות נבראו בעולם, חכמה וגבורה ועשר וכיון שלא
 באות מן הקב"ה סופן להפסק. תשפ"ו.
 — הלואי מקדם זמן באתי לכאן. תשפ"ו.

ד ב ר י ם

- בשעה שהגדולים הולכים אחרי הקטנים הם נופלים. תת"ב.
 — מפרנסו בנקיות. תת"ב.
 — אין לך דרך שאין בה עקמומיות. תת"ד.
 — אם עושה אדם הרי הוא מתברך, ואם לאו — אינו מתברך. תת"ה.
 — אין הרב נעשה תלמיד לתלמידו. תתי"ט.
 — יש יהודי אכסנאי (אורח)? בכל מקום שאתה הולך אלהים עמך. תתכ"א.
 — כל צרה שישראל ואומות העולם שותפין בה אינה צרה, של
 ישראל לעצמן — צרה. תתכ"ז.
 — כל האומר אין לו אלא תורה — אפילו תורה אין לו. תתכ"ט.
 — נוח לקנות שונא וקשה לקנות אוהב, נוח לעלות לבימה וקשה
 לירד. תתמ"ה.
 — כל תלמיד חכם שאינו קשה כברזל אינו תלמיד חכם. תתנ"א.
 — מלך זה שולט באוצרות של כסף וזהב ואינו משתעבד אלא
 ליוצא מן השדה. תתס"ג.
 — סמן טוב לאדם כשבהמתו אוכלת ושובעת. תתס"ה.
 — מעשה באשה אחת שהוקינה הרבה ובאת לפני ר' יוסי בן
 חלפתא אמרה ליה — רבי, הזקנתי יותר מדאי ומעכשיו חיים של נוול
 הם שאיני טועמת לא מאכל ולא משקה ואני מבקשת להפטר מן העולם.
 אמר לה — מה מצוה את למודה לעשות בכל יום, אמרה ליה — למודה
 אני אפילו יש לי דבר חביב אני מנחת אותו ומשכמת לבית הכנסת
 בכל יום. אמר לה — מגיעי עצמך מבית הכנסת שלשה ימים זה אחר
 זה. הלכה ועשתה כן וכיום השלישי חלתה ומתה. תתע"א.
 — לעולם יהא כספו של אדם מצוי בידו שנאמר וצרת הכסף
 בידך. תתצ"ו.
 — כל המעלים עיניו מן הצדקה כאלו עובד אלילים. תתצ"ז.
 — כל המונע רחמים מקיש לעובדי עבודת אלילים. תתצ"ח.
 — לא ישנה אדם לתלמיד שאינו הגון. תתקכ"א.
 — אל תהי רוחך גבוה כקומתך. תתקכ"ג.

- תחלת נפילה — ניסה. תתקב"ג.
- מה עץ קטן מדליק את הגדול אף תלמיד חכמים קטנים מחדרין את הגדולים. תתקב"ג.
- משל למה הדבר דומה — לגבור שהעמיד את הקורה והיה מורה בה חצים, החצים כלים והקורה במקומה עומדת, אף כך ישראל היסורין כלין והם במקומן עומדים. תתק"ח.
- בנוהג שבעולם — אדם נוטל אגודה אחת של קנים שמא יכול לשברם ואילו אחת אחת אפילו תינוק יכול לשברם. תתק"ח.
- לעולם יהא אדם עניו (בחזרה וכמעשים טובים וזכירת שמים) עם אביו ועם אמו ועם אשתו ועם בניו ועם בני ביתו ועם שכניו ועם קרוביו ועם רחוקיו ואפילו עם הנכרי בשוק, כדי שיהא אהוב למעלה ונחמד למטה ומתקבל על הבריות וממלא את ימיו ואת שנותיו בשם טוב. שם.
- מיום שגבר אגרופה של חנופה נתעוותו הדינים ונתקלקלו המעשים. שם.
- משל לאחד שהיה שט בנהר אם הוא יודע לשוט הוא עולה בשלום ואם לאו הרי הוא נחנק. תתקנ"א.
- לעולם אין מחליפין לא זכות בחובה ולא חובה בזכות. תתקנ"ג.
- אין העולם מתקים אלא על מי שבולם עצמו בשעת מריבה שנאמר: תולה ארץ על בלימה. תתקס"ד.
- (מלבד הרעיון המוסרי שיש באמרה זו יש בה גם קלמבור יפה.)
- טבתו של מלך יודע כמה הוצאות יוצאות למלך על שלחנו. תתקס"ו.

בִּינוּנִי עִם בִּינוּי הַנוֹף

בימינו נתפשט הרבה ברכור ובכתב שמוש של בינוני זכר עם כנויי הנוף לנוף המדבר ובפתח לפני החתימה, כגון גוֹזְרָנִי, סְבוּרָנִי, בְּמַדְמְנִי, דוֹמְנִי וכדומה.

צורה זו מצויה הרבה בספרי הרבנים ובתלמודים ומדרשים¹ כגון: גוֹזְרָנִי עליך שלא יעברו בך מים לעולם (חולין ז' א'; ילקוט שמעוני וישלח, ואהליבמה ילדה), גוֹזְרָנִי עליך נדוי (תענית כ"ג, א'), גוֹזְרָנִי עליך שתבוא אצלי (ילקוט שמעוני משפטים רמז שס"ב, שם אמור רמז תרמ"ג. המקור במשנה ר"ה), גוֹזְרָנִי עליכם שתעמדו לראובן... גוֹזְרָנִי עליכם והשתחוו ללוי (מסכת סופרים, כ"א, ט'), זכורני כשאני תינוק ומורכבני על כתיפו של אבא (ב"ק קי"ד, ב'; כתובות כ"ו, א' ושם ומורכב. בהוצאת אמשטרדם בכתובות ומורכב, ובב"ק ומורכב במעות), זכורני כשהייתי תינוק ומורכב וכו' (סנהדרין נ"ב, ב'), ובכ"י מינכן כשאני תינוק ומורכבני). מוחזקני בך שאתה בקי בחדרי תורה (ספרי קרח קי"ז, מהדורת האראווימץ, ובחלופי גרסאות שם מוחזק אני; קדושין י, ב'), מוחזקני בזה שהוא כהן (כתובות כ"ה, ב'), משרבו [האומרים] מקבלני מוכתך ומחזקני מוכותיך (סוטה מ"ז, ב'; בעין יעקב מקבלני מוכותיך; בכ"י מינכן מבטלני מוכתך; בתוספתא סוטה פרק י"ד: משרבו מקבל אני מוכתך ומחזיק אני מוכתך, ונראה שגם בתלמוד צ"ל ומחזיקני). חוזרני חלילה (ובתים י, ב'), באפי נשבעתי וחוזרני בי (סנהדרין ק"ה, ב'; בכ"י מינכן וחזרתי), חוזרני בי (מור חו"מ הלכות ערב קל"א, א'), חושקני בכס (חולין פ"ט, א'; כ"י מינכן חושק אני), יכולני לעשות אפילו שתי כוסות (יומא ס"ז, א'), יכולני לבעול (נדה ס"ה, ב'), סבורני שהוא כתוב בספר הישר (מרדכי שבת, מצוטט בבן יהודה), סבורני שמעות סופר יש כאן (אור תורה, מצוטט בבן יהודה).

¹ הציטטים שבתלמוד בדרקתי בשים הוצאת ראם וילנא, הוצאת חורב, בעין יעקב הוצאת ראם, בתלמוד כך אתר ברדיטשוב תרג"ד, בהוצאת גולדשמידט, ברפוס אמשטרדם ת"ה, ברפוס קושטאנדינא שמי"ב.

מעידני עלי את השמים ואת הארץ (ויקרא רבא, פרשה ב', ושחט את בן הבקר) אף פורטני בכל השבועות שבתורה שלא יהו אלא באלה ובשבועה (ספרי נשא י"ד, מהדורת האראווימץ ובשנויי נוסחאות פורט אני; ושם עוד במקומות מרובים), אומרין ביתותיים קובלני עליכם פרושים, אומרים טובלי שחרין קובלני עליכם פרושים (תוספתא סוף ידים, מהדורת צוקערמאנדל; ובהוצאת ראם: אחרו בייתוסים קובלין עליכם פרושים; ובהגהות הגר"א: אומרים טובלי שחרית קובלנו עליכם פרושים, אומרים פרושים קובלנו עליכם טובלי שחרית, וכן הנוסח בפירוש הר"ש סוף משנה ידים, וצורת קובלנו ברבים אינה נכונה), כך מקובלני (תוס' ידים ב'; ברכות י', א'; פסחים ס"ו, א'; חגיגה ג' ב'; ר"ה כ"ה, א'; תענית כ"ג, א'; נזיר נ"ו, ב'), כל צרוע וכל זב וכל סמא לנפש, שומעני שלשתן במקום אחד (ספרי נשא א', מהד' האראווימץ, ובשנויי נוסחאות שומע אני; ושם עוד כמה פעמים), תנור שומעני בין חדש בין ישן (ספרא שמיני, פרשה י', ה', מהדורת ווייס), תאבני מתי תבוא צרת הבת לידי ואשאנה (יבמות ט"ו, א', ושם בתוספתא פרק א' תאב אני), תמיהני אם פטר בה (כריתות י"ט, א', במשנה שבנוסחת התלמוד, ורש"י שם תמיה אני כבמשניות), תמיהני אם יש בדור הזה שיוודע להוכיח (ערכין ט"ז, ב', בעין יעקב: תמיה אני), צהבו פניך שהשבת את זקן, תמהני אם תאריך ימים (ספרי פנחס, וביום הבכורים; מנחות ס"ח, ב').

ובמשנה¹: חוששני לו מחטאת (שבת ט"ז, ז', ברי"ף חושש אני; שבת כ"ב, ג'), גוזרני עליך שתבוא אצלי (ר"ה ב', ט'; במשנה שבתלמוד אמשטרדם ת"ה גוזריני מלא יוד, וכן בתלמוד דפוס ראשון ויניציאה ר"פ), גוזרני עליך נדוי (תענית ג', ח' בכמה נוסחאות), מקובלני מרבן גמליאל הזקן (יבמות ט"ז, ז'), האומר לחבירו מודרני ממך מופרשני ממך מרוחקני ממך (נדרים א', א'), מקובלני מפי שבעים ושנים זקן (ידים ד', ב'), קלני מראשי קלני מזרועי (סנהדרין ו', ה'), ולפי הירושלמי יש גם גרסא קליני, ונראה מהתלמודים שלפי נוסח קלני יש כאן כנוי ולשון נקיה, ופירושו: כבד אני מראשי = כבד אני בראשי, כלומר ראשי כבד עלי; ולפי הנוסח השני — קליני מלא יוד צורה שלילית, ופירושו: קל איני מראשי, כלומר כבד עלי ראשי. ובמשניות כ"י קויפמאן ובהוצאת וילנא קלעני בעיני²

¹ בדקתי במשניות ראם וילנא, במשניות חורב, במשנה שבבבלי הוצאת ראם, במשנה שבבבלי אמשטרדם ת"ה, ובתלמוד בבלי קושטאנטינא שט"ב, ברי"ף הוצאת ראם, בתלמוד בבלי כך אחד ברי"ף שוב תרנ"ד, במשניות עם פירוש נדמני הוצאת גיעססען, בתלמוד בבלי הוצאת גולדשמידט.
² קלעני = קלאני, עין במקום אלף? ועיין דלמאן דקדוק ארמי מהדורה ב', עמוד 57

דעת אלברכט בספרו דקדוק עברית חדשה, ע' 119, היא שאך ורק צורת קלני שבמשנה סנהדרין נכונה וכל שאר הצורות של בינוני עם כנוי שבמשנה נמסרו בטעות וצריך לנסח: חושש אני, גוזר אני וכו' וכך בכמה כ"י. וכן כותב סגל בדקדוקו האנגלי לעברית של לשון המשנה, ע' 164, שהצירוף הזה אינו אלא במדרשים וכו' ולא נכנס למשנה אלא עפ"י טעות המעתיקים. בכל אופן שגורה היתה הצורה הזו בלשון העברית של התלמודים והמדרשים ונכנסה גם לכמה דפוסים ראשונים של המשנה.

הקריאה המסורה בפי האשכנזים היא ב פ ת ח לפני החתימה. אברהם גייגר קורא בספר הלמוד ללשון המשנה חלק א', ע' 35 וע' 40, חוששני, גזרני, מקבלני, כפי הקריאה הרגילה, דוקם בספרו לשון המשנה, ע' 81, קורא אף הוא מרוחקני, מופרשני (מופרשני?) מודרני, וכן סגל בספרו, ע' 164, זכורני, ואלברכט, ע' 119, קלני, וגם רש"י פין מנקד בהאוצר קלני, חזרני, מוחזקני, מקובלני, מופרשני (תיבה זו בקמץ ופתח), וכן לוי במלונו לתלמוד יכלני (אבל מצטט גוזריני עליך ר"ה כ"ה מלא יוד), וכן במשניות הוצאת איצקובסקי ברלין חוששני (כצירי ופתח, ומטר) מדרני, מפרשני, מרוחקני, מקבלני (פעטוחאוסקי) וכן מנקד גוסטאווי הילשר בסנהדרין במבחר משניות הוצאה גרמנית של פיעביג קלני, וכן ברנפלד בקינה יבכיון מר מלאכי שלום קלני מראשי (ספר הרמעות, כרך ג', ע' שט"ו), וגם מרדכי בצלאל שניידר כותב בספרו תורת הלשון, ע' 299: „במשנה יש שבא בבינוני גוף מדבר ג' בסוף, תמורת מלת הגוף אני, למשל: קלני ת' קל אני, גזרני = גוזר אני, חוששני = חושש אני, מקבלני = מקבל אני מדרני = מדר אני וכדומה, זוהי קריאה מהירה בהבלעת האלף של אני והכותב טעה לחשב שתי המלים למלה אחת, אבל יש כתבי יד רבים שהם באים בשתי מלים: גוזר אני, חושש אני². ויש קוראים צורה זו בצירי לפני החתימה, וכך מנוקד בכל מקום במשניות הוצאת יאסס ברלין: קלני, חוששני, וכו', ובמשניות קושטאנדינא הצ"ו, חלק א': חוששני, גזרני, אבל מקובלני³ [ובקינות לת"ב אמשטרדם תק"ו דפוס יתמי שלמה פרופס, ואמשטרדם תקל"ח דפוס אברהם

¹ במשנה שבירושלמי דפוס ראשון ויניציאה רפ"ג אין הצורה הזו אלא בסנהדרין: קלני וכו' ובשבת ס"ז, ד': חוששני אני לו (טעות הדפוס?) בכ"י קויפמאן בסנהדרין קל ע"ג כי כמובא למעלה וביבמות ומקובל אני בתיבה אחת ובלא השמטת האלף, ובשאר מקומות בשתי תיבות. בפירוש המשניות להרמב"ם בסנהדרין בכמה הוצאות קלאני בתיבה אחת.

² תמיהני על שניידר שחבר את דקדוקו על „הלשון העברית בהתפתחותה ההיסטורית מראשיתה עד הזמן האחרון" וסובר שצורה שהשתמשו בה מזמן התלמוד ועד היום אינה אלא צורת טעות.

³ לא מצאתי ביוד אלא פעם אחת במשנה ר"ה שבתלמוד אמשטרדם ת"ה גוזריני, וכן הוא בתלמוד דפוס ראשון ויניציאה כמובא למעלה.

פרופס: קֶלְנִי מראשי (יבכיון מר), והאפפמאנן מנקד בסנהדרין במשניות הוצאת איצקובסקי קֶלְנִי ומפרש קל איני, בשלילה].

קריאה זו המוסיפה פתח או צירי לפני החתימה בככנוי הפעל (שמרני, ישמרני) בהיקש הלשון היא באה. ובכדי לעמוד על הקריאה העיקרית עלינו לשים לב שהרבה צורות חדשות של העברית שלאחר המקרא השפעת הארמית הן. ובארמית של החרגומים אנו מוצאים בבינוני זכר: קְהִימְנָא > קְהִים אָנָא, יְכִילְנָא > יְכִיל אָנָא, יְדַעְנָא > יְדַע אָנָא, עֲתִידְנָא > עֲתִיד אָנָא, מְשַׁמֵּישְנָא > מְשַׁמֵּיש אָנָא וכו' ובנקבה אֱלִיפְנָא > אֱלִיפָא אָנָא (דאלמאן דקדוק ארמי, ע' 289–290), וכן בסורית קְטִלְנָא > קְטִל אָנָא, גָּלָא > גָּלָא אָנָא (נילדיקי דקדוק סורי, מהדורא ב', ע' 45)¹, ובמנדעית: נאטארנא, נאפיקנא, מבאטילנא (נילדיקי, דקדוק מנדעי, ע' 231)². בצרופים אלו שבמדבר אין שום שנוי בנקוד המלות אלא שהאלף בעלת החטף נופלת מחמת רהיטות הקריאה ומחמת הטעמת הפעל הקודם למלת הגוף ובאופן זה וודאי קראו גם בעברית שלאחר המקרא בבינוני שהפעל קודם כו למלת הגוף בהשפעת הארמית, בלא שנוי נקודות אלא בהשמטת האלף בלבד: קֶלְנִי, חוֹשֶׁשְׁנִי, מְקַבְּלִי או מְקַבְּלִי וכו'³ וכן מצאתי מנוקד במחזור שאלוניקי שט"ו, ובמחזור סבינומה ש"ד, ובסדר מגלת איכה מנטובה ת"פ: קֶלְנִי מראשי (בקינה מר יבכיון), וכן מנקד שד"ל בדקדוקו האיטלקי ללשון העברית סעיף 701: חוֹשֶׁשְׁנִי, גוֹזְרִנִי, חוֹשֶׁקְנִי, מְקַבְּלִי וכו' ומשוה לארמית, ומעיד שכך מנוקד מְקַבְּלִי במשניות של מנשה בן ישראל אמשטדרם ת"ו, ובדפוס ויניציא תס"ד (ועיין שם בהערה וגם על גוֹזְרִנִי-גוֹזְרִנִי) ובדקדוק לשון עברית של שד"ל-כהנא, ע' 106, חוֹשֶׁשְׁנִי, מְקַבְּלִי וכו', וכן דעת ק. לויאס באוצר חכמת הלשון (מבוא סעיף ל"ז) כי נקודם העיקרי הוא מְקַבְּלִי, תְּמַהֲנִי, קֶלְנִי⁴, וכן מנקד בנעט גוֹזְרִנִי בר"ה (הוצאת איצקובסקי) ויאסטרוב במלונו לתלמוד: תְּאֵבְנִי, תְּאֵיבְנִי (אבל: מְעִידְנִי; מוֹחֶזְקְנִי, חוֹשֶׁשְׁנִי, גוֹזְרִנִי, מוֹדְרִנִי, מוֹפְרֶשְׁנִי, תְּמַהֲנִי, מְקַבְּלִי, קֶלְנִי). ובמשניות דפוס ליוורנו תרכ"ו ותרע"ט: חוֹשֶׁשְׁנִי, גוֹזְרִנִי, מְקַבְּלִי, מוֹדְרִנִי, מְפַרְשְׁנִי, מְרוֹחֶקְנִי, ורק בסנהדרין קֶלְנִי מראשי קֶלְנִי מזרועי (וכאן וודאי בשלילה).

¹ בארמית וביחוד בארמית התלמודית וגם בסורית יש בבינוני צורה מצורפת גם בגופים.

² ע"ר צורות מלא יור של גוף המדבר כמו מפאקדינא, מזארוינה במנדעית, ידענא,

אולינא בארמית הבבלית שמפוקפקות הן, עיין נילדיקי שם, ע' 231–232.

³ עפ"י חוקי הפוניטיקא העברית המקראית נופלת לפרקים אלף בעלת חטף הבאה באמצע התיבה לאחר תנועה: קְטִילִים > האסורים (קלת ד', י"ד), קְרִיִּים > הארמים (ר"ה ב' כ"ב, ה'), קְאִילִים > האוקים (י'מיה מ', ד'), וְקִאִסְפָּךְ > והאספספ (במדבר י"א, ד'), והשוה גם הריני > הרי אני. ונמצא בכ"י קויפמאן: שני אומר במקום שאני אומר (ב"ק י', ג').

⁴ לויאס מעיד שנמצאת צורה זו גם בשתי תיבות ובחסרון אלף: קל גי, מקובל גי.

מכל זה למדנו:

(א) הצורה העיקרית לא היה בה שנוי נקוד כשם שלא נשחנתה גם בארמית.

(ב) כשחדלה ההשפעה הארמית התחילו קוראים בעברית בפתח לפני החתימה מתוך היקש הלשון לכנויי הפעול, וקריאה זו כבר מקובלת בין האשכנזים, והנהוג היום כן אינו משתבש (וכך נקדתי בספרי תורת הצורות של הלשון העברית, ע' 52).

(ג) צירוף זה אינו מצוי בעברית אלא במדבר בלבד ואין להשתמש בו בגופים אחרים¹.

¹ צורות מוטעות: מובטחתני (כל כתבי סמו"ס, הוצאת מוריה, סוסתי, ע' 25, נזכרו עליך וממו"ס, בנימין השלישי, ע' 123), מקובלנו (כתבי ביאליק, יום הששי הקצר, ע' קיב. ועיין למעלה על צורת קובלנו).

מפעולות ועד הלשון

דו"ח של ועד הלשון

לשנת תרצ"א

נשיאי הוועד:

דוד ילין

ח. נ. ביאליק

חברי הוועד:

א. אברונין	יוסף מיוחס
ד"ר י. אהרונז	הרב מ. צ. סגל
פ. אוירבך	פרופ' נ. סלושץ
מ. אזרחי	א. סמיאטיצקי
הרב ש. אסף	ש"י עגנון
פרופ' י. נ. אפשטיין	י. פייכמן
ד"ר יצחק אפשטיין	ד"ר א. צפרוני
ש. בן-ציון	פרופ' יוסף קלזנר
י. ד. ברקוביץ	פרופ' ש. קליין
ד"ר מ. גליקסון	י. ח. רבניצקי
י. גרזובסקי	ד"ר י. ריבלין
ד"ר ש. משרניחובסקי	ד. שמעונוביץ
א. מ. ליפשיץ	נ. שפרה"ס

מזכיר הוועד:

ד"ר ש. איזנשטדט

חברי הועדות המקצועיות:

1. הועדה למונחי דפוס: זאב אשור, י. ד. ברקוביץ, א. סמיאצקי, הניאל פרסקי, ד"ר א. צפרוני, י. ח. רבניצקי.
2. הועדה למונחי החקלאות: פ. אורבך, יהודה גרובסקי, ד"ר מ. זגורודסקי, יעקב פיימן, א. פלדמן, ד"ר י. ריכרט, דוד שמענוביץ.
3. הועדה למונחי הכותניקה: פ. אורבך, מ. אורח, א. איג, ד"ר א. הראובני, מ. זהרי, יעקב פיימן.
4. הועדה למונחי החשמל (תל-אביב): ד"ר ברוך, יחיאל גרינפלד, ד"ר א. ויונסקי, ד"ר ת. פוגל, דוד שמענוביץ.
5. הועדה למונחי החשמל, המלפון ומסלות הברזל (חיפה): א. אריכא, א. אתי, בן-דוב, ס. גולדברג, ד. סמונהיל, ש. סמילר, י. פולק-פולני, א. צ'ציק, י. קופי, ז. רובינשטיין.
6. הועדה למונחי מלאכה: ח. נ. ביאליק, מ. כהן, א. סמיאצקי, נ. שפרה'ס.
7. הועדה למונחי הצבעים: ד"ר נח בראון, ד"ר ש. טשרניחובסקי, דוד ילין, מ. כהן, יוסף מיוחס, ש. מלניק, פרופ' ש. קליין וד"ר י. ריבלין.
8. הועדה למונחי מתמטיקה רגילה: ד"ר ש. אורבך, ד"ר יצחק אפשטיין, ד"ר א. ברוך, יחיאל גרינפלד, ד"ר א. ויונסקי, ד"ר ז. חיות, י. לדיזנסקי ומ. קיפר.
9. ועדה למונחי מתמטיקה גבוהה: ד"ר י. אמירה, ד"ר י. אפשטיין, יחיאל גרינפלד, פרופ' פקמה, פרופ' א. פרנקל.
10. ועדה למונחי נגינה: א. אברונן, מ. אסנת, ח. נ. ביאליק, ד"ר א. בן-יהודה, ש. בן-ציון, י. גרינשפון, מנשה רבינוביץ.
11. הועדה למונחי כלים ותבשילים: הרב ש. אסף, פרופ' י. נ. אפשטיין, א. מ. ליפשיץ, הרב מ. צ. סגל, ש"י עגנון ופרופ' יוסף קלוזנר.

מ ב ו א.

מחמת המצב המיוחד ששרר בארצנו בשנת החשבון ומחמת נסיעותיהם של חברי הנשיאות מר דוד ילין וח. נ. ביאליק לחוץ-לארץ לא התקיימה האספה השנתית של חברי הועד וכל העבודה התרכזת בישיבות הנשיאות, בלשכה, בוועדות המקצועיות ובמערכת "לשוננו".

חובת-השעה היתה שמירת הקיים, עמידה על משמר הלשון.

ועד הלשון לא הפסיק את עבודתו על אף המכשולים שקמו על דרכו. הוא פקח על עבודת הועדות, המשיך את הוצאת הרבעון "לשוננו" ולפי מדת יכולתו גם הרחיב את פעולתו בקביעת מונחים למקצועות שמושיים חדשים.

יודע ומכיר הועד את צרכי הלשון של הישוב המדבר עברית, שגדל ועלה לקבוצת של רבבות, ונהירות לו הפגיונות הקיימות בשפת הרבון. רשומות בידי הועד שניאות רבות שנשתרשו בלשון הרבון, שהן צריכות תקון, כמו כן מאות מלים מחודשות על ידי סופרים ובלשנים יחידים המעונות ברור ובדיקה.

מכל צד באות לפני הועד דרישות למונחים מקצועיים חדשים. הדרישות העיקריות שבאו בזמן האחרון הן: מאת המועצה ללמודים עליונים של הממשלה (מונחים במתמטיקה ובפסיכולוגיה), מאת ספרני בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (מונחים לספרנות), עובדי הבנקים (מונחים לבנקים ולהנהלת חשבונות), מאת הגן הבוטני במקוה-ישראל (מונחים בבוטניקה), מאת המשקים בעמק (מונחים לנפחות ולמסגרות), מאת הנוער העברי בפולין (מונחים לצרכים שמושיים שונים).

אולם חברי הועד העוסקים רוב יומם כל אחד במלאכתו והנושאים בסבלות הזמן אינם יכולים להתנדב במדה יתרה לעבודה בועד ובעדות.

הועד ישאף גם להבא להרחבת עבודתו עד כמה שתשיג ידו. הוא יהדק את קשריו עם האוניברסיטה העברית ועם מכונת המחקריים, ירחיב לפי יכלתו את אוצר הספרים בבלשנות, הנחוץ לצרכי עבודת הועד, ידאג לבסוס קיומו של הרבעון "לשוננו" ויכשיר את התנאים לפרסום יותר רחב של החמר הלשוני המוכן בידי הועדות. חברת חשיבותה של עבודת הועד, המניחה יסודות רחבים ללשון העברית, השמושית בתור שפת היצירה וההתחדשות של עם ישראל, מרס חדרה לחוגים רחבים. על זה יעיד המחסור באמצעים ההכרחיים, המעכב את התפתחותה הרצויה של עבודת הועד.

חברת, אמוני הלשון העברית קבלה על עצמה את התפקיד החשוב הזה של יצירת בסיס חמרי לועד הלשון, ועל מוסדות הצבור, החברות לתרבות עברית ועל כל הנאמנים לתחית הלשון בכל מקום שהם החובה לסייע לרכישת חברים-תורמים לחברה זו.

עבודת הועדות המקצועיות.

סקירה קצרה זו מראה, כי עבודתן של הועדות לא נתמעטה, וכי הן שאפו, לפי מדת האפשרות, לספק את צרכיה החיוניים של הלשון. רשימות המונחים, פרי עבודתן של הועדות, תתפרסמה גם להבא בהדרגה ובקביעות ב"לשוננו".

מרובה הצורך לפרסם את רוב הרשימות בצורה של טבלאות ומלונים שמושיים ולפרסם אותן במדה רחבה בעם. גם עבודה זו נשתדל לעשות עד כמה שתשיג ידנו.

1. הועדה למונחי דפוס וכריכת ספרים סיימה את עבודתה. ישיבותיה האחרונות מוקדשות לעריכת מוחלטת של הרשימה אשר תתפרסם בקרוב ב"לשוננו".

2. הועדה למונחי החקלאות עברה במשך ישיבות אחדות על האות "א" של המלון המפורט לחקלאות המוצע ע"י הד"ר מ. זגורודסקי. שאר האותיות תבאנה בהדרגה לעיון חברי-הועדה.

3. הועדה למונחי בוטניקה קבעה רשימה מפורטת למורפולוגיה של צמחים שנתפרסמה ב"לשוננו". כמו כן השתתפה בקביעת המונחים לצרכי "מגדיר הצמחים" שיצא בהוצאת האוניברסיטה העברית. חברי הועדה מכינים חמר לעבודתם בשנת תרצ"ב.

4. הועדה למונחי חשמל בתל-אביב הכינה לדפוס את המדור של פסיקה וחיימה חשמלית לפי המלון בין-הלאומי של שלומן כרך ב' והיא ממשיכה את עבודתה באינטסלציה חשמלית.

5. הועדה למונחי חשמל, טלפון ומסלות הברזל קבלה בשנת החשבון זכות של ועדה אבטונומית. היא קבעה רשימה של מונחים לצרכי שמוש פועלי הרכבת, ביחוד למקצוע הסקת הקטרים ונהוגם. הרשימה נשלחה להסדרות פועלי הרכבת בחיפה ולסניפי בירושלים והודבקה על טבלה במועדון פועלי הרכבת בתוספת תרגום ערבי ואנגלי. מלבד זה עסקה הועדה בקביעת מונחים לחשמל בהתאם לחלוקת החמר, שהיתה בינה ובין הועדה למונחי חשמל בתל-אביב.

6. הועדה למונחי מלאכה גמרה את סדור רשימת המונחים לעבודות העץ ההולכת ומתפרסמת ב"לשוננו". הועדה קובעת לה תכנית חדשה לעבודתה בהתאם לדרישות המלאכה בארץ.

7. הועדה למונחי הצבעים, שעסקה בשנה הקודמת בלקוט המקורות ובעבודות הכנה אחרות, עבדה במשך שנת החשבון בקביעות וקבעה מונחים (פעלים, שמות, תארים) לצבעים מסוג השחור, הלבן, הכחול, התכול, האדום, הצהוב, לגווניהם. עבודת הועדה תמשך גם בשנת תרצ"ב ועם גמר עריכת הרשימה, תתפרסם ב"לשוננו" ולפי מדת היכולת גם בצורת טבלאות מיוחדות בצירוף הצבעים הטבעיים.

8. הועדה למונחי המתמטיקה הרגילה (סניף תל-אביב) קבעה מונחים לאלגברה ולגיאומטריה.

9. הועדה למונחי המתמטיקה הגבוהה קבעה את המונחים הנחוצים בעיקר לצרכי המחקר וההוראה באוניברסיטה העברית. יושב ראש הועדה הפרופ' אברהם פרנקל, שיצא בינתים לחוץ-לארץ, עוסק בעריכתה המוחלטת של הרשימה שתבוא לעיון הועד ותתפרסם ב"לשוננו".

לפי הצעת הנשיאות עומדות שתי הועדות למתמטיקה להתמוג יחד ולהשלים את עבודתן. בועדה המאוחדת ישתתפו החברים מירושלים ומתל-אביב.

10. הועדה למונחי הנגינה, שנוסדה בתחלת הקיץ תרצ"א, ציינה תכנית לעבודתה וגם נגשה לקביעת שמות לכלי נגינה ולחלקיהם. הרבה גרמה לעכוב עבודתה של הועדה יציאתו של ח. נ. ביאליק לחוץ-לארץ. הועדה תמשיך את עבודתה בשנת תרצ"ב.

11. הועדה לכלים ולתבשילים היתה אנוסה להפסיק מסבות שונות את עבודתה הקרובה לגמר ורק מתחלת תרצ"ב חזרה לעבודתה.

12. הועד מכין (בסיועו של מר ראובן גרוסמן) תרגום אנגלי לרשימת מונחי הצלום, שנתפרסמה "בלשונו" והעתידה להופיע בצורת מלון מיוחד לתועלת הצלמים וחובבי הצלום.

מלבד זה נתנו תשובות לשאלות שונות במקצוע האריזה, המטען והנגרות.

ועדות חדשות.

מתנהל משא ומתן עם מומחים (ביחוד עם עובדים מדעיים של האוניברסיטה) ועם מוסדות הנוגעים בדבר על יסוד ועדות חדשות:

1) למונחי הזואולוגיה, שיש בהם צורך רב בקשר עם פתיחת הפקולטה למדעי הטבע של האוניברסיטה העברית.

2) למונחי הספרנות, לפי הצעת ספרנים מבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

3) למונחי הגיאוגרפיה, המשיך העבודה של שנת תרפ"ו, שמסקנותיה נתפרסמו ב"זכרונות ועד הלשון", חוברת ו'.

4) למונחי רפואת-השנים, בהשתתפות אגודת רופאי-השנים בתל-אביב.

"לשונו"

במשך שנת תרצ"א יצא הרבעון של ועד הלשון העברית "לשונו", בעריכת חבר הועד ד"ר א. צפרוני, כסדרו ונשתכלל בתכנו ובצורתו. על חבר המלומדים המשתתפים בו נוספו שמות חדשים. התפתח המדור המדעי וגם החלק הישמושי. ועד הלשון פרסם ברבעון שורה של רשימות מונחים, כמו: מונחי הפסיקה, עבודת-העץ, המורפולוגיה של צמחים והצלום.

בראשית השנה פרץ המשבר בשוק הספרים העברי, אשר הרס את כל סדרי-הפצתו של הרבעון בחוץ-לארץ והעמיד את קיומו בסכנה. על ועד הלשון הוטל לכסות את הגרעון שהתהווה בתקציבו של הרבעון ולהבטיח את קיומו להבא.

בסוף השנה עלה בידי הועד לפתור במדה ידועה את השאלה הזאת ולגשת להוצאת כרך ד' בתנאים יותר נוחים. בשנת תרצ"ב משתתפת בהוצאת „לשוננו" גם חברת „אמנות, ארץ־ישראל" והרבעון נדפס בבית דפוסה המשוכלל.

מן המאמרים שנתפרסמו בכרך ג' של „לשוננו" ראויים להזכר ביחוד: יחס הדקדוק המשנתי לדקדוק המקראי (מ. ב. שניידר), למונחי ההידרוגרפיה (פרופ' ש. קליין), חקירות השוואה בבלשנות שמית־מצרית (ש. ייבין), הלשון בשירי יל"ג (א. אברונין), טיולים בשדה הלשון (ק. לויאס), היסודות העבריים בשפת יהודי תימן (ש. ד. גוטיין), השפעת הארמית על העברית (יצחק אבינרי), שמות האבנים הטובות (ד"ר נ. שלם).

הערות והצעות

א מ ו ן

ע ז ל ל ז ת

(הצעות והערות)

בלשון הרבור: אחת המלים המשומשות שלא לפי רוח השפה העברית ברבור היומיומי היא מלת היחס „עם“. לא אחת עמל המורה לשרש את השמוש הור במלה זו. כגון „אני עובר עם הידים“, „הכלי מלא עם מים“, „הנער עם תך הפצועה“, וצריך להודות שגם יודעי השפה פורצים את הנדר ומשתמשים בשבוישים הנזכרים בשיתת יום רגילה. עדין קשה להקזר מהרגל התרגום הלועזי ששם המלה „עם“ משמשת כמו ב' היחס או כמלת בעל (בעל היר השבורה) בעברית, ולמה תהיה שפת הכתב והנאום לחוד ושפת הרבור לחוד? לעומת זאת יש המקפידים ביותר ומתקנים: „אני אוכל לחם בחמאה“ במקום לחם עם חמאה. ולדעתי חמרה זו מיותרת. והרי מצאנו במקרא כמה פסוקים. אכלתי יערי עם רבשי“, „שתיתי ייני עם חלבי“, „כפרים עם נרדים“, „ארמוני עם יפה עינים“ ועוד.

כמו כן מרבים לדחות את הפעל „עשה“ ובמקומו רב השמוש במלה „לסדר“, כדרכי את העבודה“, „סדרתי את התקן“, „סדרתי את האכל“, „הדבר כבר מסודר“, בכל שיחה תשמע אך ורק: „סדור“. ביהודי מנגנת מלה זו לכל מושג סתמי או חסר בטוי הולם בשפה או מורכב מכמה פרטים, והרי אפשר היה להשתמש, ולו גם לשם מניעת החדגוניות, בבכסויים: „לתקן“, „מצא תקונו“, „לתקן סעודה“, „להתקין“ וגם בפעל הכללי „עשה“. דגמות מהמקרא: „וַיַּעַשׂ מִשְׁתֶּה“, „עָשׂוּ אֹתִי דָבָרָה“, „וַיִּקַּח בֶּן בָּקָר... וַיִּמְהַר לַעֲשׂוֹת אוֹתוֹ“. „חַמֵּשׁ צֶאֱן עָשׂוּ וַיִּזְחַּקוּ בְּגֵדֵי עֹשִׁים“, „וַיִּקַּח אֶת כִּבְשֶׁת הָרֶשַׁע וַיַּעֲשֶׂהָ“. ומכאן שאין לבטא את כל פעולות ההכנה בנקוי בשר התרגגלת (פריסה, חריכה, נתוח וכו') בפעל כללי סדר אלא בפעל עשה: „התרגגלת עשויה“ כמו באידיש. כנגד זה אין להתיר את הבטוי: „לעשות שחור“, „לעשות את הצויר גדול“ וכו', למרות שמצינו במקרא „ועשה הפשי בישראל“.

הבטוי „נְהַיָּה“ נדחה בלשון הספר כמעט לגמרי מפני המלה „נַעֲשֶׂה“. מענין ששפת הרבור, וביחוד בין הָסָף, משתמשת בכל זאת בבטוי הראשון. ולמה להקזר מעור צורה שנוכרה במקרא? בַּכְּתִיב: הרגל שנעשה טבע הוא אצל רושמי שלמים, סודעות, כספרים מנוקדים ועתונים לכתב: מְשָׁלָה, קולנע, קאָלנע, מְקָצֶה, נח בלי וי, הָסָף הזה אין לו כל הצדקה. כי הָנוּ בקולנע, נוח ועוד היא שרשית ואף במלה משלות הָנוּ זאת המשקל מְפַעֵל. מה טעם יש לכתב המלה

„פתאום“ חסר, אם גם במקרא היא באה מלאה בכמה מקרים? ומוטב היה לכתוב גם את השם דויד קלא, כמו שבא במקרא לפעמים, כדי שלא לקרא בטעות דוד או דוד.

מלים מתורשות: בעהונות הרפואית נקרתה לעיני המלה דמוס במובן שתיית דם (Blutung-). וכאן טעות גלויה. כי דם יכול להיות א) משרש דום כמו שָׁב, דָּם, רָשָׁב, ב) משרש דָּמָה כמו עֵץ (עֶצֶה), דָּג (דָּגָה). ואולם מציאות שרש זה בערבית בצורת גליה מכריעה את הדבר. כִּמִּי פירושו: שחת דם. ולכן תהלים את המושג הנדון המלה דָּמָה כמו כְּוִיָּה, שְׁתִּיָּה.

בכרך ג' חוברת ב' של „לשוננו“ מציע הדיר תון את המלה נָעִיעַ בשביל המושג beweg- lich (בִּרְ-תְּנוּעָה). השרש נוע אינו מגזרת הכפולים (סָבִיב, קָרִיר, חֲמִים) אלא מנעז ויש להמירו במלה „נְוִיעַ. וכך אפשר היה להציע: נְוִיץ במקום קוֹנִי עִימָ שְׁעִיר. טוב היה להמנע ער כמה שאפשר מיצירת שמות תאר על ידי הוספת יוד אל השם כמו: כְּדוֹרִי, חֲלָבִי (במורפולוגיה של צמחים) ומוטב היה לומר קָרִיר, חֲלָבִי כמו שְׁעִיר או אפילו קָדוֹר כמו נָשׁוּם, קָלוּל וכמו עָסוּם מַפְסִים — (המלה האחרונה מובאה באותה רשימת המונחים למורפולוגיה). כי היוד באה בעקר לסמן את היחס למקום, עֵם, שָׁבֵט, משפחה, מספר וכדומה, ואלו ליצירת שם תאר נצטרפה לָרֵב נק אל בין השם והיוד; כמו: תִּכּוֹנִי, קִיצּוֹנִי, גּוֹפְנִי, קְדּוֹנִי, צַפְעוֹנִי, שַׁפְּנוֹנִי, גַּמְלָנִי, טוֹבְעָנִי, יוֹבִשְׁנִי, בִּינוֹנִי, חִיצוֹנִי, חִילוֹנִי.

ברשימת המונחים לצלום, שבכרך ג', נקבעה המלה „קָבַע“ בשביל המושג fixieren. מכיון שְׁמֵלָה זו משמשת כבר מושג מקובל (וגם עוד מושג: קָלָלָה) מן הראוי לבחור בצורה שונה קצת הן לשם בטוי המושג המיוחד והן לשם הברל. בנין פיעל הולם יותר, ומוטב לומר: „לְקַבֵּעַ“ (כמו לִבְרֹחַ). „תַּמְסַת קְבוּעַ“, „מִלַּח קְבוּעַ“, תַּמּוּרַת לְקַבֵּעַ, „תַּמְסַת קְבִיעָה“ וכו'.

„הַנְּרָצָה נִבְדָּק. הַנְּקָצִים קָבְלוּ עוֹרָה רִאשׁוֹנָה“ (בעתונות היומית). מכיון שהנה נפעל מציין את התהוות הפעולה באותו הרגע מוטב להשתמש בבינוני פעיל המציין כידוע לא פעולה אלא מצב ממושך וטוב אם כן לומר „הַנְּרָצָה“, „הַפְּנִיעִים“, „הַרְשׁוּמִים“ וכו'. כמו כן מוטב להמיר את „שְׁחָקוֹ“ במו שְׁתוּף“ כמו צְרוּעַ שבמקרא. על דרך זה אפשר לומר קָרָח במקום קָרַח; שְׁעִי במקום מוֹטָעָה (כמו קְבוֹי, דְּוִי).

מ. א ל ט מ נ

הערות וסברות

בחוברת „לשוננו“ האחרונה (ניסן תרצ"א) הופיע מאמרו החשוב של הסופר-הבלשן מר י. אבינרי בשם „השפעת הארמית על העברית“.

המחבר הצליח כאן גם בבחירת הנושא השקול, גם בעבודתו המקיף; הוא התגבר על החסר, ובדרך כלל הוציא מתחת ידו דבר שלם ומתקן. אעפ"י כן נפלו בו אילו דברים בלתי מדויקים, שמן הראוי להעיר עליהם, למען הסיר מכשול מלפני הקוראים.

„פתאום“ חסר, אם גם במקרא היא באה מלאה בכמה מקרים? ומוטב היה לכתוב גם את השם דויד קלא, כמו שבא במקרא לפעמים, כדי שלא לקרא בטעות דוד או דוד.

מלים מתורשות: בעהונות הרפואית נקרתה לעיני המלה דמוס במובן שתיית דם (Blutung-). וכאן טעות גלויה. כי דם יכול להיות א) משרש דום כמו שָׁב, דָּם, רָשָׁב, ב) משרש דָּמָה כמו עֵץ (עֵצָה), דָּג (דָּגָה). ואולם מציאות שרש זה בערבית בצורת גליה מכריעה את הדבר. כִּמִּי פירושו: שחת דם. ולכן תהלים את המושג הנדון המלה דָּמָה כמו כִּוְיָה, שְׁתָּיָה.

בכרך ג' חוברת ב' של „לשוננו“ מציע הדיר תון את המלה נָעִיעַ בשביל המושג beweg- lich (בִּרְ-תְּנוּעָה). השרש נוע אינו מגזרת הכפולים (סָבִיב, קָרִיר, חֲמִים) אלא מנעז ויש להמירו במלה „נְוִיעַ. וכך אפשר היה להציע: נְוִיץ במקום קוֹנִי עִימָ שְׁעִיר. טוב היה להמנע ער כמה שאפשר מיצירת שמות תאר על ידי הוספת יוד אל השם כמו: כְּדוֹרִי, חֲלָבִי (במורפולוגיה של צמחים) ומוטב היה לומר קָרִיר, חֲלָבִי כמו שְׁעִיר או אפילו קָדוֹר כמו גֶּשֶׁם, קָלוֹל וכמו עָסוֹס מַסְסִים — (המלה האחרונה מובאה באותה רשימת המונחים למורפולוגיה). כי היוד באה בעקר לסמן את היחס למקום, עֵם, שָׁבֵט, משפחה, מספר וכדומה, ואלו ליצירת שם תאר נצטרפה לְרִב נק אל בין השם והיוד; כמו: תִּכּוֹנִי, קִיצּוֹנִי, גּוֹפְנִי, קְדּוֹנִי, צַפְעוֹנִי, שַׁפְּפוֹנִי, גַּמְלִנִי, טוֹבְעִנִי, יוֹבְשִׁנִי, חִיצּוֹנִי, חִילוֹנִי.

ברשימת המונחים לצלום, שבכרך ג', נקבעה המלה „קָבַע“ בשביל המושג fixieren. מכיון שְׁמֵלָה זו משמשת כבר מושג מקובל (וגם עוד מושג: קָלָלָה) מן הראוי לבחור בצורה שונה קצת הן לשם בטוי המושג המיוחד והן לשם הברל. בנין פיעל הולם יותר, ומוטב לומר: „לְקָבַע“ (כמו לְבַטֵּחַ). „תַּמְסַת קָבּוּעַ“, „מִלַּח קָבּוּעַ“, תַּמּוּרַת לְקָבַע, „תַּמְסַת קִבְעִיָּה“ וכו'.

„הַנְּרָצָה נִבְדָּק. הַנְּקָצִים קָבְלוּ עוֹרָה רִאשׁוֹנָה“ (בעתונות היומית). מכיון שהנה נפעל מציין את התהוות הפעולה באותו הרגע מוטב להשתמש בבינוני פעיל המציין כידוע לא פעולה אלא מצב ממושך וטוב אם כן לומר „הַנְּרָצָה“, „הַפְּנִינִים“, „הַרְשׁוּמִים“ וכו'. כמו כן מוטב להמיר את „שְׁחָקוֹ“ במו שְׁתוּף“ כמו צָרוּעַ שבמקרא. על דרך זה אפשר לומר קָרַחַת במקום קָרַח; שְׁעִי במקום מוֹטָעָה (כמו קָבִי, דְּוִי).

מ. א ל ט מ נ

הערות וסברות

בחוברת „לשוננו“ האחרונה (ניסן תרצ"א) הופיע מאמרו החשוב של הסופר-הבלשן מר י. אבינרי בשם „השפעת הארמית על העברית“.

המחבר הצליח כאן גם בבחירת הנושא השקול, גם בעבודתו המקיף; הוא התגבר על החסר, ובדרך כלל הוציא מתחת ידו דבר שלם ומתקן. אעפ"י כן נפלו בו אילו דברים בלתי מדויקים, שמן הראוי להעיר עליהם, למען הסיר מכשול מלפני הקוראים.

1. סמן א', סעיף 6. הרגמה „ולנבעות—נפלו עלינו“ חדרה לבין העתידים, ומקומה להלן, ליד „חררו, שאננות!“ כל שכן שאין מקום לרגמה „ואלמנותיך עלי תבסחי“ — נסחרות — בין הרגמאות של נוכחים במקום נוכחות, מקומה הלאה, ליד ג' תמונות האנדרוניגוס, שתחלתן זכר וסופן נקבה; כאנדרוניגוס הפוך, שתחלתן נקבה וסופן זכר; וכן „ותקרב עצמות“, אלא שאינני יודע, אם תמונות ארמיות הן.

2. סמן ב', ס' 1. „שירה“. בתרגומים הש' שואית, וממילא ה' רפה.

3. שם, שם. „כבש או שער-גשר“. אם יונתן תרגם „שערי הנהרות—גשרי נהרותא“, לפי הענין, אין עדין כל יחס לשוני ובלשוני בין שער, שתרגמו דתיר תרע, ובין גשר; גם כבש וגשר שני דברים הם; הראשון הוא מעלה-מדרגה-מורכה, וגשר הוא קשר בין שתי גדות הנהר.

4. שם 2. שורת הפעלים הארמיים, שחדרו מלשון התרגומים, אם לא נסדרה לפי א"ב, מוטב היה לערכה לפי סדרם של כתבי הקדש; לכל הפחות, בני ספר אחד צריכים לבוא סמוכים ורצופים, ולא קפלהים ומפזרים; משבעים (66) הרגמאות שהביא, יותר מאחת-עשרה לקחות מספר שמות, למשל, והן מפזרות על פני כל הרשימה כלה, והמעין, אחרי שסלק סאתו את החומש לא אחת, חוזר שוב ונוקק לו; וכי הפנאי של הקורא וסבלנותו אינם שווים כלום בעיני המתבקר? ככה הוא מביא שם את השרש נעץ משני מקומות ללא צרך; ואם המתבקר מצא איזה צרך שהוא לבוא אלינו בשני כתובים הבאים כאחד, הרי היה צריך להביאם סמוכים, ולא להפסיק ביניהם בעשרים ושבעה מקראות אחרים.

5. שם, שם. ואשעה בחקידואנענע באוריתך (מכאן התנענע) — הערוך נותן בשני ערכים; מעידים בנכונות הדבר היחסים שאחריהם; זה בא עם ב' היחס, והלה עם על. אנענע ב' — יכל להיות מן יגע ע"ד תהבב מן יהב, ואז, אולי, ואשעה-ואשתעשע; יכל גם להיות, שזה פעל מחקה את קול הקורא הטבעי, הנרשם באזן השומע-ולא-מבין בקריאה מונוטונית ובלתי פוסקת געגע-גע... ופרוש ואשעה, לפי זה, ואשוחת, ואדבר, כדעת המפרשים; וגעגעעים מן געה-המה (גם אלה קולות טבעיים) המונחים שניהם גם לכסף הנפש והמית הלב והמעים; „המו מעי לי“ (תרתי משמע—גם בטובן פיזי וגם בטובן פסיכי).

6. שם, שם. „הָן... במקום „הָם“. אם כנויים הם, למה חסר קו הצרף לפניהם, כמו בשני הקודמים; ואם שמות גוף עצמאיים,—הרי נקודתם צירה, ולא סגולה.

7. שם, שם. „השפעת הגזרה של נחי ל"ה“ וכו'. כדאי היה להוסיף כאן גם את ההיפך, ש"ה מתרמות לל"א (חוץ ממה שהראה לעיל א, 5, ד) בכנויים: פדאני: עשאו; וגם בתנ"ך—תלאום ק' במקום תלוס ב'.

8. שם, שם. על משקל פעלן ישנם במקרא לא רק 6 שמות, כדבריו, אלא חוץ מן אבדן, אלמן (?) ארמן, אשמן (?) ברקן, חרצן, חשמן, נעמן, רחמן, תרתן (?) — שורה שלמה של שמות עצמיים פרטיים: אחבן (?) אחין, ארנן (?) זעון, חורן, חמרן — חמדן, יעבן (?) יעקן—עקן (?) לערן (נעמן), נערן — נערה, עלון—עלון, צאנן—צנן, קרתן—קרייתים (?) — עוד ארבעה-עשר; ואולי רשאים להוסיף עליהם גם: נעתם. יעלם (?) מלכס, עמרם (?) שהם' אולי באה בהם במקום ן',

כמו בית הרם—בית הרן, גרשום—גרשון, כמהם—כמהן, מלכם—מלכן שפופם שפופן: ואם גם נגרע את המספקים, שאפשר שהן' או המ' בסופם שרשית והא' או ה"י' בראשם משקלית: תרתן, כמלה אשורית, אולי, אינה באה בחשבון: אהבן, אולי, לא משתיך לאהב—אחאב, אלא מרכב מן אח-בן (באפן שמצאנו ביחיד, כמו ברבים, כן במקום בן) ככה עסרם אולי עס-רם; וקרתן אפשר דן רבוי ווגי סורי הוא—(שמינברג)—הרי גם אז שמונה-עשר הם, ולא ששה.

9. שם, שם. קשג שלא יתכן להביע (ז) ע"י „מפה“... למה לא? אפשר ואפשר; הרי כמה מונחי זמן ומקום, כמו שהם מתחלפים ביניהם, כך הם נתנים ענין למצב.

אעפ"כ אין פנימות מספר גורעות מערך המאמר בכללו; וכל מן דין הבו והוסיפו לנו.

א. מ. הברמן

לוחות על המלה „קנזיים“ בפיוט אחד ליניי

כשהוציא תח' קזבר את הדיסרמטציה שלו „צום מחזור יניי“... פרנקפורט ע"מ 1929 (ע"י „לשוננו“, כרך ג', חוברת א', עמ' 71—66), נתנה המלה „קנזיים“ באחד מפיוטי יניי שם עמ' 14. חומר לוחכים.

קובר בעצמו תרגם את המלה הזאת „die Grossen“, בא החכם ד"ר זולאי והציע לתקן „קנזיים“ במקום „קנזיים“, ויהיה הפירוש: שנזאים, כי נח ובניו היו שנזאים על בני דורם. החכם ילון ב„לשוננו“ שם קים את הנוסח קנזיים, אלא שפירש קנזיים כמו סוגים מלשון סיג וגדר. והח' כנעני ב„מלון קונקורדנציוני ללשון הפיוטים“ ירושלים תרצ"א, עמ' 21, מפרש ע"פ תרגומו של קובר.

והנה נמצאת המלה הזאת גם ב„אנסיכה מלכי“ לר' אלעזר הקליר תלמידו של יניי — מה שלא הזכירו כל המתוכחים — וזה לשון הפיוט: „קלכו דגנים גללו קנזים קלד קנזים עת אָתָה לְקַלֵּךְ, ואין שום ספק כי פירוש המלה הזאת שם הוא, אם מרובים כפירוש ר"ה, או גדולים כפירוש מ. זק"ש ב„באר מיכל“, עמ' XXXV.

ובכן יש לפרש בפיוטו של יניי: תִּשְׁכְּתָה קנזיים, עלו במחשבתך כל איתם בעלי החיים המרובים שנכנסו לחיבה.

גבריאל פישמן

ה ע ר ה

ב„לשוננו“, כרך ד', חוברת א', המציא לנו מר גרוזבסקי באור חדש על הפסוק „ויהי רובה קשת“, והוא מבאר: רובה קשת — נער ציד, ומביא סמכין לזה מספרותנו הקדומה וכו'. והנני להעיר בזה, כי הרעה הנ"ל הובעה מכבר ב„דעת וקנים“ לבעלי התוספות ע"ה, פ' וירא, פסוק הנ"ל, וז"ל: ויש מפרשים רובה לשון ילד כדמרתנ' רביא, וכן יקבלו הרובין תשובתן, במס' תולין. ופירושו: ויהי הילד קשת, בעל-קשת.

כמו בית הרם—בית הרן, גרשום—גרשון, כמהם—כמהן, מלכם—מלכן שפופם שפופן: ואם גם נגרע את המספקים, שאפשר שהן' או המ' בסופם שרשית והא' או ה"י' בראשם משקלית: תרתן, כמלה אשורית, אולי, אינה באה בחשבון: אהבן, אולי, לא משתיך לאהב—אחאב, אלא מרכב מן אח־בן (באפן שמצאנו ביחיד, כמו ברבים, כן במקום בן) ככה עסרם אולי עס־רם; וקרתן אפשר דן רבוי ווגי סורי הוא—(שמינברג)—הרי גם אז שמונה־עשר הם, ולא ששה.

9. שם, שם. קִשֶׁג שלא יתכן להביע (ז) ע"י „מפה“... למה לא? אפשר ואפשר; הרי כמה מונחי זמן ומקום, כמו שהם מתחלפים ביניהם, כך הם נתנים ענין למצב.

אעפ"כ אין פנימות מספר גורעות מערך המאמר בכללו; וכל מן דין הבו והוסיפו לנו.

א. מ. הברמן

לוחות על המלה „קִנְיִים“ בפיוט אחד ליניי

כשהוציא תח' קִזְבֵר את הדיסרמציה שלו „צום מחזור יניי“... פרנקפורט ע"מ 1929 (ע"י „לשוננו“, כרך ג', חוברת א', עמ' 71—66), נתנה המלה „קִנְיִים“ באחד מפיוטי יניי שם עמ' 14. חומר לוחמים.

קובר בעצמו תרגם את המלה הזאת „die Grossen“, בא החכם ד"ר זולאי והציע לתקן „קִנְיִים“ במקום „קִנְיִים“, ויהיה הפירוש: שנואים, כי נח ובניו היו שנואים על בני דורם. החכם ילון ב„לשוננו“ שם קים את הנוסח קִנְיִים, אלא שפירש קִנְיִים כמו סוגים מלשון סיג וגדר. והח' כנעני ב„מלון קונקורדנציוני ללשון הפיוטים“ ירושלים תרצ"א, עמ' 21, מפרש ע"פ תרגומו של קובר.

והנה נמצאת המלה הזאת גם ב„אנסיכה מלכ"י“ לר' אלעזר הקליר תלמידו של יניי — מה שלא הזכירו כל המתוכחים — וזה לשון הפיוט: „קִלְכוּ דְגִינִים גָּשְׁלוּ קִנְיִים קִלְדֵּי הַגִּינִים עַת אָתָּה לְקִלְדֵּי, ואין שום ספק כי פירוש המלה הזאת שם הוא, אם מרובים כפירוש ר"ה, או גדולים כפירוש מ. זק"ש ב„באר מיכל“, עמ' XXXV.

ובכן יש לפרש בפיוטו של יניי: תִּשְׁכְּתָה קִנְיִים, עלו במחשבתך כל איתם בעלי החיים המרובים שנכנסו לחיבה.

גבריאל פישמן

ה ע ר ה

ב„לשוננו“, כרך ד', חוברת א', המציא לנו מר גרוזבסקי באור חדש על הפסוק „ויהי רובה קשת“, והוא מבאר: רובה קשת — נער ציד, ומביא סמוכין לזה מספרותנו הקדומה וכו'. והנני להעיר בזה, כי הרעה הנ"ל הובעה מכבר ב„דעת וקנים“ לבעלי התוספות ע"ה, פ' וירא, פסוק הנ"ל, וז"ל: ויש מפרשים רובה לשון ילד כדמרתנ' רביא, וכן יקבלו הרובין תשובתן, במס' תולין. ופירושו: ויהי הילד קשת, בעל־קשת.

כמו בית הרם—בית הרן, גרשום—גרשון, כמהם—כמהן, מלכם—מלכן שפופם שפופן: ואם גם נגרע את המספקים, שאפשר שהן' או המ' בסופם שרשית והא' או ה"י' בראשם משקלית: תרתן, כמלה אשורית, אולי, אינה באה בחשבון: אהבן, אולי, לא משתיך לאהב—אחאב, אלא מרכב מן אח-בן (באפן שמצאנו ביחיד, כמו ברבים, כן במקום בן) ככה עסרם אולי עס-רם; וקרתן אפשר דן רבוי ווגי סורי הוא—(שמינברג)—הרי גם אז שמונה-עשר הם, ולא ששה.

9. שם, שם. קשג שלא יתכן להביע (ז) ע"י „מפה“... למה לא? אפשר ואפשר; הרי כמה מונחי זמן ומקום, כמו שהם מתחלפים ביניהם, כך הם נתנים ענין למצב.

אעפ"כ אין פנימות מספר גורעות מערך המאמר בכללו; וכל מן דין הבו והוסיפו לנו.

א. מ. הברמן

לוחות על המלה „קנויים“ בפיוט אחד ליניי

כשהוציא תח' קזבר את הדיסרמציה שלו „צום מחזור יניי“... פרנקפורט ע"מ 1929 (ע"י „לשוננו“, כרך ג', חוברת א', עמ' 71—66), נתנה המלה „קנויים“ באחד מפיוטי יניי שם עמ' 14. חומר לוחכים.

קובר בעצמו תרגם את המלה הזאת „die Grossen“, בא החכם ד"ר זולאי והציע לתקן „קנויים“ במקום „קנויים“, ויהיה הפירוש: שנואים, כי נח ובניו היו שנואים על בני דורם. החכם ילון ב„לשוננו“ שם קים את הנוסח קנויים, אלא שפירש קנויים כמו סוגים מלשון סיג וגדר. והח' כנעני ב„מלון קונקורדנציוני ללשון הפיוטים“ ירושלים תרצ"א, עמ' 21, מפרש ע"פ תרגומו של קובר.

והנה נמצאת המלה הזאת גם ב„אנסיכה מלכי“ לר' אלעזר הקליר תלמידו של יניי — מה שלא הזכירו כל המתוכחים — וזה לשון הפיוט: „קלכו דגנים גפלו קנוים קלד קנוים עת אָתָה לְקַלֵּךְ, ואין שום ספק כי פירוש המלה הזאת שם הוא, אם מרובים כפירוש ר"ה, או גדולים כפירוש מ. זק"ש ב„באר מיכל“, עמ' XXXV.

ובכן יש לפרש בפיוטו של יניי: תִּשְׁכְּתָה קְנוֹיִים, עלו במחשבתך כל איתם בעלי החיים המרובים שנכנסו לחיבה.

גבריאל פישמן

ה ע ר ה

ב„לשוננו“, כרך ד', חוברת א', המציא לנו מר גרוזבסקי באור חדש על הפסוק „ויהי רובה קשת“, והוא מבאר: רובה קשת — נער ציד, ומביא סמכין לזה מספרותנו הקדומה וכו'. והנני להעיר בזה, כי הרעה הנ"ל הובעה מכבר ב„דעת וקנים“ לבעלי התוספות ע"ה, פ' וירא, פסוק הנ"ל, וז"ל: ויש מפרשים רובה לשון ילד כדמרתנ' רביא, וכן יקבלו הרובין תשובתן, במס' תולין. ופירושו: ויהי הילד קשת, בעל-קשת.

שאל טשרניחובסקי

לוח התקונים

בתורת העצמות¹

צריך להיות		נדפס
Spina Scapulae	קוץ השכמה	ברל
Tuberculum jugulare	גבשוש הגב	גבשושית הגב
	גומת הזיו הֶרְחֶפִית	גומת הצרדית לזיו
	דיסקוס (חכמי התלמוד קבלו מלה זו מיונית ולא מרומית).	דיסקוס
Proc. Accessorius	זיו הנֶזְקָף	זיו
	זיו החוליה	זיו בין החוליות
Sinus Sphenoid.	הסילון היתרי	חיק יתרי
olecrani		elecrani
os Sphenoidale		Sphonoidale
Highbori		Nighmori
Synovia Semicanalis		Synevia Semicanalis
Fibrocartilago		Fibracartilago
Ossa extrem, imf	עצמות גף תחתונה	עצמות האזור
— extrem. Sup.	— גף עליונה	— האזור העליון
(— ת"ל)		פי הקררה (מש')
Tibia		Fibia
Trigemini		Trigenimi
	שטח הערקב	שטח הערקם
Bulla	בועה (מלחי)	שלפוחית
Recessus	מִשְׁקָע	שק

נשמטו לגמרי המלים

Clavicula	כֶּתֶף (מש')
Protuberantia	כֶּלִיָּה (מש')

במלואים:

fossa iliaca	fassa ilicun
--------------	--------------

בתורת השרירים²

	המפשעה הבִּקְנִית	המפשעה
Scarpae		scarpae
Petiti		petiti

¹ ראה „לשוננו“, כרך א', עמוד 258.² שם, כרך ב', עמוד 69.

צריך להיות	נדפס
— lumbale	lumbale
m.	m,
bicipitolateralis	bicipiteradia
infraspinati	infropinati
	מתחתל השריר התיצוני
	— — הפנימי
Lacuna	מפרץ השרירים
v. fibrosa	נרתיק רירי
— mucosa	נרתיק רירי
	קשוריים (המבעתים)
Sinistrae	inistrae
	— תרטום העורב והזרוע
— teres uteri	— העקם שברחם
	העגל שברחם
	האלכסוני
pubicum (Cooperi)	(Coeperi) pubium
Suspensoria	Supentoria
	תלי שבסרעפת
interspinales	inerspinales
	— החלצים
— Supraclavicularis	— Supraclaviculares
Surae	turrsis
lig.	liq.
	ביב החזה
thyreoideus	thyrachyoideus
	וויזי
Septi mobilis	Septimobilis
— quadriceps	— quadricapitis
	— — התרים
Sphincter	Spineter
— phraenicooe Sophageus	— pharenicoae Sopheus
	— הראש האלכסוני התיצוני
	שמתחת לברל
	השחמה
	שמתחת לקוץ השכמה
	העכוז הרביעי
Pecten	כרבלת
— carinatum	— של תרנגלת
	— קרס
	חזה תרנגלת

שאלות ותשובות

אל כבוד ד"ר א. צפרוני, תל-אביב.

א. נ. תורה רבה עבור לשוננו, כך ד', הוברת א'... בנוגע לנקודת המלה אמנות (עמוד צ"ו) כבר ראו הבלשנים שאין נכון אלא אָמְנוֹת על פי המלה הבבלית ummanu, וכן ניקד Dalman בספרו: Aram.—Neuheb. Handwörterbuch, 2 Auflage 1922.

ברגשי כבוד ובדרישת שלום ציון

פ. פ. ר. ל. ס.

קניגסברג, י"ז מרחשון תרצ"ב.

תשובה

הצדק הוא בלי ספק עם הפרופ' הנכבד שמנקודת מבט בלשנית—אין הברל בין המלה אמן שבשה"ש: ז', ב' ובין אָמֶן, אומן שבמשנה, ובנקודת הבבלי כ"י ברלין מנוקדת גם המלה אמן שבשה"ש—אָמֶן. אולם בשפה העברית המחודשת מבדילים בין אָמֶן לאָמֶן. אָמֶן או אָמֶן, Künstler, אָמְנוֹת Kunst; אָמֶן, אומן, Handwerker, אומנות — Handwerk. וכבר עמד על זה בן יהודה במלנו ערך אמן, אמנות.

עברית שפת השלום הבינלאומי

לכל שפה רוח שלה.

רוחה האורגנית של העברית היא „רוח השלום“.

הברכה בפנישה ובפרידה בין אדם לרעהו היא „שלום“.

רק חירות רוח השלום האורגנית הזאת לתוך נשמת האנושיות יכולה לרומם ולתנך את

האדם, באשר הוא שם, לְיַחְסִי שלום אמתי.

התנ"ך מתורגם ליותר משבע מאות שפות בעולם. הוא קנין אנושי אוניברסלי, ונלמד

בבתי-הספר של כל העמים.

שפת התנ"ך במקורה עלולה ביחוד להקנות לאנושיות שפת שלום מאחדת ומשותפת לכולם.

ליהודים שבכל העולם שיצרו בעבר הרחוק ושהם נושאים בהוה את רוח השלום האורגנית

של שפת התנ"ך, היעוד להשלים את השפה העברית החיה בתייהם יום-יום. ואולי גם לנטוע

על ידי זה את השפה ואת רוחה בין העמים, שביניהם הם מתגוררים, בתור שפת-שלום אנושית

אוניברסלית.

למעשה הראתה כבר השפה העברית בארץ-ישראל את כחה החיוני בתור נושאת הרעיון

העליון של איחוד כל עדות ישראל שהיו, לכאורה, לעמים שונים לפי גמוסיהם ושפתם אחרי

שבתם כאלפים שנה רחוקים ומפוזרים בארצות רבות.

הגיע הזמן לעורר תנועה עברית בכל העולם על יסוד הרעיון המרכזי, שרק העברית

מסוגלת לשמש שפת השלום הבינלאומי ועל כן יש להנהיג את למוד העברית החיה בבתי-הספר

של כל העמים, בתור שפה בין-לאומית מאחדת, כמו שהיתה הלטינית.

נ. אברמיהו

שאלות ותשובות

אל כבוד ד"ר א. צפרוני, תל-אביב.

א. נ. תורה רבה עבור לשוננו, כך ד', הוברת א'... בנוגע לנקודת המלה אמנות (עמוד צ"ו) כבר ראו הבלשנים שאין נכון אלא אָמְנוֹת על פי המלה הבבלית ummanu, וכן ניקד Dalman בספרו: Aram.—Neuheb. Handwörterbuch, 2 Auflage 1922.

ברגשי כבוד ובדרישת שלום ציון

פ. פ. ר. ל. ס.

קניגסברג, י"ז מרחשון תרצ"ב.

תשובה

הצדק הוא בלי ספק עם הפרופ' הנכבד שמנקודת מבט בלשנית—אין הברל בין המלה אמן שבשה"ש: ז', ב' ובין אָמֶן, אומן שבמשנה, ובנקודת הבבלי כ"י ברלין מנוקדת גם המלה אמן שבשה"ש—אָמֶן. אולם בשפה העברית המחודשת מבדילים בין אָמֶן לאָמֶן. אָמֶן או אָמֶן, Künstler, אָמְנוֹת Kunst; אָמֶן, אומן, Handwerker, אומנות — Handwerk. וכבר עמד על זה בן יהודה במלנו ערך אמן, אמנות.

עברית שפת השלום הבינלאומי

לכל שפה רוח שלה.

רוחה האורגנית של העברית היא „רוח השלום“.

הברכה בפנישה ובפרידה בין אדם לרעהו היא „שלום“.

רק חירות רוח השלום האורגנית הזאת לתוך נשמת האנושיות יכולה לרומם ולתנך את

האדם, באשר הוא שם, לְיַחְסִי שלום אמתי.

התנ"ך מתורגם ליותר משבע מאות שפות בעולם. הוא קנין אנושי אוניברסלי, ונלמד

בבתי-הספר של כל העמים.

שפת התנ"ך במקורה עלולה ביחוד להקנות לאנושיות שפת שלום מאחדת ומשותפת לכולם.

ליהודים שבכל העולם שיצרו בעבר הרחוק ושהם נושאים בהוה את רוח השלום האורגנית

של שפת התנ"ך, היעוד להשלים את השפה העברית החיה בתייהם יום-יום. ואולי גם לנטוע

על ידי זה את השפה ואת רוחה בין העמים, שביניהם הם מתגוררים, בתור שפת-שלום אנושית

אוניברסלית.

למעשה הראתה כבר השפה העברית בארץ-ישראל את כחה החיוני בתור נושאת הרעיון

העליון של איחוד כל עדות ישראל שהיו, לכאורה, לעמים שונים לפי גמוסיהם ושפתם אחרי

שבתם כאלפים שנה רחוקים ומפוזרים בארצות רבות.

הגיע הזמן לעורר תנועה עברית בכל העולם על יסוד הרעיון המרכזי, שרק העברית

מסוגלת לשמש שפת השלום הבינלאומי ועל כן יש להנהיג את למוד העברית החיה בבתי-הספר

של כל העמים, בתור שפה בין-לאומית מאחדת, כמו שהיתה הלטינית.

נ. אברמיהו

ל ש ו נ ו

רבעון לעניני הלשון העברית
מוצא ע"י ועד הלשון העברית
בארץ-ישראל

העורך: ד"ר א. צפרוני
חבר המערכת: א. אברונן

כרך ד' חוברת ג'

תל-אביב, סיון תרצ"ב

חקירות בלשון

משה צבי סגל

בְּנֵית פְּסוּקֵי הַתְּנַאי בְּעֵבְרִית הַמִּקְרָאִית וְהַמִּשְׁנִית

(פרק מתורת הפסוק העברי)

1. פסוקי התנאי הם על פי רוב פסוקים מורכבים משתי אמרות ויותר, שהאחרונה שבהן מקושרת לקודמת בקשר של סבה ומסובב, של אב ותולדה. אני קורא לאמרה הראשונה רִישָׁה ולאחרונה סִפָּה¹. פסוק של תנאי נבדל מן פסוק של תוצאה בזה שבפסוק של תוצאה הסבה, או האב, מתוארת כעובדה שכבר נתקיימה או שחתקיים בעתיד, ושגורמת בהכרח לקיומו של המסובב, או התולדה, שמביעה הסיפה. אך בפסוק של תנאי קיומה של הסבה, או האב, אינו בטוח אלא משוער, ולפיכך גם קיומו של המסובב, או התולדה, אינו הכרחי אלא תלוי באֲרִיעַת הרישה. כך, למשל, הפסוקים לא איש אל ויכזב (במדבר כג, יט), יככה יי בשחין... אשר לא תוכל להרפא (דברים כח, לח), אני הוא שאמרתי והיה העולם (מכילתא שמות יח, ו) הם פסוקים של תוצאה מפני שהרישה שבהם מביעה עובדה בטוחה באריעתה עם תוצאה מוכרחת. אך הפסוקים מצא אשה מצא טוב (משלי יח, כב), אם חכמת חכמת לך (משלי ט, יב), מכר אשפה מכר זבלה (בבא בתרא ה, ג) הם פסוקים של תנאי מפני שהרישה אינה מביעה אלא השערה, ואריעתה של הסיפה אינה מוכרחת.

2. כמו הפסוקים המורכבים בכלל כך גם פסוקי התנאי מתחלקים לפי צורתם לפסוקים בעלי הרכבה של רִצִּיפָה² ולפסוקים בעלי הרכבה של שְׁעִבּוּד. הרכבה של רציפה היא סדור של אמרות בפסוק שבאות רצופות ועומדות זו אצל זו, והן שוות זו לזו במדרגת שלטון בפסוק, הרכבה של שעבוד היא

¹ השוה „לשוננו“, שנה א', עמ' 216.

² Co-ordination, כנגוד לשעבוד, Subordination, לויאס קורא לה „עטיפה“; השוה

„לשוננו“, שנה ג, עמ' 424.

סדור של אמרות באופן שהאחת היא העיקרית בפסוק, והשניה היא טפלה ומשועבדת לה מפני שהיא באה להשלים או לבאר או להגביל את האמרה הראשית. השעבוד של אמרה לאמרה הוא אמנם שעבוד פסיכולוגי, אבל על פי רוב הוא מובע בלשון על ידי איזה מלה שבאה בצימוד (Apposition) לאמרה הראשית ומקשרת את האמרה המשועבדת לאמרה הראשית.

א. פְּסוּקֵי הַתְּנָאִי בַּעֲלֵי הַרְצִיפָה שֶׁל רְצִיפָה.

3. רציפת האמרות בפסוק מורכב בכלל, ובפסוק של תנאי בפרט, יש שהיא מובעת לא על ידי סימן חיצוני אלא על ידי עמדת האמרות זו אצל זו בלבד. ויש שהיא מובעת על ידי ו' החבור המשמש כקשר הגיוני בין האמרות. בעברית המקראית שכחה הרציפה של האמרות בפסוק של תנאי גם בלא חבור וגם בחבור, אבל בעברית המשנית הרציפה בפסוק של תנאי היא תמיד בלא חבור. הסבה לזה היא האהבה היתרה של המשנית לבהירות ודיוק בלשון. כי השמוש בו' החבור להצעת הסיפה אפשר שיביא את השומע לידי טעות שיחשוב שאמרת הסיפה אינה התוצאה של הרישה אלא המשכה. למשל בפסוק התנאי המקראי: ולקחתם גם את זה מעם פני וקרהו אסון והורדתם את שיבתי (בראשית מר, כט). יש מקום למעות ולומר שו' החבור של והורדתם אינו אלא ו' העטוף, כמו ו' של וקרהו, ולא ו' הסיפה המציע את תולדתן של שתי האמרות שברישה. אבל בפסוק התנאי המשני: קרא ומעה יחזור למקום שמעה (ברכות ב, ג), באה רציפת הסיפה בלא ו' החבור, כדי שלא יהא כאן מקום למעות בתכונתה ובמובנה של האמרה: יחזור וכו'.

רציפת הרישה והסיפה בלא חבור

4. הרוב המכריע של פסוקי התנאי הם פסוקים של פעל, ובהתאם לשמושים המגוונים של הפעל בעברית המקראית המשמשים להביע גוונים דקים ועדינים של המחשבה וההרגשה והבדלים חריפים במושג הזמן ואפני הפעולה, אנו מוצאים בפסוקים של תנאי במקראית, כמו בפסוקים מורכבים בכלל, צרופים מרובים ושונים של צורות הפעל שברישה ובסיפה.

הצורה קָטַל בשתי האמרות משמשת להביע תנאי ותוצאתו, סבה ומסובב, שפעולותיהם אינן מוגבלות בזמן קבוע, אלא יכולות להתרחש תמיד גם בהווה וגם בעתיד, ושכבר נתרצשו בעבר. זהו הקָטַל של הנסיון, המביע אמת כללית שלמדו בני אדם מנסיונות החיים בעבר. בניה זו נמצאת בפתגמים, כמו מִצָּא אִשָּׁה מִצָּא טוֹב (משלי יח, כב); הַתְּרַפִּית בַּיּוֹם צָרָה צָר כַּחכָּה (שם כד, י; כו, טו; כז, יב, הקבל כב, ג), הַצּוּרָה קָטַל בְּרִישָׁה וְקָטַל בְּסִיפָה בָּאָה כִּשֶׁהֲתֵנָּאִי מִחוּרָא כִּיֵּלֹ כְּבָר אֶרֶץ בְּעֵבֶר וְהַתּוּצָאָה מִתּוּרָתָא כִּיֵּלֹ הִיא מִתְּרַחֶשֶׁת

בהווה ונמשכת לתוך העתיד, כמו: שגיתי אתי תלין משוגתי (איוב יט, ד); בחגני כוהב אצא (שם כג, י); והמכו ככל יקפצון (שם כד, כד). יש שִׁקְטַל בא בסיפה בצורת שאלה מליצית (ריטורית) שתשובתה ידועה גם לשואל. שאלה כזו משמשת להדגיש את הכרחיותה של התוצאה, כמו: חטאתי מה אפעל לך? (שם ז, כ); והוא עשה מי ישלם לו? (כא, לא; לה, ו); ואכלתי חמאת היום הייטב בעיני יי? (ויקרא י, יט) אריה שאג מי לא יירא? (עמוס ג, ח). לפעמים באה הסיפה בצורת אמרה של שֵׁם, כמו: רר בשרו... טמאתו הוא (ויקרא מו, ג); עיניו פקח ואיננו (איוב כז, יט); רומז מעט ואיננו (שם כד, כד).

5. הצורה יִקְטַל באה ברישה וגם בסיפה כשהפעולות מתוארות כאילו הן עומדות להתרחש בעתיד, כמו אספרם מחול ירבון (תהלים קלמ, יח); יברח מנשק ברול תחלפתו קשת נחושה (איוב כ, כד); אתם תמעלו אני אפיץ אתכם (נחמיה א, ח). וכן כשהפעולות רגילות להתרחש תמיד גם בהווה גם בעתיד וגם בעבר, כמו תתן להם ילקטון תפתח ירך ישבעון טוב, וכו' (תהלים קד, כהל); ויוסיף דעת יוסיף מכאוב (קהלת א, יח). וכן עם יִקְטַל הזרז ברישה: תעפה¹ כבקר תהיה (איוב יא, יז) ויש שהסיפה מובעת בשאלה, כמו: יבא דבריד מה יהיה משפם הנער? (שופטים יג, יב). אבל יש שבסיפה יבוא קִטַּל, וזה כדי להדגיש את הכרחיותה של התוצאה כאילו כבר ארעה פעולתה בעבר, כמו: יחן רשע בל למד צדק (ישעיה כו, י). וכן יִקְטַל של זרז (יִקְטַל מוארד) ברישה, כמו: אנידה ואדברה עצמו מספר (תהלים מ, ו).

6. יש שברישה יבוא יִקְטַל של הפקודה (יִקְטַל מקוצר), שמשמעו כמו צווי, גם בשמוש זה יש הדגשה על הכרחיותה של התוצאה. המדבר כאילו מצוה שהתנאי יתקיים, כדי שהתוצאה תהא מוכרחת לבוא. למשל: ישב רוחו יולו מים (תהלים קמו, יח). הכרחיותה של התוצאה מודגשת עוד יותר כשגם התנאי גם התוצאה מובעים בצורה של צווי פשוט, כמו: פקח עיניך שבע לחם (משלי כ, יג); וזכר מלחמה אל תוסף (איוב מ, לב).

7. במשנית חסרים כל השמושים המגוונים הללו המיוסדים בעיקרם על ההרגשה הסובייקטיבית של המדבר. פשטותה של המשנית, שנובעת מתוך העובדה שבמשך כל ההיסטוריה שלה כלשון חיה היתה רק לשון הדבור הפשוט ולא לשון הספרות והמליצה, והדיוק והבהירות שהיו נחוצים לה כלשון של הלכות ושל משא ומתן הגיוני, גרמו שנתפתחו בה אופנים קבועים וברורים בשמוש של צורות הפעל באמרות הפסוק המורכב בכלל ושל פסוק התנאי בפרט, כדי שלא יהא שום מקום לשומע למעות בדברי המדבר. במשנית באה

¹ ע' בפירושו של אברהם כהנא לפסוק זה.

בניה זו של רציפת האמרות רק כשהתנאי נתקיים כבר בעבר, או כשהתנאי מתואר כאילו נתקיים כבר, לפיכך בא הפעל ברישה תמיד בצורת קטל כדין פעל המצוין פעולה שכבר ארעה בעבר, אולם צורת הפעל בסיפה תלויה במיב של התוצאה, כשהפעולה של התוצאה מתוארת כאילו כבר נעשתה יבוא הפעל בסיפה בצורת קטל, כמו: קרא ולא דקדק באותיותיה... יצא (ברכות ב, ג); מכר את הפרה לא מכר את בנה, מכר אשפה מכר זבלה (בבא בתרא ה, ג); היטה מצאו פתוח, לא היטה מצאו נעול (כתובות י, עא), כשהפעולה של התוצאה אפשר לה ליעשות בהווה או בעתיד או בכל זמן, יבוא הפעל של הסיפה בצורת בינוני, כמו: נמצא הגנב משלם תשלומי כפל, טבח ומכר משלם תשלומי ארבעה וחמשה (בבא מציעא ג, א); נגמר הדין מוציאין אותו (סנהדרין ו, א), וכשהפעולה של התוצאה היא חובה יבוא הפעל של הסיפה בצורת יקטל ובמשמע של צווי ואזהרה, כמו: קרא וטעה יחזור למקום שמעה (ברכות ב, ג); נזכר שהוא בעל קרי לא יפסיק (שם ג, ה); לא כיסהו מבעוד יום לא יכסנו משתחשך (שבת ד, ב). 8. פסוקים של בינוני סתמי, לסוג זה של פסוקים של תנאי בעלי

הרכבה של רציפה בלא חבור יש לשניק את הפסוקים שבהם משמש הבינוני כנושא סתמי שפעולתו אינה מוחלטת אלא תנאייח, למשל, הפסוק ומכה אביו ואמו מות יומת (שמות כא, טו) הוא מהצר הדקדוקי פסוק מורחב שכולל נושא („ומכה אביו ואמו“) ונשוא („מות יומת“), אבל במשמעו הוא שוה לפסוק מורכב של תנאי, שהנושא הוא הרישה והנשוא הוא הסיפה: כי יכה איש את אביו ואמו, מות יומת (השוה שם פכ, פכו, ועוד), וכן: ומקלל אביו ואמו מות יומת (שם פיו); זבח לאלהים יחרם (כב, יט), ועם הא הידיעה: הישב בעיר הזאת ימות (ירמיה כא, ט), שהבינוני בבניה זו אינו נחשב לשם כמו נושא רגיל, אלא נחשב למעשה כמו שם, מוכה מהעובדה שמתחבר אליו פעל בו המהפך כמו אל פעל סתם, למשל: מכה איש ומת מות יומת, וגנב איש ומכרו ונמצא בידו מות יומת (שמות כא, יב, טז); והיוצא ונפל על הכשדים... יתיה (כתוב (ירמיה שם)).

9. בניה זו רגילה מאד במשנית, אבל הבינוני בא תמיד בהא הידיעה, כמו: הקורא (=אם קרא) מכאן ואילך לא הפסיד (ברכות א, ה); העובר לפני התיבה לא יענה אחר הכהנים (שם ה, ד); המנכש עם הנכרי בחסות...אוכל מהם (תרומות ט, ז), ובפרט עם הרחבה של הרישה על ידי פעל עם וו החבור, כמו: המתפלל וטעה סימן רע לו (ברכות ה, ה); הקורא את שמע ולא השמיע לאזניו יצא (שם ב, ג); המניה את הכר ובא אחר ונתקל בה ושברה פטור (בבא קמא ג, א) ועוד הרבה.

10. יש שיבוא קל לפני הבינוני, כדי להדגיש את סתמיותו ולהרחיב

את הקיפו, כמו: כל מצאי יהרגני, כל הרג קין שבעתים יקם (בראשית ד, יד, טו); כל שכב עם בהמה מות יומת (שמות כב, יח); כל העשה מלאכה...מות יומת (לא, טו); כל מבקש יי יצא אל אהל מועד (לג, ז); כל מכה יבוס בראשונה יהיה לראש ולשר (דה"א יא, ו). וכן הרבה במשנית, כמו: כל השוכח עיקר שבת ועשה מלאכות הרבה... אינו חייב אלא חטאת אחת (שבת ז, א); כל המסתכל בדי דברים רתוי לו, וכו' (חגיגה ב, א); כל המכבד את התורה גופו מכובד, וכו'; כל המקיים את התורה מעוני סופו לקיימה מעושר, וכו' (אבות ד, ו, ט); כל המקבל עליו עול תורה מעבירין ממנו עול מלכות, וכו' (שם ג, ה).

רציפת הרישה והסיפה על ידי ו' החבור

11. גם בבניה זו המיוחדת לעברית המקראית אנו מוצאים צרופים שונים של צורות הפעל שברישא ובסיפה. כשהפעולות של התנאי והתוצאה יכולות להתרחש בכל זמן, אבל הן מתוארות כאלו נתרצחו כבר בעבר יבואו ברישה ובסיפה צורות הפעל המציינות פעולה של העבר, היינו ברישה צורת קטל, ובסיפה צורת יקטל מהופך, כמו: הרבך הנפת עליה ותחללה (שמות כ, כה); בא ודון ויבא קלון (משלי יא, ב); ונפשו אותה ויעש (איוב כג, יג). אבל גם עם יקטל הזרז ברישה: אקומה וידברו בי (שם יט, יח). ויש שהסיפה באה בצורת אמרה של שם, כמו: הקיצתי ועודי עמך (תהלים קלט, יח); עיניו פקח ואיננו (איוב כו, יט). ועוד יש שברישא יבוא יקטל מהופך ובסיפה אמרה של שם, כמו: ואמר אך חשך ישופני ולילה אור בעדני (תהלים קלט, יא).

12. אם הפעולות אינן פעולות יחידות שנגמרו בפעם אחת, אלא הן מתוארות כחוזרות ונשנות בעבר, יבוא קטל מהופך גם ברישה גם בסיפה, כמו: וחם השמש וגמם (שמות טז, כא); וראה כל העם...וקם כל העם והשתחו (שם לג, י); וראו בני ישראל... והשיב משה את המסוה (לד, לה); ובא הארי... ונשא שה מהעדר ויצאתי אחריו והכיתיו (שמואל א יז, לד-לה); ונשחת הכלי... ושב ויעשהו כלי אחר; ושב הגוי מרעתו... ונחמתי על הרעה (ירמיה יח, ד, ה) ואמרתי לא אוכרנו... והיה בלבי כאש בערת (שם כ, ט).

13. כשהפעולות שייכות לעתיד יבוא יקטל ברישה ובסיפה, כמו: יגע בהרים ויעשנו (תהלים קד, לב) או יקטל ברישה וקטל מהופך בסיפה, כמו: אעלה בקרבך וכליתך (שמות לג, ה); נמצא חן בעיני אדני והיינו עבדים לפרעה (בראשית טז, כה). באופן זה יותר רגיל השמוש בקטל מהופך גם ברישה גם בסיפה, כמו: ודפקום יום אחד ומתו כל הצאן (שם לג, יג); וקראהו אסון... והורדתם את שיבתי (מב, לח); ועזב את אביו ומת (מד, כב, כט); וראיתי את הדם ופסחתי עליכם (שמות יב, יג); במדבר יד, טו; דברים ד', כט; ושמע שאל והרגני (שמואל א' טז, ב); וראיתי מה והגדתי לך (שם יט, ג).

הפעל בסיפה מוכרח להיות יקטל כשבאה לפניו מלת השלילה, כמו: וברך ולא אשיבנה (במדבר כג, כ); ופקדת נוך ולא תחטא (איוב ה, כד).

יש שהרישה באה בצורת אמרה של שם, כמו: ועוד בה עשיריה ושבה והיתה לבער (ישעיה ו, יג). וכן באה הסיפה כאמרת השם, כמו: והתבוננת על מקומו ואיננו (תהלים לו, י). וכן בא ברישה מקור נמוי עם אות היחס שדינו כשם, כמו: בהעותו והכחתיו בשבט אנשים (שמואל ב ז, יד); בהנגף¹ עמך... ושבנו אליך... ואתה תשמע השמים, בהעצר שמים.... והתפללו... והודו את שמך... ואתה תשמע השמים (מלכים א ה, לג-לו).

14. כמו ברציפה בלא חבור (השוה למעלה 6) כך גם ברציפה מחוברת יבוא יקטל של פקודה בסיפה כדי להדגיש את הכרחיותה של התוצאה, כמו: ותגור אמר ויקם לך (איוב כב, כח). וכן גם ברישה גם בסיפה, כמו: תשת חשך ויהי לילה (תהלים קד, כ). וליתר הדגשה יבוא צווי פשוט ברישה ויקטל של פקודה בסיפה, כמו: עזו עצה ותפר (ישעיה ח, י); כבד את יי... וימלאו אסמך (משלי ג, טי); סלסלה ותרוממך (שם ד, ח); קוה ליי וישע לך (כ, כב). ועוד יותר מודגשת הכרחיותה של התוצאה ותלותה בקיום התנאי כשבא צווי פשוט גם ברישה גם בסיפה, כמו: זאת עשו וחיו (= אם תעשו זאת תחיו, ואם לא לא תחיו), (בראשית מב, יח); דרשוני וחיו (עמוס ה, ד. ו); שמר מצותי וחיה (משלי ד, ד); כתבם על לוח לבך ומצא חן ושכל (שם ג, גיד; ז, ב; יג, כ—כתיב); רעו עמים וחתו (ישעיה ח, ט). השוה עוד מלכים ב ה, יג; ישעיה מה, כב; תהלים לו, כז; איוב ב, ט; כב, כא; דה"י ב, כ, כ.

15. פסוקים של בינוני סתמי גם בפסוקים אלו אנו מוצאים רציפה מחוברת. הפעל בסיפה הוא קטל מהופך, בדיון פעל נשנה (למעלה § 12), כמו: הנגע במת... וטמא שבעת ימים (במדבר יט, יא); והיוצא ונפל על הכשדים... וחיה (ירמיה כא, ט) (קרי; השוה למעלה § 8). ועם קל לפני הבינוני, כל אכל מחמצת ונכרתה הנפש ההיא (שמות יב, יח; יט; לא, יד); כל אכל חלב... ונכרתה הנפש האכלת (ויקרא ז, כח); כל הנשוח וראה אתו וחי (במדבר כא, ח). אבל יש שבמקום קטל מהופך, המציין פעולה נשנית בכל זמן, יבוא בשימוש זה יקטל מהופך, שרגיל לציין רק פעולה יתרה שנעשתה כבר, כמו: המביט לארץ ותרעד (תהלים קד, לב). גם כאן הפעולות הן חוזרות ונשנות, כמו שמוכח מן השורה המקבילה: יגע בהרים ויעשנו, אלא שהמשורר רוצה, כנראה, להדגיש את הכרחיותה של התוצאה מתוך קיום התנאי, לפיכך הוא מביע את הפעולה של התוצאה כאילו כבר נעשתה.

¹ בדה"י ב ו, כד, נמצא ואם ינגף!

ב. פסוקי התנאי בעלי הרפפה של שעבוד.

16. בפסוקים רבים של תנאי באה מלה מיוחדת להציע את התנאי. בבניה זו אמרת התנאי, כלומר הרישה, תלויה ומשועבדת למלה המציעה אותה, והמלה עצמה עומדת בצמוד לאמרת התוצאה, או הסיפה, האמרה הראשית של הפסוק היא אם כן הסיפה, והרישה התלויה במלת ההצעה היא אמרה משועבדת המשמשת להגביל את האמרה הראשית. הסדר ההגיוני של האמרות בפסוק כזה צריך להיות ראשונה האמרה הראשית, הסיפה, ואחר כך האמרה המשועבדת, הרישה, ואמנם אנו מוצאים סדר כזה גם בפסוקים תנאיים של שעבוד, כמו: לא אשחית אם אמצא שם (בראשית יח, כה, ל); את שני בני תמית אם לא אביאנו אליך (שם מב, לו); הבו מקניכם... אם אפס כסף (מו, מז); לא יישנו אם לא ירעו, וכו' (משלי ד, מז); אמרתי אפאיהם... לולי כעס אויב אגור (דברים לב, כו-כז); השוה עוד שופטים יא, י; תהלים סג, יז; קלו, ו; אויב לח, ד, יח; ישעיה יג, ד (ע' ברש"י ור"ק)¹. אבל על פי רוב באה האמרה המשועבדת ראשונה בפסוק, אם כדי להדגיש את נחיצותו של קיום התנאי בשביל הפעולה שבאמרה הראשית, או מפני שבאמת הפעולה שבאמרה המשועבדת, הרישה, היא קודמת בזמן לפעולה שבאמרה הראשית, הסיפה.

המלות המשמשות להציע את התנאי הן: אם, אם לא, במקראית ובמשנית; הן, פי, אֲשֶׁר, רק במקראית; שֶׁ—, כִּשְׁ—, רק במשנית; לו, לולא (לולא), רק במקראית; אֵלּוּ, במקראית המאוחרת ובמשנית; אֵלּוּלָא (אלולא), במשנית הירושלמית; אֵלְקָלָא (אלקלי), במשנית הבבלית.

פסוקי התנאי עם אם, אם לא

17. המלה אם, ובשלילה אם לא, מציעה תנאי שכבר נתקיים בעבר, או שאפשר לו להתקיים בהווה או בעתיד. אם התנאי מתואר כאילו כבר נתקיים בעבר, או כאילו אפשר לו להתקיים בהווה, יבוא הפעל ברישה בצורת קָטַל. צורת הפעל בסיפה תלויה בתכונת הפעולה של התוצאה, אם אריעתה מוכרחה, והיא כבר ארעה בעבר או תארע בעתיד, או אם אריעתה אינה מוכרחת, אלא שהמדבר רוצה שתארע והוא מביע את החלטתו או את רצונו או את פקודתו שתארע בעתיד.

18. אם התוצאה כבר ארעה, יבוא הפעל בסיפה בצורת קָטַל או יִקְטַל מהופך, כמו: אם חכמת חכמת לך (משלי מ, יב); אם אמרתי אספרה... דור בניך בגדתי (תהלים עג, טו); אם בניך חטאו וישלחם ביד פשעם (אויב ת,

¹ דוגמות אחרות מסדר זה ימצא הקורא להלן (§ 28, 48, 50 ואילך).

ד). אבל אם פעולת התוצאה היתה חוזרת ונשנית בעבר יבוא בסיפה קטל מהופך המציין פעולה נשנית, כמו: אם בא אל אשת אחיו ושחת ארצה (בראשית לח, ט); אם נשך הנחש את איש והביט... וחי (במדבר כא, ט); אם זרע ישראל ועלה מדין וכו' (שופטים ו, ג); אם שכבתי... ושבעתי נדרים (איוב ז, ד).

אם התוצאה לא ארעה עדיין אבל היא מוכרחה ליארע בעתיד, יבוא בסיפה גם כן קטל מהופך, כמו: אם גלחתי וסר ממני כחי (שופטים טו, יז); אם עברת אתי והית עלי למשא (שמואל ב טו, לג); אם אמרנו נבוא העיר... ומתנו וכו' (מלכים ב ז, ד); אם עבר ורמס (מיכה ה, ז).

19. אבל אם התוצאה אינה מוכרחת אלא היא תלויה ברצונו של המדבר או של פועל אחר, יבוא הפעל של הסיפה בצורת יקטל פשוט, או יקטל של הפקודה, או צווי פשוט, או קטל מהופך המשמש בצווי, כמו: אם שנותי ברק חרבי... אשיב נקם (דברים לב, מא); אם צדקתי לא אענה, אם קראתי... לא אאמין (איוב ט, טו, טז); אם הלכתי עם שוא... ישקלני במאזני צדק (שם לא, ה-ו, ט-י); אם שכחנו שם אלהינו... אלהים יחקר זאת (תהלים מד, כא-כב); אם נא מצאתי חן בעיניך אל נא תעבר (בראשית יח, ג); אם נא מצאתי חן בעיניכם דברו נא (שם ג, ד); הגד אם ידעת בינה (איוב לה, ד, יח); ואם ידעת ויש בם אנשי חיל ושמתם שרי מקנה (בראשית מז, ו).

20. הבניה במשנית היא כיוצא בה, אלא שבמשנית אין שמוש קטל מהופך, ולפיכך בא תמיד קטל פשוט בסיפה כשהתוצאה היא מוכרחת, כמו: אם כיון לבו יצא (ברכות ב, א); אם נתרפא נתרפא (שבת כב, ח). ואם התוצאה אינה הכרחית, יבוא יקטל או יקטל של הפקודה, כמו: אם מת יניתוהו (יומא ה, ז). וכן בסגנון המשא ומתן ההגיוני במדרשי ההלכה: אם אמרת בדבור הסנה... תאמר בדבור אהל מועד? (ספרא ויקרא א, א); אם ראית ת"ח שעבר עברה... אל תהרהר עליו (ברכות יט, עא). וכן בינוני עם קטל של היה לציין פעולה מתמדת, כמו: אם כן היית נוהג לא קיימת מצות סוכה מימך (סוכה ב, ז). אבל גם עם בינוני בסיפה, כמו: אם לא הביא כלי מערב שבת מביאו בשבת (שבת יט, א); אם בא להוסיף מוסיף (שבת נא, עא). במקראית יש שהסיפה היא אמרה של שם. כמו: אם יצאתי השדה והנה חללי חרב, ואם באתי העיר והנה תחלואי רעב (ירמיה יד, יח); אם מצאת ויש אחרית (משלי כד, יד). אבל לפעמים יבוא גם יקטל ברישה, ובסיפה קטל מהופך או יקטל, כדי להביע תנאי ותוצאות שנתקיימו בעבר. בבניה זו הפעולה של התוצאה היא פעולה נשנית, כמו: אם כה יאמר... וילדו כל הצאן (בראשית לא, ח); ואם לא יעלה הענן ולא יסעו (שמות מ, לו). השוה גם איוב לא, ז-ה, יג, טו, יט, כט, כו, כז, לה.

21. אם התנאי מתואר כאילו עומד לארע בעתיד, יבוא הפעל ברישה בצורת יקטל. הפעל בכיפה שבהכרח הוא שייך לעתיד יבוא בצורת יקטל או קטל מהופך, כמו: לא אשחית אם אמצא (בראשית יח, כח, ל); את שני בני תמית אם לא אביאנו (שם מב, לו); אם יחינו נחיה (מלכים ב, ז, ד); אם ארעב לא אמר לך (תהלים נ, יב). ועם יקטל של זרז, אם תעשה לי... אשובה (בראשית ל, לא). וכן אם הרישה היא אמרה של שם, כמו: אם השמאל ואימנה, ואם הימין ואשמאילה (שם יג, ט). ועם יקטל של זרז ברישה: אם אדברה לא יחשך כאבי (איוב מז, ו). ועם קטל מהופך בסיפה: אם תלכי עמי והלכתי (שופטים ד, ח); אם פקד יפקדני אביך ואמרת (שמואל א כ, ו); ואם לא יתנו לך והיית נקי (בראשית כד, מא).

כשהתוצאה אינה מוכרחת יש שיבוא בסיפה צווי, כמו: אם תענה את בנותי... ראה אלהים עד (בראשית לא, ג); אם אמר אמר לנער... קחנו ובאה (שמואל א כ, כא, כב); אם אתה תקח לך קח (שם כא, י); אם תוכל השיבני (איוב לג, ה).

22. אם הפעולה של הסיפה קודמת בזמן לפעולה של התנאי, והתנאי בא רק להוכיח את אמתותה של הסיפה, יבוא הפעל בסיפה בצורת קטל, ומשמעו כעין עתיד מוקדם, ו"א פעולה בעתיד שארעה לפני פעולה אחרת בעתיד (futurum exactum), כמו: אם כמות כל האדם ימתן אלה... לא יי שלחני (במדבר מז, כט); אם דרך גבולו יעלה... הוא עשה לנו (שמואל א, ו, ט); אם שוב תשוב בשלום לא דבר יי בי (מלכים א כב, כח). לפעמים בא שמוש זה גם להביע פעולה עתידה שאריעתה היא הכרחית, ולפיכך היא מתוארת כאילו כבר ארעה, כמו: אם לא תעשון כן הנה חטאתם ליי (במדבר לב, כג); אם תמתיק בפיו רעה... לחמו במעיו נהפך (איוב כ, יב-יד). ולפעמים בא באופן זה גם יקטל מהופך, כמו: אם לא ישבעו ויילינו (תהלים נט, מז).

23. אם התנאי מתואר כאילו יכול להתקיים בהווה או בעתיד הקרוב יבוא בינוני ברישה, ובסיפה יבוא בינוני או יקטל, או קטל מהופך, או צווי, כמו: אם אינך משלח את עמי הנני משלח בך (שמות ח, יז); אם מאן אתה... הנה יד יי הויה במקנך (שם ט, ב-ג); אם אינך ממלט... מחר אתה מומת (שמואל א יט, יא); אם ישך משלח... נרדה, ואם אינך משלח לא נרד (בראשית מג, ד-ה); אם משיבים אתם אותי... אנכי אהיה לכם לראש (שופטים יא, ט); אם יספים אנחנו לשמע... ומתנו (דברים ה, כב); אם ישכם עשים... הגידו לי (בראשית כד, מט); אם באמת אתם משחים אתי... באו חסו בצלי (שופטים ט, מז).

24. במשנית הבניה של פסוקי התנאי של העתיד היא הרבה יותר פשוטה, על פי רוב בא ברישה יקטל ובסיפה בינוני, כמו: אם תקניטני גוזרני

טומאה (שבת יז, ע"א). ביחוד רגיל הבינוני כשהתנאי יכול להתקיים בהווה או בכל זמן, כמו: אם רוצה לקרות קורא (ברכות ב, ט). ועם יקטל של הפקודה בסופה: אם יכולין להתחיל... יתחילו (שם ג, ב); אם אינו יכול לירד יחזיר את פניו (ד, ה); אם מאמינים אתם שהורהנה תאמינו שלא נסתרה (עדיות ה, ב); אם שחיטה... דוחה את השבת אלו... לא ידחו את השבת? (פסחים ד, ב). ויש שיבוא קטל ברישה במשמעו של עתיר מוקדם, ובסיפה צווי או בינוני, כמו: אם אחרתי שחטו עלי (פסחים ט, ט); אם נתקיים לי בן הזה לתורה אני מפרישו (ירושלמי חגיגה ג, ג).

25. גם הרישה גם הסיפה יכולה לבוא בצורת אמרה של שם, כמו: אם יטיב שאת (בראשית ד, ז); אם אסק שמים שם אתה (תהלים קלמ, ח); ואם מעט ואוסיפה לך (שמואל ב יב, ח); אם ישנו בארץ וחפשתי אתו (שמואל א כג, כג); ואם אין מתה אנכי (בראשית ל, א). וכן במשנית, כמו: אם לא עלה עמוד השחר חייבין אתם (ברכות א, א); אם תרמו תרומתן תרומה (תרומות א, א); אם אין רצונו בע"ז מפני מה אינו מבטלה (ע"ז ד, ז).

פסוקי התנאי עם כִּי, כִּי —

26. כמו אות היחס כִּי, כך משמשת המלה כִּי להציע פעולה שאחרי אריעתה תבוא פעולה אחרת. בשמוש זה מתוארות שתי הפעולות כאילו הן עומדות להתקיי, אלא שהפעולה הראשונה המוצעת על ידי כִּי, כִּי, צריכה לארע קודם, ופעולה השניה, למשל: כקרבכם אל המלחמה ונגש הכהן (דברים כ, ב); כאשר תריד ופרקת עלו (בראשית כז, מ). ובמשנית כִּי — (=כאשר): כשאניע לו אלקטנו, כשאחזור אלקטנו (כלאים ה, ו). וכן עם כִּי כי תעבד את האדמה לא תסף תת כחה (בראשית ד, יב); אז תנקה מאלתי כי תבוא אל משפחתי (שם כד, מא).

27. משמוש זה בא כִּי להציע גם פעולה משוערת שבאריעתה תלויה אריעת פעולה שניה. וכך מקבל כִּי את המשמע של מלת התנאי, והוא נרדף לֵאמֹר, השווה ואם אמר יאמר העבד (שמות כא, ה), לֵכִי יאמר אליך (דברים טו, טו); ואם לא שמית, לֵכִי שמית (במדבר ה, יט, כ). ההבדל שבין אִם ובין כִּי הוא שעל פי רוב כִּי משמש להציע תנאי שאריעתו היא יותר בטוחה מן התנאי המוצע על ידי אִם. בשורה של תנאים יש שכי מציע את התנאי הראשון שהוא תנאי כללי ושאריעתו היא יותר בטוחה, ושהתנאים הפרטיים הבאים אחר כך, שאריעתם היא פחות בטוחה, מוצעים על ידי אִם, כמו: כי תקנה עבד, אם בגפו, אם אדניו, ואם אמר יאמר (שמות כא, ב, ג, ד, ה); וכי ימכר, אם רעה, ואם לבנו, אם אחרת, ואם שלש אלה (שם ז, ה, ט, י).

יא, יח, יט, כ, כא, כב, כג, כו, כז, כח וכו'; ויקרא א, ב, ג, י, יד; ד, ה, ב, ג, יג; ד, ה, ז; במדבר ל, ד, ה, ז וכו'). ועוד מקומות רבים.

28. אריעת התנאי המוצע על ידי פי היא כמעט תמיד בעתיד, ולפיכך באים הפעלים גם ברישה גם בסיפה בצורת וְקָטַל, כמו: כי תאמר בלבבך... לא תירא מהם (דברים ז, יז); כי תמצא איש לא תברכנו, וכי יברכך איש לא תעננו (מלכים ב ד, כט); כי אניד לך הלא המת תמיתני, וכי איעצך לא תשמע אלי (ירמיה לח, טו). ועם בינוני בסיפה: כי יצמו אינני שמע... וכי יעלו עולה ומנחה אינני רצם (שם יד, יב). פעמים רבות באה הסיפה, שהיא האמרה הראשית, לפני הרישה, האמרה המשועבדת (השווה למעלה § 16). כמו: מה תתן לי כי תבוא אלי (בראשית לח, טו); וצדקה תהיה לנו כי נשמר לעשות (דברים ו, כה); ובאו עליך כל הברכות... כי תשמע בקול יי (שם כה, ב, יג); תכבדך כי תחבקנה (משלי ד, ח).

לפעמים אנו מוצאים הפעל ברישה בצורת קָטַל, ובסיפה קָטַל מהופך לציין פעולה נשנית, כמו: כי אמרתי תנחמני ערשי... ותהתני בחלמות (איוב ז, יג-יד). וְקָטַל מהופך בסיפה: כי השפילו ותאמר גוה (כב, כט); וְקָטַל שי הפקודה בסיפה: ואל תבזו כי זקנה אמך (משלי כג, כב), אבל אפשר שבשנת הציונים האחרונים פי היא מלת הטעם.

29. במקום פי המקראית בא במשנית אות היחס פֶּ— בחבור עם אות הצרוף שֶ— פֶּשֶׁ—, כמו: הריני נזיר כשיהיה לי בן זכר (נזיר ב, ז); כשיהי בעלי הדין עומדים לפניך יהיו בעיניך (אבות א, ד). פעמים רבות בא תנאי כזה בצורת אמרה זמנית המוצעת על ידי פֶּזְמֵן שֶ—, כמו: בזמן שהצלוחית ביד הינוק חנוני פטור (שביעית ה, ט); בזמן ששניהם רוצין יחלוקו (בבא בתרא א, ו); בזמן שאמר לו... כולן מכורין (שם ד, ג).

30. בהתאם להכלל שכשיש צורך להדגיש את הנושא משתנה הסדר הרגיל של התיבות שבפסוק של פעל (= פעל, נושא, מפועל וכו'), והנושא בא לפני הפעל, בא גם הנושא בפסוק של תנאי עם פי בראש הפסוק, ואחר כך מלת התנאי והפעל, כדי להדגיש ולהרים את הנושא, כמו: רעב כי יהיה בארץ, דבר כי יהיה וכו' (מלכים א ח, לו); שוט שוטף כי יעבר לא יבואנו (ישעיה כח, טו); והנביא כי יפתה, ארץ כי תחטא (יהוה א, ט, יג; יח, ה, יח, כא; לג, ב, ו); אשור כי יבוא בארצנו (מכה ה, ד); חיל כי ינוב (תהלים סב, יא). ובפרט בסגנון החוקי של התורה: אדם כי יקריב (ויקרא א, ב; ב, א); נפש כי תחטא (ד, ב; ה, א, ד, טו, כא); אשה כי תזרע (שם יב, ב; יג, ב, ט, יח, כד, כט, לח, מ, מז; מו, ב, מז, יט, כה; כב, יב, יג, יד, כא, כז) ועוד.

וכן כשהנושא הוא כנוי הגוף, כמו: ואתה כי הזהרת (יחזקאל ג, יט, כא); ואת כי שמית (במדבר ה, כ).

פסוקי התנאי עם אָשֶׁר, שְׁ—

31. מלת הצרופ אָשֶׁר עיקר שמושה בלשון הוא לצרף אמרה לשם כדי לתאר או להגדיר או להגביל את השם. בשמוש זה משמעו של אָשֶׁר הוא כמו כנוי השם (pronomen). אבל במשך הזמן נתקרב אָשֶׁר למשמעה של המלה פִּי, ונעשה למלת ההצעה כמו פִּי¹, עד שלבסוף נבלע פִּי באָשֶׁר, ושְׁ— המשנית כולל את המשמעות והשמושים גם של אָשֶׁר גם של פִּי. בהתאם להתפתחות זו של אָשֶׁר אנו מוצאים שגם אָשֶׁר משמש להציע תנאי כמו פִּי. למשל: אשר² נשיא יחמא (ויקרא ד, כב), (פרושו כמו פִּי, אם שם פ"ב, ג, יג, כז); אשר תשמה אשה (= כי תשמה, פ"ב) (במדבר ה, כט); אשר תשמעו (= אם לא תשמעו, פכ"ח) (דברים יא, כז); אשר ידבר (ית, כב); אשר ישאלון (= כי ישאלון, פ"ו) (יהושע ד, כא); אשר יקרא (ישעיה לא, ד); וכן את אשר יחמא איש (מלכים א ה, לא) (= אם יחמא, דהי"ב ו, כב).

32. וכמו שהנושא בא לפני פִּי התנאי כך בא הנושא גם לפני אָשֶׁר התנאי. בניה זו רגילה בסגנון החוקי, כמו: והבשר אשר יגע בכל טמא לא יאכל (= אם יגע בשר וכו') (ויקרא ז, יט); ואיש אשר יגע במשכבו יכבס בגדיו (שם טו, ה; כ, ב, ט"ח, כ, כא, י); איש אשר יתן לכהן לו יהיה (במדבר ה, י; דברים יח, יט; שמואל א יז, כה; ירמיה כז, ח). ויש שיבוא קטל מהופך בסיפה, כמו: וערל זכר אשר לא ימול... ונכרתה הנפש ההיא (בראשית יז, יד); אשר ימצא אתו... ומת (שם מד, ט); איש אשר ירקת... ונכרת מעמיו (שמות ל, לג; ויקרא ז, כ; יז, ג"ד, ח"ט, י; כ, ו; במדבר טו, ל; דברים יז, יב; יח, כ). ויש שיבוא קטל פשוט בסיפה, כדי להביע את הכרחיותה של התוצאה, כמו: הנער אשר אמר אליה... אתה הכחת לעבדך (בראשית כד, יד); איש איש... אשר יעלה את גלוליו... נענית לו (יחזקאל יד, ד).

33. במשנית נמצא שְׁ— להציע תנאי בלא נושא רק במקום שאי אפשר למעות במשמעו התנאי של שְׁ—, כמו אחרי מלת החלוק או, כמו: פשט העני את ידו... או שנמל (= אם פשט... או אם נמל), פשט... או שנתן (= אם פשט... או אם נתן) (שבת א, א); נקטם ראשו נפרצו עליו או שהיו ענביו מרובות (= אם נקטם, אם נפרצו, או אם היו) (סוכה ג, ב); המוכר

¹ השה "לשוננו", שנה א, עמ' 219.

² התרגומים העתיקים תרגמו לנכון כמו אם. המפרשים הקדמונים שלנו התקשו בזה, וע' בספרא ובפרושו של מלבי"ם.

יין ושמן... והוקרו או שהוולו (= ואם הוקרו או אם הוולו) (בבא בתראה, ח). בפסוקים אלו קדמה אמרה של תנאי אחרת לאמרה המוצעת על ידי ש—, ולפיכך ברור מן הענין שהאמרה המוצעת על ידי ש— היא אמרה של תנאי. וכן בא ש— בפסוקים של שבועה, כמו אם: שבועה שאוכל לך (= אם אוכל לך, כלל לא אוכל לך). קונם שאני ישן, שאני מדבר וכו' (גדרים ב א, ב) ¹. אבל במקומות אחרים שאפשר למעות וליחס לש— משמע אחר מהמשמעות המרובים שיש לו במשנית, לא תבוא ש— להציע תנאי. אולם מרבה מאד השמוש של ש— להציע אמרה של תנאי כשהנושא בא לפניו, כמו: שנים שהיו מהלכין... והזיקו זה את זה שניהם פטורין (בבא קמא ג, ו); שורו שבייש פטור והוא שבייש חייב (= אם שורו בייש, ואם הוא בייש, וכו'), (שם ג, י); שור שנגח... ישלם לאחרון (ד, א) ועוד הרבה.

34. כדי לתן כלליות יתרה לנושא יבוא פל לפני הנושא (השוה למעלה § 10). כמו: כל הכלי אשר חשב עליו טמא יהיה (ויקרא טו, כו); כל איש אשר בו מום לא יקרב (שם כא, יח); כל האדם אשר ימצא בשדה... וירד עליהם הברד (שמות ט, יט); כל נפש אשר תאכל... ונכרתה הנפש ההיא (ויקרא ז, כז; כב, ג; כג, כט, ל). ולהדגיש את הסתמיות של הנושא יבוא פל לבדו, כמו: כל אשר יגע בבשרה יקדש (= אם יגע בבשרה) (ויקרא ו, כ); כל אשר יפקד לא יהיה (= אם איש יפקד וכו') (מלכים ב י, יט); כל אשר לא ידרש... יומת (= אם איש לא ידרש) (דהי"ב טו, יג).

וכן במשנית: כל שנימל האילן ויכולה לעמוד... כשרה (= אם ינמל וכו') (סוכה ב, ג); כל שיראת חטאו קודמת... חכמתו מתקיימת וכו' (אבות ג, יא"ג). 35. לפעמים יבוא מי כנושא סתמי, כמו: מי האיש אשר יחל להלחם... יהיה לראש (שופטים י, יח); מי אשר חפץ ביואב... אחרי יואב (ש"ב כ, יא); מי אשר יבחר... יש במחון (קהלת ט, ד). וכן במשנית: מי שהחשיך בדרך נותן כיסו (שבת כד, א); מי שהיה טמא... יעשה את השני (פסחים ט, א); מי שלא שהתה... חולצין (יבמות יא, ו). ועם פל: וכל מי שאינו צריך ליטול ונוטל אינו נפטר וכו' (פאה ה, ט).

פסוקי התנאי עם הן (ה'ר')

36. יש מקומות שהתנאי מוצע על ידי המלה הן, כמו: הן נזבח את תועבת מצרים לעיניהם ולא יסקלנו? (שמות ח, כב); הן ישלח איש את אשתו... הישוב אליה עוד? (ירמיה ג, א); הן ישא איש בשר קדש... היקדש? (חגי ב, יב). (השוה פ"ג: אם ינע... היטמא?). בדוגמאות אלו שהסיפה היא אמרת השאלה נראה שמלת ההצעה הן אינה אלא מלת הרמז הן=הנה, ובא כאן

¹ השוה "לשוננו", שם ע"פ 224, 226. על ש— התנאי אחרי ה'ר' ע' להלן § 37.

ליתן עירנות וחיות לשאלה. אבל הן נמצא גם כשהסיפה היא אמירה פשוטה, כמו: הן אעצר השמים... והן אצוה על חגב... ואני אשמע מן השמים (דהי"ב ז, יג—יד). כאן הן מקביל אל ואם אשלח דבר (שם), ואל אמרות התנאי: בהעצר השמים, דבר כי יהיה, ארבה חסיל כי יהיה (מלכים א ה, לה, לו) (השוה למעלה § 13, 30). מקומות אחרים שאפשר לפרש כמו תנאי הם שמות ד, א; ויקרא כה, כ; ישעיה נד, טו; איוב ט, יא, יב; יר, יד, טו; ט, כג. אבל באלו נראה יותר לפרש כמו מלת הרמוז גרידה. ואמנם יש מקומות שגם להקה יש משמע מעין מלת התנאי, כמו ויקרא יג, ה, ו, ח, י, ועוד; דברים יג, טו; יו, ד; יט, יח; שמ"א ט, ז; כ, יב, ועוד. ומוזה יש להסיק שהמשמע התנאי של הן אינו אלא התפתחות של משמעו הרמוזי כמו הנה, ולא כדעת רוב החוקרים ששמוש זה בא בהשפעת הארמית, כמו דניאל ב, ג, טו, יז; עזרא ד, יג, ועוד; וכמו אין, אי, בניבים הארמיים האחרים¹. וכן מוכח גם מהשמוש במשנית של הן, הרי.

37. במשנית נמצא הן במובן הארמי כמו אם, אבל לא במשמע של תנאי אלא במשמע של חלוק, ורק בזווג, כמו: הן חסר הן יתר (בבא בתרא ז, ב, ג, (= בין... בין; השוה עזרא ז, כו). אבל יש שיבוא הן במשמעו הרמוזי לפני מלת התנאי אם כשהסיפה היא אמרת השאלה, כדי ליתן חיות לפסוק. כמו: הן אם עשה שנת ששים... נעשה שנת חמש? (ערכין ד, ד); הן אם פסלה... תפסול? (ספרא ויקרא ז, יח) ועוד². וכן מלת הרמוז הרי לפני ש — במשמע של תנאי (למעלה § 33), כמו: הרי שהיה הולך... יכול יחזור ויטמא? (ברכות יט, ע"ב). וכשהסיפה היא אמירה: הרי שגול... דין הוא שלא תצמת, הרי שבא על אשת חברו דין הוא שלא תתעבר (עבודה זרה נד, ע"ב).

פסוקי התנאי עם לו (לוא) לא, לולא (לולי), אלו, אלוּל

(אלולי), אלקלא (אלקלי).

38. אמרות התנאי שעסקנו בהן עד עכשיו מביעות תנאי שנתקיים בעבר או שאפשר לו להתקיים בהווה או בעתיד. אבל יש שהמדבר רוצה לספר על פעולה התלויה בתנאי שלא נתקיים בעבר או שאינו מתקיים בהווה או בעתיד, ולפיכך גם התוצאה התלויה בקיום התנאי לא ארעה בעבר או לא תוכל לארע בהווה או בעתיד. המדבר שהוא מעונין בארעת התוצאה, חפצו הוא שיהיה התנאי מתקיים. ולפיכך מקבלת אמרת התנאי צורה של

¹ ע' König, Syntax עמ' 4-563.

² באכר ("ערכי פירוש", תרגום א. ו. רבינוביץ, עמ' 31) סובר שהן זה בספרא פירוש כמו הן בשמות ח, כב, כלי כמו אם. אבל הלא בספרא בא גם אם אהרי הן? ברור שהן זה אינו אלא מלת הרמוז כמו הא; השוה הא אם הותיר עבר על מצוה (מכילתא שמות יב, ט).

פסוק המשאלה, והמלה המציעה את התנאי היא היא המלה המציעה את פסוק המשאלה, לו (לוא). ההבדל הוא שבפסוק של משאלה מסתפק המדבר בהבעת המשאלה לבדה ואינו חושב על התוצאה, בעוד שפסוק של תנאי שכוה בא בעקר להביע את התוצאה שהיתה יכולה ליצא אילו היה מתקיים התנאי (או המשאלה). פסוקי התנאי האלו מתחלקים לפי תכונתם, אם הם בחיוב או בשלילה.

ולפי הזמן של התנאי והתוצאה, אם בעבר או בהווה או בעתיד.

39. תנאי חיובי. כשהתנאי שייך לעבר בא הפעל ברישה בצורת קטל. בסיפה יבוא הפעל בצורת קטל כשהתוצאה שייכת לעבר, ובצורת יקטל כשהתוצאה שייכת להווה, כמו: לוא אכל אכל העם... כי עתה לא רבתה מכה בפלשתים? (שמואל א יד, ל); הרישה בצורת אמרה של שם: לו יש חרב ביד כי עתה הרגתיך (במדבר כב, כט); לו חכמו ישכילו זאת (דברים לב, כט). אבל יש שנים תוצאה בהווה או בעתיד הקרוב באה בצורת קטל, וזה כדי להדגיש את אריעתה הבטוחה של התוצאה, כמו: לו החיתם אותם לא הרגתי אתכם (שופטים ח, יט).

כשהתנאי שייך להווה יבוא הפעל ברישה בצורת בינוני, והתוצאה שהיא שייכת בהכרח להווה או לעתיד הקרוב תבוא בצורת יקטל, כמו: ולא אנכי שקל על כפי אלף כסף לא אשלח ידי (שם"ב יח, יב); לו עמי שמע לי... כמעט אויביהם אכניע (תהלים פא, יד, טו). ויש שתבוא התוצאה בצורת יקטל של זרו, כמו עם אמרת השם ברישה: גם אנכי ככם אדברה לו יש נפשכם תחת נפשי (איוב מז, ד). (סדר האמרות בפסוק הוא כמו למעלה § 16, 28). וכן בצורת קטל מהופך, כמו: לו איש הלך רוח... והיה מטיף העם הזה (מיכה ב, יא). ועם אמרת השם בסיפה: לא אבשלום חי... כי אז ישר בעיניך (שם"ב יט, ז). ואם גם התנאי גם התוצאה שייכים לעתיד יבוא יקטל בשניהם, כמו: לו שקול ישקל כעשי... כי עתה מחול ימים יכבד (איוב ו, ב—ג).

40. במקראית המאוחרת הוסיפו למלת ההצעה לו את מלת התנאי אם: אם לו, שנתרכב ונעשה אלו, כנראה, כדי לחזק את המשמע התנאי של לו, שהוא בעיקרו מלת המשאלה. למשל: ואלו לעבדים ולשפחות נמכרנו החרשתי (אסתר ז, ד); ואלו חיה אלף שנים... הלא אל מקום אחד הכל הולך (קהלת ו, ו). צורה זו של מלת ההצעה נעשתה קבועה במשנית, כמו שנראה להלן.

41. תנאי שלילי. מלת ההצעה היא לו לא, שנתרכבה לתיבה אחת, לולא, ועם שנוי חולם לצירה, לולא¹. שנוי תנועי זה גרר אחריו חלוקה א

¹ שנוי זה בא על ידי התהליך של הקדלות קדמית, כרי להבדיל בין שתי התנועות הדומות שורק וחולם ולהקל על מבטאן ביחד: ע' ספרי, "יסודי הפוניטיקה העברית", § 141. שליוינגר (Satzlehre d. babylon. Talmuds, עמ' 276, הערה) מעיר ש לולא בא לפני פעלים, לולא לפני שמות. וכך הוא באמת, חוץ מן שמיא כה, לד, אבל ברור שזה אינו אלא במקרה.

בִּי, הרגיל יותר כאם הקריאה אחרי צירה, לִזְלִי. הפעל ברישה הוא קָטַל אם התנאי שייך לעבר, וכך גם בסיפה אם התוצאה שייכת לעבר, כמו: לולי אלהי אבי... היה לי כי עתה ריקס שלחתי (בראשית לא, מב); לולא התמהמהנו כי עתה שכנו זה פעמים (שם מג, י); לולא חרשתם בעגלתי לא מצאתם חידתי (שופטים יד, יח); לולי מהרת ותבאתי לקראתי כי אם נותר לנבל (שם"א כה, לד); לולא דברת כי אז מהבקר נעלה העם (שם"ב ב, כו); לולי יי צבאות הוחר לננו... כסדם היינו (ישעיה א, ט); ועם מלת ההצעה אֲזַלִּי במקום לִזְלִי: אולי נסתה מפני כי עתה גם אתכה הרגתי (במדבר כב, לג). ואם פעולת התנאי היא בהווה בא הפעל ברישה בצורת בינוני או בצורת קָטַל. בסיפה בא קָטַל, או גם קָטַל כשהפעולה שבסיפה מתוארת כאילו היא קודמת לפעולת הרישה, כמו: לולי פני יהושפט אני נשא אם אביט אליך (מל"ב ג, יד); אמרתי אפאיהם... לולי כעם אויב אגור (דברים לב, כו—כו).

42. בציונים שהבאנו למעלה מן שם"א כה, לד; שם"ב ב, כו, הסיפה, שהיא האמרה הראשית בפסוק התנאי (למעלה § 16) מוצעת על ידי מלות ההצעה פִּי אֵם, פִּי אֶז, מפני שהיא עצמה אינה אלא אמרה משועבדת לאמרה של שבועה הקודמת לה, חי יי, חי האלהים. והנה יש עוד מקומות בציונים שהבאנו למעלה שהסיפה מוצעת כמו אמרה משועבדת על ידי מלת ההצעה פִּי אֶז: שם"ב יט, ז; ואחרי אֵם: איוב יא, יג—טו. וכן ביחוד על ידי מלת ההצעה פִּי עָתָה: במדבר כב, כט; שם"א יד, ל; בראשית לא, מב; מג, י; במדבר כג, לג; ואחרי אֵם: איוב ה, ו. למה משועבדת סיפה זו על ידי מלת ההצעה כִּי? רוב חוקרי הלשון¹ סוברים שמלת ההצעה פִּי אינה אלא מלת האמתות שבאה לחזק ולהדגיש את בטחונה של אריעת התוצאה. דריבר² סובר שיש לנו כאן אפוסיאופיסים, ז"א הפסקה פתאומית בדבור והעברה לבניה אחרת. אולם הבניה בשם"א כה, לד; שם"ב ב, כו מוכיחה שסברות אלו אינן נכונות, ושבאמת יש לנו בסיפה המוצעת על ידי פִּי אֶז, פִּי עָתָה שעבוד של הסיפה לאמרה של שבועה, אלא שנשמטה השבועה כאן כמו בכמה מקומות אחרים, כמו מל"ב ט, כה; ישעיה ה, ט; כב, יד; ירמיה טו, יא; מט, כ; איוב א, יא, ועוד³. יתר על כן, אנו מוצאים מקומות שנשמט בהם גם התנאי עצמו ובאה רק הסיפה המוצעת על ידי פִּי עָתָה, כמו: כי עת שלחתי, שמות ט, טו; שם"א יג, יג; איוב ג, יג; יג, יט. השווה גם איוב לא, כח: כי (עתה) כחשתי; מל"ב: (כי) אז הכיח. ע' בפרושי

¹ König, Syntax, § 415; Gesenius-Kautzsch, Heb. Gram. 27, § 159dd; Ewald, Lehrbuch der Heb. Sprache § 358a (1870).

² Driver, Hebrew Tenses. § 141.

³ ע' מאמרי „לשוננו“, כרך א', עמ' 221.

לשמ"א יג, יג (הוצאת אב' כהנא). וכך אנו מוצאים מאידך גיסא שנמצאה רק הרישה ושנשמטה הסיפה, כמו: לו ישממנו יוסף (בראשית ג, טו). לולא האמנתי (תהלים כו, יג); וכן עם אִם: אם תשא חמאתם (שמות לב, לב); תהלים פא, ט; צה, ז; משלי ב, א; כד, יא). וכן עם כִּי (איוב לה, ה); (הגד) כי תדע, השוה שם פ"ד, פ"ח.

43. הכניה במשנית. אֵלֹ, אֵלֹ, אֵלֹ (אילו) מציע במשנית תנאי שלא נתקיים בעבר, הפעל גם כרישה גם בסיפה הוא קָטַל או, ביהוד, בינוני עם קָטַל של היה, כמו: אילו היינו בסנהדרין לא היה נהרג אדם מעולם (מכות א, י); אילו אני פסקתי על עצמי אהי יושבת¹ עד שילבין ראשי (כתובות יג, ד); אילו הייתי יודע לא הייתי נודר (נדרים ט, ב, ד, ה); אילו לדבר... היו עובדין היה מבטלו. ועם אמרת השאלה בסיפה: אילו זרק... שמא אינו חייב? (ירוש' שבת א, א). אֵלֹ עם מלת השלילה לא מציע גם תנאי שלילי, כמו: אילו לא היתה שרפה חמורה לא נתנה לבת כהן, אילו לא היתה סקילה חמורה לא נתנה למגדף (סנהדרין ט, ג); אלו לא קרא לא היה עובר (ירוש' ברכות א, ד); נוח לו אילו לא נברא (שם שבת א, ב).

44. אֵלֹלֵא, אֵלֹלֵי; אֵלֵמֵלֵא, אֵלֵמֵלֵי. כמו שמתרכב אֵם עם לֹ לֵאֵלֹ, כך מתרכב אֵם עם לֵלֵא, לֵלֵי המקראי ליצור את מלת ההצעה אֵלֹלֵא, אֵלֹלֵי, הנהוגה במשנית הארצישראלית. במשנית הבבלית בא במקומה אֵלֵמֵלֵא, אֵלֵמֵלֵי, שהוא כנראה הרכב של אֵלֹ עם לֵא. אבל המשמע השלילי של מלות אלו נשתמר רק כשהרישה היא אמרה של שב, והפעל בסיפה בא בצורת קָטַל או בינוני, כמו אֵלֹלֵי וכך בירוש' וב"מיתא דבני מערבא"; בבבלי ובמשנה (אלמלא) היא לא ברא (נדרים ג, יא); אֵלֹלֵי (אלמלא) מוראה איש את רעהו חיים בלעו (אבות ג, ז); אלמלא חוני אתה גוזרני עליך נידוי (תענית ג, ח); אלמלא הוא נגנו ספר יחזקאל (שבת יג, ע"א); אלמלא גלגל חמה נשמע קול המונה של העיר, וכו' (יומא ב ע"ב; מגלה יב, ע"ב; סנהד' מט ע"א, סג ע"א, ועוד). באמרה של פעל בא אֵלֹלֵי במשמע שלילי רק לפני אמרת הצירוף עם שְׁ, כמו: אֵלֹלֵא שאת תודום לא היינו מנדין אותך? (ירוש' פסחים ז, א); אֵלֹלֵא שבא נחום... יודעין היינו? (שם חגיגה א, ז); אֵלֹלֵא שהדבר כתוב לא היה איפשר לאומרו (שם סוטה א, י); אֵלֹלֵי שבאו אחרים... לא היה יודע (פסיקתא רבתי—הוצאת מא"ש י ע"ב); אֵלֹלֵי שאתה מחזיק בי כבר היית שמוף (שם קמו ע"א). וכן גם: אלמלא שנתן הקב"ה... לא היתה א"י מתחלקת (ירוש' יומא ד, א). בניה זו נמצאת גם בארמית היהודית הארצישראלית, כמו תרגום תהלים כו, יג; צד, יז.

¹ כך "במיתא דבני מערבא". בירוש' אהא יושבת. במשנה ובבבלי הגרסה אשב.

אֶלְמָלָא (אֶלְמָלִי) באמרה של פעל משמעו כמו אֶלּוּ¹, כמו: אלמלא הטיח בן זכאי את ראשו... לא היו משגיחין בו (ברכות לד, ע"א); אלמלא כעסתי לא נשתיר (שם יט, ע"א). ולשלילה בא עם לא, כמו: אלמלא לא נתנה תורה היינו למדין (ערובין ק, ע"ב); אלמלא לא עלינו... דיינו (פסחים ה ע"ב)².

ג. פְּסוּקִים שֶׁל תְּנַאי כְּפֹל.

45. כשהפסוק כולל הנאי כפול, היינו תנאי אחד עם תוצאתו ואחר כך תנאי שני עם תוצאתו שהם ההפך מן התנאי הראשון ותוצאתו, או יש ששני התנאים מובעים במלואם, כמו: אם ישך משלח... נדרה, ואם אינך משלח לא נדר (בראשית מג, ד"ה); אם יעברו בני גד... ונתתם להם, ואם לא יעברו... ונאחזו בתככם (במדבר לב, כט—ל). ויש שהתנאי השני מובע על ידי מלת השליילה לא או אֵין ולא יותר, כמו: אם ישכם עשים חסד... הגידו לי, ואם לא הגידו לי (בראשית כד, מט); אם דרך גבולו יעלה... הוא עשה לנו את הרעה, ואם לא וידענו כי לא ידו נגעה בנו (ש"א ו, ט); ועתה אם תשא חמאתם—(השוה למעלה § 40), ואם אין מחני נא מספרך (שמות לב, לב); אם באמת אתם משחים אתי למלך עליכם באו חסו בצלי, ואם אין תצא אש מן האמד ותאכל את ארזי הלבנון (שופטים ט, טו); אם תראה אתי לקח מאתך יהי לך כן, ואם אין לא יהיה (מל"ב ב, י). הַבְּלָעָה כזו של תנאי שלילי נמצא גם בתנאי יחידי כשהוא בא לשלול את הפסוק הקודם, ביהוד אחרי צווי, כמו: עתה תתן, ואם לא לקחתי בחוקה (ש"א ב, טז); הבה לי בנים, ואם אין מתה אנכי (בראשית ל, א).

46. משתי מלות השליילה המשמשות במקראית להבליע את התנאי, האחת, אֵין, היא בעקרה שם, וכך משתמשת גם המשנית בצורה של שם להבלעת

¹ וכך בתרגום אילולי בא באמרה של פעל במקום אלו שבמקור העברי קהלת ו, ו; אסתר ז, ד. וכן אלמלא בארמית הבבלית: אלמלא (=אלו) נדרה לחנניה... פלתי לצלמא (כתובות לז, ע"ב), ובאמרה של שם: אלמלא (=אלו לא) תרגומיה דהאי קרא (מועד קטן, כת ע"ב). השוה גם לויאס, דקדוק ארמית בבליית עמ' 382.

² לדעת ר"ת בתוספות (מגלה כ"א, ע"א), ד"ה אלמלא, בא הכתיב בא' בסוף במשמע של שליחה ובי' במשמע של חיוב, אבל אין לדעה זו יסוד בשמוש הלשון; השוה גם קאהוט, ערוך השלם, ח"א, עמ' צט. חילוף זה של הכתיב נמצא גם במקראית בלי שום שנוי במשמע, כמו שראינו למעלה § 39. וכבר נתפלפלו בשמוש של מלות אלו מאיר למברט, Revue des Etudes juives, כרך IX, עמ' 237 ואילך; מרדכי יסמרוב, שם כרך XI, עמ' 157 ואילך; בן יהודה, מלון, ח"א, עמ' 250 ואילך (עם רשימה כמעט שלמה של הציונים); ישראל איתן American Journal of Semitic Languages כרך XLV, עמ' 204 הערה. חוקרים אלו לא הניעו לירי מסקנות נכונות בשאלה זו מפני שלא עמדו על ההבדל שבין שמוש מלות אלו באמרה של שם ובאמרה של פעל.

התנאי, אבל לא באין, מפני שהשמוש באין לא נמצא במשנית בנפרד, אלא תמיד בנסמך, אין, או בנמיה, איני, אינך וכו', לפיכך באה לשם זה במשנית מלת השלילה השנית, לא, אבל בצורת שם, לאו, כמו: אם כיון לבו יצא, ואם לאו לא יצא (ברכות ב, א); אם יכולין להתחיל... יתחילו, ואם לאו לא יתחילו (שם ג, ב); אם שגורה תפלתי בפי יודע אני שהוא מקובל, ואם לאו יודע אני שהוא מפורץ (ה, ה).

ד. סוגים אחרים של פסוקי התנאי בעלי הרכבה של שעבוד.

הבניה התנאית המשועבדת נמצאת גם בכמה פסוקים מורכבים אחרים שמפני תכונותיהן המיוחדות וההבדלים בשימוש שבינם ובין פסוקי התנאי הרגילים אנו צריכים לכלול אותם בסוגים מיוחדים לעצמם. והם פסוקי השבועה, פסוקי הותור ופסוקי המעוט.

פסוקי השבועה

47. פסוקים שמבטיחים בשבועה עשית איזה מעשה (או אי-עשיתו) או אריעת איזה מאורע (או אי-אריעתו) שייכים גם כן לפסוקי התנאי. כי מעיקרה היתה השבועה קללה שקלל הנשבע את עצמו, או שאחרים קללוהו, שתבוא עליו איזה רעה אם לא יעשה המעשה או אם לא יארע, או להפך, אם יעשה המעשה ואם יארע המאורע, ובכך עשית המעשה ואריעת המאורע הן התנאי, או הרישה של הפסוק, והקללה היא תוצאת התנאי או הסיפה של הפסוק, אלא שבפסוקי השבועה הסיפה או תוצאת התנאי (כלי הקללה) שהיא האמרה הראשית בפסוק, באה תמיד ראשונה, ואחר כך הרישה, או התנאי בעצמו (כלי נושא השבועה), שהיא האמרה המשועבדת והמוצעת על ידי מלת ההצעה (השוה למעלה § 16). מצד התוכן נבדל פסוק של שבועה מפסוק של תנאי רגיל בזה שהמדבר אינו רוצה שיתקיים התנאי ושתארע התוצאה. המלות המציעות את התנאי בפסוקים של שבועה הן המלות המציעות את התנאי בפסוק של תנאי רגיל שנתקיים או שיכול להתקיים, והן אם, אם לא; כי, כי לא; אשר, אשר לא, ש, שלא, שאין, כבר דנתי בפרוטרום על הבניות השונות של פסוקי השבועה במאמרי „לבניית פסוקי השבועה והגדר בעברית“, „לשוננו“, כרך א, עמ' 215—227.

פסוקי הותור

48. פסוקי הותור הם פסוקים של תנאי שהתוצאה אינה מתרחשת אף על פי שנתקיים התנאי. התנאי מוצע על ידי אם, כמו: אם יהיו חמאיכם כשנים כשלג ילבינו וכו' (אפילו אם) (ישעיה א, יח; י, כה; איוב ט, טו); ועל ידי כי

כמו: שלום יהיה לי כי (=אפילו אם) בשררות לבי אלך (דברים כט, יח); ולא יאבה כי תרבה שחד (משלי ו, לה) (על הסדר השווה § 16); כי ההרים ימושו... וחסדי מאתך לא ימוש (ישעיה נד, י). ויש שהותור מודגש על ידי גם, כמו: וגם אם יאמר החכם לדעת לא יוכל למצא (קהלת ה, יז); גם כי תרבו תפלה אינני שמע (ישעיה א, טו); גם כי אלך... לא אירא (תהלים כג, ד). ויש שיבוא גם לבדו, כמו: גם אלה תשכחנה ואנכי לא אשכחך (ישעיה מט, טו); בתנוני גם ראו פעלי (תהלים צה, ט; נחמיה ו, א). וכן בא אף לבדו להציע את התנאי של פסוק הותור, כמו: ואף אמנם שגיתי אתי תלין משוגתי (איוב יט, ד; יד, ג). 49. במשנית נעשית המלה אף, שהיא בערך נדירה במקראית, רגילה וקבועה במקום גם, ולפיכך בא אף במשנית להציע את תנאי הותור, אבל לא לבדו אלא בהרכב עם מלת התנאי אלו, אף+אלו=אפילו, כמו אפילו המלך שואל בשלומי לא ישיבנו, ואפילו נחש כרוך על עקבו לא יפסיק (ברכות ה, א); אפילו נוטל את נפשך (שם ט, ה); אפילו תשעים ותשעה אומרים... לזה שומעים (פאה ד, א).

פסוקי המעוט והנגוד של שלילה

50. אחרי אמרה של שלילה יש שתבוא אמרה משועבדת להגביל את השלילה ולמעט את כחה שלא תחול פעולתה בתנאים ידועים. התנאי שקיומו מבטל את אמרת השלילה מוצע על ידי אם, וצורת הפעל שבאמרת התנאי היא לפי הכללים שפרטתי למעלה (§ 17 ואילך). פסוק שכזה שייך לסוג של פסוקי המעוט והנגוד. פסוק של מעוט כזה נבדל מן פסוק של תנאי רגיל בזה שהתוצאה של התנאי אינה מובעת בו בפרוש אבל היא מובנת מהענין. וכבר מצאנו דוגמות אחרות שנשמט בהן התוצאה, או הסיפה (למעלה § 42 בסופו). האמרה, אמרת השלילה, שבפסוק של מעוט זה היא בנגוד גמור לתוצאה של התנאי. ולפיכך באה לפני מלת התנאי אם מלת הנגוד כי, או בלתי, המשמשים למעט ולנגד את השלילה; השוה: לא כי צחקת (בראשית יח, טו); לא אתם שלחתם אתי... כי האלהים (שם מה, ח); לא שמעתי בלתי היום (כא, כו); לא היתה עיר... בלתי החוי (יהושע יא, יט).

דוגמות מפסוקי המעוט התנאיים: לא אשלחך כי אם ברכתני (=אם ברכתני אשלחך) (בראשית לב, כז; ויקרא כב, ו); לא ישוב כי אם הרוה (=אם הרוה ישוב) (ישעיה נה, י; סה, ו; עמוס ג, ז; רות ג, טו); לא נשאר... בלתי אם גויתנו (בראשית מז, יח); אין זאת בלתי אם חרב גדעון (שופטים ז, יד). מצויה גם אמרה ראשית בצורת שאלה מליצית שתשובתה היא בודאי בשלילה: הילכו שנים יחדו (=בודאי לא ילכו) בלתי אם נועדו (=אם נועדו ילכו), היתן כפיר קולו ממענתו (=בודאי לא יתן) בלתי אם לכד (=אם לכד יתן קולו) (עמוס ג, גיד).

משמוש זה נעשה פִּי אִם למלה אחת במשמע של ניגוד אחרי שלילה, ביחוד לפני שֵׁם, כמו: אין זה כי אם בית אלהים (בראשית כח, יז; למ, ט; ויקרא כא, ב; במדבר יד, ל, ועוד הרבה).

51. את המובן של מעוט לשלילה אפשר להביע גם באופן אחר, והוא על ידי תנאי שלילי: אִם לא. כמו: לא תקח אשה לבני... אם לא אל בית אבי תלך (בראשית כד, לז—לה). כאן יש לנו פסוק של תנאי רגיל עם שלילה גם באמרה הראשית, גם בתנאי. התוצאה השלילית שבאמרה הראשית תתרחש רק באריעתו השלילית של התנאי, ואם אריעת התנאי תהיה בחיוב מוכרחת גם התוצאה שבאמרה הראשית להיות בחיוב, כל' אם יהיה התנאי בחיוב, והוא ילך אל בית האב, תבטל השלילה בחלקה, והוא יוכל ליקח אשה, אמנם לא מבנות הכנעני אלא מבית האב. כוונת הדברים היא: אם לא תלך לא תקח אשה, ואם כן, כדי ליקח אשה הוא מוכרח לילך לבית האב, כל' לא יקח אשה חוץ מבית האב. כאן בתנאי זה יש לנו, מעוט והגבלה, אבל בניה זו נמצאת גם כשהתנאי מביע נגוד גמור וההפך של האמרה הראשית, כמו לא נבה לבי... אם לא שויתי ודוממתי נפשי (תהלים קלא, א"ב).

52. במשנית רגיל וקבוע האופן האחרון הזה, והוא למעט ולנגד את השלילה שבאמרה הראשית על ידי תנאי בשלילה. מלת ההצעה השלילית של התנאי אִם לא נתרכבה במשנית (כמו בארמית) לתיבה אחת: אֵלֹא = אֶלֹא, שנכתב במקורות ירושלמיים אילא, ובמבטאנו שהוא כנראה המבטא הבבלי, אֶלֹא. כמו: לא נענעו אלא באנא יי (סוכה ג', ט'); כל' לא נענעו כלל אם לא נענעו באנא יי, או: לא נענעו חוץ מבאנא יי. וכן: לא תפרע אלא בשבועה (=תפרע רק בשבועה) (כתובות י, ה). לפעמים בא בְּלִדָּה בסוף הפסוק כדי להדגיש את הוראת המיעוט של אלא, כמו: אין מדליקין אלא בשמן זית בלבד (שבת ב, ב; ר"ה ד, ב).

אֶלֹא בא רק לפני שמות או אותיות היחס, כמו בדוגמות למעלה, ממש כמו פִּי אִם הנגודי במקראית (§ 50 בסופו). להציע תנאי עם פעל אחרי אמרת השלילה בא אֶלֹא ביחד עם אִם אֶן, כמו: אינו מפסיק אלא אם כן חרש (פאה ב, א); לא יטול אלא אם כן נענע (ביצה א, ג). וכן גם להציע אמרת השם, כמו: אין נועלין בהם אלא אם כן גבוהים (ערובין י, ה; ביצה א, ה; ב, ה, ועוד). יתר השמושים של אֶלֹא כמלת הנגוד אינם שייכים לבנית פסוקי התנאי.

מיוֹלִים בַּשָּׂדֶה הַלְשׁוֹן¹

59. בָּצִיר — בָּצָר.

השם בָּצָר, או הבינוני הארמי בָּצִיר, הוא הסורי בָּצָרָא, assecla, עוזר ושותף במלאכה או עסק, coworker. בפס"ר פס' ו' אנו מוצאים משחק מלים בהשם בצריך (איוב כ"ב, כ"ה). בהראותו על העובדה שבני יהודה ובני דן נשתתפו במלאכת המשכן וכן גם בבנין הבית, המדרש אומר: מכאן שאין אדם צריך להיות מחליף בצירו. „והיה שדי בצריך“. אתה הוא אלהינו ובצירנו ואנו עמך. ודומה לזה במדרש שמו"ר מ', ד': לעולם אל יהא אדם מניח בצרו... אמר הקב"ה: אני הוא בצרכך. אל תניחו בצרכך ולא בצרן של אבותיכם. מזה אצלי צורבא דרבנן.

60. בָּרָדָם. בָּרָדָם.

בָּרָדָם או בָּרָדָם (על דרך סלחן וסלחן) הוא תאר, ולא שם עצם. בני דורנו משמשים בשם הזה במובן dysentery, ומעות הוא בידם. הוראתו היא: חולה בגרירת המעים. „ברד“ בערבית וסורית—גָּרַד. על דבר הסיום ף־ במקום ץ־ עיין מאמרי לשון הגב. לציין את החולי נוכל לשמש בשם הנבנה מהשורש הזה: בָּרִידָה, או מְבָרֵד, או בָּרִדוֹן, או בָּרִידָת, וכדומה.

61. גְּבִרְשָׁת.

גְּבִרְשָׁת, במקום מברשת, לגרירת הזווג, נגזר מן ברש—בערבית אֶרֶת—אֶרֶשׁ הצית את האש—וּרְתָּ (בפעל), העיר את האש. בסורית אֶבְרֶשְׁתָּא, הצתת אש (קסמילוס בנוספות למלונו).

62. גְּהִיץ.

(a) גְּהִיץ (ב"ר ל"ט, ח'). המקורות המאוחרים משמשים במקומה בפעל עָבַב, ר"ל החמיץ מעשהו. גהץ יש להחביר עם הגעז גָּעַז—האמחרית תִּגְיֵץ, נתירא. בערבית גִּהַשׁ—גָּעַז—בסורית גַּעֲץ, ברח נפחד. ענינו בעברית: רפו ידיו ונסוג אחור, to shrink back quail. קרוב לזה הוא נִתְגַּעַשׂ מן (רות רבה, פתיחה ב'), נמנע מן.

¹ ראה „לשוננו“, החוברת הקדומת.

63. ג.ט.

כבר הביאו האוגרים את אחי השם הזה מסורית ואכדית. ויש להוסיף את אחיו הערבי קט, register, diploma, court-decision.

64. ח.ת.ס.

(a) חָתָם, חוֹתָם, מן הערבית חָתָם.

(b) חֲתִימָה, אות וסימן, מן הערבית חֲתִימָה: חתימת זקן.

65. ג.ל.ע.

(a) השורש גלע הוא אחי קלע ואחי גרע. השוה גלעינה וגרעין. בגעז קלַע, גלה, פתח; בתגראי קלַעִי, פתח, התיר, הודיע, פרסם.

(b) גַּלְעַל (גדה ח' ב') יתכן היות מובנו: גלה, נפתח; ויתכן היותו = הערבית אנתרע, נפרך, נשבר.

(c) וכל אויל יתגלע (משלי כ', ג') השבעים מתרגמים συμπλέκεται, יסתבך, מענין קליעה. — ולפני התגלע הריב (שם י"ז, י"ד) יש לתרגם על אחד משני פנים, או יסתבך, או יתבשל, יתחזק. השוה התגראי גַּלְעַל פֶּל, היה דשן ורענן, והארמית נַגְרָה, עשה גרגרים, נתבשל. — בכל תושיה יתגלע (שם י"ה, א') ענינו: יתמוטט, מלשון הערבי קלַעִי.

66. ג.א.ל.

(a) גאל מורחב מגורת גל בקל.

(b) גאל—געל (עיין את הסימן הבא).

(c) גאל, פרה — בערבית אַקְאֵל, מן קיל.

67. ג.ע.ל.

(a) געל—גאל (עיין את הסימן הקודם), וכן בארמית; בסורית אַגִּיל (הפעיל) — בסורית החדשה גֹּל, מאם. בעברית גֹּלַל, נתלכלך; קלַקַּל, זנה, עשה דברים מגונים. גֹּלַל — בערבית גֻּלֶּה—עַגַּל — בסורית מַגְלוּזָא — בארמית קלַקְלָתָא, זבל, אשפה. בערבית גֻּאֵל—מַגְלָה, באמחרית גִּלֶּל—בסורית נְגִילָא, מטונף. בארמית הבבלית נְכִילָא, הקרום הרירי הפנימי של הכרס. הַגְעִיל, נקה ממנוף, ובאותיות מסורסות בערבית לקלַק—בעברית לכלך—לחלח.

(b) הַגְעִיל — בערבית אַעְגַּל, הקדים לילד, הפילה את עובריה, ילד סתם. מזה: עַגַּל.

הערה: — שורו עבר ולא יגעיל (איוב כ"א, י"י) יש לפרש על אחת משתי דרכים. — (א) הפעל יגעיל עונה על בעל הפרה, וענינו: לא יהיו לו נפלים מבהמתו. — (ב) שורו עבר משמש ע"ד חופש השיר במקום פרתו עברה. דמיון השמוש בבקר במקום פרות (ברא' ל"ג, י"ג; איוב א', י"ד) ואולי גם: אלופינו מסובלים (תהי' קמ"ד, י"ד).

68. גרר - גלל.

(a) גרר הוא אחי גלל. מזה: סער מתגורר (ירמיה ל', כ"ג). השבועים מעתיקים לנכון: ὁρροστροφόμενῃ.

(b) גרר וגרה, גלל וגול, אחים, וענינם השמחה והתענוג. בעברית גיל - בסורית גִּרְגָּלָא, שמחה, תענוג. מזה: יתגוררו (הושע ז', י"ד), יתענגו. וכן התגרה בשנה (ע"ז י"ח): תירוש, המתגרה בו נעשה רש (יומא ע"ו).

(c) גול בסורית ענינו: פוץ, שקק, to overflow, מזה בעברית אָלִי גִיל, בהפרזה, יותר מדי, to access.

69. ד ו ק ה.

(a) דוקה, כנוי לשאל (עיין את הסימן הבא).

(b) השורש דום נמצא גם בגלגולים דאם, דעם, דמע. והוא אחי העברית ועם וזמם. בס' אליהו רבה דף י"א: אלו בתי מדרשות שנותנין דומה ליחיד ומאזנין לשמוע דברי תורה. דוקה - מזמה ותבונה. זעם לשון - דבת לשון: אֵין פה פעל יוצא: גרם ליתן לבו לדבר. במקרא הוא פעל עומד - בערבי. אֵוֵן, נתן לבו לדבר.

70. דְּדֻמִּים

בלשון האוסא (Hausa) דְּדֻמִּי, ערכב, בלבל. בסורית דְּמָדְמָנָא, אופל, קדרות. באמחרית, תגראי והררי דמדמ, קהה, נטל חֲדוּ של דבר. בתלמוד מְדָמְדָם, מי שחושיו קהים, בלתי מרגיש. מן המזרח בא לאנגלים השם dum dum bullets כדורי דמדום, כדורים מדומדמים, ר"ל שנטל חדם. יתכן שמוזה בא הכנוי דומה לשאול.

71. שָׁבִלּוּל.

(a) שָׁבִלּוּל - בארמית של ארץ-ישראל תְּבִלְלָא - בארמית הכבלית תְּבִלְלוּ (עיין ריח לשבת ע"ז).

(b) תְּבִלְלָא, המסס, בית הכוסות, ואצל הגאונים: הקרום העליון שעל הכרס (עיין דברי בעל ס' העמור המובאים במור יו"ד ס"ה ובמהרת אהרן ח''). השוה הערבית מְהֵל, חלחולת, צואר הרחם; מְשִׁפְלָה, קורקבן, מעים. באמחרית ותגראי שְׁנִפְלָ, בית הכוסות. בשומרנית שְׁפַל, התמסמס. השרשים סבל, זבל, תבל, שבל, שפל, הבל, כלם מגזרת זב (סימן 21). ענין שבלול הוא: יריר. (c) בהקשה להנ"ל אני מסיק שהשם מְעִים מחובר עם הערבית והסורית מוע - הערבית גִיע (> מיע).

72. עָנְקוּלּוּת.

בערבית עָקַל, הוציא אשכולות (גפן). עָקַלִי, בוסר. מזה: ענקולות.

73. תֵּל (> תֵּנ).

- (a) בל > פל > תֵּל > תֵּנ. מזה יִבְלָא — תֵּיל, *Cynodon dactylon*; יִבְלָת — תֵּלְתוּל — תֵּאֲלוּל. באכדית אֲבָלוּת — אֲבָלוּת — תֵּלְהָ, המון, מספר רב. אֲבָל — אֲבָל — בעברית בָּן. יִבְל — נוֹל — תֵּמֶל. וזן — תֵּמֶל, סעד, האכיל.
- (b) נָפִיל — בערבית נָבִיל — בעברית אֲצִיל — בערבית אֲצִיל — אֲתִיל — אֲתִין — אֲתֵעֵל.

(c) עָתֵל, נמצא בשפע; תֵּעֵל, גידול או צמח על הכחל. מזה: בול, יבול, אֲבָל (אחו) ואֲשָׁל.

(d) תֵּל, השחית. מזה שוּעֵל, מחבל הכרמים.

(e) אֲתֵל — וּתֵל, הרבה, אסף. מזה שם המספר שְׁלוּשׁ.

(f) גִּיזִינִיּוֹם במלונו גזור גם את השם שָׁלַל מן תֵּל.

(g) תֵּלְתֵּלְאֵן, שחת, יברות. בעברית תֵּלְתָן, *Trigonella foenum graecum*.

74. הֶגֶן.

(a) הֶגֶן, בסורית הֶגֶן, בערבית הֶגֶן, דבק דבקות יתרה. מזה הֶגֶן לִי closely adjoining to (יח' מ"ב, י"ב), הוֹגֵן — עוֹגֵן, anchor. השוה הגעז מִלְחָק, anchor, מן לחק, דבק. אֶגֶן, שפת הכלי, דמיון לִבְנִיּוֹ, לִבְנִיּוֹ, מסגרת, מן לזב — לבז — לשב, דבק.

(b) הֶגֶן, וו, קרם, מן חֶגֶג — בתגרי עֶגֶג, כפף, עקם.

(c) הוֹגֵן — מְהֶגֶן — בערבית הֶגֶאן, מורע מיוחס, בן אבות. הֶגֶן — הֶגֶן, dromedary. בתגראי וֶגֶג, assertare. באמחרית וֶגֶג, גוע, שבט, משפחה, אבות. בתגראי וֶגֶג, צד; בֶּגֶג — בֶּגֶן.

75. ק ש — ש ק.

(a) שָׁקֶם — שָׁקֶן — בתגראי קֶשֶׁג — בערבית שֶׁבֶג — שָׁנֶא. כגעז שָׁנֶא — באכדית saquammu — בעברית אִישוֹן (על משקל כידור) לפי תרגום השבעים שָׁנֶן — שָׁקֶם.

(b) בערבית אֲנַשׁ, to tame. מזה: אֲנַשׁ — בתגרי נַאֲשׁ, איש.

(c) בסורית אֲשָׁנֶא — אֲשָׁמֶנִים — באכדית שֶׁקֶמוּם, אופל. בערבית אֲקֶשָׁא, נעשה אפל.

(d) זָקֶן — יָשָׁן — יָשִׁישׁ — בארמית קֶשִׁישָׁא. בערבית אֲקֶשָׁא — קֶשֶׁר, הוקין.

(e) קָטֶן — צֶעִיר — בסורית קֶצִירָא — בערבית קֶצִיר — צִיר — בחבושית נַאוּשׁ.

(f) בערבית קצר — כגעז שָׁאנֶ, חסר היכולת, לא יכול. בהגראי שָׁאנֶ, חסר לו דבר, לא מצא מה לבקש. באמחרית אֲנַשׁ, לא הספיק. בערבית

שָׁנָה, היה דל ואביון; בסורית סְנִיקָא, אביון; באכדית sugū-sunqu—מָחֶסוֹר, בערבית קתר—קֶתֶנִּי, חי חיי מחסור.

g) בערבית שָׁקַם—בסורית שָׁקַם—אָנַם—בארמית אָתָנַם—בעברית נָאֵנֶשׁ, חלש, חלה, בארמית ובסורית קְצִינְא, חלש, חולה. בסורית נָשׁ—בערבית נִשְׁנֶשׁ—נָשׁ, חלש, בעברית נִסַּם.

h) אָנַם—בסורית אֶסְנֶק—בערבית קֶשֶׁר.

76. יָסַת.

השם הזה נגזר מהשורש וסה—בערבית בָּשָׂא, התרגל.

77. יָשַׁם.

יָשַׁם—בסורית יֶשְׁמָא נגזר מן הערבית שָׁמָא, מעם אוכל. השוה οἰσοφάγος.

78. זָיַם.

a) זָיַם—בגעז צִימ—בערבית צִימָה, מיט ורפש; זִימו של ים. גם השם טִימ בא מהגזרה הזאת, אבל מגלגול אחר, מן תָּאֵם, הסריח, הבאיש.

b) זָיַם—זִימָן (משובש לזִימו), הכים שבתחתיתה של רשת דגים. יתכן שהשם בא מן צִיַם, אסף. ויתכן שענינו: סל. ואז נוכל להשוותו להסורית סְקִימָא (—זומא), סל.

79. זָרַת.

זָרַת—בגעז שָׁזַר—באמחרית שָׁזַר—בתגראי שְׁדָרִי, span. בערבית שִׁתְרָה—שִׁתְרָה, המרחק בין שתי אצבעות. פֶּתַר—פָּרַת, המרחק בין האגודל לאצבע. התמונה העקרית של השם היתה כנראה תָּרַת או תָּתַר.

80. חִזְקָה.

a) השורש חוּק הוא גלגול מן חלק; שניהם מגזרת חק. השוה חלק—בסורית חֻק, מזה בא השם חֻזְקָה, מחלוקת, ריב; לכך נשתמשה לבוא לאותה חוקה (תנח' בוב' קרח י"ב).

b) חֻזְקָה—מחלקה, section, division, חוקה של תורה, חוקה של נביאים, חוקה של כתובים (שו"ט ב', ט'). בעל ילקוט המכירי גורס: חוקה של תורה, חוקן של נביאים, חוקן של כתובים. יתכן שחזק משקל אחר מן חֻזְקָה, ויתכן שהוא לקח את השם חק במובן זה.

81. חִיָּן.

בסורית חִיָּנָא, שבח והדר. השורש חוּן מסורס מהערבית נַחָא. חִין ערכו (איוב מ"א, ד') יתכן לתרגם באחד משלושה פנים; beauty of proportion; beautiful array of words; challenge to combat (עיין דווי). וכל תרגום תלוי בהשגת הפרשן את המשך הכתובים. עיין גם סימן 247.

82. הָחָלִיצָה.

החליצנו במצוותיך (ברכת המזון) ענינו: זרנו במצוותיך. החליצנו את יום... (ערובין ג', מ') ענינו: הגיענו ליום... השוה הערבית תִּלְצַע עלי, הגיע; בסורית החדשה תִּלְצַע, היה זריו ושקיד, הגיע אל מטרתו.

83. קפ (>קַת).

(a) הִשְׁקִיף—בארמית אִשְׁקַף, סגר. בערבית שִׁקַּף—צִקַּף—צִפַּף, סגר; סִפַּף, מהא; נִסְתַּפַּף, אחזו הסִפַּף—תִּצְפַּף, נפעם, נבהל. דוֹפַף, האבן הסוגרת את הקבר.

(b) שִׁקוּף—קָרַם—דָּף—דָּפֵן—בערבית שִׁקִּיפָה—בסורית קִרְפָּא—בערבית רִפַּ, board, plank. בערבית שִׁקַּף—רִפִּיפ—בסורית קִרְפִּיא—בגעו מִרְפַּף, גג. בערבית רִפְרִפ, pent-roof; שִׁקַּף—רִפִּיפ, cornice; שִׁקַּף—בסורית רִקַּף—קִרְף, כסה את הגג.

(c) בערבית רִקַּף, קשת הבנין; בסורית דִּפְנָא, קורת הגג, קשת הבנין; בערבית רִפִּי — רִפְרָאפ, ארוכה, חלון בגג.

(d) אִסְקָפָה—בסורית סִפָּא—בערבית שִׁקִּיפָה, portico.

(e) סִף—מִשְׁקוּף—מִסְפָּת—באכדית asquppatu.

(f) בערבית צִפַּף—דִּפָּה, leaf of a door.

(g) באכדית saqappu—פִּתִּין, בריח.

(h) בסורית קִרְפָּא, צעיף, מצנפת, מעיל.

(i) סִף — סִפָּל — כְּפֹר — קִפְרָא — קִרְפָּה — בערבית קְרוּפָה, מזה בלשונות איברופה carafe.

(j) הִשְׁקִיף, הביט מנבזה (עיין סימן 182 אות כ')—בערבית שִׁאֲפַ, באכדית פִּשְׁק—šaqū, גבה.

84. חֲנַךְ.

השורש חֲנַךְ מורחב מן חֲכַךְ. בתגראי חֲנִיכָּ, לעם. מזה חֲדַךְ, האבר הלועם. בערבית חֲאֻכָּה, שן.

85. חֲמַר.

חמר — בסורית מְחַר—בערבית חֲמַר, שער בדעתו, התבונן, חשב מחשבות. בסורית מְחַר גם: מדד את האדמה, חבר שיר על פי המקצב. הֲחִמִּיר עָשׂו בדעתו—האמיד עשו בדעתו (ס' אליהו זוטא, הוצ' מא"ש, דף כ"ו בהערה). מזה שם המדה חֲמַר. והמבטא כמין חומר, דורשי חמורות—אנשי משוחות. הם הדורשים את המקרא על פי סברתם ואומדן דעתם. כמין חומר—כמין שעור ואומד. טענת המנוח באכער שהמלה „כמין“ משמשת רק עם דבר ממשי אין

לה יסוד. השוה; כמין תקופה (תוס' ערובין ו', ג'). חמר הוא גלגול ראשון מן קמר. השוה התגראי קָמַר, חשב, מנה, קָמַר, חשבון. באמחרית חָמַר, מספר יסודי; בערבית מְקַמְרָה, קוביא; בנעז קָמַר, עגול.
86. חרמ.

נְתַחֲרַם—תַּחֲסֹר, חזר מדעתו.

87. הָמַלָּה.

המל—בערבית המר—הבר, המורה השמעת קולות שונים. הָמַלָּה—הַמְלָה (עיין סימן 47). הַבְּ—הַמְּ—קב (סימן 26 אות a).
88. רַעַם.

(a) רַעַם—בערבית רמע, דמע, חוור, באכדית ramū—במצרית רמי. מזה: רעמו פנים (יחז' כ"ז, ל"ה).

(b) רַעַם, תרעומת, מן רַעַם—בערבית רַעַם.

89. פָּדַחַת.

פדח—קדח. פָּדַחַת—מְקַדַּח, Feuerzeug (ס' המליצה ס"ז). פדחת—בסורית קְרַחְתָּא, מצח. השרשים קרח וקדח משמשים זה לזה. השוה אָקְדַח, crystal; קרח—קדח—בסורית קריחתא—קדיחתא (עיין ערכו בספרי לשונות הרפואה). ועוד.

90. מְשִׁיָּה.

מְשִׁיָּה, ברבוי מְשִׁיכוֹת (תוס' אהלות י"ח, י"ב), ובחאפלת התנועה משוכות (עיין סימן 100)—בסורית מְשִׁיָּא, סוכה בלי דפנות, מעין חופה. לדעתי השם הזה שאול מהאכדית massaku, חדר, בית משכן. וישנם בעברית עוד שני שמות מהשורש הזה ושניהם שאולים מהאכדית. והם מְשִׁיָּה—לְשִׁיָּה וּמְסָה. את השם האחרון היטיב לפרש המנוח זולצברגר. כאשר שלח לי את מחברתו העירותיו שבמקום הבית מסח צריך להיות מסח הבית. והוא הודה לי. החלוף ההברוני בשמות האלה מתבאר על ידי זה שנשאלו בזמנים שונים. פעם מהבבלית ופעם מהאשורית.

91. חֲשִׁיף.

לפי תרגום השבעים חשיף הוא עדר. הערבית חשף—שחף, נתח לנתחים, גזר לגורים. חֲשִׁיף, גדוד, להקה. חֲשִׁיף מן חשף, גזר, דמיון קזם מן קום—קמע.

92. חַתָּל.

חתל מכוון אל הערבית חַטָּל, מנע את פלוני מעשות מעשהו.

93. מְבוֹר.

אנשי דורנו מועים בשמוש השם מְבוֹר. מבור הוא מקום השורר. מבור

navel, שורר — חבל הטבור, שרשרת הטבור. שמוש של „שררך אנן הסהר“ הוא על דרך חופש המליצה. טבור — באמחרית גָּבֶר — בנעז חֲנֻכָּה — בתגראי חֲמֻכָּה. כלם נגזרו מהשורש קבר — צבר — גבר (סימן 26). מזה גם קִבְּרָת. 94. ה'ו' ק'ו.

בנספחים לס' אליהו זוטא דף ג"א נמצא חקוי האתבאע הערבי היחיד במינו: היו ביו, ר"ל היו ואינם. השוה אתבאע אחר אצל התימנים שֶקֶר בָּקֶר (גויטיין, לשוננו ג' שסד, אות ד').

95. מ'ד.

הפעל נמצא רק בתמונת הַטִּיד אצל הפינים. בארמית נמצאים השמות טִידָא — טִידָא — טִידָא — טִידָא. השרשים מוד ומדה נגזרו מהערבית טאמא, הרכין ראשו, כפף קומתו. בסורית טָגַט — אֲתָטְטִי, התחנן; טוֹטָא, תחנונים. השם טוֹדָא שהרב עמנואל לאו מביא אצל קרויס הוא שם פרסי, ואינו שייך לכאן. הערבי טוֹטִי, חליל, גם הוא פרסי. טִיד, הוא המליץ, השתדלן, המתווך, המתחנן בעד איש. טִידָא הוא סליחה. טִידָא הוא הפֶּלֶת, מחבר הסליחות. ומזה במשנה שער טְדִי (ועיין ערך מוד באוצרי).

96. מ'ח'ר'ים.

השורש טחר מכוון אל שלשה גלגולים בערבית טחר, זחר, זחר. טחורים, haemorrhoides, מכוון אל טַחַר — זַחַר, היה חולה בגירדת המעים עם יציאת דם. טחורים — עפלים, bubones, מכוון אל זַחַר, רתח, צבה, גבה, מלא.

97. מ'נ'א.

בתלמוד ובמדרש השם הזה נכתב תמיד באל"ף. אצל הנאונים נמצאת גם הכתיבה בה"א. מוכנו של השם לפי הוראת השרש מנן בסורית ותגראי היא: תרעומת. בחגינה ט"ו: ובס' אליהו רבה דף פ"ט ענינו: תאות נשים מסותרת, secret sexual passion, propensity to debauchery במנהדרין ע"ה. ענינו מכוון להערבית צַנִי, דאבון הלב בעקב אהבה נכובה. וכדומה לזה הוא פירושו של ר' נמרונאי נאון.

98. ר'ש'ף.

(a) הגזרה היא שפ > קפ > קַת (סימן 26). השתלשלות ההוראות: עלה למעלה (סימן 26 אות k). מזה: ראה מגבוה, גדל והזקין. התנועע במתינות על פני הארץ. מזה: שף, הוחם, התלהב, עף, צף, שם, שש. ערך בסדר נכון. (b) זָקַף — שָקַף — בערבית וקפ (סימן 141).

(c) בנעז שפפ, גדל — בערבית שפ — שאח — שאח, גדל, הזקין.

(d) בתגראי קִבֵּב בל, התהלך במתינות. בסורית שָפַף — רָשַף — בעברית זָמַל. מזה: שָפִיפֹן. בערבית שָפ — בסורית שָף — בעברית רָמַף — רָפַף — עָף.

באמחרית כפפ—שפפ—בעברית שט. בתגראי שפפ—בעברית טש—שט—שקה. בעברית צף (סימן 26). באמחרית שפּשפּט—בערבית שְבִשְב—בעברית עפּעפּ. מזה: רשף—עוף. אלהי הפונכים רשף—בסורית רשפא, זוחל, נחש.

(e) שף—סד—בערבית שאפ.

(f) בשומרונית רשף—הצית. מזה בעברית רשף, להבה, ניצוץ. בסורית סף—צף—בעברית ספּספּ יקד—קדת—דלק—שרף—בערבית רצפ—שפ—שאב—שאט. מזה בעברית קיץ, שביב, רצפה, רצפים ורעפים.

(g) בתגראי כפפ—צפצפ—בסורית צף—בעברית רצף—צרח—סדר—בערבית צפ—רצפ.

(h) השקיף—צפה—בערבית תשופ.

הערה:—צפצף (מכילהא כ"ב, ה') ענינו זחל. הספסוף הוא זחילת האש סמוך לארץ, דמיון שרפת עשבים בשדה. השורש הזה נמצא גם בסנסקריטית strip—ברומית serpo—ביונית ἑρπῶ. מזה השם serpent, נחש.

99. הִידוּת.

(a) כבר שער קיניג בספר הדקדוק שלו שעקר השם הוא הִידוּת. אבל לא נתבררה לו סבת השנוי, ולא הבין את גזרת השם ולא את משמעותו.

(b) בספרי דקדוק הארמית הגלילית העומד לצאת בקרוב לאור הראיתי שהארמית הגלילית מאפילה לרב את כל תנועות הלשון. ההאפלה הזאת נמצאת גם בעברית, במקרא ובספרות ההלמודית, אם גם במדה יותר זעומה (עיין סימן 100). בהשם הידות, ה"א הידיעה נפלה תחת ההאפלה, ואחרי ההאפלה נשתנה השרק לחלם לבריתת הזווג.

(c) ח' א' גינזבורג הראה (לשוננו ב', ל"ה), שמשמעותו של „ידהו“ (חבקוק ג', י') היא: קולו. וזה באור מוצלה. אבל הוא לא באר את גזרת המלה. השורש „ידה“ פה מכוון אל הערבית נאד. ידה—נאיד, קול רעש, כיאות לציין את קול הרעם. אבל נאיד מציין גם שיר מתון; וזה מובנו של ידות פה, choral singing. ועיין סימן 110.

להרחבת הלשון ותקונה

יצחק אבינרי

על מנחי הרפואה בעברית

במקצוע הרפואה הופיעו בשנים האחרונות כמה וכמה ספרים עבריים. גם מלון רפואי עברי יצא לאור לפני ארבע שנים (ע"י ד"ר א. מלחי). קבצים עבריים בעניני רפואה יוצאים לאור גם באמריקה מפעם לפעם («רפואה», «הרופא העברי»). אולם מבחינת התפתחות המונחים הרפואיים בעברית חשוב ואופיני ביותר הדוירחון «הרפואה», היוצא בא"י משנת תר"פ ואילך ע"י ההסתדרות הרפואית העברית, כי על-כן עורכיו וסופריו הם היוצרים העקריים של העברית הרפואית בכלל. משום זה סבור אני שבחינת המונחים של «הרפואה» יכולה לשמש אבן-בוחן גם למונחים העבריים במקצוע הרפואה (בלא מרכאות).

במאמרי זה הנני מסכם את ההערות שנצטברו אצלי, בעברי על ארבעת כרכי «הרפואה» (תר"פ–תרצ"א), לרגל מחקרי בהתפתחות המונחים העבריים בכל ל. אקוה שיבואו אחרים וישלימו אחרי, כי הנושא אקטואלי ביותר לרגל עבודתו של ד"ר ש. טשרניחובסקי בעריכת המלון הרפואי בעברית (מעזבונו של ד"ר א. מזיא ז"ל). יתבררו ויתלבנו הדברים בטרם תפסק הלכה.

אתחיל ב«מחלת» המשקל הידוע – פִּעֻלָּת.

את תכונת המשקל הזה לשמש לשמות מחלות צין הד"ר י. ל. כצנלסון («בוקי בן יגלי») במאמרו «שמות הנגעים בכתבי הקדש», שנתפרסם לפני ארבעים שנה בערך. גם ד"ר א. מזיא ז"ל הדגיש תכונה זו והרבה מאד להשתמש במשקל זה לקריאת שמות למחלות. אולם שניהם כאחד עברו את גבול המִתָּר והגיעו בשמוש המשקל פִּעֻלָּת לידי הפרזה מוזרה.

המשקל פְּעֻלַת במקרא ובתלמוד

בכתבי הקדש מצויים עשרים ושבעה שמות ממשקל זה. אולם רק ארבעה-עשר מהם מצינים מחלות או מומים (בהרת, גבחת, דלקת, יבלת, ילפת, ספחת, עורת, עצבת, צרבת, צרעת, קדחת, קרחת, שחפת, שרטת). כל השאר (אדרת, אילת, ברקת, גחלת, דבשת, טבעת, יבשת, להבת, צלחת, צמרת, צפחת, קלחת, שלכת) הם עצמים מוחשיים על פי רב, ואין בהם משום מום ומחלה. נמצא שהמשקל פעלת אינו משמש לשמות מחלות בלבד. אפשר להשתמש בו גם לצרכים אחרים, ולעומת זאת אפשר לגזור שמות מחלות גם עפ"י משקלים אחרים: השמות העתיקים בהק, גָּרַב, שִׁבַּךְ, נָתַק, שָׁחַן, חֲרָחֹר, חֲבוּרָה, עוּיָה, צַפְדִּינָה, תַּבְּלוּל, אֲבַעְבוּעוֹת, טַחֲוִירִים ועוד אינם ממשקל פעלת. אין לנו, אפוא, להצטמצם במשקל פעלת בלבד. על זאת תעיד התפתחות המשקל גם בימי חז"ל: מלבד צלקת אין אנו מוצאים במשקל זה שמות מחלות או מומים. השמות גְּמֻלַת וְחִמְרַת שבתלמוד מצינים אורחות גמלים וחמורים (וכן בִּלְשַׁת – אגודת בלשים). פֹּרַת ופִּדְחַת – גם אלה דבר אין להם ולעולם המחלות.

המשקל פְּעֻלַת בימינו

הפרזה יתרה – בתקופתנו אנו החלו לראות את הפעלת כמשקל שאינו מתאים אלא לשמות מחלות בלבד. הפעלת נהפכה למחלה. אם נוציא מן הכלל את הרכבת והשמנת (ואף אלה נוצרו לא בשנים האחרונות, אלא לפני עשרות שנים), ואם נסיח את דעתנו מן הבזלת (שאינה אלא צורה עברית של basalte), מן הרקפת (השאולה מסורית) ומן הגננת והזמרת (שאינם אלא שמות נקבה מן גנן וזמר)¹, ננכח שהמשקל פעלת נוצל לשמות מחלות בלבד, מהם שנקלטו ומהם שנפלטו: אדמת, אכלת, בהקת, גדמת, גזות, גרבת, גרדת, זאבת, זפקת, חטטת, חלדת, חצבת, חצצת, חרלת, יערת, כוצת, כלבת, לחמת, מתנת, נזלת, עגבת, פחמת, פטרת, פצלת, צהבת, צפדת, צפקת, צרדת, קצרת, קרמת, רחמת, שהקת, שעלת, שפעת, ועוד ועוד בלא שיעור. «תאות» הפעלת הגיעה עד כדי בולמוס גמור, וכל אחד גזור כתבניתו שמות משמות שונים (למחלות, כמובן). הגיע הדבר לידי כך שאפילו בשמות עתיקים לא מצאו ספוק, ואומרים לדחותם מפני הפעלת: במקום אסכרה ופסיון שבתלמוד גזרו «קרמת», «זרעת», במקום יִרְקָן שבמקרא («ונהפכו כל פנים לירקון») – «צהבת», וכדו'.

¹ לא הבאתי בחשבון את שמות הסכריים (גִּנְצַת, יִצְקַת, פִּנְגַּת ורובות) שהוצעו ע"י ועד הלשון, לפי שהללו לא יצאו עדין מנדר הצעה.

סתירת ההגיון הלשוני. — נצול מופרז כזה של משקל אחד, עד כדי דחיקת ישן וטוב מפני חדש ומפוקפק, פוגע לרעה בהתפתחות לשוננו. ועל אחת כמה וכמה גדולה הרעה שבדבר, אם שמות אלה מתנגדים להגיון הלשוני תכלית נגוד. נתבונן נא בארבעה-עשר השמות הנ"ל ממשקל פעלת שבמקרא, וראינו שתמיד מצין שם כזה את פעולת המחלה או המום: הדלקת דולקת ולוהטת, הקדחת קודחת, הצרעת עושה את האדם למצורע, השחפת לשחוף, הקרחת לקרַת, וכו'. גם יבלת וילפת, שאין שרשם ברור לנו למדי, מצינים בלי ספק פעולת מחלה או תוצאתה (בתלמוד — «ילפת שמלפפת והולכת עד יום המיתה», בכורות מ"א). לתכונה זו של המשקל לא שמו לב, ולפיכך מתאימים לתעודתם רק מעטים מהשמות החדשים ע"מ פעלת. אדמת — מאדימה את הגוף, נזלת — מביאה נזילה, שעלת — שעול, רפכת — מרככת את העצמות. גם השם חטטת (Furunculosis) נאה הוא, לפי שהוא קבוץ חטטים, ויש לראות בזה את המשך ההתפתחות שבתלמוד (גמלת — קבוץ גמלים). מה שאינו כן בשאר השמות החדשים (והם הרוב המכריע). כגון: זאבת, זפקת, חצבת, יערת, מתנת, עגבת, פחמת, פטרת, צפקת, רחמת, כלבת¹, לחמת, שחלת ועוד. הן משמות ולא מפעלים נגזרו כל אלה, ואם כן (לפי התפתחות המשקל בתלמוד) אין לראותם אלא כשמות קבוצים: זאבת וכלבת — מחנות של זאבים וכלבים; זפקת, יערת, מתנת וכו' — יכולים להיות שמות קבוציים לזפקים, יערות, מתנים וכו'. אך מה להם ולשמות מחלות? ביחוד משונה הוא השם עגבת, זה שנגזר דוקא מן הפעל — עגב, — כאלו כל העוגב מוכרח ללקות במחלה זו, וכאלו חטא נחטא ללשוננו אם נשתמש ח"ו בשם המקובל בכל הלשונות שבעולם, ולא נבוא לגזור במקומו בריה עברית שאין לה טעם. שם עברי שנגזר ללא טעם פוגם את הלשון הרבה יותר משמוש השם הלועזי, ואל יהא כלל זה קל בעינינו. כי לעולם אפשר להמיר בנקל את השם הלועזי בשם עברי נאה, ואלו השם העברי שנקלט — ולו גם יהא פגום וגרוע מכל הבחינות — קשה מאד לעקרו.

¹ שם זה מצוי בתלמוד בצורות שונות (כלבת—כלבוס—כליבת) ואין משמעו ברור למדי. לשם מחלה לא יצאת בשום פנים ואפן, משני טעמים: א) אם נגזרנו מהשם כלב—יהא משמעו לא מחלת הכלב אלא מחנה כלבים. ב) המחלה באה לא מנשיכת כלב בלבד, כי אם גם מנשיכת חתולים, עגלות ועוד. ב„הארץ“ למשל (4.9.931) נאמר: „הזהרו מכלבת זו“, ובגוף הידיעה מדובר שם על נשיכת עגלה. וכן ב„הרפואה“ (כרך א', חוברת א', עמוד 100): מדובר שם במחלה על חולי כלבת, ואלו החיות שנשכו הם לא רק כלבים, כי אם גם חתולים, תנים, זאבים ושאר חיות (לרבות אף אנשים...). לא „כלבת“ הוא השם הנכון למחלת הנשיכה, אלא טרופ, עיש טרופ דעתו של הנשוך (וכן בצרפתית — Rage). ואם רצוננו בשם מיוחד למחלה זו — מוטב — נשקת.

הדרכים לקריאת שמות למחלות

בבואנו לקרוא שם עברי למחלה עלינו להסתייע באחת משלש הדרכים הללו:
 (א) להשתמש במשקל פְּעֻלָּת לפי רוח הלשון, כמבואר לעיל (אדמת, נזלת, חטטת, רככת), וגם במשקלים אחרים.
 (ב) לנצל אה השמות העתיקים, אף אם אין הוראתם הקדומה ברורה לנו כל צרכה.

(ג) להשתמש בסמיכות, ולא לרדוף תמיד דוקא אחר מלה אחת. פְּעֻלָּת כדִּין. – הדרך הראשונה מבוארת לעיל ולא אאריך בזה. יש רק להדגיש שרוב השמות החדשים ממשקל פעלת נגזרו שלא כדין, ואלה שלא נקלטו ולא נתפשטו ביותר – חובה עלינו להמירם באחרים. בקורת-רוח אפשר לציין שאחד מהם – «שִׁדְרָת» («הרפואה» כרך ב', חוברת ב', עמוד 368; חוברת ג', עמוד 449; חוברת ו', עמוד 146 ועוד) הוחלף בשם הנכון רִפְכָּת (Rachitis). שהיה משמש בתחלה רק כשם נרדף לראשון («הרפואה» א' 83, 100; ב' 145; ג' 50; ד' 25, 186)¹.

תחית ישן. – הדרך השניה חשובה מאד, כי על ידה אנו נמנעים מחדושים יתירים. אם יש פלצות במקרא שוב אין צורך לחדש פלצת (א' 262). יִרְקוֹן שבמקרא («ונהפכו כל פנים לירקון») עדיף מן «צהבת», וכן עדיף הַנְתָּק מן ה«גזזת» (א' 84, 98; ב' 446, 63). במקום אסכרה שבתלמוד אין לגזור «חנקת» (ב' 48, 68) ו«קרמת». אם השם צרעת היה מקובל מאז ומעולם במובן Lepra, שוב אין לחדש במקומו «גדמת» (ג' ו', 14), וביחוד – לאחר שמשתמשים בצרעת גם עכשו (ג' ב', 32) במשמעות זו. ואם יש להבחין בין צרעת אחת לחברתה אפשר להוסיף לה שם-לוי או תאר, מבלי לחדש שמות משונים כגון «שנהבת» (לפי ראב"ע – «חלי הפיל»). במקום פסיון שבמשנה אין לחדש «זרעת» (א' 85; ב' 395; ג' א', 12). תשנוק עדיף מן «קצרת»; גִּרְב עדיף מן «גרדת»², וכדומה (אף כי השמות קצרת וגרדת בנויים מן הפעל).

טענת ההוראה הקדומה. – יאמרו: הצרעת שבתורה לא היתה Lepra (בענין זה האריך ד"ר י. ל. כצנלסון במאמרו «שמות הנגעים בכתבי הקדש», הירקון לא היה «צהבת», הנתק לא היה «גזזת» וכו' וכו'. אולם טענה זו אינה טענה. אם לא נאבה להשתמש במלה פלוגית אלא בהוראתה

¹ מכאן ואילך יציגנו טראייהמקומות בקצור: האות מסמנת את הכרך, הספרה – את העמוד. שתי אותיות הבאות בזו אחר זו – הראשונה מסמנת את הכרך והשניה את החוברת.

² ויש לברר אם השם תפצית שבתלמוד (שבת ע"ז:) אין משמעו מחלת הנריד.

הקדומה בלבד – לא תהא תקומה ללשוננו. נניח שלא נתבררה לנו משמעותו של שם עתיק (כגון צרעת) בימי קדם, האם שוב אין אנו רשאים להשתמש בו במובן שהיה נהוג זה אלפים שנה? אם נחמיר עד כדי כך – אנה אנו באים? והרי אין לנו אלא שמות מעטים מאד שלא חלו בהם גלגולי-הוראות במשך חייה הארוכים של השפה העברית. אם נבוא להשתמש בכל שם בהוראתו הקדומה בלבד וגם נאסור על עצמנו את שמוש השמות שאין הוראתם הקדומה ברורה לנו, שוב אין אנו רשאים להשתמש אף בחשמל, כיון שלא זהו החשמל שראה יחזקאל בחזונו. וגם במלט לא נשתמש, כי תוצרת «נשר» שבחיפה אינה אותו המלט שבירמיהו. וגם הרהיטים יהיו אסורים לנו בהנאה, כי ב«רהיטנו ברותים» אין הכוונה לרהיטים המודרניים שלנו (והרי גם השלחן שבימינו אינו השלחן שבתורה...). וכן נוציא מכלל השמוש את התרבות במובן קולטורה, שהרי במקרא נאמר «תרבות אנשים חטאים». וכן אקדח, בול, בקרת, חֶזְקָה, מטרה, מחברת, מנזר, מעטפה, מערכת, משק, סוללה, ספרה, שלט, שמורים, תוצאה, ועידה, סניף, קטיפה, קציצה, שבייתה, ועוד רבים – כל אלה ודומיהם יהיו אסורים לנו... בימי חז"ל נוספו לשמות רבים שבמקרא הוראות חדשות (אמרה, בול, גף, הגיון, זרזיר, חלל, חמר, חשש, כרוב, כרפס, לחי, חליצה, מנהג, מקצוע, ניר, סך, סֶפֶר, פרק, צבור, קשר ועוד). וחזיון זה שהוא חיובי בהחלט נמשך אף בימי הביניים¹, שבהם נתקימה הלשון רק בכתב. אין לנו, אפוא, שום רשות וטעם להקפיד ולהחמיר שלא כדין ולקַפֵּד את נצני הלשון השבה לתחיה.

שמוש הסמיכות. – הדרך השלישית והחשובה ביותר, הוא שמוש הסמיכות. למה נהיה להוטים דוקא אחר מלה אחת, בשעה שאף בשפות אחרות (ביחוד בגרמנית ובצרפתית) מרבים להשתמש בסמיכות השמות ואין רודפים אחר המלה האחת. הכל יודו שהשם הגרמני *Gebärmutterentzündung* הוא ארוך הרבה יותר מן דלקת הרחם, ולמה נחדש אפוא «רחמת»? לו תהא שפתנו עשירה בגרמנית, ומצא לנו! בגרמנית אומרים הכל *Zuckerkrankheit*, ואלו בעברית «אסור» לומר מחלת הסכר, וגוזרים במקום זה «סֶפֶרֶת» (ב', 45; ג, א', 31; ד', 47). נאמר דלקת הלחמית, ואל נאמר «לחמת», אעפ"י שכן הציע ד"ר מזיא («שפתנו», קבץ שני, תרפ"ג). נאמר מחלת הזפק ואל נאמר «זפקת» (בגרמנית שמה – *Kropf*, כלומר – זפק). נאמר דלקת השקדים²

¹ השמות נאון, נשם, רת, דמיון, חרוז, מאמר, מחקר, מערכת, מצפון, מתג, סעיף, קטב ועוד – נשתנתה הוראתם לגמרי בספרות ימי הביניים. והמענין שבדבר הוא כי עד היום הוה נהוגים הם בשפתנו עפ"ר דוקא במשמעותם המאוחרת, וזו שבמקרא נשתתה כמעט.

² ק נאמר גם ב«הרפואה» (ר', 15) בנוף המאמר, וא"כ לשם מה „שעשועי צירה" אלה?

ואל נאמר «שקדת» (ד', 14). נאמר מחלת הצפק, ואל נאמר «צפקת» (השם הגרמני – Bauchfellentzündung – ארוך יותר משני השמות העבריים). אם אומרים חלי הפטל (ב' ה', במדור המודעות) ולא «פטלת», מדוע לא נאמר חלי החזיר¹ במקום «חֲזִירָת» (שם שבדבור אין הוא שונה בהרבה משם הירק חֲזִירָת). במקום Lupus נאמר «חלי הזאב» (כשמו הלועזי) ולא «זאבת» (ג' ג' במודעות; ד', 147). כדרך שכבר החליפו – ובדין – את השם המלאכותי «פחמת» (א' ב', 99) בשם גחלת (א' ג', 108) שהוא תרגום Anthrax, כן עלינו להחליף את שאר השמות המלאכותיים בתרגומי השמות הלועזיים, אם אין זה כמובן מן הנמנע.

ואם כל אלה לא יועילונו – בעל-כרחנו נזקק לשם הלועזי, ביחוד אם הוא נתן להשקל במשקל עברי. לשוא כל הטרח לחדש זאבה וזביחה (א', 156) וחנקת וכדו', במקום שהשם הלועזי אנגינה דומה בצורתו החיצונית למנגינה או לארגינה. שמות כאלה – ודאי שאין לטרוח כלל להמירם באחרים.

הארכתי עד כה בפרשת המשקל פעלת, לפי שהוא תופס את המקום המכריע בחדושי המונחים הרפואיים. אולם הרבה ממה שנאמר בו יכול להאמר גם במשקלים אחרים. אף כאן אנו מזהירים על שלשה דברים:

(א) שלא להיות להוטים ביותר אחר משקל אחד.

(ב) שלא להוציא ישן מפני חדש.

(ג) שלא לשאוף תמיד לשם בן מלה אחת בלבד.

הקפדה יתרה על הצורה הפאסיבית

המשקל הפעולות מאוחר הוא. אינו מצוי לא במקרא ולא בתלמוד. אי משום זה אין לאסרו, כמובן. אולם גם אין להרבות בשמוש עד כדי הפרזה. חז"ל השתמשו תמיד במשקלים פְּעִילָה-פְּעוּל-הַפְּעֵלָה גם במובן הפאסיבי, ולא רק במובן האקטיבי. אם נבוא לומר שמשקל פְּעִילָה אינו מצין אלא את פעולת הפועל – שוב אין אנו רשאים להשתמש אף במלה כניסה, שהרי נכנסים אנו ולא כונסים. ואולי נגזור אסור גם על פטירת המת, שהוא נפטר ולא פוטר; וכן רדיפות היהודים, שהם נרדפים ואינם רודפים; ואולי אף על לדת התינוקות נגזור, כיון שהם נולדים ואינם יולדים, ועל עצירת גשמים, שהם נעצרים ואינם עוצרים.

וכן משקל הפְּעֵלָה: הכנה היא בעקר פעלת המכין את עצמו, התכוננות; השפלה אינה בנוי אחרים כי אם התבזות; הכנעה אינה עפ"ר פעלת המכניע

¹ ואם רצוננו במלה אחת בלבד – עדיף השם „חזירית“ שהוצע ע"י ד"ר מויא ב„שפתנו“.

אחרים, כי אם מצב הנכנע, «הקנעות»; הפסקת גשמים אינה אלא הפסקות או פסיקת גשמים; הנהגה משמשת גם במובן התנהגות. השארת הנפש היא השארות הנפש. ורבים כיוצא בהם.

וכן פֵּעוּל: כבוד אב ואם, גדול ירקות, חנוך ילדים, רסוק עצמות, כבוס לבנים, וכו'. בכל אלה – הוראה פאסיבית לפנינו: האב והאם אינם מכבדים אלא מכבדים, הירקות אינם מגדלים אלא גדלים, וכו'. ואעפ"י כן, הן לא יתואר כלל שבכגון אלה אסור לנו הפֵּעוּל! כל הבא לאסור את המשקלים הנ"ל בהוראה הפאסיבית מתעלם הוא מההתפתחות הטבעית, האופינית לא ללשון העברית בלבד, כי אם לכל הלשונות (Genetivus subjectivus) (Genetivus objectivus).

ודאי, אם צרך הדיוק וההבחנה יביא מאליו את משקל הפֵּעוּל לידו התפתחות רחבה (כזו שאנחנו רואים בהתפעלות, מימי הבינים ואילך) – קבל נקבל. אולם אין להרחיב את שמושו באופן מלאכותי, ללא צרך וטעם נכון. אין לומר «הרפאות» במקום רפוי או רפוא («הקפאות»¹ ידועות של החטטת, א', 113; «סגולת ההרפאות», א', 221; «ללא הרפאות», ב' ד', 66). ועל אחת כמה וכמה שאין לומר «נוטים להרפאות» (ד', 140) במקום «נוטים להרפא». וכן מוטב לומר בליעה במקום «הבלעות» (ד', 156). החלשה או רפיון עדיפים מן «החלשות» (א', 193; ב', 297). במקום «הספגות» אפשר להסתפק בספיגה (א', 247; ב', 45; ג', ב', 38). על אחת כמה וכמה שאין לומר «החנכות» (ד', 68) במקום «חנוך» (הן הילד אינו «נחנך»!), «הדלקות» (ג' ד', 9) במקום דלקת², «החליות» במקום מחלה או חליה (א', 264; ב' א', 347), «הוצרות» (ב' ד' 67) במקום יצירה (בתלמוד – יצירת הולד), «המתחות» (ב' ב', 365) במקום מתיחה, «הסחפות» (א', 121) במקום סחיפה, «הפסקות» (הפסקות הכרה, ג' א' 11) במקום פסיקה שבתלמוד, «הקלפות» (ב' ב', 97; ג' א', 2, 8) במקום קלוף או התקלפות, וכיוצא בזה.

ההקפדה היתרה, בדבר יחוד צורה להוראה הפאסיבית, גררה אחריה צורות משונות שאין להן טעם: «הוטבות» («מתגלה ההוטבות», א', 261) במקום הטבה («הטבת הנרות», «הטבת חלום»). וכן «כדי להבטח» (ב' א', 337) במקום «כדי להיות מבטח». לבנינים פֵּעַל והפֵּעַל אין שמות פעלה³, ואין למד השמוש לפני שם-הפעל שלהם. לא נוכל לומר «לְסָדֵר», «לְבָקֵר», «לְהֵלֵאם»,

¹ יקרא נא הקורא בקול וירגיש את צורתה הפוניטית של מלה זו!

² באותו עמוד גם דלקת, ללא שום הבחנה!...

³ מלבד, «השקפה» (ויקרא כ"ו, ל"ה), הִלָּדָה (בראשית ט"ו, כ'), «עצות» (תהלים קליב, א'); ואעפ"י כן נהוג בספרותנו «עניו» ולא «עצות».

כי אם להיות מסודר או להפְּדֵר («האספה עומדת להסדר», ולא להסתדר), להיות מְבוקר וכד'.¹

רק בשעת צרך גמור ובאין בררה נפנה אל המשקל הפעלות: הַעֲלֹמוֹת (ב', 347, 443; ג' ב', 38; ד', 262) להבדיל מן העלמה, הַשְּׁנוֹת (ג' א', 1, 30, 33; ד', 306, 252) כלשון המקרא, ולהבדיל מן חורה.²

הפרזה במשקלים שונים

אף משקל התפעלות, שנתפתח מאד מימות הבינים ואילך, אין להפריז בשמושו ולגזור שמות חדשים ללא צרך. במקום «התערלות» (ב' ה', 89) צ"ל הרעלה, במקום «התקננות» (ג' א', 6) – קָנוֹן, במקום «התפשלות» (ד', 61) – צניחה, וכדומה.

משקל הפעלה מצוי גם הוא ב«הרפואה» ביותר, ויש אשר ישמש לא בהוראתו הנכונה. «הַגְּבִינָה» (ב' ד' 21) במקום גְּבוֹן, «הצנחה» (ב' ג', 465) במקום צניחה, «האדה» (ב' ד', 39) במקום אדוי, «הוצרה» במקום יצור (ג' א', במודעות), «החסנה» (ג' ב', במודעות) במקום חסון, «החנקה» (ג' ד', 46) במקום חניקה, וכדומה.

גם משקל תַּפְעִיל משמש לחדושים יתרים (ודבר זה שכיח לא ב«הרפואה» בלבד). «תַּפְלִיט» (א', 149; ב' ו', 122; ג' א', 2; ג' 3 ד' 8) ו«תַּפְרִישׁ» (ב', 465, 121) משמשים בערבוביה, ומוטב להשתמש בהפרשה³ (ואם יש צרך בהבחנה בין אחד למשנהו אפשר לקבוע פֶּלֶט או דִּיּוֹת). וכן «תרכיב» (א', 108, 193; ב', 444; ג' א', 35) – או זֶרֶק (הראשון אינו שם מחודש) – עדיף משניהם השם העתיק נְסִיּוֹב. במקום «תסחיף» (ג' ה' 5; ד' 5, 91) מוטב להשתמש בשם העתיק סַחֵף (מצוי בפיוטים) או סָחוּף, אם לא נרצה לחדש מִסְחָף מן נִסְחָף (ע"מ משפט–נשפט, מרמס–נרמס; יפה הוא לפי זה החדוש מִמְצָא ב«הרפואה», במובן Befund, ע"ש שהוא נמצא). במקום «תרהיט» («תרהיטי מעבדות») יש לומר תִּשְׁמִישׁ. במקום «תחליב» (א', 127; ב', 350; ג' ב', 7) מוטב לומר

¹ בתלמוד ובספרות ימי הבינים אנו מוצאים לא פעם את הנפעל במקום הפאסיב של הפעל וההפעל: להקרב (להיות מוקרב), להערך (להיות מוערך), להכשר (להיות מוכשר), להשפע (להיות משופע), להדפס (להיות מודפס).

² הפרזה שונה מאד בשמושו המשקל הפעלות מצויה במלון הרפואי של א. מלחי (ירושלם תרפ"ח): הַעֲלֹמוֹת (עמוד 145) במקום בליטה (וביחוד–שאין כלל בנין נפעל לשרש זה: «העצרות» (152) במקום עצירה, «הַרְכָּכוֹת» (5, 30, 105) במקום רכון או התרככות, «הצרות» (23, 30, 111) במקום הַצָּרָה, «הצברות» (2) כשם «נרדף» לצבירה, וכדומה. לשבח «הרפואה» יצוין נא שעד כרי הפרזה כזאת לא הגיעו עורכיו.

³ וכן ב«הרפואה» ד', 205.

אמולסיה (כבלועזית), ואם רצוננו בשם עברי בלבד – עדיף ממנו השם הקדום בָּלִיל, שאפשר להשאיל לו את ההוראה החדשה¹.
 גם במשקל תַּפְעֻלָּת אין להשתמש ללא כל צורך: לשם מה «תרפוזת» (ב', 341) במקום רכזו או התרכוזת? לשם מה «תנגדת» (ב', 375; ג' ג', 33, ה', 39)² במקום התנגדות או נצָפָה? במקום «תסבלת» מוטב לומר סְבָלָה (וכן ב«השדה», כרך ז', עמוד 474).

הוצאת ישן מפני חדש

בפרקים הקודמים עמדתי על הלהיטות הרבה אחר משקלים מיוחדים. חדושים לשם חדוש מצויים ב«הרפואה», גם לא משום להיטות אחר משקל פלוני (לפעמים – בשל ההתעלמות מהישן, ועל פי רוב – בשל הרדיפה אחר שם בן מלה אחת).

והרי בזה כמה דוגמאות: «חַוְנָרֶת» (ב', 312) במקום חוֹנָרֶר (Leucoma) שבתלמוד (ובכרך א', 98 – חורור, כדין!). «בְּנִיּוֹת» (ב' ו', 148) במקום מבנה; «כְּלִיָּה» (א', 153) במקום כְּלוּי, «עֲפוּל» (ד', 158) במקום דחיקה או – טחירה (מן «לא ליטחר טפי» בתלמוד, שבת פ"ב), «שְׁתוּקוֹן» (ג' ב', 3) במקום שתוק (או החדוש הנאה נָכִי). «תִּישָׁה» (ג' ג', 55) במקום תשישות, «בתירה» (א' 249), במקום בְּתוֹר (מצוי בספרות ימי הבינים), «מַפְלָג» (Distance, ב', 146) במקום הַפְּלָג שבתלמוד, צָבִית (ב', 68, 88) במקום מלקחים, «מנתיות» (ב', 464, 469, 53) במקום שְׁעוֹר³. דם אינו מהשרשים הכפולים, ולפיכך במקום «דְמוּם» (ג' א', 31) מוטב לומר דְמוּיָה או שְׁתַּת דם ע"ש הדם השותת (וכן ג' א', 38), אם לא נאבה להשתמש בְּשָׂרָף–שָׂרָפָה (בתלמוד פרושו – זיבת דם של אשה). במקום «רְפִיאוֹת» (א', 154) מוטב להשתמש בשם הלועזי – פראקטיקה – שאינו מצטמצם בגבולות הרפואה בלבד, או בשם עֶסוֹק (מצוי בתלמוד בהוראה אחרת במקצת). דוגמה מפתיעה ללהיטות אחר מלה אחת הם החדושים «אָפֶן וּצִיָּן» (ג' ג', 37) במקום רופא-אף ורופא-עיניים, אם כי אפילו בלע"ז אומרים רופא-אף (ובגרמנית אף רופא-עיניים – Augenarzt – ולא Oculiste), ואין להוסיף דוקא אחר מלה אחת. אם נרצה לכנות כל רופא מקצועי במלה אחת בלבד והבאנו על שפתנו עֶשֶׂר של מהומה: «שֶׁנָּן» (רופא-שניים), «אֶזְנָן», «גֶּרֶזְנָן», «מִינָן» וכו'.

¹ ד"ר זגורודסקי (בלוח החקלאי) משתמש ב«תבללת» במקום אמולסיה, ובמלון האנגלי-עברי של ד"ר קופמן מתורגמת אמולסיה – תחליב וגם תבליל. עד היכן בולטום החדושים מגיע!...

² ובאותו עמוד – גם נָצָפָה!

³ «כמה הוא שעור» (ערובין ז', ח'), וכיוצא בו לרוב במשנה.

מלחמת הקיום ותוצאותיה

מלחמת הקיום בין המונחים, חדשים וגם ישנים, נכרת בכל חוברות «הרפואה». זהו חזיון טבעי והכרחי בכל לשון השבה לתחיה, ואין להמנע ממנו. אחדים מהמונחים זכו כבר במלחמתם זו לנצחון מוחלט, ונקלטו; אחרים – נפלטו, ויש אשר המלחמה לזכות הקיום עוד הולכת ונמשכת. דוגמאות אחדות לכך צינתי לעיל (רככת נצחה את «שדרת», גחלת – את «פחמת»). עליהן יש להוסיף כהנה וכהנה: במקום מִזְרָקָה (א', 110) – מִזְרָק, במקום תָּמָה (normal, א', 261) – תקינה, במקום «חִלְיוֹת» (ב', 322) – תחלואה, במקום «חומעה» (ג', ג', 11) – חמצין, במקום «קוּזוּ» (א', 256; ב', 114) – תגמול (קומפנסציה), במקום «מתוסס» (א', 226; ב', 61) – תסס, במקום «מריסה» (ב', 427) – מגול והתמגלות. פִּרְיוֹן (בכרך א', 191) שמש במובן פרודוקט, וכעת הריהו בא בהוראת פרודוקטיביות (במקום פרודוקט החלו להשתמש ב«תוֹצָרָה»). במובן Receidiv משמש עכשו לא ספוח (א', 226) ולא ספיח (א', 25, 78) אלא «השנות» (ספוח קבל הוראה של Annexie). במקום «אָפֶל» (א', 222) – פִּיב, וכדומה.

שמוש בערבוביה

לשבחה של שפת «הרפואה» יצוין בזה שעפ"ר פולטת היא את השמות הגרועים וקולטת את הטובים והנכונים. אולם לעומת זאת יש אשר ישמשו הרבה שמות בערבוביה ללא הבחנה וללא קליטה מוחלטת. מסנן, הסננה, תסנין ותסנת – מצויים עדיין כלם ב«הרפואה» ללא הבחנה ברורה¹. במקום קונסטטוציה יש בכרך א' (229, 273) – תבניה, בכרך ב' 112 – גֵהוּת, וגם כוננות² (עמוד 65, וכן א', 274), בכרך ג' ה' (7, 9) – פִּנּוֹן, ופעמים גם פִּשֶׁר וקונסטטוציה, בכרך ד' (ה', 242) – מזג, ובכרך ה' (ב', 91) – «מערכות»... הרי לך שבעה שמות (מלבד הלועזי!) למונח אחד. ואין לראות את האחרון שבהם כמנצח, כי כלם כאחד משמשים בערבוביה (בכגון זה מוטב להעדיף לפי שעה את השם הלועזי). ובכרך א' משמשים שני שמות במובן קונטרול: האחד – פקידה (173) והשני – «תבחין» (262). בכרך ג' (ד', 12) סתמי – נייטרלי (וכן «הסתמה» – נייטרליזציה, בכרך ראשון עמ' 129), ובעמוד שלאחר זה נאמר: סתירה – נייטרליזציה³... היש לך ערבוביה גדולה מזו? חרלת

¹ עדיף מכלם תסנין (א' 114) ע"ש שהוא ססתן (תבשיל – מתבשל, תלמיד – מתלמד).

² ובכרך א' (עמוד 65) כוננות – אינסטלציה...

³ ויש אומרים אדוש או סתור, אולם כל התורשים הללו – יתרים הם: כל עוד אין אנו אומרים אדיש, סתמי, נסתר או סתור במקום נייטראלי, המקובל בכל הלשונות, אין לנו לתרש „הסתמה” או להשתמש בסתירה, סתור ואדוש במקום נייטרליזציה. נשתמש בשם הלועזי כצורתו, ואשר לפעל – אפשר ל„הד” את צורתו: נְסָרָל.

וסרפדת משמשות בערבוביה, וכן גרענת וחספסת¹, להאה ולשונית (ד', 256, מוטב לומר ענבל הלשון או בקצור – ענבל), וכדומה.

חדושים הטעונים תקון

אחדים מהחדושים, אף כי לצרך הם באים, אינם מוצלחים מבחינות שונות, ויש להחליפם בחדושים אחרים (אם אין ישן) או להשתמש בשם הלועזי. «סִדְרָה» (ב', 75) במקום סיסטמטיקה לא תצלח, כי אין משקל כזה בעברית, ולא סדר הוא סיסטמה אלא שיטה. מוטב להשאיר ע"כ את השם הלועזי כמו שהוא. במקום «נִיעוּת» (ב', 90) מוטב לומר נְעוּת (וכן שם 41), במקום «אטוט» (ג' ב', 50) צ"ל האטה, במקום «הפעלה» – תגובה (ריאקציה), במקום דיפרנציאציה (ד', 238) מוטב לומר פְּדוּל ולא התמינות (מיון – קלאסיפיקאציה). גם החדוש מִשֵּׁשׁ (ב', 145; ג' ה', 6; ד' 79 ועוד) במקום מאסאו' לא יצלח: מבחינה פונטית קשה הוא, וגם בפעל משש לא ישתמשו במקום massieren. לדעתי מוטב להסתייע בשם הלועזי (הרי גם לשם העברי מִסָּה השאלנו את הוראת השם הלועזי massa) ולגזור ממנו פִּעַל מִסָּה. הפעלה תקרא מְסוּי², ועושה – מְסָא (במקום מאסאזיסט שאין לו צורה עברית). במקום התכבדות, הבאה מן פְּבֵד ולא מן כבֹד (ג' ד', 9), מוטב לומר פְּבֻדוּת, ובמקום התבשרות (שם) – פְּשֻׁרוּת, להבדיל מהתבשרות של בשורה. במקום צלחת (מן «צלחתא» – migraine) מוטב לומר צִלְחָה, להבדיל מצלחת – כלי.

גזרת צורות שלא כדין

התארים הבנויים משמות מובאים עפ"ר בצורתם הארוכה (וכן נוהגים משום-מה גם בדבור). דבר זה – חומרה יתרה היא, כי אף במקרא אני מוצאים עוד את הצורה הקצרה (תמני וצרעי – במקום תמנתי וצרעתי), ובימי הבינים נתפתחה הצורה הקצרה בלבד (אגדי, הדרגי, הלכי³, הנדסי, מדיני, מחשבי, מליצי, נבואי וכו')⁴. בעברית החדשה מקפידים עפ"ר על הצורה הארוכה (מפלגתי, הנהלתי, מחשבתי, נגינתי, תעמולתי, תקופתי וכו')

¹ בכרך א' (190) הציע הד"ר מו"א עצמו להחליף גרענת בחספסת, ולהשתמש בשם ראשון במובן Granulatio (כותב הסאמר ב"הרפואה" משתמש שם לא בחספסת ולא בגרענת אלא... במראכומה). במקום נראנולאציה י"א – גרען, ואחרים – התגרנרות, בשעה שיש להשתמש בבנין הפעיל ושסיהעצם יהא – הִגְרָקָה.

² אסמכתא לכך יכול לשמש השם «מְסוּי» המצוי בספרות ימי הבינים (עין במלון אליעזר בן-יהודה).

³ בתאר זה יש להשתמש במובן של תאוריטי. ראוי לומר אפוא: הלכית וגם מעשית, ולא „תורתית וגם מעשית“ (א', 76).

⁴ בשבעת הכרכים הראשונים של מלון אליעזר בן-יהודה נמצאים כחמשים תארים מסוג זה.

והקצרה לא נקלטה אלא במלים מעטות (רפואי, מליצי, כלכלי). וראוי לחדול מזה! במקום «הדרגתי» (ד', 74) מוטב לומר הדרגתי, וכן תרופי ולא «תרופתי» (ד', 24), תקופית ולא «תקופתית» (ד', 258), מגפית ולא «מגפתית» (ד', 16), מגפיות ולא «מגפתיות» (א', 275), וכדומה. רק במקומות מעטים נמצאת ב«הרפואה» הצורה הקצרה, וכדין: חלופ תקופי (א', 183), דלקת אונית (ג' ד', 8), הכח התנועי (ד', 59), מוקדים מוגליים (ד', 249). צורה זו – ראוי להרחיב את שמושה.

נטיה לאריכות הצורה נכרת גם בסיום – יות, השכיח ב«הרפואה» במקום –ות: «חדיריות» (א', 98) וצריך להיות חדירות, וכן יחידות ולא «יחידיות» (א' 256), קצור או קצרות ולא «קצריות» (ב' 468), וכדומה. הרבוי «טפיות» מן טפי (כרך ג' א', במדור המודעות) נגזר אף הוא שלא כדין. צ"ל טפאים (ע"מ פתאים מן פתי) או – טפים (ע"מ כלים מן כלי). אך מוטב לנקד את היחיד טפי ולומר ברבים – טפיים.

* * *

בדרך כלל נכרת בסגנון «הרפואה» התקדמות, לעומת החוברות הראשונות, שבהן הסגנון מאבן ורחוק מן הפשטות. הרבה מסייע לכך גם «שביל הזהב», שבו מהלכים העורכים מבחינת המלים הלועזיות¹, והן מיוחד יש בשמוש מלים עבריות עתיקות, אם במשמעותן הקדומה ואם בשנוי משמעות: ערוי (ד' 19), הפרשה (ד' 205), שלוחה (ד' 237), נתק (ד' 25), נמק (ד' 203), נצבה (ד' 27), וכדומה. יישר כחם של ההולכים בדרך זו, כי החיאת הישן – אין לך מדה טובה הימנה².

¹ הבריתה מהמלים חזרות עד כדי התרסותן הנמורה עלולה להפוך את העברית (וביתור את השפה המקצועית) ל«בריה משונה». על דבר זה מעיד הספר „רפואה“ שיצא לאור בנייר יורק בשנת תרפ"ז (בעריכת ד"ר א. א. גולדין).

² מה נאמנו דברי ר' יחיאל פיגס ז"ל („האור“, א' תרכ"ד, גליון ל"ח): „הגדולה שבמעלות למלה חדשה – אם איננה חדשה.“

שמות גיאוגרפיים של פולין במקורות העבריים

במקומות אשר היהודים ישבו שם בקבוצים צפופים טבעו היהודים את חותמם הלשוני על השמות הגיאוגרפיים הזרים, שנו אותם לפי טעמים ולפעמים אף יצרו שמות גיאוגרפיים חדשים.

שטיינשניידר, גאון הביבליוגרפיה העברית, היה כמדומה הראשון שהתעניין ב„גיאוגרפיה יהודית“ זו וערך לספרו *Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibl. Bodleiana* מפתח גדול, המכיל את כל השמות הגיאוגרפיים שנזכרו במקורות העבריים שבספר הזה ופתרונם הלועזי. רשימה זו, שהיא כאמור הראשונה בספרותנו, מכילה הרבה מאות מונחים לכל הארצות שהיהודים היו נהגים שם. השמות הגיאוגרפיים של כמה מרכזים גדולים בתולדות ישראל בגולה זכו אח"כ גם לכינוס מיוחד. שמות ערי ישראל בצרפת הובאו בצד שמותיהן הלועזיים בלקסיקון *Callia Judaica* של מ. גרוס² ואלה של אשכנז ב- *Germania Judaica*³. בזמן האחרון פרסם ד"ר טגליכט רשימה של שמות גיאוגרפיים יהודיים למדינת צ'חוסלובקיה⁴. השמות הגיאוגרפיים של מרכז פולין הגדול לא כונסו ואף אותם השמות המעטים שבאו ברשימתו של שטיינשניידר לקו בטעויות וספקות. הרשימה שלפנינו באה למלא את החסר הנ"ל.

השמות הנתנים בזה לקוחים כולם ממקורות עבריים: פנקסים, שו"ת, ספרי גטין, הסכמות, סליחות ועוד וברובם הם חיים עד היום בפי היהודים, שעדיין לא נטמעו כ"כ במובן הלשוני. בשטח המדינה הזאת התנהלה מימים קדמונים מלחמה קשה של כחות אֶתניים שונים, שהשתקפה גם בלשון והשפיעה

¹ ברלין 1862—1862, מהדורה שניה, ברלין 1930.

² *Gallia Judaica, Dictionnaire géographique de la France d'après les sources rabbiniques*, Paris 1897.

³ *Germania Judaica* hrsg. von M. Brann und A. Freimann Bd. I von den ältesten Zeiten bis 1238. A-L 1917. הכרך השני עדיין בדפוס.

⁴ ד"ר י. טגליכט, די געאגראפישע נעמען פון טשעכאסלאוואקיע אין די יידישע מקורים, מילאנאגישע שריפטן פון יו"א, כרך I (לגרובוד) עמ' 346—337.

שהרבה מקומות היו להם שנים שלשה שמות מלבד הנוסחאות השונות שנוצרו במשך הזמן באותה לשון עצמה. לרוב לקחו היהודים את השמות הגיאוגרפיים מאחת הלשונות המתהלכות ורק שנו אותם לפי טעמם, אך לפעמים יצרו גם שמות חדשים (שדה לבן ת' Białacerkiew, נהר טוב גדול ת' Beresnah Wat.), תרגמו שמות זרים (פולין גדול ת' Wielkopolska, פולין קטן ת' Małopolska, ביחוב ישן ת' Stryków) או גם השתדלו להכניס בהם תוכן עברי בדרשם את השמות הזרים כמין חומר (פולין-פה לין, אוסטרא-אות תורה, הראדני הר אדני). בתשומת-לב מיוחדת יש לציין, שהשמות החדשים או המתורגמים נוצרו ונתרגמו ללשון העברית וגם הנסיונות להכניס תוכן יהודי לתוך שמות זרים, נעשו באמצעות הלשון העברית. מכאן, אגב, ראיה נוספת לחיוניות הלשון העברית אף באותם הימים שבהם גלתה לכאורה מבית החיים ונשארה רק בתחום הספרות.

עיון קל בשמות אשר לפנינו מלמדנו כמה כללים חשובים בדבר השתנותם של השמות הגיאוגרפיים הזרים בפיו ובעטו של היהודי. הסיום הפולני ów למשל, משתנה לרוב ל"א" וכן מסתיימים ב"א" גם הרבה שמות אחרים, שסופם בפולנית שוא: Opatów—אפטא, Tarnów—טרנא, Łuków—לוקווא, Tarłów—טרלא, Rzeszów—רישא וכן גם: Chelm—חעלמא, Łuck—לוצקא, Kołobrzeg—קאולא, Busk—בוסקא, Przemyśl—פרעמסלא ועוד. א' יבוא גם במקום au או אשכנזי: Krakau—קראקא, Głogau—גלוגא, Warszawa—וורשא, Breslau—ברסלא. במקום הסיום owo (ולפעמים קרובות גם ów; יש שהסיום ów או owo מתחלפים) יבוא במקורות העבריים וי, ווע (Śniadowo—שנאדאווי, Augustowo—יאגוסטאווי), במקום הסיום yce, ice, ica יבוא "יץ" (Siemiatyce—סימייטיץ), במקום iec יבוא "ציי" (Ciechanowiec—טשכנובצי) וכדומה רבים.

ענין מיוחד קובעים השמות הגיאוגרפיים גם מבחינת הטרנסקריפציה. בימי הבית השני, בתקופת הכבוש היוני החלו העברים לבוא במשא ומתן עם העמים האריתיים והשפה העברית קלטה וסגלה לה את המון המלים והשמות הזרים—יוניים ורומיים—המצויים למכביר בתלמוד ובמדרשים (במקרא יש רק מלים מועטות מפרסית ויונית). השמות הגיאוגרפיים אשר לפנינו מראים בברור שאף לאחר 1500-1800 שנה לערך, בגלות פולין, שרוב אוכלוסייה היהודיים היו גולי אשכנזי ודברו בדיאלקט אשכנזי, סומנה עדיין לפעמים קרובות הוו-קליזציה של השמות הזרים על-פי המבטא הספרדי, לפי הטרנסקריפציה העברית שגשתמרה בתלמוד ובמדרשים ונוצרה בשעה שהלשון העברית היתה בכל אופן פחות או יותר מדוברת¹. אנו מוצאים כאן אפילו את ה"א", שהיתה נוספת

¹ השוה גם א. שולמן, הכתב והמכתב, השלח, כרך ח', ע' 28—18, 140—132.

בתלמוד בראש המלים או השמות הזרים המתחילים באותיות שואיות. גם פה אנו קוראים: אמשטסלב ולא Mścislaw, אמסטיבאווי ולא Mstibow, איישישוק ולא Jeschiszki בדיוק כמו אטריבוליס המצויה בתלמוד במקום טריפוליס (Τριπολις), אפלטון במקום פלטון, אקטיספון במקום קטסיפון (Ktesiphon) ורבים כיוצא באלה.

כל אומה ולשון מסגלת ומתאמת את המלים והשמות הזרים ובהם גם את השמות הגיאוגרפיים, שהיא משתמשת בהם לפעמים קרובות לטעמי הבטוי ודרכי הכתיב אשר לה ואחר זה היא מכניסה אותם גם לאוצר מליה. בספרותנו הרחבה, הבין-ארצית, אצור המון שמות גיאוגרפיים כאלה, שנתיהדו על דרכי נדודיו של היהודי בפיו ובעטו. עד היום כמעט שלא שמו לב לרכוש הזה ואם נתפרסמו רשימות אחדות של שמות גיאוגרפיים היה זה לא מתוך ענין של השמות כשהם לעצמם אלא כדי להקל את קביעת זהותם על החוקר וההיסטוריון. עלינו לכנס את הנפוצות האלה, שיש בכחם לשמש יסוד מוסד למלון הגיאוגרפי העברי. משאת קטנה למטרה הזאת רוצה להיות גם האסף אשר לפנינו.

מכונסים בזה למעלה ממאה וחמשים שמות גיאוגרפיים שלקטתי ממקורות עבריים שונים. אפשר להגדיל את מספרם פי כמה, אך השתדלתי להביא רק שמות של ערים פחות או יותר חשובות ורק את השמות, שהם שונים ומשונים מן הלועזיים או שיש בהם ענין מבחינת הטרנסקריפציה. אחר השם הכתוב באותיות מרובעות יבוא השם הפולני ולפעמים גם האשכנזי, הרוסי והליטאי. השמות הלועזיים נכתבו רובם על-פי הלקסיקון הגיאוגרפי רב-הכרכים בעריכת פ. סאלימערסקי, ב. חלעבובסקי וב. וולבסקי. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i krajów słowiańskich

למען הקל את השמוש ברשימה חשבתי לכתחילה לחלק את השמות הגיאוגרפיים של פולין לארצותיה: פולין הגדולה, פולין הקטנה, ליטה, וואלין ורוסיה (האדומה), בהתאם למפת החלוקה האדמיניסטרטיבית של ועד ארבע הארצות, אך חזרתי בי, כי גבולות הארצות לא היו יציבים אלא הולכים ומשתנים, כפי שהיו הולכים ומשתנים גם גבולותיה של פולין עצמה. יסלח לי אפוא אם לא נמנעתי מטעם זה מלהביא לפעמים גם שמות גיאוגרפיים של ערים, שהן אמנם שכנות לפולין אך אינן שייכות לה כיום.

רוב השמות המובאים ברשימה זו שגורים בפי היהודים בפולין ויש מהם השגורים גם בכתב. חושבני שאנו מקבלים בזה נופך חשוב ללקסיקון-גרפיה של השמות הגיאוגרפיים העבריים.

אברשיצקא, אברשיצק, Obrzycko, גרמ' Obersitzko, גליל פוזנא.

אוזדא Ozdów, גליל לוצק.
 אוזירניץ Oziernica, גליל סלונים.
 אוסטרא, אוסטרהא, אסטרא Ostróg.
 אוסטרפאלי, אוסטרפלייא Ostropol, גליל נובוגרוד.
 אופולה, אפלה Opole, גליל לובלין.
 אורשא Orsza, גליל מוהליב.
 אושפצין Oświęcim, גרמ' Auschwitz, גליל קראקא.
 אזרב Ozorów, גליל שדלץ.
 אזרקאווע Ozorków, בקרבת לודז.
 אייווי Jwje, גליל וילנה.
 אליק Olyka, גליל דובנא.
 אלקיניק, ווילקאניק Olkieniki, ליט' Walkenykai, גליל טרוק.
 אמדור Hindura.
 אמסטיבאווי Mstibow, Mstibowo.
 אסטראווא Ostrowo, Ostrów, גרמ' Ostrowo, גליל פוזנא.
 אפטא Opatów, גליל רדום.
 אפעטשנא, אפעטשנע Opoczno, גליל רדום.
 ארלי, אורלי Orla, בקרבת בילסק.
 באברויסק Bobruisk, גליל מינסק.
 באדקי Biadki, גליל קרוטושין.
 באלחוב, באלחב, בולחב Bolechów, גליציה.
 בארדיטשוב, ברדיטשוב Berdyczów.
 בארישופקה Baryszówka, Baryszów, בקרבת קיוב.
 בוטשאץ, ביטשאץ Buczacz, גליציה.
 בוסקא, בוסק, גליל קמיונקא, גליציה.
 בוברקי, בוברקע Bobrka, גליציה.
 ביחאווי, ביחאב, ביחאווי ישן Stary Bychów, Bychów, גליל מוהליב.
 בילסק Bielsk Podlaski.
 בעלזיטש, בעלזיץ Belzyce, גליל לובלין.
 בראד, ברוד, בראדי Brody, גליציה.
 בראנסק, ברנסק Brańsk, בקרבת בילסק.
 בריסק, בריסק דליטא Brześć n. B., Brześć, רוס. Брест Лит.

¹ בגטין נוהגים עד היום לכתוב "ברסט" כשם המושבה או Brzeście, Berestje, שמששה יסוד לעיר הגליל. ע' בספר טיב נטין לר' אפרים בר' מנחם מאניש שמות עיירות ונהרות וגם במלון הגיאוגרפי למלכות פולין, ערך בריסק.

בריסק דקווא Brześć kujawski, בקרבת ולוצלבק¹.
 ברעזאן, בערזאן Brzeżany, גליציה.
 ברעסטיצקא Beresteczko, גליל דובנא.
 ברעסלא, ברסלא Wrocław, גרמ' Breslau.
 גלוגא, גלאגב, גלגוי Głogów, Głogowa, גרמ' Glogau.
 גלינא Gliniany, גליל פרמישליני.
 גניזא, גניזין, גנעזון Gnieźno, גרמ' Gnesen.
 גריידינג Gródek Jagiellonski, בקרבת לבוב.
 דווארץ Dworec, גליל סלונים.
 דיסנא Dżisna, רוס Disna, גליל וילנה.
 דנסק, דנצק, דנצוק, דנציג Gdańsk, בגרמ' Danzig, בתעוד' עתיק'
 Danzik, Dancek, Danzic.
 דרוהוביטש, דראהביטש, דרהוביטש Drohobycz, גליציה.
 דרוויא Druha, Druja, לפנים Sapieżyn, גליל וילנה.
 הארדק Gródek, בקרבת ביליסטוק².
 הורודני, הורודנא, הארדני, הוראדני הראדני, Grodno³.
 הלוסק Głusk, גליל מינסק.
 הרובשוב, רובשוב Hrubieszów, Rubieszów, גליל לובלין.
 וואדסלאב, וואידסלב Wodzisław, בקרבת צוזמיר.
 ווילנא, ווילנע, וילני Wilno.
 ווילקאניק עי' אלקיניק.
 וויסאקי, וויסאקי דליטא Wysokie Litewskie.
 וולאדמיר, וולאדמירא, וואלדמירא Włodzimierz Wol. Владимиръ Бол.⁴
 וורשא, וורשי Warszawa, גרמ' Warschau.
 זאלקאווא, זאלקווי Zółkiew, גליציה.

¹ טיב גמין, שם: „בריסק דקווא דמתקריא ברושישטא מתא דיתבא על נהר זבעגמאואוועל נהר דאנלאבינקא. כך כותבים במדינת רוסיה בעיר שנקראת בריסק והוא במתוו הנקרא קווא”.
² כדאי להעיר: אותו השם Gródek בפי היהודי הליטאי הריהו „חורדוק” ובפי היהודי מגליציה „גריידינג”.

³ שמה העתיק היה Городень ובפי הנוצרים העירוניים היא נקראת עד היום Городно והשוה גם א. ש. פריידיגשטין (Акты бѣл. арх. ком. XVII р. XXIII) עיר נבורים, וילנה תר”מ § 2).

⁴ „הריר יצחק בן בצלאל והרב בעל משאת בנימין כתבו את שם העיר כאשר נקראה בעצם וראשונה ברוסית ולאדימסיר, אולם אחרי כן נתפשט המבטא הפולני (Lodomir), אשר כבר השתמש בו הרמ”א תושב פולין; בנמין כותבים עד היום כפי הנוסח הישן (טיב גמין) ואלדמירא” (הרכבי, המליץ, שנת תרס”ז, גל’ 24). השוה לאדמירה להלן.

זידאצשוב, זידיטשוב Żydaczów, גליל לבוב.
 זלאטשווי, זלאטשוב Złoczów, גליל לבוב.
 זעלווי Zelwia, ליטא (הפולנית).
 צעלמא, צעלים, צעלם Chełm, גליל לובלין.
 צענטשין Chełeciny, בקרבת צוזמיר.
 טורין Torón, גרמ' Toren.
 טיקטין, טיקוטין Tykocin.
 טרלא, טרלו, טארלי Tarłów, בקרבת לובלין.
 טרנא Tarnów, גליל קראקא.
 טרעמבולא, טרעבוולא Trembowla, בקרבת טרנופול.
 טשעכנוווי, טשעכינאפצי Ciechanowiec, בקרבת ביאליסטוק.
 יאגוסטאווי Augustowo, בקרבת סובלק.
 יאורוב, יאברוב Jaworów, גליל לבוב.
 לאדמירא, לאדמר, לודמיר Włodzimierz Wol.,
 לובמלא Ljuboml, גליל לודמיר.
 לונטשין Łęczyca, בקרבת לודו.
 לוצקא, לויצקא, לויצק Łuzk.
 לוקבא, לוקאווא, לוקאווי, לוקאב Lukow, בקרבת מזריטש.
 ליטא Litwa, ליט' Ljetuva.
 מאזיא, מאזי' Mazowsze, גרמ' Mazowien.
 מויבוז Międzyborz.
 מעזריטש Międzyrzecz, גליל בריסק.
 נהר טוב גדול ¹Beresnah Wat.
 נווארדאק, נוואהרדאק, נאווארדאק Nowogródek.
 סוויסלאוויטש, סיסלאוויטש Swistocz.
 סוויז Swierz, בקרבת לבוב.
 סטרעליסק Strzeliska, גליציה.
 פודהייץ Podhajce, גליציה.
 פודקאמין, פדקאמין Podkamień, גליציה.
 פוזנא, פוזנ, פוזין Poznań, גרמ' Posen.

¹ בספר קב ונקי על הלכות נטין מאת ר' אברהם דוד בר' יהודה לייב לאוואט, רב בניקוליב, חלק שני (חורשה תרכ"ד) דף כ"ד עמ' ב': „נהר טוב גדול דמתקריא בערעסנא וואט, מתא דיתבא על נהר דאברא ועל נהר וויסון ועל מי מעינות.

פולין, פולוניה Polska, גרמ' Polen, לטינית Polonia¹.
 פולין גדול Wielkopolska, גרמ' Grosspolen.
 פולין קטן Małopolska, גרמ' Kleinpolen.
 פולנאה, פאלנאה, פאלניא Polonnoje, וואלין.
 פינסק Pinsk.
 פלונצק Płońsk, גליל וורשה.
 פרזשעווארסק, פריווארסק Przeworsk, גליציה.
 פרעמשלא, פרעמסלי, פרעמישלאן Przemyśl, גליל לבוב.
 פרעמישלאן פרעמישלאן Przemyślany, גליל לבוב.
 צוזמר, צוזמיר Sandomierz.
 צשארטקאו, צשארטקוב Czortków.
 קאוולא, קאוולי, קובל Kowel.
 קאזמר, קאזמיר Kazimierz, בקרבת קראקא.
 קיר"ה – Galicia².
 קעלם, ע' העלמא.
 קרעמניץ Kremieniec.
 קראקא³ Krakau, Kraków.
 ראדווייל Radziwiłłów, בקרבת ברוד.
 ראווי Równe, וואלין.
 ראזינאי Różana, גליל סלונים.
 ראשני, ראסני Raśna, גליל הורודנה.
 רובשוב, ע' הרובישוב.
 רוס, רוסיא Czerwona Rós.
 רייסן, רוסיא Biała Rós, גרמ' Reussen⁴.
 ריישא Rzeszów, גליציה.

¹ "פולוניה" — כך הוא כתוק (וכך כותבים גם באנציקלופדיה ישראלית "אשכול") ולא פולניה כפי שמרבים להשתמש בלי יסוד.

לדעתי יש לכתוב "פולין" — שם שנתייהד בפינו במשך מאות בשנים ואף הכניסו בו תכן עברי (אמנם בדרך דרוש: פה לין).

² בפי יהודי וואלין: "קיר'שע יידן" — כנוי ליהודי גליציה. יש בשם זה נעימה ידועה של זלזול לגבי היתודים הגליציאיים, על הכנעתם היתרה לקיסר ירום הורו (קיר"ה) פרנץ יוזף.

³ לא לזהות עם קרוקוב במקלנבורג! השוה L. Lewin, Die Landessynode der gross-polnischen Judenschaft (פפד"ם 1926) ע' 8, הערה 5.

⁴ "רוסיא" או "רוס" במנין ועד הארצות בפולין היא רוסיה האדומה — פודוליה וגליציה המזרחית עם מסרופולין שלה לבוב ו"רוסיא" במנין אגודת הקהלות בליטא היא רייסן או "רוסיא הלבנה" (פלכי מוהליב, וויסיבסק וחלקו של פלך מינסק).

שדה-לבן¹ Białacerkiew, בסביבת קיוב.
 שנאדאווי Śniadowo, Śniadów, גליל לומז'ה.
 שיראדז Sieradz, גליל לודז.
 שיראטשין² Michalowo.
 שערשאווי Szerszowo, גליל בריסק.
 שעמפין Czempin, גליל פוזנא.

¹ ר' נתן הנובר ב"יון מצולה" מביא את השם הזה ורבים אחרים. בפי המון העם היא נקראת לפעמים "די שווארצה מומאה".

² בספר קב ונקי, שם: "שיראטשין דמתקריא מיתאלאווא דיתבא על נהר מיתאלאווא".

מִנְחֵי הָרְפוּאָה'

Splanchnologia — תּוֹרַת הַמַּעֲיִם

E

Ebur	שֵׁן
Email	זָנוּג
Eminentia marginalis	רֶמֶת הַפֶּאֶה (מש) ¹³⁰
Endothelium	קְרוֹם) חוּפֶּף פָּנִים ⁷⁹
Epicardium	קְרוֹם רִירִי) חוּפֶּף פְּגִי־הַלֵּב ¹¹⁶
Epididymis	יִתְרֵת־הָאֵשֶׁךְ ⁶⁹
Epiglottis	פְּסוּי־כִבֶּעַ ³⁸
Epiploon	פֶּדֶר
Epithelium	קְרוֹם) חוּפֶּף פָּגִי ⁷⁸
Epoophoron	יִתְרֵת־הַשְּׁחָלָה
Excavatio rectouterina	נִקְרָת־חִלְחָלַת וֶרְחַם
— rectovesicalis	— חִלְחָלַת וּשְׁלֻפּוֹתִית
— vesicouterina	— שְׁלֻפּוֹתִית וֶרְחַם
Extremitas inf., sup.	קֶצֶה תַּחְתּוֹן, עֲלִיוֹן
— — testis	— — שֶׁל הָאֵשֶׁךְ
— uterina, tubaria ovarii	— הָרְחֵמִי, הַתְּצוּצָרִי בַשְּׁחָלָה

F

Fauces	לֹזֶץ ⁹²
Facies ant., post. renalis	פְּגִי־כְלִיָּה מַלְפָּנִים, מֵאחֹר
— — — pancreatis	— הַבְּלוּטָה שֶׁמִּתַּחַת הַקֶּבֶה מַלְפָּנִים, מֵאחֹר
— — inf. prostatae	— הַבְּלוּטָה הַקּוֹדֶמֶת מִתַּחַת
— — inf., sup. hepatis	— הַכֶּבֶד מִתַּחַת, מִמַּעַלָּה
— articul. arythnoidea	— הַמַּשָּׂאב הַפְּרָקִיִּים
— — cricoidea	— הַמַּבְעֵת הַפְּרָקִיִּים

¹ ראה "לשוננו", כרך ד', חוברת ב'.

— — thyroidea	— התרים הפרקיים
— buccalis dentis	— השן כלפי הלחי
— costalis pulmonis	— הריאות כלפי הצלע
— diaphragmatica lienis	— המחול כלפי הרעפת
— — pulmonis	— הריאה כלפי הרעפת
— gastrica lienis	— הכליה כלפי הקבה
— intestinalis uteri	— הרחם כלפי המעים
— labialis dentis	— השן כלפי השפה
— lat., medial. ovarii	— השחלה החיצונים, הפנימיים
— — — testis	— האשך — —
— lingualis dentorum	— השנים כלפי הלשון
— masticatoria —	— צד-לועם שִׁבְשֵׁנִים
— mediastinalis pulmonis	— הריאה כלפי בין-הכתלים
— renalis lienis	— המחול כלפי הכליה
— urethralis penis	— האבר כלפי השפכה
— vesicalis uteri	— הרחם כלפי השלפוחית
Fascia clitoridis	— מַעֲטָפֶת הַחֶמְדָּן
— cremasterica (Cooperi)	— הנושא (של קָפֶר)
— diaphragmatis pelvis inf.	— הַחֲצֵצָה בכפלא תחתונה
— — — urogenitalis inf.	— כְּלִי המין והשתן התחתונה
— — — sup.	— — — העליונה
— endopelvina	— פְּנִים-הַכַּפְּלָא
— endothoracica	— פְּנִים-בֵּית-הַחוּזָה
— abturatoria	— הסותם
— pelvis	— הכפלא
— penis	— האבר
— perinei	— בין-הבשרים
— pharyngis elastica	— האלסטית שִׁבְלוּעַ
— pharyngobasilaris	— לוע ובסים
— praerenalis	— קֶדֶם-הַכְּלִיָּה
— prostatae	— (הבלוטה) הקורמת
— retrorenalis	— אַחֲרֵי הַכְּלִיָּה
— salpingopharyngea	— הצוצרה ולוע
— superficialis perinaei	— השטחית של בין-הבשרים

Fibrae dentales	חוטמים תרופים ⁸⁰
— obliquae ventriculi	— אלכסונים בחדר-הלב
Fimbria ovarica	ציציות-השחלה ¹¹²
— tubae	— החצוצרה
Flexura coli dextra	כפיפת המעי הנם הימנית
— — sinistra	— — — השמאלית
— duodeni inf. sup.	— מעי תריסר התחתונה, העליונה
— duodenojejunalis	— מעי תריסר ודק
— perinealis, sacralis recti	— בין-הבשרים, — העצה בחלחלת
Folliculus	נאדון (משי) ¹³²
Folliculi linguales	נאדוני-הלשון ⁴³
— oophori (Graafi)	— השחלה (של גראף)
Foramen apicis dentis	נקב שבשיא-השן
— caecum linguae (Morgagni)	— האמום שבלשון (של מורגאני)
— epiploicum (Winslowi)	— הפדר (של וינסלוב)
— maxillare accessorium	— נוסף שבלסת עליונה
— papillaria	נקבי הפטמות
— thyreoideum	נקב התריס
Fornix pharyngis	כפת-הלוע ⁹⁵
— vaginae	— בית-הרחם
Fossa (ae) Coecalis	חריץ (חריצי) המעי הנם
— ductus venosi	— הביב הורירי
— ischioirectalis	— שת וחלחלת
— navicularis urethrae (Morgagnii)	— פצין הספינה שבשפכה של (מורגאני)
— vestibuli vaginae	— פרוודור בית-הרחם
— sagitales dextrae hepatis	חריצים חציים ימניים שבכבד
— — sin. hepatis	— חציים שמאליים שבכבד
— supratonsillaris	— שממעל לשקד
— venae cavae	— הוריד התלול
— — umbilicalis	— וריר המבור
— vesicae felleae	— שלפוחית-המרה
Fossula (ae) prostatica	חריצון (—גי הכלוטה) הקורמה
— tonsillares	— השקדים
Fovea (ae) inguinalis	גומה (גומות) המפשעה

מפעולות ועד הלשון

מחומר מקום נאלצנו, לדאבוננו, לדרחות לחוברת הבאה את פרסום רשימות המונחים שנקבעו על ידי הועדות השונות של ועד הלשון. התוברת הבאה תצא בראשית אב ש"ז.

רשימת תורמי חברת „אמוני הלשון העברית“ בשנת תרצ"א.

בירושלים

מא"י	מא"י	מא"י	מא"י
6.00	מימון, י.	1.000	ויצמן, זליג
250	מינקוביץ, הלל	500	וריוולנר, ון
1.000	נובמיסקי, מ.	1.000	זילברשטין, האחים
500	סולד, הנריטה	1.000	זמורה, משה ד"ר
500	עבאדי, יצחק	1.000	חומה, י.
500	עננון, גב'	500	מוהן, י. ד"ר
500	ערש, עז"ר	1.000	יוסף, ברנרד ד"ר
1.000	פרידלנד, פ.	1.000	ילין, אבינועם
1.000	פרנקל, אברהם פרופ'	600	יפה, ל.
1.000	קומיקו, א.	1.000	כהן, מרדכי בן הלל
500	קלורי, גב'	1.000	כהן, צבי אליהו ד"ר
500	רוזנבל, אברהם ד"ר	1.000	כהנוב, א.
2.000	רומ, ח. י. פרופ'	1.000	לבנון, מרדכי עז"ר
1.000	רופין, א. ד"ר	500	לוין, אלתר
1.000	שלזינגר, ד"ר	1.000	לוין, בנימין ד"ר
1.000	שממללינג, ח. ד"ר	1.000	לוינסון, בנימין
500	שניאורסון, מ.	1.000	לוריא, יוסף ד"ר
500	שוארץ, צבי	1.000	לנדוי, חנה
		1.000	מנגס, י. ל. ד"ר

בתל-אביב

500	בינגסון, יהושע זיל	3.000	בנק אשראי	1.000	אדלר, יש"י
500	ברנר, מ.	4.000	בנק הפועלים	500	איומחיק, דוד
500	בוך, י. ל. ד"ר	3.000	בנק למלאכה	200	אלישוב, יצחק
400	ברוכין, א. ד"ר	3.000	בנק קופת עם	2.000	אפ"ק, יפו
400	ברלין, א.	500	בן יהודה, ב. ד"ר	1.000	בבקוב, אברהם
500	ברכוז, ש. ח.	1.000	בן מאיר, יעקב עז"ר	500	בוגרשוב, ח. ד"ר
400	גלוסקין, זאב	1.000	בן עמי, מ. ד"ר	250	בוטקובסקי, יעקב

מא"י	מא"י	מא"י	מא"י
800	מסרוד, י.	1.000	זיגר, מ. עו"ד
1.000	סמיאמיצקי, א.	500	חורנין, ח. ד"ר
600	ספקטור, מ.	500	מולצניסקי, ג.
500	עוויאל, בן-ציון הרב	500	מישלר, יוסף
12.000	עירית תל-אביב	1.000	יחיאלי, יחיאל
500	פלר, י.	1.000	יבין, חברת
400	פרידמן, ד. א. ד"ר	1.000	ישפה, א
500	קיפר, מ.	400	כהן, דוב
1.000	קריגר, מ. ד"ר	1.000	לבונסין, ז. ד.
900	רפופרט, ש. א.	500	ליון, דוד
300	שוחממן (אל-יגון), ז.	500	לוי, מ.
1.000	שנרן, א. ל.	1.000	ליכטנשטיין, ת. ג.
900	שורר, מיכאל	1.000	מסמן, ל. ד"ר
1.000	שינקר, א.	500	נשרי, צבי
500	שפירא, פ.	500	סופרמן, רפאל
500	שרשבסקי	500	סברדלוב, רפאל

בחיפה, בטבריה ובמושבות:

2.000	מילר, מ. ז. רחבות	1.000	ועדיה, האחים, חדרה
	סמילנסקי, משה,	1.000	זוכוביצקי, ש. מגדיל
1.000	רחבות	2.000	זק"ש, א. ש. רחבות
500	ספיר, יוסף, פ"ת	1.000	הברת "שרון", רמת-גן
	פוחצבסקי, מיכאל,	1.000	לוריא, אברהם
500	ראשון לציון	1.000	ליפסקי, ת. י. פ"ת
500	קפלן, ישראל, ראש"ל	1.000	מועצה מקומית, עפולה

בחוף-לארץ

500	סקוי, ר. מלמוט (דרום אפריקה)	500	מורמשינר, ה. ג. ד"ר, ברלין
6.950	פלדשטיין, משה, ורשה	1.000	כץ, ולטר ד"ר, קסל
980	רוזנברג, ב. ד"ר, דוינסק	1.000	לוקר, י. ל., מנשטער
1.000	שינגוט, יוסף, וינה		מורנגשטערן, יליוס ד"ר,
	תרומות בסגמים:	1.000	סינסינטי
2.00	שובל, יחיאל, לוצין (למביה)		מילגר, ש. הגובר
2.00	הורביץ, ש. ד"ר	1.000	(דרום אפריקה)
2.00	ברלין, מרים	1.000	מקסימון, ש.ב. סינסינטי
2.00	שוער, ראובן	1.000	ניהויון, ח. ש., בלטימור
1.00	כאשין, משה	1.000	סימון, א. לונדון
1.00	גילביץ, ד.	1.000	פרי, ד. סימנסן קופנהגן

אחרי סגירת החשבון נתקבלה תרומת ה' ישראל מץ בסך 100 דולר, שתרשם בחשבון שנת תרצ"ב.

בקורת וביבליוגרפיה

כתבי־יד ומחקרים מאת מאנן¹

ספרו זה של החכם הגדול יעקב מאנן חשוב לא רק בכתבי־היד יקרי הערך שמתפרסמים בו אלא בעקר בסקירות המדעיות של המחבר שבהן הוא מראה על ערכם של כתבי־היד ועל המסקנות החדשות שיש להסיק מהם. מפני זה מסתפק המחבר לעתים קרובות בפרסום קטעים מכתבי־יד שלם, אותם הקטעים שיש להם חשיבות הסטורית או ספרותית, ואת פרסום כתבי־היד כלו משאיר להזדמנות אחרת. לפעמים הוא מפרסם כתבי־יד שכבר התפרסם במקום אחר, אם מצא בו נוסחאות חדשות בעלות חשיבות.

בראש הספר באים כתבי־יד העומדים בקשר עם עבודתו המדינית של חסדאי אבן שפרוט וביניהם מכתבו של חסדאי למלכת ביונץ בבקשה להתיחס יותר טוב אל יהודי ביצנץ, כמו שהוא מתיחס היטב אל הנוצרים אשר במדינת קורדובה. מהמכתב הזה, כמו מהמכתבים שנשלחו לחסדאי מקהלות שונות, מתברר לנו יותר ויותר תפקידו של חסדאי כראש כל בני הגולה, שראג בכל מקום שהגיעה ידו להיטיב את מצב היהודים. מענין הדבר שהמכתב אלמלכת ביצנץ כתוב בעברית. מאנן חושב, שהשליחים היהודים שהביאו את המכתב היו צריכים גם לתרגמו לפני המלכה. אם הדבר הוא כך, זוהי עדות לחוש המדיני הבריא של חסדאי ולהכרתו הלאומית, שכתב את המכתב לא בערבית אלא בעברית, מכיון שעסק בו בענינים יהודיים ומכיון שגם את הערבית צריך היה לתרגם. הרכה מאד כתבי־יד מפרסם מאנן בתקופת הגאונים. כל מה שמתפרסם יותר כתבי־יד מתקופת הגאונים, מתבררת לנו ביתר שאת אישיותו הגדולה של רב האי גאון, זה הענק המאפיל בצלו על כל יתר הגאונים. אולם מעות שנשתרשה בהסטוריה שלנו ושעורגה רווחת בספרי הלמוד לדברי ימי ישראל ובבתי־הספר שלנו היא זו, שרב האי היה האחרון בגאונים ושעם מותו בשנת 1038 נפסקה הגאונות ושהנאון שהיה אחרי חזקיהו שמש במשרה זו רק 2 שנים. עכשיו התברר כבר למדי שהראב"ד שממנו לקוחות הידיעות האלה לא היה בקי במצב הישיבות בבבל והיה לו הרושם שאחרי רב האי נפסקה הגאונות ובאמת היא נמשכה עוד המאה השלש־עשרה. כמו כן מעות היא, שהזקיה שמש בגאונות רק שתי שנים. זאת היא מעות סופר בסדר הקבלה של הראב"ד וצריך להיות שם כ' שנים במקום ב' שנים.

מעות מקובלת היא גם זו, שהשירה העברית התפתחה בעקר בספרד ושדונש בן לברט הוא שהכניס הראשון את משקל היתדות והתנועות לשירה העברית. על ידי פרסום כתבי־היד

¹ Texts and Studies in Jewish history and literature by Jacob Mann, volume I, Hebrew union college Press Cincinnati Ohio U. S. A. 1931.

של הגניזה התברר, שהשירה העברית ראשיתה במזרח, כמו שגם הפילוסופיה התחילה בבבל ורק אחר כך עברה לספרד. ההשכלה העברית הלכה בדרך שבה הלכה ההשכלה הערבית מן המזרח אל המערב. במאה העשירית אנו מוצאים במזרח משוררים עברים המשתמשים בהרציות רבה במשקל היתדות, וקרוב לשער, שדוגש קבל את המשקל הזה ממשוררי המזרח. אולם גם אחרי אשר ההשכלה עברה לספרד היא המשיכה את קיומה גם בבבל והיו שם משוררים רבים, אלא שבספרד לא הכירו אותם ועל כן חשבו את עצמם לבנים יחידים לשירה העברית, ומשה אבן עזרא בספרו „שירת ישראל“ מקדיש מאמר שלם לבאור הסבות שגרמו לזה, שהשירה תתפתח ביתור אצל יהודי ספרד. אחד ממשוררי בבל הגדולים הוא אליעזר בן יעקב הבבלי, שקטעים מהדיואן שלו מפרסם מאנן. הוא חי במאה השלש-עשרה בזמן אחד עם יהודה אלחריזי. בזמנו נמצאה השירה העברית בספרד במצב של ירידה. שיריו של אליעזר הבבלי מראים על מדרגה גבוהה של התפתחות השירה בבבל. אנו מוצאים אצלו עשר רב של צורות פיוטיות ונמישות בלשן. אביא בזה דוגמה אחת: המשוררים אז היו רגילים בבואם לתאר את נדיבותו של השר אשר חסו בצלו לתאר את כפיו כעננים המוילים מטר זהב. כך כותב דוגש בשיר התהלה שלו לחסדאי אבן שפרוס: „וכפיו כעננים לעורכי השירים“. והנה בקטעים מהדיואן של אליעזר הבבלי שמפרסם מאנן אנו מוצאים את הבטוי הזה בכמה וכמה צורות: ידיו כמו עב טל בקציר (עמ' 274), ידמו מושלים כפיו לעבות (שם), אשר רזה בטל כפיו אדמות (278), אשר ידיו נהרות ועינות (280), כפיו כשטף לנדבות (281), כים או כיד השר שמואל איש נדבות (296), אשר ידיו כנשמי הנדבות (297), כפיו כעב מטרת סגור נוזלת (300), המרוה במו ידיו כמו שבלת (302), אשר ידו לים נמשלת (שם) וכו'. שיריו של אליעזר הבבלי הם ברובם שירי תהלה וידירות. מרובים הם השירים שהתחלתם שיר אהבה אל נערה יפת מראה וסופם שיר תהלה או ידירות. צורה זו של שירים היתה כנראה נפוצה מאד, והמשורר ר' מדרוס אבולעפיה מגנה את אופן הכתיבה הזה. הוא אומר:

וְהַשִּׁיתוּ וְהַתְּעִיבוּ עָלֶיךָ	וְשָׁרִים קָדְמוּ קָדְמוּ קָלִילָה —
תְּהַלְּוֶם בְּכָל צִיץ נִיב וּמָלָה	אֲשֶׁר הֵם זֻכָּרִים חֲשֶׁקֶם בְּרָאשִׁית
וְנִבְּאוּ יַעֲפִים לְתִהְלָה	וְחִזְקוּ מִעֲנִיָּהֶם בִּזְכָּל
בְּמִהְלֵל הַנִּבִּיר הַחֵל וְכָלָה	וְעַל כֵּן בְּעֲשׂוֹתִי שִׁיר, לְשׁוֹנִי

(גן המשלים והחידות, הוצאת דוד ילון, ירושלים תרצ"ב, עמ' 33).

כתבי-היד שמפרסם מאנן בספרו זה מקהלות היהודים בקורדיסמאן ומוצול מגלים לנו עובדות הסמויות בלתי ידועות לגמרי מתי היהודים שם וביתור מקהלת היהודים בעמדיה, עיר מולדתו של דוד אלראי. כמו כן חשובים כתבי-היד הנוגעים לחיי היהודים בארץ-ישראל במאה העשירית והאחת-עשרה. מעניין שבמכתב אחד מהמאה האחת-עשרה נקראת העיר רמלה בשם חולת המחוז (עמ' 338). השם חולת המחוז נמצא במשנה ערכין ג', ב' ומכשירין ג', ד' על יד חולת יבנה. בתוספתא ערכין ב', ח' הנוסח היא חולית. חשבו עד עכשיו שהכונה היא לחולות שבסביבות העיר מחו, דרומית מיבנה (עין מה שכתב ש. קלין במונאטשריפט 1917 עמ' 133). על פי כתבי-היד שמפרסם מאנן נראה שהיתה מסורת אצל יהודי איי שרמלה נבנתה במקום

שקדם היה נקרא בשם חולת המחזו. מכיון שהערכים בדרך כלל בנו ישובים רק במקומות שהיה בהם ישוב קודם, קרוב לשער, שגם במקום העיר רמלה היה קודם איזה ישוב ואולי נקרא בשם חולת המחזו. הדבר עוד דורש חקירה נוספת.

הקמעים שמפרסם מאנן מפרשו של רב שריא לבבא בתרא, מפרשו של רב האי גאון לברכות, מספר המפתח של ר' נסים ומהלכתא גבראת של שמואל הנגיד מרחיבים את ידיעותינו על התפתחות הפרשנות התלמודית והתפתחות ההלכה בכלל. ספרו של מאנן הוא בכלל אוצר רב ידיעות מדברי ימי ישראל וספרותו, הפותח לנו אפקים חדשים להבנת ההיסטוריה שלנו בימי הביניים. לבסוף ארשה לעצמי להעיר הערות אחדות שרשמתי לי בזמן הקריאה בספר: בבגדי תופש (עמ' 23) צ"ל בבגדי חפ"ש עפ"י יחזקאל כ"ז, כ"י. עמ' 57 לא צריך להוסיף, "לא" אחרי "שיהיה" כי הכונה שהיא מקדישה את הספר לבית-הכנסת אלא שבאופן זמני ישאר בידי בניה. עמ' 79 יש אולי לקרא: אוצרות שלום וגשכי ברכות ואסמי טובות. נשכי הוא רבים מן נשכה = לשכה (נחמיה ג', ל'; י"ג, ז'). עמ' 128 במקום בבהורה צ"ל בנהורה. עמ' 174 שורה אחרונה במקום לא צ"ל לו ואין פה מקום למלה אז כפי שחושב מאנן. עמ' 338 במקום אב הלך צ"ל אשר הלך. עמ' 518 במקום השלה אמת צ"ל השלך אמת. עמ' 519, "נשכנו מלך בני עמון" הכונה לנחש כי כך היה שמו של מלך בני עמון. ופרשו של מאנן מוטעה. עמ' 522 במקום כנפשי צ"ל כנפשו, ר"ל אשתו אשר אהבה כנפשו. עמ' 523 במקום המזה צ"ל המור. עמ' 589 סיבור הוא עפ"י סיבורא שבנמרא ע"ז כ"מ, ע"ת, ואין צורך לתקן, "סיכור" (העירני על זה ת. ג. ביאליק).

ההערות המעטות האלה שברובן מתקנות הן פליטות קולמוס של המחבר אין בהן כרי להקטין אף במשהו את ערכו של הספר החשוב הזה, שהנהו מקור רב חשיבות לדברי ימי ישראל, וכל העוסק במקצוע זה יברך את המחבר בברכת: תחזקנה ידיך.

ספר יחזקאל מאת שלום שפיגל¹

המלומד האמריקני המפורסם Charles C. Torrey פרסם ספר על הנביא יחזקאל² ומשתדל להוכיח, שנביא כזה לא היה כלל במציאות ושספר יחזקאל נכתב לערך בשנת 230 לפני הספירה על ידי סופר בלתי ידוע. החוקר הזה מנן זה יותר מעשרים שנה על הדעה, שכל הספור על גלות בבל ושיבת ציון אין לו שום יסוד הסמורי. לדעתו לא הגלה כלל נבוכדנצר את היהודים לבבל וממילא הם לא יכלו לשוב משם. את כל הספור הזה המציא המחבר של ספר דברי הימים, שחי בתקופה היוונית. המצאה זו היתה מכוונת נגד השומרונים, שהתאמרו להיות נושאי המסורת האמתית של היהדות. ומטרתה להוכיח, שרק היהודים הם בחירי אלהים ונושאי

¹ Schalom Spiegel: Ezekiel or Pseudo-Ezekiel. Harvard theological Review XXIV 4 1931.

² Charles C. Torrey. Pseudo-Ezekiel and the original Prophecy. New Haven 1930.

שקדם היה נקרא בשם חולת המחזו. מכיון שהערכים בדרך כלל בנו ישובים רק במקומות שהיה בהם ישוב קודם, קרוב לשער, שגם במקום העיר רמלה היה קודם איזה ישוב ואולי נקרא בשם חולת המחזו. הדבר עוד דורש חקירה נוספת.

הקמעים שמפרסם מאנן מפרשו של רב שריא לבבא בתרא, מפרשו של רב האי גאון לברכות, מספר המפתח של ר' נסים ומהלכתא גבראת של שמואל הנגיד מרחיבים את ידיעותינו על התפתחות הפרשנות התלמודית והתפתחות ההלכה בכלל. ספרו של מאנן הוא בכלל אוצר רב ידיעות מדברי ימי ישראל וספרותו, הפותח לנו אפקים חדשים להבנת ההיסטוריה שלנו בימי הביניים. לבסוף ארשה לעצמי להעיר הערות אחדות שרשמתי לי בזמן הקריאה בספר: בבגדי תופש (עמ' 23) צ"ל בבגדי חפ"ש עפ"י יחזקאל כ"ז, כ"י. עמ' 57 לא צריך להוסיף, "לא" אחרי "שיהיה" כי הכונה שהיא מקדישה את הספר לבית-הכנסת אלא שבאופן זמני ישאר בידי בניה. עמ' 79 יש אולי לקרא: אוצרות שלום וגשכי ברכות ואסמי טובות. נשכי הוא רבים מן נשכה = לשכה (נחמיה ג', ל'; י"ג, ז'). עמ' 128 במקום בבהורה צ"ל בנהורה. עמ' 174 שורה אחרונה במקום לא צ"ל לו ואין פה מקום למלה אז כפי שחושב מאנן. עמ' 338 במקום אב הלך צ"ל אשר הלך. עמ' 518 במקום השלה אמת צ"ל השלך אמת. עמ' 519, "נשכנו מלך בני עמון" הכונה לנחש כי כך היה שמו של מלך בני עמון. ופרשו של מאנן מוטעה. עמ' 522 במקום כנפשי צ"ל כנפשו, ר"ל אשתו אשר אהבה כנפשו. עמ' 523 במקום המזה צ"ל המור. עמ' 589 סיבור הוא עפ"י סיבורא שבנמרא ע"ז כ"מ, ע"ת, ואין צורך לתקן, "סיכור" (העירני על זה ת. ג. ביאליק).

ההערות המעטות האלה שברובן מתקנות הן פליטות קולמוס של המחבר אין בהן כרי להקטין אף במשהו את ערכו של הספר החשוב הזה, שהנהו מקור רב חשיבות לדברי ימי ישראל, וכל העוסק במקצוע זה יברך את המחבר בברכת: תחזקנה ידיך.

ספר יחזקאל מאת שלום שפיגל¹

המלומד האמריקני המפורסם Charles C. Torrey פרסם ספר על הנביא יחזקאל² ומשתדל להוכיח, שנביא כזה לא היה כלל במציאות ושספר יחזקאל נכתב לערך בשנת 230 לפני הספירה על ידי סופר בלתי ידוע. החוקר הזה מנן זה יותר מעשרים שנה על הדעה, שכל הספור על גלות בבל ושיבת ציון אין לו שום יסוד הסמורי. לדעתו לא הגלה כלל נבוכדנצר את היהודים לבבל וממילא הם לא יכלו לשוב משם. את כל הספור הזה המציא המחבר של ספר דברי הימים, שחי בתקופה היוונית. המצאה זו היתה מכוונת נגד השומרונים, שהתאמרו להיות נושאי המסורת האמתית של היהדות. ומטרתה להוכיח, שרק היהודים הם בחירי אלהים ונושאי

¹ Schalom Spiegel: Ezekiel or Pseudo-Ezekiel. Harvard theological Review XXIV 4 1931.

² Charles C. Torrey. Pseudo-Ezekiel and the original Prophecy. New Haven 1930.

המסורת האמיתית, כי גם אחרי אשר גלו מארצם השיבם ה' לארצם והם בנו את בית המקדש בירושלים על אותו המקום ממשי שבו עמד המקדש הראשון. ברוח זו נכתבו אחר כך על ידי מחבר ספר דברי הימים או תלמידיו הספרים עזרא ונחמיה והפרקים במלכים וברימיהו המדברים על התרבות והגלות.

למרות זרותה של דעה זו ולמרות זאת שהיא מבטלת מסורת הסמורית של אלפים שנה נמצאו לה תומכים בין החוקרים. לו הוכחה בראיות מספקות היתה באמת משנה את כל השקפתנו על דברי ימי ישראל ועל התפתחות היהדות. אולם מורי לא הוכיח את אמתת דעתו והיא עד היום נשארה בגדר השערה רחוקה.

בספרו החדש על הנביא יחזקאל הוא ממשיך בשיטתו זו: מכיון שנלות בבל לא היתה, לא יכול היה יחזקאל לחיות בבבל וממילא לא היה כלל במציאות והספר יחזקאל מזויף כולו. הוא משתדל להוכיח שספר יחזקאל לא היה יכול להכתב בבבל בימי מלכותו של נבוכדנצר:

(א) ביחזקאל נזכרים דניאל ואיוב ונראה הדבר שמחבר ספר יחזקאל הכיר את ספר איוב שנכתב בתקופה היונית ואולי הכיר גם את המהדורה הראשונה של ספר דניאל (המהדורה האחרונה נעשתה בימי אנמיוכוס).

(ב) ביחזקאל נזכרת פרס (כז י', ל"ח ה') ובימי נבוכדנצר עוד לא יצאה פרס על בסת ההסמורית.

(ג) ביחזקאל נזכרת עבודת אלילים: והנם שולחים את הזמירה אל אפס. פולחן כזה היה אצל הפרסים, עובדי השמש, שהיו מתוויקים חבילת ענפים מול פניהם. הספר, נכתב, אפוא, אחרי שלמון הפרסים בארץ-ישראל, שמהם לסדו היהודים מין פולחן זה.

(ד) המצב המוסרי והדתי, כפי שהוא מתואר בספר יחזקאל אינו מתאים כלל לזמנו של צדקיהו.

(ה) לפי המסורה חי יחזקאל בזמן אחר עם ירמיהו ואיך נבאר לנו את העובדה, שאין בכל הספר אף רמז כל-שהוא לנביא הזה?

(ו) שפת הספר היא קשה ומשפעת מהארמית. השפעה זו היא מבעית בתקופה היונית, שאז התפשטה הארמית בכל ארצות המזרח, אבל אינה מבעית בפי גולה יהודי בימי נבוכדנצר, כי הגולים בלי ספק היו קנאים לשפתם הלאומית ושמו על מהרתה.

(ז) גם חכמי התלמוד התייחסו בחשד לספר הזה והרגישו ביופיו. בתלמוד נאמר: ברם זכור אותו האיש לטוב ותנניה בן חזקיה שמו, שאלמלא הוא נגנו ספר יחזקאל, שהיו דבריו סותרין דברי תורה. מה עשה? העלו לו שלש מאות גרבי שמן וישב בעלייה ודרשן (שבת י"ג, ע"ב). הספור על שלש מאות גרבי שמן, שלאורם מצא תנניה בן חזקיה פתרון לכל הסתירות, העושה רושם של הלצה, מראה לנו שאין להתייחס לאגדה זו ברצינות. לא מפני הסתירות לתורה רצו לנגנו את ספר יחזקאל. לו היה כך, היינו מוצאים בתלמוד את הפתרונות של תנניה בן חזקיה. והנה בתלמוד איננו מוצאים פתרונות אלה. להפך, התלמוד מביא סתירות אחדות שאינו יודע לפתורן ומוסיף: פרשה זו אליהו עתיד לדרשה (מנחות מ"ה, ע"א). האמת היא שלא

מפני הסתירות רצו לגנוז את יחזקאל, כי הלא הסתירות נשארו גם אחרי חגניה בן חזקיה, אלא מפני שהרגישו בזיופו. הירונימוס מספר, שהיהודים בזמנו היו גמנעים מללמד לבניהם את התחלת הספר יחזקאל וסופו. על פי זה יש לשער, שההתחלה היתה חשודה בעיניהם שבה מדובר על זמנו ומקומו של הנביא. ספר יחזקאל נתחבר אפוא לא בגלות בבל, שלא היתה כלל במציאות אלא בערך בשנת 230 לפני הספירה. יותר לאחר את זמנו אי אפשר, כי הוא נזכר בספר בן סירא על יד ירמיהו וישעיהו. להקדים את זמנו גם כן אי אפשר, כי הוא כתוב ברוח ספר דברי הימים ונתחבר אחריו. וכך מתאר לו מורי את התהוות הספר הזה. לערך בשנת 230 חי סופר שהתרגם מאד מהמסופר בספר מלכים על דבר מלכותו של מנשה, והוא תאר לעצמו, מה היה צריך לנבא אמת שחי בזמן מנשה. הוא חבר שורה של נאומים שיחסם לנביא שחי בזמן מנשה ובראש הספר נתן את הכתבת: ויהי בשלשים שנה, ז'א בשנת שלשים למנשה מלך יהודה. שנים אחדות אחרי הופעת הספר נמצא סופר מתלמידי מחבר ספר דברי הימים וממציא ענין גלות בבל, שעבד את הספר ברוח זו והעביר את הנביא לגלות בבל. המעבד את הספר הוסיף בראשו את הפסוקים: ואני בתוך הגולה על נהר כבר וכו', והשאיר את המלים: ויהי בשלשים שנה, שעכשיו אין להן שום מובן. כמו כן הוא הוסיף את הכתבות שבראשי הפרקים ופה ושם שלב בלי חריצות פסוק זה או אחר, שתפקידם לחזק את הרושם שהנביא חי בזמן גלות בבל. לדוגמה: בפרק כ"ט, י"ח נאמר: „בן אדם נבוכדראצר מלך בבל העביר את חילו עבודה גדולה אל צר כל ראש מקרח וכל כתף מרומה ושכר לא היה לו ולחילו מצר על העבודה אשר עבד עליה“. מפה יוצא שנבוכדראצר לא כבש את צור, מה שמתאים לאמת ההסטורית. והנה בפרק כ"ז מסופר בפרטות על חרבן צור. את הסתירה הזו אין לפתור בשום אופן, אם לא נאמר שבפרק כ"ז מדובר על חרבן צור על ידי אלכסנדר מוקדון שהמחבר שחי בשנת 230 ידע על אודותיו והמלים נבוכדראצר מלך בבל בפסוק ז' של הפרק הזה הן הוספה של המעבד, מה שמראה גם הסגנון של הפסוק: הגני מביא אל צר נבוכדראצר מלך בבל מצפון מלך מלכים בסוס ורכב ופרשים. הנוסחה הראשונה היתה: הגני מביא אל צר מצפון מלך מלכים (הכוונה לאלכסנדר מוקדון).

יש להודות שבספרו של מורי יש למצוא הרבה חריפות וכשרון ההמצאה ולא יפלא שעשה רושם גדול. והנה יצא מר ש. שפיגלעל במאמר גדול למלחמת מצוה ברעותיו של מורי. מר שפיגלעל מצא עוז בנפשו לצאת נגד הארי שבחברות המלומדים באמריקה ומלא את תפקידו בחריצות ובידיעת הענין. מאמרו מצטט בתוכו העשיר ובסגנונו התריף וגותן מכת מות לכל השיטה של מורי ומהרם במחי יד אחד את כל הבנין הדמיוני שבנה. שפיגלעל לא רק סותר את ראיותיו של מורי אלא מראה לעתים שראיותיו מוכיחות ממש את ההפך ממה שרצה להוכיח. יחד עם זה הוא מוכיח בראיות הותכות את אמתות המסורת שלנו. (א) כבר הוכח שיחזקאל ירע אכנס את הספור על איוב, אבל לא הכיר את הספר איוב, כי לפי ספר איוב אין להעמיד את איוב כדוגמה של צדיק, כי הלא הטיח דברים כלפי מעלה. כמו כן ידע יחזקאל על דבר דניאל, אבל לא ידע את הספר דניאל.

(ב) פרס הנזכרת ביחזקאל אינה פרס שבאסיה, כי אם איזה עם שבאפריקה כי היא נזכרת יחד עם לוד ופוט — עמים אפריקניים.

(ג) שליחת הזמורה אל האף אין לה שום קשר עם עבודת השמש של הפרסים כי בה השתמש לא בזמורה כי אם בתבילת ענפים ולא שלחו אותה אל האף כי אם התזיקו מול הפנים.

(ד) המצב המוכרי והדתי המתואר ביחזקאל אינו שונה בהרבה מזה המופיע לנו בנאומיו של ירמיהו, שבמציאותו ההסטורית מודה גם מורי, אלא שיחזקאל בכלל אזהב להשתמש בצבעים חזקים ובכסויים הריפים.

(ה) מה שיחזקאל אינו מזכיר אפילו ברמז את ירמיהו אינו מראה כלום. אין זה מדרגם של הנביאים להזכיר נביאים אחרים. האם מזכיר מיכה את ישעיהו וירמיהו שהוא משפע מאד מהושע ומביא פסוקים שלמים ממנו, אינו מזכירו אף ברמז קל. דרך אנב יש להעיר פה שלפסוקים בירמיהו המשפעים מהושע והמובאים במאמרו של שפיגל יש להוסיף לפי דעתי גם ירמיהו ל"א, כ"ו: הנה ימים באים וזרעתי את בית ישראל וכ'. הבמיו: וזרעתי את בית ישראל הוא מוזר והוא מתבאר על ידי הושע ב', כ"ה: וזרעתי לי בארץ, ששם הוא בא בתור דרש על השם יורעאל.

(ו) דוקא שפתו של יחזקאל היא ההוכחה הכי חזקה שהספר נתחבר בבבל. אפשר למצוא בה שורה שלמה של מלים בבליות: אנף (י"ב, י"ד ועוד), משעי (מ"ד), נְנַנְך (מ"ו, ל"ג), סוגר (י"ט, מ'), עובונך (כ"ז, י"ב), כסם (מ"ד, כ'), ועוד. יש משערים גם כן שהשם בית חמרי, שבו משתמש יחזקאל ביחס ליהודה הוא משחק מלים עם "בית עמרי", שם שבו נקראה ממלכת ישראל בבבלית. יש חושבים שגם המלים חשמל (א', ר'), מחמל (כ"ד, כ"א), מכלל (כ"ז, כ"ד) הן מלים אשוריות.

(ז) הרבה מעטים היו לחכמינו להתנגד לספר יחזקאל. את ההתחלה לא למדו לילדים מפני המרכבה המתוארת שם. ולא מפני הפסוקים המסמנים את זמנו ומקומו של יחזקאל. בתלמוד אנו מוצאים פתרון של שתי סתירות שמצא חנניה בן חזקיה ועל כן אין לבטל את האגדה המספרת שמפני הסתירות רצו לגנוז אותו. אולם כבר הוכר שהספר כלו יש בו כאלו נמיה לצדוקים ומפני זה רצו לגנוז הפרושים. הוא מרים על גם את בני צדוק שהם היתירים הראויים לשרת את ה'. והכהנים הלויים בני צדוק אשר שמרו את משמרת מקדשי בתעות בני ישראל מעלי המה יקרבו אלי לשרתני (יחזקאל, מ"ד מ"ו). כמו כן מתאימים החקים שלו לחקי הצדוקים, כפי שהוכיח כבר גינר.

ואם חוכתותיו של מורי אינן עומדות בפני הבקרת, הנה ישנן הוכחות רבות לחזוק המסורת שלנו. והנה אחדות מהן:

(א) הרבה פסוקים מזכירים את החיים בבבל. למשל, הלבנה שעליה הוא מציר את ירושלים (ר', א') מזכירה את הלבנים שבהן השתמשו הבבלים בתור חמר כתיבה. הכסחות על אצילי הידים (י"ג, י"ח) מזכירות מנהג בבלי דומה.

(ב) שני השמות הגיאוגרפיים הנזכרים ביחזקאל: נהר כבר ותל אביב שנעלמו לגמרי

בזמן התלמוד נמצאו בכתבות בבליות עתיקות ויכול היה לדעתם רק מי שחי בבבל.

(ג) בכ"ד, כ"א אומר יחזקאל לגולים אשר בבבל: ובניכם ובנותיכם אשר עזבתם בחרב יפלו. הכונה היא למשפחות של הגולים אשר נשארו בירושלים, שעכשיו בזמן החרבן הן תפולנה בחרב. שום מו"ף לא היה עולה על דעתו להוסיף פסוק זה.

(ד) דוקא נבואותיו של יחזקאל על צור הן הוכחה ברורה לאמתות הספר. יחזקאל נבא לכתחלה על מפלת צור על ידי נבוכדנצר (כ"ז, כ"ז, כ"ח), אולם נבואה זו לא התקיימה וזה גרם שהתחילו להתיתם באי אסון אל נבואות הנחמה שלו, כמו שמספר הנביא בפרק ל"ג, ל"ה והנה בא הנביא בפרק כ"ט, י"ח ומתקן את עצמו. נבוכדנצר אמנם לא כבש את צור, אבל במקום זה הוא יכבוש בקלות את מצרים וזה יהיה שכרו בעד עבודתו הרבה שעבד על צור והוא מוסיף שאתרי אשר נבואתו זו על כבוש מצרים תתמלא, יהיה לגביא פתחון פה לדבר אל העם: ולך אתן פתחון פה בתוכם וידעו כי אני ה'.

(ה) בפרק ל"ד, כ"ז כתוב: אשר בחרבות בחרב יפלו. טורי שמכחיש בכלל את העובדה שנבוכדנצר התריב את ארץ-ישראל מתקן פה: בערים במקום בחרבות, ולא שם לב שיש פה משחק מלים: בחרבות—בחרב. אולם ההוכחה החשובה ביותר נגד טורי היא זו: לפי דעתו עובד הספר ברוח מחבר ספר דברי הימים שהמציא את גלות בבל לשם מלחמה בשומרונים, והנה דוקא יחזקאל מראה חבה מיוחדת לשומרונים. בפרק כ"א הוא מעמיד את שמרון בתוד אחותה הגדולה של יהודה ואומר (פסוק כ"א): ושמרון בחצי תטאיתך לא חטאה. החכם נספר הוכיח שנבולות ארץ-ישראל ביחזקאל מתאימים לגבולות אשר בספר יהושע השמרוני. עובדה מפליאה היא גם כן שבתכונת העתיד שמתאר יחזקאל לא נזכר אף פעם שביית המקדש יבנה בירושלים. להפך בפרק מ', ב' מדובר על הר גבוה מאד ועליו כמבנה עיר מנגב, מה שמתאים יותר להר גריזים מאשר להר המוריה ובפרק מ"ח, י' הוא שם את מקדש ה' צפונית מירושלים. הוא מתאר לו גם כן את האתוד הנסתר שבין אפרים ויהודה וכאלו אינו יודע כלל על המתישבים מכבל מכותא מעוא ומחמת אשר הושיב מלך אשור בערי שמרון.

ד"ר א. צפרוני

ש. בן-ציון ז"ל

עם חתימת החוברת שבק חיים הסופר המובהק וחבר ועד הלשון הותיק מר ש. בן-ציון. גדולה האבדה שאבדה לספרות העברית ולועד הלשון במותו. המערכת מתאבלת יחד עם האומה כלה על מות אחד מבחירי בניה יוצריה. הערכה מפורטת תבוא בחוברת הבאה.

הוספה ל-לשוננו

כרך ד' חוב' ג'

תזכיר הועד הלאומי לממשלת א"י

על שיטת הכתיב בהעתקת השמות הגיאוגרפיים והפרטיים
בצרוף שתי רשימות של השמות הגיאוגרפיים

דפוס „הארץ“ תל-אביב

תזכיר הועד הלאומי

תזכיר הועד הלאומי.

כ"א טבת תרצ"ב, 31/12/31

לכבוד

המוזכיר הראשי של ממשלת ארץ-ישראל,

ירושלים. 8574/7/3

הנושא: הוצאת הממשלה משנת 1931 על שיטת הכתיב בהעתקת

השמות הפרטיים והגיאוגרפיים:

1) מערבית לעברית ואנגלית. 2) מעברית לערבית ואנגלית.

א. נ. מ.

לפני זמן קצר הוציאה ממשלת ארץ-ישראל ספר בשם:

Transliteration from Arabic and Hebrew into English, from Arabic into Hebrew, and from Hebrew into Arabic, with Transliteration list of Personal and Geographical Names for use in Palestine, 1931.

הספר הזה נושא עליו אופי רשמי ותעודתו לשמש הוראה של חובה לפקידי הממשלה, בכל הקורספונדציה והתעודות הרשמיות וביחס לשלטים, לשמות הרחובות וכו', שעליהם חלה אחריות הממשלה.

הממשלה מטילה חובה על פקידיה לשמור את הכללים הקבועים בספר הזה בכתב-יד, בהעתקות שבמכונות ובדברים שבדפוס, ועל ידי כך מטילה את הכללים הללו על תושבי הארץ וקובעת את הצורה החיצונית של מקומות הישוב והשמות הגיאוגרפיים. מובן מאליו, שהצעד הזה הוא צעד אחראי שיש ממנו תוצאות חשובות לא רק לזמננו אלא גם לדורות הבאים. רוב השמות העבריים של המקומות אינם בבחינת אות מתה אלא הם חיים בפי רבבות מתושבי ארץ-ישראל, הנזקקים לעברית, ולא עוד אלא שמילוני היהודים בעולם מכירים ויודעים את שמות המקומות השייכים לארץ מתוך כתבי-הקדש והספרות היהודית העתיקה, הנלמדת בשקידה בכל תפוצות ישראל בגולה. ולא זה בלבד, אלא שמילוני נוצרים המתחנכים על כתבי הקדש רגילים

בשמות עבריים להשתמש לפי הטרינסקריפציה המקובלת בלשונותיהם. אחד החוקרים האנגלים החשובים ביותר, המיור קונדר, מציין בספרו „פלשטיין“, שהשמות של הערים והכפרים שנזכרו בתנ"ך נשארו ברובם כמעט בלי שום שנויים במי תושבי הארץ עד היום¹).

רגש ההערצה הקים בעולם לגבי א"י צריך לחול גם לגבי השמות ההיסטוריים שלה, לשמור על צירתם המקורית בלי כל סרוס וסלוף.

לצערנו לא מצאנו את היחס הרצוי מצד הממשלה בספר זה. החברה העברית לחקירת א"י הגישה אמנם בזמנה רשימת שמות של מקומות ישוב בכתבי העברי, והממשלה התחשבה אז בהצעותיה בפרסמה את First List of Names in Palestine, אולם הפעם לא שמו לב להצעותיה, למרות כל ההבטחות. לעומת זאת עלינו לציין לצערנו, שבכל הספר התבלטה שאיפה גלויה ונטיה ברורה לערביזציה של שמות המקומות. שאיפה זו מרחיקה לנטות מהמקור עוד יותר ממה שנהוג בין התושבים הערבים, עד כדי כך, שהמחברים מוצאים לנכון ליעץ לארכיאולוגים שלא יסמכו על הרשימות הללו. הנטיה המזוהה לערביזציה של השמות העבריים פגעה מצד אחד באמת המדעית וההיסטורית, בהביאה לידי סרוסים מעליבים של שמות עבריים בצורתם העברית המקורית הקבועה וקיימת בכתבי הקדש ובספרות התלמודית, סרוסים שפוגעים באפן הכי גס בשפה העברית. בכל זה יש משום פגיעה קשה ברגשותיהם של בני הישוב העברי בארץ-ישראל, ואנו בטוחים, שבהגיע הספר לידי מאות אלפי יהודים בגולה יעורר בקרבם עלבון וצער.

בשם הישוב העברי בארץ-ישראל אנו מביעים את מחאתנו הנמרצה על הנסיון לטשטש אמתיות היסטוריות ועל הפגיעה הקשה ברגשותיהם של בני העם העברי.

יחד עם זה אנו פונים אל כבי' בבקשה לתקן את הספר באופן שההוראות תתאמנה לאמת ההיסטורית, לצורך התושבים ולנוחיותם ולזכויות הפוליטיות של העם היהודי ולשגורו.

בהיות והועד הלאומי מיחס חשיבות רבה לתקונים בספר הנידון, מצא לנכון למנות ועדה מיוחדת לכך בהשתתפות חבר מומחים מבאי-כח החברה לחקירת ארץ-ישראל ומפרופסורים של האוניברסיטה העברית (פרופ' ש. קליין, מר י. פרס, ד"ר א. י. בראויר, מר י. בן-צבי וד"ר ב. מייזלר), שעברו על הרשימה והשתדלו לתקן את אותן השגיאות שיש בהן משום אי-ידיעה או משום סלוף האמת מבחינה היסטורית ומציאותית.

*) Palestine, by Major C. R. Conder, New-York, p. 218.

המומחים הנ"ל באו לכלל מסקנות. שאותן אנו מתכבדים להמציא לכב' בזה:

(א) כל מקום שיש לו שם היסטורי בעברית עפ"י המקרא או עפ"י מקורות מאוחרים יותר (כגון ספרים חיצוניים, ברית החדשה, הספרות ההלניסטית משנה ותלמוד, מדרשים וכו'), יש לקבוע בעברית את השם בצורתו העברית אפילו במקרים אם יש לאותו מקום גם שם ערבי שאין לו דמיון לשם העברי המקורי. כשם שכותבים בעברית "שָׁכֶם" ולא "נֶבֶלֶם", "חֶבְרוֹן" ולא "אֶל־חִילֵל", "יְרוּשָׁלַיִם" ולא "אֶל־גֶּדֶס", כך צריך לכתב "דָּאָר" במקום "טֶנְטוֹרֶה", "אֲדוֹמִים" במקום "דוֹרָא", "עֵין גִּנָּיִם" במקום "גִּנָּיִן", "נַחַל שׁוֹרֵק" במקום "נְדִי־צֶרֶר", וכו'.
(ב) כל מקום ששמו הערבי מוצאו מן השם העברי, צריך להכתב בעברית בצורתו העברית המקורית, כגון "אֶשְׁקֶלֶן" במקום "עֶסְקֶלֶן", "חֲצֹרֹת" במקום "עֲצִיכָה", "צִפּוֹרִי" במקום "צִפּוֹרִיָּה", "בֵּית־אֵל" במקום "בֵּיתֵינוּ", "כֶּפֶר שִׁבְתִּי" במקום "כֶּפֶר סִבְתִּי", "בֵּית־ר" במקום "בֵּית־ר", "עֲנַתוֹת" במקום "עֲנַתָּא", "בֵּית־דִּגְלוֹן" במקום "בֵּית גִּנָּיִן", וכו'.

(ג) שמות שאין להם מקור ספרותי בעברית אבל צורת השם מתקבלת גם בעברית, מבלי שנוי האותיות אלא בשנוי הנקוד, צריך לנקד בהתאם לנקוד העברי, למשל: במקום "בֵּית קָחוֹר" – "בֵּית קָחוֹר". במקום "בֵּית אֵיזָב – "בֵּית אֵיזָב", במקום "כֶּפֶר דֶּן" – "כֶּפֶר דֶּן", "עֶרְבֵי חֲמָדוֹן" במקום "עֶרֶב אֶל־חֲמָדוֹן", "עֵין עֵזֶל" במקום "עֵין גִּלֵּל".

(ד) בטרנסקריפציה לאנגלית יש לכתב לא ts במקום צד"י עברית אלא z.

(1) בשמות המקומות הנמצאים במקרא צריך לכתב על-פי הכתיבה

בביבליה האנגלית, כשם שכותבים Zion ולא Tsyion.

(2) בשמות המקומות שאינם נזכרים במקרא יש לכתב באנגלית במקום

צ' עברית z (z עם סימן דיאקריטי עליה).

(ה) בנוגע לשמות אנשים יש לכתב את הכתיב המקובל באנגלית על-פי

תרגום המקרא ועפ"י המסורת, במקום שישנם, כגון Abraham ולא Avraham,

Isaac ולא Yits-hâq, Debora ולא Devora, Jacob ולא Ya'aqôv.

(ו) שמות בעברית הנאים מלשונות זרות צריך לכתב אותם בטרנסקריפציה

עפ"י מקורם האירופי, למשל: רחוב הרצל Herzl Str., משמו של Dr. Th. Herzl ולא Hertsel.

רצוף לזה הננו מתכבדים להגיש בתור הוספה שתי רשימות מכל השמות

הגיאוגרפיים הטעונים תקן עפ"י סדר הרשימה שבספר Transliteration הנ"ל,

שהוצא על-ידי ממשלת ארץ-ישראל. הראשונה מכילה רשימת השמות המתוקנים

שנקבעו על-ידי חבר המומחים הנזכר לאחר שקול דעת מרובה. השניה מכילה

הערות מדעיות ומפתחות וציטטים מהמקורות שעובדו והוכנו ע"י המומחה הד"ר ב. מייזלר.

בהזדמנות זו הננו מביעים את מחאתנו הנמרצת נגד הצעדים המעשיים שאחזו הנהלת מסלת הברזל והנהלת הדאר והטלגרף להחליף למעשה את השמות ההיסטוריים העבריים הנזכרים במקרא, שהתושבים היהודים משתמשים בהם עד היום הזה ושאושרו וקוימו בזמנם ע"י ממשלת א"י, ולמעשה במשך כעשר שנים – מצורתם העברית לצורה מסורסת, כגון: "נחל-שורק" ל"ורי-צ'רר", ולקבוצה "נְבִלָם" ו"אן-נְבִלָה" במקום "שָׁכֶם" ו"נְבִלָת", וכבר הכניסו את השנויים האלה בשלטי התחנות, בדאר ובספר המדריך הטלפוני. הננו דורשים לבטל את פקודת השנוי שבתחנות הרכבת ובמדריך הטלפוני ולהחזיר את השמות העבריים עד שתקבע החלטה אחרונה בנידון זה. הננו מחכים לתשומת-לב רצינית לדרישתנו ולהצעות התקונים המדעיים שהושקעה בהם עבודה מסורה של בעלי המקצוע המומחים שלנו.

בכבוד רב

י. בן צבי

הנהלת הועד הלאומי

ר ש י מ ת ה ש מות

של ועדת המומחים מטעם החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה
(פרופ' ש. קליין, י. פרס, ד"ר א. י. בראויר, י. בן-צבי, ד"ר ב. מייזלר).

השם המשובש		השם המתוקן	
35		31 *	
בְּלַד אֵשׁ שִׁיךְ	בְּלַד אֵשׁ שִׁיחַ	אַבְל בֵּית מַעֲכָה	אַבְל אֶל-קֶמֶחַ
בְּנֵי נָעִים	בְּפֶר בְּרוּךְ	גִּזֹּר (עֵינֹן ע"מ' 47)	אֲבוּ שׁוֹשָׁה
בְּנִים	פְּנִים	עֲבֹ	עֲבָא (עֲבֹ)
בְּרַבְרָה	בְּרַבְרִית		
36		32	
בְּכַל מְקוֹם עֲרָבִי בְּמְקוֹם עֲרַב	אֵל בְּצָה	} עִיר יוֹרְעָאֵל	עֲפּוּלָה
בְּצָת			יוֹרְעָאֵל
בְּאֵר מִזְבִּיחַ	בְּאֵר מִזְבִּיחַ	עֲבְרָה	עֲבְרָה
בֵּית שְׁאֵן	בֵּית שְׁאֵן	עֲלָמָה	עֲלָמָה
		עֲמוּקָה	עֲמוּקָה
		אֲזִנֹּ	בְּפֶר עֲנָה
בְּכַל מְקוֹם בֵּית בְּמְקוֹם בֵּית		33	
		עֲנָתוֹת	עֲנָתָא
		בְּפֶר עֲקָבָה	בְּפֶר עֲקָב
		בְּכַל מְקוֹם גִּחַל בְּמְקוֹם נָדִי	בְּכַל מְקוֹם גִּחַל
		עֲרָב	עֲרָבָה
		עֲרָנָה	עֲרָנָה
37		34	
בֵּית דְּגִן (שְׁבִיהוּדָה)	בֵּית דְּגִן	עֵיטָם	אֶרְטָם
בֵּית פְּגִיר	בֵּית פְּגִיר	חֲצִרָה	עֲצִירָה אֶל קַבְלִיָּה
חֲנִינָה "	חֲנִינָה "	עֵין סוֹכֶר	עֲסָכֶר
בֵּית דְּגִן (שְׁבִגְלִיל)	בֵּית דְּגִן	אֲשָׁקֶלֶן	עֲסָקֶלֶן
גִּבְרִין "	גִּבְרִין "	עֲמֻרָת	עֲמֻרָה
		חֲזִקְזִין	נִהָר אֶל עֲוִיָּא
38			
בֵּית לִיד	בֵּית לִיד		
נְבִלָּמ	נְבִלָּא		
בֵּית נְקֻזָּה	נְקֻזָּא		
בֵּית רִימָה	רִימָא		

* (המספרים הם מספרי העמודים בספרה של ממשלת א"י).

השם המשובש	השם המתוקן	השם המשובש	השם המתוקן
39		בֵּית עֹר אֶל פּוֹקָא	בֵּית חֲזֹרֹן עֲלִיֹן
בֵּית עֹר אֶת תַּחְתָּא	" "	תַּחְתָּוֹן	
בֵּיתִין	בֵּית־אֶל		
בֵּית לָחֶם	בֵּית לָחֶם		
בֵּיתִיר	בֵּיתִיר (או בֵּית תִּיר)		
40		בִּיר זֵית	בָּאֵר זֵית
אֶל בִּירָה	בָּאֵרוֹת		
כָּפֶר בָּרְעָם	כָּפֶר בָּרְעָם		
בֵּיתִנְיָא	בֵּיתִנְיָה		
בִּדְרוֹם	פְּטָרוֹם		
אֶל בְּקֻעָה	פְּקִיעִין (עִיז עִמ' 67)		
בְּבִיר	בְּרוֹר חֵיל		
41		דְּבוּרִיָּה	דְּבֻרִיָּה
דְּפָנָא	דְּפָנִי		
דְּלָתָה	דְּלָתוֹן		
דְּמִיָּה	אֲדָם		
42		דְּגִיָּאל	דְּגִיָּל
דְּגִנְיָה	דְּגִנְיָה		
בְּכָל מָקוֹם דִּיר בְּמָקוֹם דִּיר			
דִּיר אֶל בְּלַח	כָּפֶר דְּרוֹם		
43		דִּיר נָחֶשׁ	דִּיר נָחֶשׁ
44		דִּירָן (דוֹד)	דִּירָן
בְּכָל מָקוֹם עֵין בְּמָקוֹם עֵין			
45		עֵין מְרוֹד	עֵין מְרוֹד
עֵין מְרוֹד			
השם המשובש	השם המתוקן	השם המשובש	השם המתוקן
עֵין גְּדִי	עֵין גְּדִי	עֵין גְּדִי	עֵין גְּדִי
עֵין הַכָּרֶם	עֵין כָּרֶם	עֵין הַכָּרֶם	עֵין הַכָּרֶם
בֵּית שְׁמֶשׁ	" שְׁמֶם	בֵּית שְׁמֶשׁ	בֵּית שְׁמֶשׁ
לְהַשְׁמִים מִפְּנֵי שִׁנְכִּסָּה	עֵין טָבוֹן	לְהַשְׁמִים מִפְּנֵי שִׁנְכִּסָּה	לְהַשְׁמִים מִפְּנֵי שִׁנְכִּסָּה
לְכַפֵּר יִחְזָקָאֵל	עֵין אֶת תִּינָה	לְכַפֵּר יִחְזָקָאֵל	לְכַפֵּר יִחְזָקָאֵל
עֵין תַּאֲיָנָה		עֵין תַּאֲיָנָה	עֵין תַּאֲיָנָה
46		אֶל עֵיזִרְיָה	בֵּית עֲנִיָּה
פְּנִיָּה	פְּנִיָּה		
נְחַל פָּרָה	נְחַל פָּרָה		
פְּרָעֶתוֹן	פְּרָעֶתָה		
פְּרוֹד	פְּרֻדָּה		
בְּכָל מָקוֹם חֶרְבַּת בְּמָקוֹם חֶרְבַּת			
חֶרְבַּת פְּצִיל	חֶרְבַּת פְּצִיל		
מִפְּשָׁטָה	מִפְּשָׁטָה		
47		אֶל פְּנֶדֶק	פּוֹנְדֻקָּה
עֲזָה (נִיזֹת)	עֲזָה (נִיזֹת)		
גִּזֹּר	גִּזֹּר		
48		נְדִי גִזָּה	נְחַל עֲזָה
נְדָעוֹן	נְדָעוֹן		
נִבְעַת עֲדָה	נִבְעַת עֲדָה		
אֶל חֲרִיתִיָּה	חֲרִיד		
חֲזִילָא	בֵּית חֲזִילָה		
אֶל חֲמָה	חֲמַת גִּזֹּר		
49		חֲנוּמָא	חֲנוּמָה
חֶרֶם	חֶרֶם		
כָּפֶר חֶרֶם	כָּפֶר חֶרֶם		
אֶל חֲרִתִּיָּה	חֲרַשָּׁת		

השם המשובש	השם המתקון	השם המשובש	השם המתקון
חֶצֶב	חֶצֶב	חֶצֶב	חֶצֶב
חֶבְרוֹן (אל ח'ליל)	(למחוק אל חליל)	חֶבְרוֹן (אל ח'ליל)	(למחוק אל חליל)
חֶפְצִיָּה	חֶפְצִיָּה	חֶפְצִיָּה	חֶפְצִיָּה
50		50	
חֶטְוִין	כֶּפֶר חֶטְוִים	חֶטְוִין	כֶּפֶר חֶטְוִים
חֶמְאָה	עֶזְמוֹת	חֶמְאָה	עֶזְמוֹת
חֶזְשָׁה	אוֹשָׁא	חֶזְשָׁה	אוֹשָׁא
יֵם חֹלָה	יֵם סָמְכוֹ	יֵם חֹלָה	יֵם סָמְכוֹ
51		51	
אֶבְלִין	אֶבְלִין	אֶבְלִין	אֶבְלִין
עֶמְנוֹס	אֶמְאֹס	עֶמְנוֹס	אֶמְאֹס
קֶרִית אל עֶנֶב	קֶרִית יַעֲרִים	קֶרִית אל עֶנֶב	קֶרִית יַעֲרִים
52		52	
כֶּפֶר עֶנֶן	כֶּפֶר חֶנְנִיָּה	כֶּפֶר עֶנֶן	כֶּפֶר חֶנְנִיָּה
אֶנְדֹּר	עֵין דֹּר	אֶנְדֹּר	עֵין דֹּר
אֶקֶרֶת	יוֹקֶרֶת	אֶקֶרֶת	יוֹקֶרֶת
עֵיסוֹנָה	לִישָׁה	עֵיסוֹנָה	לִישָׁה
אֶסְדֹּר	אֶשְׁדֹּד	אֶסְדֹּר	אֶשְׁדֹּד
נֶהֱרָה אֶסְפִּנְדְּרוֹנָה	נֶהֱרָה אֶלְפִּסְנֶדֶר	נֶהֱרָה אֶסְפִּנְדְּרוֹנָה	נֶהֱרָה אֶלְפִּסְנֶדֶר
גִּבְעָה	גִּבְעָה	גִּבְעָה	גִּבְעָה
אל גִּבְעָה	גִּבְעָה	אל גִּבְעָה	גִּבְעָה
53		53	
גִּבְתָּה	גִּבְתָּה	גִּבְתָּה	גִּבְתָּה
גִּבּוֹל	גִּבּוֹל	גִּבּוֹל	גִּבּוֹל
יָפוֹ (יָפָא)	יָפוֹ (למחוק יָפָא)	יָפוֹ (יָפָא)	יָפוֹ (למחוק יָפָא)
גִּלְבּוֹן	גִּלְבַּע	גִּלְבּוֹן	גִּלְבַּע
גִּלִּיל	גִּלִּיל	גִּלִּיל	גִּלִּיל
גִּלְגּוּלִיָּה	גִּלְגָּל	גִּלְגּוּלִיָּה	גִּלְגָּל
אל גִּלְדֹּר	עֵין חֶרֶד	אל גִּלְדֹּר	עֵין חֶרֶד
נֶהֱרָה אל גִּלְדֹּר	נֶחַל חֶרֶד	נֶהֱרָה אל גִּלְדֹּר	נֶחַל חֶרֶד
54		54	
גִּת	גִּת	גִּת	גִּת

השם המשובש	השם המתוקן	השם המשובש	השם המתוקן
אר ת'לצה	תלוצה	אל מגר	השם המתוקן
58		אל מגר	השם המתוקן
ת'ן יוגים	תנות יונה	מגר	השם המתוקן
ת'נ'פס	שריד	64	השם המתוקן
פגרת	פגרת	מגר (מנצורה)	השם המתוקן
59		מח'מס	השם המתוקן
ברגב	תמר	מכמש	השם המתוקן
לפתא	מי נפתח	נחל קישון	השם המתוקן
אל-לבן	בית לבן	משפחות מים	השם המתוקן
לבן שרקיה	לבונה	65	השם המתוקן
לוביה	לוביה	אן נבי סמויל	השם המתוקן
לוד	לוד	נבלם (שכם)	השם המתוקן
60		נהלל	השם המתוקן
בכל מקום מגדל במקום מגדל		מנצפה	השם המתוקן
מגיד אל פרום	בית הקבר	שכם (למחוק נבלם)	השם המתוקן
אל מגדל	מגדל גר	נהלל (או נהלל)	השם המתוקן
מגדל	מגדל	(נהלל א' אינה קימת)	השם המתוקן
" יבא	מגדל אפק	נחל קדרון	השם המתוקן
אל מלחה	מנחת	נעירן	השם המתוקן
מעלול	מהלול	אן נצרה (נצרת)	השם המתוקן
כפר מגדא	כפר מגדי	נצרת	השם המתוקן
61		(למחוק את השם הערבי)	השם המתוקן
מסחה	למחוק	66	השם המתוקן
משמר	(עין כפר תבור ע' 57)	נעים	השם המתוקן
62		נענה	השם המתוקן
מירון	מירון	67	השם המתוקן
63		פלשתנה	השם המתוקן
אל סניה	מוזעים	אל קבו	השם המתוקן
		קדם	השם המתוקן
		במקום כפר נחויז לכתוב כפר	השם המתוקן
		68	השם המתוקן
		קמבה	השם המתוקן
		קיסריה	השם המתוקן
		קישון	השם המתוקן

השם המשובש	השם המתוקן	השם המשובש	השם המתוקן
69		רָצָץ	קוצה
רַפַּח	רַפִּיחַ		
70			
אֶרֶם	רָמָה		
אֶרֶם	רָמָה		
אֶרֶם	רָמָה		
רַמַּת גֵּן	רַמַּת גֵּן		
רַמּוֹן	רַמּוֹן		
71			
אֶרֶם רַמְיָה	רַחֲבֹת		
רַמְיָה	רַמְיָה		
"	רַמּוֹן		
סַבְלָן	זַבְלָן		
סַבְסָיָה	שַׁמְרוֹן		
72			
כָּפָר סַבָּת	כָּפָר שַׁבְּתִי		
צָפַת (צַפֵּד)	צָפַת (למחוק צַפֵּד)		
צַפּוֹרִיָּה	צַפּוֹרִי		
סַגִּיר	שָׁזוּר		
סַחֲלִין	סַחֲלִין		
סַלְבִּית	שַׁעֲלָבִים		
סַמַּח	כָּפָר צָמַח		
73			
צָרְעָה	צָרְעָה		
צַרְפַּנְדָּה אֶל עֶמֶר	צַרְפַּנְדָּה		
זִידִי-צַרְרָה	נַחֲל שֹׁרֶק		
74			
סַרְגִּינָה	סַרְגִּינָה		
סַרְוָה	שַׁרְוָה		
הַשֵּׁם הַמְּשׁוּבָשׁ	הַשֵּׁם הַמְּתוּקָן	הַשֵּׁם הַמְּשׁוּבָשׁ	הַשֵּׁם הַמְּתוּקָן
אֶס-סֶנְסִיר אֶל-גֶּרְבִּיָּה	שָׁפִיר הַמַּעֲרָבִית		
" אֶש-שְׁמֶלֶיָּה	" הַצְּפוֹנִית		
" אֶש-שָׂרְקִיָּה	" הַמַּזְרָחִית		
סִילוֹן	שִׁילָה		
75			
שַׁעֲב	שָׂאֵב		
שַׁפָּה עֶמֶר	שַׁפְּרָעַם		
זִידִי-שִׁשְׁרִיעָה	נַחֲל הַבְּשׂוּר		
שַׁמָּה	בֵּית הַשָּׂמָה		
בְּכָל מָקוֹם שִׁיחַ	בְּמָקוֹם שִׁיחַ		
76			
שׁוֹפָה	שָׁפֶתָן		
שַׁעֲפָט	הַצְּפוֹתִים		
אֶש-שׁוֹנָה	כָּפָר שָׁמִי		
שׁוֹנִיבָה	שׁוֹכָה		
אֶש שִׁיחַ	אֶש שִׁיחַ		
סַעִיר	צִיעֵר		
סַלּוֹן	שִׁילָח		
77			
סוֹלָם	שׁוֹנָם		
כָּפָר סַמִּיעַ	כָּפָר סִימָאִי		
78			
טַבְּעוֹן	טַבְּעוֹן		
טַפּוּחַ	בֵּית טַפּוּחַ		
אֶמֶט טַיִיבָה	עַפְרָה		
טַלְעַת אֶד-דָּם	מַעֲלָה אֶדְמִים		
תַּל חוֹם	כָּפָר נַחֲוֹם		
תַּל	הַתַּל		
" אֶל עֶדָם	תַּל עֶדְשִׁים		
" אֶל עֶצָוֶר	תַּל חֶצָוֶר		
בְּכָל מָקוֹם תַּל	בְּמָקוֹם תַּל		

השם המשובש	השם המתוקן	השם המשובש	השם המתוקן
79		83	
תל אם סמך	שקמונה	יגות	יגות
טלוזה	טרלוסה או טרלוסה	יגון	יגון
תמרה	כפר תמרמה	יקוק	יקוק
טנטורה	דאר	ידון	ידון
80		יציר	יציר
מבריה	מבריה	יתמא	יתמא
תענד	תענד	יטה	יטה
אמ טירה	טירה	יזור	יזור
טובס	תבץ	יבנה	יבנה
81		84	
ג'בל אם טור	הר תבור	יורעאל	יורעאל
עולם	עולם	(עיו ע' 32)	
אם ג'וני	כפר גון	יכריא	יכריא
82		יורנגיה	יורנגיה
יפא	יפיע	יורנוקה	יורנוקה
יהודיה	יהור	אזיב	אזיב
יגור	יגור	85	
ילו	אילון	יורעין	יורעאל

רשימת השמות הגיאוגרפיים

שהובאו בספר Transliteration וכו'

על פי המקורות מעובד ומסודר

ע"י ד"ר ב. מ י י ז ל ר

תוכן הענינים

א. קיצורים

ב. רשימת השמות

ג. מפתח כללי

קצורים:

Ann. of the Amer. Sch.	= The Annual of the American Schools of Oriental Research.
Borée, Ortsnamen Pal.	= W. Borée, Die Ortsnamen Paläs- tinas. 1930.
Buhl, Geogr.	= Fr. Buhl, Geographie des alten Palästina. 1896.
Bul. of the Amer. Sch.	= Bulletin of the American Schools of Oriental Research.
Clermont-Ganneau, Arch. Res.	= Ch. Clermont-Ganneau, Archaeolo- gical Researches in Palestine I, II. 1896, 1899.
Dalman, Orte und Wege ³	= G. Dalman, Orte und Wege Jesu, 3. Aufl. 1924.
Enc. Bibl.	= Encyclopaedia Biblica.
Enc. Jud.	= Encyclopaedia Judaica.
Ges.—Buhl, Wb. ¹⁷	= Gesenius-Buhl, Handwörterbuch über das Alte Testament, 17. Aufl. 1921.
Guérin	= V. Guérin, Description de la Palesine. I Judée, II Samarie, III Galilée. 1886ff.
Guthe, Wb.	= H. Guthe, Kurzes Bibelwörter- buch. 1903.
Guthe, Atlas	= H. Guthe, Bibelatlas, 2. Aufl. 1926.
Jour. Asiat.	= Journal Asiatique.
JPOS	= Journal of the Palestine Oriental Society.
Klein, Galilaea	= S. Klein, Beiträge zur Geschichte und Geographie Galilaeas. 1910.
Klein, Pal. Stud.	= S. Klein, Palästina—Studien.
Maisler, Unters. z. a. Gesch.	= B. Maisler, Untersuchungen zur alten Geschichte Syriens und Palästinas I. 1930.

Mitt. u. Nachr. d. DPV	= Mitteilungen und Nachrichten des Deutschen Palästina-Vereins.
Monatsschrift f. Gesch. d. Jud.	= Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums.
Pal. Jahrb.	= Palästina-Jahrbuch.
PEF, Mem.	= Palestine Exploration Fund. The Survey of the Western Palestine. Memoirs of the Topography, etc. I-III. 1881ff.
PEF Q. S.	= Palestine Exploration Fund. Quarterly Statement.
PEF Survey	= Palestine Exploration Fund. The Survey of the Western Palestine. Memoirs I-III; Arabic and English Name Lists; Special Papers in Topography, etc.
Reallex. d. Assy.	= Reallexikon d. Assyriologie 1.1932
Rev. Bibl.	= Revue Biblique.
Schrader, Keilin. u. d. AT	= E. Schrader, die Keilinschriften und das Alte Testament, 3. Aufl. von Winckler u. Zimmern. 1904.
Schürer, Gesch. ⁴	= E. Schürer, Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi, 4. Aufl.
Smith, Histor. Geogr.	= G. A. Smith, The Historical Geography of the Holy Land, 22th Ed.
ZAW	= Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft.
ZDMG	= Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.
ZDPV	= Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins.
הורוביץ, א"י	= ז. הורוביץ, ארץ ישראל ושכנותיה, כרך א' תרפ"ג.
ספיר	= א. ספיר, הארץ. תרע"א.
קליין, א"י	= ש. קליין, ארץ ישראל.
שוארץ, תבה"א	= ר"י שוארץ, תבואות הארץ.

השם באנגלית	שם המחו	השם בערבית	השם בעברית
			[31]
'Abbûsh, Kafr	תל כרם	כַּפְר עַבּוּשׁ	כַּפְר עַבּוּשׁ
'Abda	באר שבע	עַבְדָּה	עַבְדָּה (1)
Abel Beth Maacha (Abil el—Qamh)	צפת	אַבְל אל-קַמְחָה (2)	אַבְל בֵּית מַעֲכָה (2)
'Ābisiya, El	"	אַל-עַבְסִיָּה	עַבְסִיָּה
Abū Falāh, Khirbat	רמאלה	חִירְבַת אַבּוּ פֶּלַח	חִירְבַת אַבּוּ פֶּלַח
Abū Shūsha	חיפה	אַבּוּ שׁוּשָׁה	אַבּוּ שׁוּשָׁה
"	יפו	"	"
Acre (Acco)	עכו	עַכָּא	עַכּוֹ (3)
Adasa (Khirbat 'Adasa)	ירושלים	חִירְבַת עַדְסָה	חִירְבַת עַדְסָה (4)

(1) פתולומיאוס (Geogr. V, 16.4) — 'Εβσοδα; סטיפנוס מביוזנטיה — 'Οβσοδα.

PEF, Annual 1914/15, 93 ff.; Hartmann, ZDPV 1912, 106 ff.; Alt, Palästina—Jahrbuch 1930, 61 f.

(2) שמואל ב' כ', 14 ואילך; מלכים א' ט"ו, 20 וכו'—אבל בית מעכה;

קדמוניות ח. 4. 12. Αβελαννη.

PEF, Survey I, 86; Guérin, Galilée II, 346 ff.; Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus, 9; Klein, Encyclop. Judaica I: Abel;

קלזונר, הבית השני בגדולתו, 75; הורוביץ, א"י, 4—3.

(3) פפירוס אנסטסי—עכ; מכתבי אל-עמרנה—Ak-ka; כתבות אשוריות—

Ak-ku-u; שופטים א', 31—עכו; Ak-χω—LXX; חשמונאים א' י, 39;

יב, 45 ואילך; יוסף, מלחמות ב, 5.18 וכו'; מקורות יוניים ואחרים—

Αχχω—Eus., Onom.; Αχχω; לפעמים קרובות בתלמוד, בנימין מטודלא, ר'

יחיאל מפריז ועוד—תמיד עכו; הצלבנים—Saint Jean d'Acre.

J. Garstang, Joshua. Judges (1931), 253 f.; Reallex. der

Assyr. I (1932), 64; Père Abel, Rev. Bibl. 1924, 569 ff.; Klein, Pal.

Stud. I, 30 f.; IV, 51 ff.; Schürer, Gesch. des jüd. Volkes II⁴

בן-צבי, שאר ישוב, 78; ציריקובר, היהודים והיונים (תרצ"א), 131; 8—141

(4) חשמונאים א' ז, 40, 45; יוסף, קדמוניות יב, 10, 5; מלחמות א. 6,

Αδασα—Euseb., Onom. 6; חִירְבַת עַדְסָה (כך לדעת שלטר והאב אַבְל).

Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus, 46; F. Oelgarte, Pal. Jahrb. 1918, 87 ff.; Père Abel, Rev. Bibl. 1924, 377 ff.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
[32]			
עיר יוֹרְעָאֵל	עפולה	נצרת	Jr Iezreel
אַתְנָה (1)	"	"	Ahwa
אַיִלֶת הַשְּׁחַר	צפת	צפת	Aieleth Hashahar
עֵלְבוּ (עֵלְבוֹן) (2)	עֵלְבוֹן	טבריה	'Ailabûn (Ailabo)
עֵגִיָּה	עֵגִיָּה	עין גנים	'Ajja
יְגוֹר (3)	עג'ור	הברון	'Ajjûr (Jagur)
עֶכְבְּרָה (4)	עֶכְבְּרָה	צפת	'Akbara
עֶלְמָה (5)	עֶלְמָה	"	'Almâ (Alma)
חֶרְבַת עֵלְיָה	חֶרְבַת עֵלְיָה	בית לחם	'Alyâ, Khirbat
חֶרְבַת עֵלְיָתָה	חֶרְבַת עֵלְיָתָה	שכם	'Alyâtâ, Khirbat
עֲמוּקָה (6)	עמוקה	צפת	Ammûqa (Amuka)

(1) בשלש הלשונות – אֶתְנָה, כי אין שם ישוב ערבי.

(2) ברייתא של כִּיד משמרות – עילבו; ברשימות קברים יהודיות – עילבון. Dalman, Orte u. Wege Jesu³ (1924), 123 f.; Pal. Jahrb, 1922/3, 84 ff.; Klein, Galilaea, 50 f.; 19, קליין, מאמרים שונים, – Euseb., Onom.; יגור – יוֹשֻעַ טִי, 21; תוספתא אהלות י"ח – יוסף, מלחמות ב. 6,20; Ἀρχαῖα Πέτρα; חייו 37 – Ἀρχαῖα; במקורות תלמודיים – עכברא, עכברין ועור. נזכרת גם בזוהר, כו"פ ועוד.

(3) יוסף, מלחמות ב. 6,20; Ἀρχαῖα Πέτρα; חייו 37 – Ἀρχαῖα; במקורות תלמודיים – עכברא, עכברין ועור. נזכרת גם בזוהר, כו"פ ועוד.

Thomsen, Loca Sancta, 20; Dalman, Orte u. Wege³, 209; Klein, Enc. Jud. II, 2 f.; Oehler, ZDPV 1905, 49 f.; Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus, 87.

(5) ר' בנימין מטודלא וסופרים אחרים של ימי הבינים מוזכרים את הכפר עלמה. כאן נמצאו שרידי בית כנסת.

Dalman, Pal. Jahrb. 1922/3, 88; Kohl—Watzinger, Antike Synag. in Gal.; 1382 מס' סעיר, 18; בן-צבי, שאר ישוב, 18; סעיר, מס' 1382.

(6) אשתורי הפרחי, כו"פ, פ' י"א וסופרים אחרים בימי הבינים (עיין: ספיר, הארץ מס' 1400).

השם באנגלית	שם המחקר	השם בערבית	השם בעברית
Beth Emek ('Amqâ)	עכו	עמקא	בית העמק (כפר עמוק) (7)
Ono (Kafr 'Āna)	יפו	כפר ענה	אזנו (8)
			[33]
Anatoth ('Anâtâ)	ירושלים	ענא	ענתות (1)
'Anza	עין גנים	ענה	ענה
Ekron ('Āqir)	יפו	עקר	עקרן (2)

(7) יהושע י"ט, 27 - בית העמק; Βηθαμεκ—LXX; לפעמים קרובות בתלמוד (כפר עמוק או כפר עמיקו), כ"ט ועוד.

Guérin, Galilée II, 23 f.; Klein, Enc. Jud. II, 610 f.; idem, Pal. Stud. I, 9; Borée, Die alten Ortsnamen Pal. (1930), 78.

(8) כתבות מצרים—אנו (רשימת תחותמס III מס' 65); עזרא ב' 23 וכו' - אנו; נחמיה ז', 37 - אנו; LXX—Ωνέ; בתלמוד ובספרות של ימי הבינים - אנו; בכתיב אבות הכנסיה - Ουσου.

Survey II, 251; Smith, Histor. Geogr., 160 f.; Buhl, Geogr., 196 f.; Conder, Dict. of the Bible III, 724; Alt, ZDPV 1924, 181; Borée, Ortsnamen Pal., 65; 25-24, א"י, הורוביץ.

(1) יהושע כ"א, 18; ירמיהו א', 1 וכו'—ענתות; מלכים א' ב', 26—ענתות; LXX—Αναθωθ' וכן יוסף, קדמוניות א' 7, 3 ו-Euseb., Robinson, Palaestina II, 319 ff.; Guthe, Bibelwörterbuch, 32; Borée, Ortsnamen Pal., 48.

(2) כתבות מצריות—ענגרן (ענקרן); כתבות אשוריות - Amqarrûna; במקורות עבריים—תמיד עקרן; LXX; ספר החשמונאים א'; יוסף, קדמוניות יג, 4, 4; אוסביוס ואח' - Ααααρωθ'. - הזהות לפי רובינסון, קונדר, גרין, דלמן, בייאך ואח' - אחרת: אולברייט.

Robinson, Palaestina III, 219 ff.; PEF, Survey, Mem. II, 408; Guérin, Judée II, 36 ff.; Dalman, Pal. Jahrb. 1912, 23; 1924, 66; Honigmann, Reallex.d. Assyriologie I, 99; W. M. Müller, Orient. Literaturzeit. 1908, 286 ff.; Borée, Ortsnamen Pal., 60; Beyer, ZDPV 1931, 159 ff. — Albright, Ann. of the Am. Sch. III, 1 ff.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
כָּפָר עֲקָבְיָה (3)	כָּפָר עֲקָב	שכם	'Aqab, Kafr (Akabia)
עֲקָרְבָה (עֲקָרְבָת) (4)	עֲקָרְבָה	שכם	'Aqraba (Akraba)
נַחַל עֲרוֹן (5)	וְדִי עֲרָה	חיפה	'Āra, Wādī (Aron)
עֲרַעְרָה	עֲרַעְרָה	"	'Ar'ara
עֲרָב (6)	עֲרָבָה	עכו	'Arrāba (Arab)
עֲרָב (7)	עֲרָבָה	עין-גנים	'Arrāba (Arab)
עֲרָנָה	עֲרָנָה	"	'Arrāna
רִשְׁפֹּון (רִשְׁפָּה) (8)	אַרְסוּף	יפו	Apollonia (Arsúf)

(3) ירושלמי נויר ט', ז.

(4) יוסף, מלחמות ג', 3, 5 ועוד—'Ακραβητα, 'Ακραβητηνη; מעשר

שני ח'; ביצה ה'—עֲקָרְבָה, עקרבית.

Dalman, Orte und Wege Jesu³, 5; Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus, 88; 1426 מס. ספיר.

(5) כתבות תחותמס III—ערן.—Albright, Bul. of the Amer. Sch., No. 35 (1929), 8; Garstang, Joshua. Judges, passim.

(6) יוסף, מלחמות ב', 1, 2; חייו 51—Γαραβα; שבת ק"א; ירושלמי

ברכות ד'; ירושלמי שבת ט"ו ועוד—ערב; 'Αραβα — Eus., Onom.

Klein, Galilaea, 75 f.; Dalman, Pal. Jahrb. 1913, 48; idem, Orte und Wege³, 9, 113; Alt, Pal. Jahrb. 1927, 46 f.; 1428 מס. ספיר.

(7) מכתבי אל-עמרנה—Charab—Eus., Onom.; 'Αραβα; בר"ר וכו'—

ערבה, ערבו.

Klein, Pal. Stud. IV, 15 Anm. 53; Albright, JPOS 1925, 28; 1430 מס. ספיר.

(8) כתבות תגלת-פלאסר III—Rashpūna = רִשְׁפֹּון, על שם האל השמי—

מערבי רִשְׁפָּה, שנמשל אצל היונים לאפולון; מכאן השם ההלניסטי של המקום—'Απολλωνια, הנזכר אצל פליניוס, פתולומיאוס, סטיפנוס, בספר החשמונאים, אצל יוסף וכו'.

Rost, Keilschrifttexte Tiglatpilesers III (1893) I, 18; Forrer, Provinzeinteil. des assyr. Reiches (1921), 60 f. — PEF, Survey, Mem. II, 137 ff.; Smith, Histor. Geogr., 129; Schürer, Geschichte II⁴, passim; 133–134 והיונים, היהודים, צ'ר-קיבור, (טרם הופיע);

השם באנגלית	שם המחוץ	השם בערבית	השם בעברית
			[34]
Artâs (Etam)	בית לחם	אַרְטַס	עֵיטָם (אַרְטַס) 1
'Arûra	רמאלה	עֲרוּרָה	עֲרוּרָה
Ashrafiya	בית שאן	אַשְׂרַפִּיָּה	אַשְׂרַפִּיָּה
'Āsî, Wādî el	ירושלים	וְדִי-ל-עֲצִי	נַחַל עֲצִי
'Asîra al-Qibliya (HazerOTH)	שכם	עֲצִירָה אֶל-קִבְלִיָּה	הַצְרוֹת 2
Sychar ('Askar)	"	עֶסְכֶּר	עֵין-סוּכַר (אַסְקִירוֹת) 3
Ashkelon	עזה	עֶסְקֶלֶן	אַשְׁקֶלוֹן 4

(1) דהי"א ד', 3; דהי"ב י"א, 6 - עיטם; 'Αιταμ—LXX; יוסף, קדמוניות ה, 1, 3 - Ητταν. - עין-עיתם היא עין-עטם ועיטם היא חרבת ודי אל ח'וח' ע"י ארטס.

Guérin, Judée II, 109 ff.; Borée, Ortsnamen Pal., 56; Dalman, Orte und Wege³, 33.

(2) כתבות שמרון - הצרת.

Harvard Excavations at Samaria (1908-10) I, 234 f., Ostraka No. 15, 18, 22 ff.; Albright, JPOS 1925, 139; Noth, ZDPV 1927, 222; Alt. Pal. Jahrb. 1927, 35.

(3) יוחנן IV, 5; Συχάρ—Eus., Onom.; משנה מנחות י'; ירושלמי שקלים מ"ח - עין-סוכר; ב"ר לברי' מ"ט, 25 - אסכרות (אזכרות); מפת מידבה - Συχάρ; הנוסע מבורדו - Sechar.

Conder, Tent Work, 40 ff.; Smith, Histor. Geogr., 367 ff.; Haefeli, Samaria und Peräa, 52 ff.; Jacoby, Geogr. Mosaik v. Medaba, 81; Dalman, Orte und Wege³, 226 ff.; 1359; ספיר, מס. 1359; קליין, ירושלים X (הוצ. מיוח. ע' 18)

(4) כתבות מצרים - אשקלון; מכתבי אל-עמרנה - Ashqalûna; כתבות אשורית - Asqalûna; הרודוטוס, LXX, השמונאים א', 86 ואילך; יוסף, סקילקס, פתולומיאוס ובכתבות מאשקלון - Ασκάλων; בספרות העברית בכל התקופות - אֶשְׁקֶלוֹן.

Phytian—Adams, PEF Q. S. 1921, 76 ff.; Garstang, Joshua. Judges, 377 ff.; Hildesheimer, Beitr. z. Geogr. Pal., 1-4; Schürer, Gesch. II 4, 119 ff.; 115; בן-צבי, שאר ישוב, 115; First List of Names in Pal., 2; 48; קליין, א"י, 48; 2

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
בְּפֶר עֲטִיָּה	בְּפֶר עֲטִיָּה	שכם	'Atiya, Kafr
עֲתָלִית (מְגִדִּיאל) (5)	עֲתָלִית	חיפה	Atlith (Magdiel)
עֲטָרוֹת	עֲטָרָה	רמאלה	Ataroth ('Attâra)
(עֲטָרוֹת אֶדֶר) (6)			
עֲנֻדִין	אל-עֲנֻדִין	חיפה	'Awâdîn, El
עֲנֻיָּא	אל-עֲנֻיָּא	באר-שבע	'Aujâ, El
[מִי] הִיֶּרְקֹזֶן (7)	נְהֵר אל-עֲנֻיָּא	יפו	Yarkon ('Aujâ, Nahr el)
[35]			
נְחַל עֲנֻיָּא	נְדִי-ל-עֲנֻיָּא	יריחו	'Aujâ, Wâdî el
נְחַל בְּרִין	נְדִי-ל-בְּרִין	שכם	Bâdhân, Wâdî el
בְּלָעָה	בְּלָעָה	"	Bal'a
בְּלַד [אש]-שִׁיחַ	בְּלַד אש-שִׁיחַ	חיפה	Balad esh Sheikh
בְּלָטָה	בְּלָטָה	שכם	Balâta (Migdal Shechem)
(מְגִדֶּל שְׁכָם) (1)			
בְּלִפּוֹרְיָה	נצרת		Balfouria

(5) לפי אוסביוס והירונימוס—Μαγδιλ; ירושלמי, דמאי ב'—מגדל מלחא.

Klein, Küstenstrasse, 4 f.; Ben-Zevi, Proceedings of the J. P. E. S., 67 בן-צבי, קובץ החברה לחקירת א"י, 111 ואילך.

(6) יהושע ט"ז, 2—עֲטָרוֹת; יהושע ט"ז, 5; י"ח, 13—עֲטָרוֹת אֶדֶר;

LXX - Ἀτάρωθ, וכך גם Eus., Onom.

Guérin, Judée III, 6 f.; PEF Q. S. 1905, 170; Dalman, Pal. Jahrb. 1925, 76; Albright, Bul. of the Amer. Sch. 1929, 4; Garstang, Joshua. Judges (1931), 360.

(7) יהושע י"ט, 56 — מִי הִיֶּרְקֹזֶן. — כך הוא השמוש גם למעשה.

שורץ, תהיא, 168; PEF, Mem. II, 263; Dalman, PJB 1916, 28; First List of Names in Pal., 3. מס, 1070.

(1) לפי החקירות החדשות בְּלָטָה היא מְגִדֶּל שְׁכָם.

Welter, Neue Deutsche Ausgrabungen, herausgeg. von Rodenwaldt (1930), Art. Sichem; Vincent, Rev. Bibl. 1929, 319f.; Thiersch, ZAW 1932, 77f.—Nagele, JPOS 1932, 154; Albright, Bul. of the Amer. Sch. No. 35 (1929), 6.

השם בעברית	השם בערבית	שם המתוו	השם באנגלית
כְּפָר בָּרוּךְ (2)	כְּנִי נָעִים	חברון	Banī Na'īm (Kefar Barucha)
כְּנִים (קִיסְרִיּוֹן) (3)	כְּנִים	צפת	Paneas
בָּקָה	בָּקָה	שכם	Bâqa
בָּקָה המערבית	בָּקָה אל-עִרְבִיָּה	תל כרם	Bâqa el Gharbiya
בָּקָה המזרחית	בָּקָה אשִׁשְׁקָה	"	Bâqa el Sharqiya
כְּפָר בָּרָא	כְּפָר בָּרָא	שכם	Barâ, Kafr
כְּרִבְרִית (4)	כְּרִבְרִה	עזה	Barbara (Barbarith)
[36]			
כְּרִפְלִיָּא	כְּרִפְלִיָּא	רמלה	Bârfilya
כְּרָא	כְּרָא	עזה	Barqâ
כְּרִיָּה	אל כְּרִיָּה	רמלה	Barriya, El
כְּרִטְעָה	כְּרִטְעָה	עין נגים	Barta'a
עֲרָבִי בִשְׁתֹּנָה	עֲרַב אל-בִּשְׁתֹּנָה	בית שאן	Bashâtiwa, 'Arab el

(2) הירונימוס (Peregr. Paul. XII) — Caphar Barucha ; סופרים
ביונטיים — Καπαρβαρίχα. — לפי קונדר היה בזמנו ידוע השם העתיק של המקום
בין רחושבים.

PEF, Survey III, 304; Thomsen, Loca Sancta, 79; Alt, Pal.
Jahrb. 1926, 75 f.; Beyer, ZDPV 1931, 22 f.

(3) במקורות הלניסטיים — Καίσαρεια ἡ Φιλιππου — (Caesarea Philippi)
או Καίσαρεια Πανιάς; פוליביוס XVI, 18, 2; יוסף, קדמוניות טו, 10, 3;
יה, 2, 1; מלחמות א, 21, 3 וכו'; Euseb., Histor. Eccl. VII, 18;
Georgios Kedrenos, Hist. I, 333 — Πανεάς; תוספתא בכורות ד'; בבלי
בכ' ניה; סוכה כ"ז ועוד — פנים (או פמיס, פמיס); תוספתא סוכה א';
ירושלמי סוכה כ"ז; תרגום יונתן ב' לבראשית י"ד, 14 וכו' — קיסריון
Caesarea Philippi =

Survey I, 96; Dalman, Orte und Wege⁸, 177, 217, 238;
Klein, Pal. Studien II, 2 (1929), 7; 146–145 והיונים, 7;
ירושלמי קידושין א'; ירושלמי מועד קטן ג'—ברברית. — הורוביץ.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
בֶּצֶת ¹	אל-בֶּצֶה	עכו	Basa, El (Beseth)
בֶּטְנִי המערבית	בֶּטְנִי עֶרְבִי	עזה	Batâni Gharbí
בֶּטְנִי המזרחית	בֶּטְנִי שֶׁרְקִי	"	Batâni Sharqî
בֶּזְרִיה	בֶּזְרִיה	שכם	Bazzâriya
בְּאֵר טוֹבִיה		עזה	Beer Tobia
בְּאֵר יַעֲקֹב		יפו	Beer Jakob
בֵּית שָׁאֵן ²	בֵּיסוֹן	בית שאן	Bethshan (Skythopolis)
בעברית בכל מקום בֵּית במקום בֵּית			
בֵּית עָפָה	בֵּית עָפָה	עזה	Beit 'Affa
בֵּית אֶלְא	בֵּית אֶלְא	חברון	Beit Aulâ
[37]			
בֵּית דָּגוֹן ¹	בֵּית דָּגִין	יפו	Beth Dagon (Beit Dajan)

(1) ירושלמי שביעית ו'; ירוש' דמאי ב'; תוספתא שביעית ד' - בצת. הורוביץ, אי, 125.

(2) כתבות מצריות (רשימת תחותמס III. מס. 110 ועוד) - (בי) r שאל; מכתבי אל-עמרנה - Bit Sa'ni; יהושע י"ג, 11 וכו' - בֵּית שָׁאֵן; שמואל ב' כ"א, 12 - בֵּית שָׁן; שמואל א' ל"ה, 10, 12 - בֵּית שָׁן; Βασιλειαν-LXX; מקורות הלניסטיים - βασιλειαν; לפעמים קרובות בתלמוד; אשתורי הפרחי, כו"פ וסופרים אחרים של ימי הבינים - בֵּית שָׁאֵן; בכתבות על גבי גלוסקמאות ולפעמים במקורות התלמודיים - בישן.

Smith, Histor. Geogr., 257 f.; Knudtzon, El-Amarna-Briefe, 1343; Schürer, Gesch. II 4, 171; Alt, Pal. Jahrb. 1926, 108 ff.; Rowe, Bethshan I (1930), passim; Garstang, Joshua. Judges, 364 ff.; Klein, Corpus inscript. palaest., passim; idem, Pal. Stud. IV, 12 f.; צ'ריקובר, היהודים והיונים, 146 ואילך; הורוביץ, אי, 153 ואילך

(1) כתבות מצריות - בית דקן; כתבות אשוריות - Bit Daganna; יהושע ט"ו, 41 - בֵּית דָּגוֹן; תוספתא אהלות ג' - בית דגן ביהודה; Euseb., Onom. - Κεπαραδαγών (= כפר דגון); מפת מידבה - Βητοδεγανα (= בית דגן).

Enc. Biblica I, 551; Thomsen, Loca Sancta, 41; Gressmann, Altor. Texte zum AT 2, 353; 130; הורוביץ, אי, 130.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
פָּגוֹר (2)	בֵּית פָּגִיר	בית-לחם	Beit Fajjār (Fogor)
[בֵּית] עֲנִיָּה (3)	בֵּית-חֲנִינָא	ירושלים	Beit Hanina (Anania)
בֵּית-חֲנָן (4)	בֵּית-עֲנָן	ירושלים	Beit 'Inān (Beth Hanan)
אֶפְרַת (בֵּית-גִּלְאָה) (5)	בֵּית-גִּלְאָה	בית-לחם	Beit Jālā (Efrath)
בֵּית דָּגוֹן (6)	בֵּית גִּין	עכו	Beth Dagon (Beit Jann)
בֵּית גּוֹבְרִין (7)	בֵּית גִּבְרִין	חברון	Beth Gubrin (Eleutheropolis)
בֵּית גִּמְלָה	בֵּית גִּמְלָה	רמלה	Beit Jimāl

(2) יהושע ט"ו, Φαγορ — Euseb., Onom. ; Φαγορ — LXX 59 ; הירונימוס—Fagor. — פרופ' קליין מציע לקרוא פָּעוֹר.

Klostermann, Onomastikon (1904), 158; Borée, Ortsnamen Pal., 28, ; 150 ; הורוביץ, א"י.

(3) נחמיה י"א, 32 — עֲנִיָּה בשבט בנימין.—אחרת: אולברייט (עיין ע' 46). Conder, PEF Q. S. 1876, 169; Guthe, Bibelwörterb., 86.

(4) מלכים א' ד, 9 — ואילון [ו] בית חנן; Βηθαναν — LXX.

Buhl, Geogr. d. a. Pal., 167; Guthe, Bibelwörterb., 32; idem, Atlas 2 No. 14 I C2; Albright, JPOS V, 26 ff.

(5) אפרת (ביהודה) היתה נמצאת צפונה לבית לחם בקרבת „קבר רחלי (בראשית ל"ה, 16 וכו'). לפי מסורה ערבית — בית-ג'לא היא „בית אפרתה". עיין: Ch. Clermont—Ganneau, Archaeolog. Res. I, 448.

(6) יהושע י"ט, 27—בֵּית דָּגוֹן; Βαυθεγενεθ — LXX ; תוספתא שביעית ז'—בית דגן. גם במאה ה-19 היה ישוב יהודי בבית דגון.

Dalman, Orte und Wege Jesu 1, 209; Klein, Pal. Stud. I, 41; י. בן-צבי, שאר ישוב, 16; הורוביץ, א"י, 131; שורץ, תבואות הארץ.

(7) פתולומיאוס (5, 15, V)—Βαυτογαβρα—Tabula Peutingeriana; Βηθ[γ]αβρα — 1, 8 ; יוסף, מלחמות ד', 8, 1 — בֵּית גּוֹבְרִין; תוספתא אהלות י"ח — ר' יהודה בן יעקב בית גובריא; ירושלמי שבועות ח'; ירושלמי דמאי ב' ועוד — בית גוברין. במקורות הלניסטיים—Ελευθερόπολις; בנימין מטודלא — בית (בטעות בין) גברין.

Thomsen, Loca Sancta, 32; Nestle, ZDPV 1911, 74; Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus, 25 f.; Klein, Enc. Jud. IV, 401 ff.; Alt, ZDPV 1919, 182 ff; 129–128 א"י, הורוביץ.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
[38]			
בית להיה	בֵּית לַהִיָּה	עזה	Beit Lâhiya
כְּפָר לְקִיטָיָא ⁽¹⁾	בֵּית לְקִיָּא	רמלה	Beit Liqyâ (Kefar Lekitaia)
נְבִלָט ⁽²⁾	בֵּית נְבִלָא	רמאללה	Naballat (Beit Nabâlâ)
בית נְקוּפָה ⁽³⁾	בֵּית נְקוּבָא	ירושלים	Beit Naqqûbâ (Beth Nekofa)
בית נתיף ⁽⁴⁾	בֵּית נְתִיף	חברון	Beit Nattîf
בית עֶקֶד ⁽⁵⁾	בֵּית קֶד	גנים	Beth Eked (Beit Qâd)
בית רִימָה ⁽⁶⁾	בֵּית רִימָא	רמאללה	Beit Rîma (Beth Rima)

(1) איכה רבה א, ט"ז וכו'—כפר לקיטיא; במקורות מאוחרים שונים—Beitligge, Bethligge וכו'.

PEF, Mem. III, 11; Röhricht, ZDPV IV, 204; Klein, Monatschrift für Gesch. d. Jud. 1910, 25 ff.; 1917, 135f.; Dalman, Orte und Wege³, 240; id., Jerusalem (1930), 232.

(2) נחמיה י"א, 31—נְבִלָט—Nεβλατ—LXX; PEF, Mem. III, 296;—Guthe, Bibelwörterb., 465; 1175 מס. ספיר, Borée, Ortsnamen Pal., 34.

(3) במקורות תלמודיים—בית נקופא, בית נקופי, בית נקופה.
Klein, Monatsschrift f. Gesh. [d. Jud. אחרת: פרס, קובץ ירושלים (מוקדש לזכר לונץ), 23. 1917, 135f. 6.

(4) פליניוס, Hist. nat. V, 14, 70, — Βεθλεθηφα; יוסף מלחמות ד, 8 (או Βηθηνεττιφα).
Schürer, Gesch. II⁴, 229f.; Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus,

נטופה אינה בית נתיף.—קליין, ספר השנה של א"י א', 32, 36-37, 79.

(5) מלכים ב', 11, 14—בֵּית עֶקֶד (הַרְעִים); Euseb., Onom. LXX; —Bethacath; הירונימוס—Bathacath.

Klostermann, Das Onomastikon, 56ff.; Guthe, Atlas 304; id., Bibelwörterb., 85; 204. שורץ, תבואות הארץ, 204; 85.

(6) משנה מנחות ט'; אבות דר' נתן י"ב וכו'—בית רימה, בית רמה.

Klein, Festschrift A. Schwarz (1916), 391; Alt Pal. Jahrb. 1929, 28; מס' ספיר, 194; הורוביץ, א"י, 152; 1929, 28.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוץ	השם באנגלית
עֶפְרוֹן (בֵּית סוּרִיךְ) 7	בֵּית סוּרִיךְ	ירושלים	Beit Sûrik (Efron)
יִתְלָה 8	בֵּית תִּזְל	ירושלם	Beit Thûl (Jethlah)
[39]			
בֵּית חוֹרוֹן עֲלִיוֹן 1	בֵּית עוֹר אֶל-פּוֹקָא רמאלה		Beth Horon, Upper (Beit 'Ūr el Fauqâ)
בֵּית חוֹרוֹן תַּחְתּוֹן 2	בֵּית עוֹר אֶל-תַּחְתָּא רמאלה		Beth Horon, Nether (Beit 'Ūr et Tahtâ)
בֵּית זִרְעָה	בֵּית זִרְעָה	מבריה	Beit Zira'
בֵּית-אֵל 3	בֵּיתִין	רמאלה	Bethel (Beitîn)

(7) יהושע ט"ז, 9 – עפרון; LXX—Eφραων.

Dalman, Pal. Jahrbuch 1913, 36; id., Jerusalem, 224.

(8) יהושע י"ט, 42 – יתלה; LXX — Iεθλάν — Euseb., Onom.;

הירונימוס—Jethlam.

Conder, PEF Q.S. 1876, 168; 349; Borée, Ortsnamen Pal., 102.

(1) יהושע ט"ז, 5; כ"א, 22—בית חורון עליון; Euseb., Onom. —

Βεθώρων ἡ ἀντερεα; בתלמוד—בית חורון עליון.

Guérin, Judée I, 338 ff.; Oelgarte, Pal. Jahrb. 1918, 73ff.; Thomsen, Loca Sancta, 42; Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus, 26; Garstang, Joshua. Judges, 364; Beyer, ZDPV 1931, 128; הורוביק, א"י, 134 ואילך; קליין, ספר השנה של א"י, 24 ואילך.

(2) מקורות מצריים—ב(י)ת ח(ו)ר(ו)ן; יהושע ט"ז, 4; מלכים א' ט"ז

17 – בית חורון תחתון; חשמונאים ג' 16, 24 וכו'; יוסף, מלחמות ב', 19, 2;

קדמוניות ח', 6, 1 וכו'—Βηθχώρα, Βηθώρα—Euseb., Onom.;

בתלמוד, במדרש, בספר הישר וכו' – בית חורון תחתון (עיין הערה 1).

(3) יהושע ח' 6; בראשית כ"ח, 10 ואילך וכו' – בֵּית-אֵל; LXX –

Βαιθηλ; חשמונאים א' 9, 51; יוסף, מלחמות ד', 99 וכו'; Euseb., Onom. —

Βηθ-Βαιθηλ; תוספתא שביעית ז'; בראשית רבה; פתיחתא דורות

י"ב; הנוסע ר' שמואל בן שמשון וכו' – תמיד בֵּית-אֵל.

Guérin, Judée III 14ff.; Thomsen, Loca Sancta, 31; v. Gall, Kulstatten, 94ff.; Klein, Enc. Jud. IV, 435; Albright, Bul. of the

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוץ	השם באנגלית
בְּנֵי־בֶרֶק	יפו	Bnei Berak	
בֵּית לָחֶם (4)	בֵּית לָחֶם	Bethlehem	בית לחם
בֵּית לָחֶם (5)	בֵּית לָחֶם	Bethlehem	חיפה
בֵּיתֶר (א' בֵּית תָּר (6)	בֵּיתֶר	Bether (Battir)	ירושלים
[40]			
בְּאֵר וַיִּתְּ (בֵּית וַיִּתְּ) (1)	בֵּית וַיִּתְּ	Berzeth	רמאלה
בְּאֵרוֹת (2)	אֶל־בִּירָה	Beeroth (Bira, El)	רמאלה

Am. Sch., Feb., 1928, 9ff.; Garstang, Joshua. Judges, 363ff.—First List of Names in Pal., 3.

First List of Names in Pal., 4 עיין : (4

(5) יהושע י"ט, 15; שופטים י"ב, 8-10 - בית לחם; ירושלמי, מגלה

א' - בֵּית לָחֶם צָרִייה (לא נצרייה, כפי שמציע לקרוא הורוביץ); -Euseb., LXX; Βηθλεεμ; סופרים של ימי הביניים (הקליר ואח') - בֵּית לָחֶם.

Klein, Galilaea, 48ff.; Dalman, Orte u. Wege³, 61; idem. Pal. Jahrb. 1922/3, 63 ; 143 ; הרוביץ, א"י, 210 ; תבואות הארץ, שורץ,

(6) LXX ליהושע ט"ו, Baίθηρ -59; עזרא ג' ה', Baίθηρ-17; שיר

השירים ב', 17 – קרי בֵּתֶר; לפעמים קרובות בתלמוד – בֵּיתֶר, בֵּיתֶר; *Baitha*—Euseb., Hist. eccl. IV, 6; הירונימוס לזכריה ח', 19—Bether;

עובדיה מברטינורו; אשתורי הפרחי, כו"פ וכו' - ב(י)תר.

PEF, Mem. III, 20 f.; Clermont-Ganneau, Arch. Res. I, 463ff.; Carrol, Ann. of the Am. Sch. V (1924), 77ff.; Strathmann, Pal Jahrb. 1927, 114ff.; Alt, ib. 1927, 10ff.

בתר בשיר השירים = ב' תר - לפי מסורת יהודית-ערבית (עיין

.(Legarde, Mater.-I, 231

(1) חשמונאים א' ז', 19 – Beḥe; יוסף, קדמוניות י"ב, 10, 2;

.Bηϑξηϑω—Var. ;Bηρξηϑω I 11,

Schlatter, *Hebr. Namen bei Josephus*, 22f.; Klein, *Monatschrift f. Gesch. d. Jud.* 1923, 270f; Dalman, *Pal. Jahrb.* 1914, 29; id., *Orte und Wege*³, 239.

(2) יהושע ט', 17; שמואל ב', ד', 2; עזרא ב', 25 וכו' - בָּאֵרוֹת;

Βηρωθ — Eus. Onom.; בנימין מטדלא; אשתורי הפרחי. כו"פ—בארות.

Robinson, Palaestina II, 347; Albright, *Ann. of the Am. Sch.* IV, 107ff.; Guérin, *Judée*, 7 ff.; Klein, *Enc. Jud.* IV, 2f.

השם בעברית	השם בערבית	שם הממוז	השם באנגלית
נחל בִּירָה	נְדִי-ל-בִּירָה	בית שאן	Bira, Wādi el
בְּפֶר בְּרָעַם ⁽³⁾	בְּפֶר בְּרָעַם	צפת	Kafr Bir'im (Biram)
בִּירִי ⁽⁴⁾	בִּירְיָא	צפת	Beri (Biryā)
בִּיתְנָה	מבריה		Bethania
פְּטָרוֹם ⁽⁵⁾	בְּדָרַם	רמלה	Patros (Budrus)
פְּקִיעִין ⁽⁶⁾	אֶל-בְּקִיעִה	צפת	Pekiin
בְּרוֹר חֵיל ⁽⁷⁾	בְּכוֹר	עזה	Beror Hail (Bureir)

(3) דה"א ז', 30–41 – גְּרִיעָה (משפחה לשבט אשר); —LXX
 — $B\alpha\rho(\varepsilon):\alpha$ — כאן נמצאו שרידי בית כנסת עתיק. הכפר נזכר אצל ר"ש בר שמשון
 (1201) ונוסעים אחרים של ימי הבינים בשם ברעם.

Kohl-Watzinger, *Antike Synag. in. Gal.*, 107ff.; Klein, *Corpus inscrip.* II, 8; 227; **בן-צבי, שאר ישוב, 17; קרויס, קובץ ירושלים, 227; 8; II, inscrip. Corpus**
(4) דהייא ז, 36 - ג'ר'; מנחות צ"ג; בבא מציעא פ"ד; ערובין מ"ה
ואילך - ג'ר'; אשתורי הפרחי, כו"פ - בירא; סופרים אחרים בימי הבינים
ועד המאות האחרונות - ביריה, כפר ביריא.

Mann, *The Jews in Egypt* a. in *Pal.* II, 204; Klein, *Enc. Jud.*
קליין, ידיעות המכון למדעי היהדות ב', 27-28, 46; בן-צבי, שאר; ישוב,
115 ואילך; IV, 827.

(5) תוספתא דמאי א' - פִּמְרוֹס.

Klein, Pal. Stud. IV, 4 Anm. 18; idem, Monatsschrift für
Gesch. d. Judent. 1930, 374.

6) תוספתא סוטה ז' ובזהר-פקיעין (רבי יוסי דמן פקיעין). וכן אצל הסופרים והנוסעים עד הזמן האחרון. כך הוא השמוש למעשה אצל התושבים.

Alt, Pal. Jarb. 1929, 46; **בן-צבי, שאר ישוב, 1 ואילך**. First List of Names in Pal., 9.

(7) סנהדרין ל"ב; תוספתא מעשרות ב'; ירושלמי, כתובות א' וכו' - בר(ו)ר חיל.

; Conder, PEF Q.S. 1882, 155; 174 — הירוביץ, א"י, — קליין, ידיעות המבין למדעי היהדות א', 142 ואילך.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
[41]			
בֶּרְגִי	אל-בֶּרְגִי	רמלה	Burj, El
בֶּרְקָה ⁽¹⁾	בֶּרְקָה	רמאלה	Burqa
בִּטְיִמָּת	אל-בִּטְיִמָּת	חיפה	Buteimat, El
בִּוּיזִיָּה	אל-בִּוּיזִיָּה	צפת	Buweiziya, El
דְּבֶרֶת ⁽²⁾	דְּבִירִיָּה	נצרת	Dabrath (Dabbûriya)
דִּפְנִי ⁽³⁾	דִּפְנָא	צפת	Daphne
דִּלְהַמִּיָּה	דִּלְהַמִּיָּה	טבריה	Dalhâmîya
דִּלִּית הַכְּרִמֶּל	דִּלִּית אל-כְּרִמֶּל	חיפה	Dâliat el Karmil
דִּלְתוֹן (דִּלְתָה) ⁽⁴⁾	דִּלְתָה	צפת	Dallâta (Dalton)
אֲדָמָה (או אָדָם) ⁽⁵⁾	דָּמִיָּה	שכם	Adama (Dâmiya)
דָּמוֹן	אד-דָּמוֹן	עכו	Damûn, Ed

(1) לדעת אולברייט – בית און.

(2) יהושע, כ"א, 28; ועוד – דְּבֶרֶת; גם יהושע י"ט, 20 LXX – Δαβεζρωσ; יהושע י"ט, 12 – דְּבֶרֶת; יוסף, מלחמות ב', 21, 3; חיי, – Δαβεζρωσ; Eus. Onom.; Δαβεζρωσ – Dobrath – 62, 26 בתלמ'ד, בכו"פ ואח' – דברת.

Thomsen, Loca Sancta, 53f.; Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus, 40; Dalman, Orte und Wege³, 64, 203; Klein, Pal. Studien I, 25; ibid., I⁴, 69, 40, א'י, ספר השנה של א'י, א'י, 228; קליין, ספר השנה של א'י, א'י, 40, 69, 228; יוסף, מלחמות ד', 1, 1 – Δαφνη; תרגום יונתן לבמדבר ל"ד, 11 – דפני.

הורוביץ, א"י, 234; II, I, 54; Klein, Pal. Stud.

(4) בספרות של ימי הביניים – דלתון.

(5) יהושע ג', 16 – בָּאָדָם העיר אשר מצר צרתן; מלכים א' ז', 16 –

במעבה הָאֲדָמָה בין סוכות ובין צרתן.

Guthe, Bibelwörterbuch, 10f.; Albright, Ann. of the Am. Sch. V, 47.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
[42]			
דִּמְנָה ¹	אד־דִּמְוִן	חיפה	Damûn, Ed (Dimna)
כְּפָר דִן	כְּפָר דִן	עין גנים	Dan, Kafr
דִּנְיָסָה	דִּנְיָסָה	יפו	Daneita
דִּנָּה	דִּנָּה	בית שאן	Danna
דִּנְבָה	דִּנְבָה	תל כרם	Dannâba
דִּנְיָאֵל	דִּנְיָל	רמלה	Danyal
דִּרְבָּשִׁיָּה	אד־דִּרְבָּשִׁיָּה	צפת	Darbâshiya, Ed
דִּרְדָּרָה	דִּרְדָּרָה	צפת	Dardara
דִּוְנִיָּסָה	אד־דִּוְנִיָּסָה	חברון	Daweima, Ed
דִּוְנָרָה	דִּוְנָרָה	צפת	Dawwâra
דִּגְנִיָּה	טבריה		Degania

בעברית בכל מקום דִּיר במקום דִּיר

דִּיר אַבּוּ סַלְמָה	דִּיר אַבּוּ סַלְמָה	רמלה	Deir Abû Salâma
דִּיר אֵיזֹב	דִּיר אֵיזֹב	ירושלם	Deir Aiyub
כְּפָר דְּרוֹם ²	דִּיר אל־בִּלָּח	עזה	Darom (Deir el Balah)

[43]

דִּיר עֵסְנָה	דִּיר עֵסְנָה	רמאלה	Deir Ghassâna
דִּיר עֵזְלָה	דִּיר עֵזְלָה	עין גנים	Deir Ghazzâla
דִּיר עֵצִיֹן	דִּיר אל־עֵצִיֹן	תל כרם	Deir el-Ghusûn

(1) יהושע כ"א, 35. —דִּמְנָה (יהושע י"ט, 11—רמון). —Euseb, Onom.

Δαμνὰ הירומינוס—Damna.

Klein, Enc. Jud. V, 1119; 233. הורוביץ, א"י.

(2) סוטה כ' וכו'—כְּפָר דְּרוֹם; תוספתא עירובין ד'—דְּרוֹם; נוסע צרפתי מהמאה ה-13 —Doron; מרינו סנותו—Darum; מקורות ערביים מתקופת צלאח אד-דין—אד-דְּרוֹם; אשתורי הפרחי, כו"פ—דְּרוֹן, וכן יאקות, ערך דארום—דארוֹן (במעג'ם אלבלדאן').

Hartmann, ZDMG LXIV (1910), 685, 989; Dalman, Pal. Jarb. 1924, 61; Burrows, JPOS 1932, 142ff.

השם בעברית	השם בערבית	שם המוח	השם באנגלית
חַנְתוֹן (כְּפָר יוֹחָנָה) ¹	דִּיר חַנָּא	עכו	Hannathon (Deir Hannâ)
דִּיר חֲטָב	דִּיר אֶל-חַטָּב	שכם	Deir el Hatab
דִּיר מְחַרְקָה	דִּיר אֶל-מְחַרְקָה	חיפה	Deir el Muhraqa
דִּיר נַחְלָה	דִּיר נַחְלָה	ירושלים	Deir Nahla
דִּיר נַחֲשׁ	דִּיר נַחֲשׁ	חברון	Deir Nakh-khas
חֲרָבַת דִּיר קָסִים	חֲרָבַת דִּיר אֶל-קָסִים	שכם	Deir el Qassîs, Khirbath
[44]			
דִּיר שִׁיחַ	דִּיר אֶש-שִׁיחַ	ירושלים	Deir esh-Sheikh
אד' דִּיהֲרִיָּה ¹	אד' דִּיהֲרִיָּה	חברון	Dhâhiriya, Edh
כְּפָר דִּיק	כְּפָר אֶד-דִּיק	שכם	Dîk, Kafr ed
דְּמָרָה	דְּמָרָה	עזה	Dimra
דְּבִיָּה וּבְנֵי עִירָה	דְּבִיָּה וּבְנֵי עִירָה	חיפה	Dubeiya wa Banî Gharra
אֶדְרֹכִים ²	דּוּרָא	חברון	Adoraim (Dura)

(1) מכתבי אל-עמרנה (מס. 17, 8; 32, 345) וכתבות תגלת-פלסר III — Chinntûna/i; יהושע י"ט, 14 — חַנְתוֹן; LXX — Ἀναθήνα — ו-Ἐνναθήνα; Euseb., Onom. — Ἀναθήνα. — הוהות לפי קלאוס, דלמן ואח'. — דלמן מוזה את יוחנה הנזכרת אצל הקליר, עם חנתון = דיר חנא. Knutzon-Weber, El-Amarna-Tafeln, 1027; Claus, ZDPV 1907, 30, Dalman, Pal. Jahrb. 1913, 48f; idem, Orte und Wege³, 113, 209; Windfuhr, Pal. Jahrb. 1922/3 87, ff.; (ירושלם, 64) יחוס הצדיקים Alt, Pal. Jahrb. 1926, 63 f.; Maisler, Untersuchungen zur alten Gesch., 56¹.

(1) לפי השערות ישנות אד' דִּיהֲרִיָּה היא דביר.

(2) מכתבי אל-עמרנה — Adûri (24, 256) EA; פפירוס אנסטסי; כתבת של שישק — אורם; דהייב י"א, 9 — אֶדְרֹכִים; LXX — Ἀδωραῖα; חשמונאים א' יג, 20 — Ἀδωρα; יוסף, קדמוניות ח', 10, 1 — Ἀδωραῖα; שם יג, 9, 1 — Ἀδωρα.

Guérin, Judée III, 353 f.; Knutzon-Weber, El-Amarna-Tafeln, 1319; Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus, 10; Thomsen, Loca Sancta, 16; Schürer, Gesch. II⁴, 7; III, 641 f.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
דֹּדָה (נֶעֱרָן) 3	דִּינָד	יריחו	Dok (Duyuk)
עֵין אֶסְד	עֵין אֶל-אֶסְד	עכו	Ein el Asad
עֵין בֶּרְנִיָּה	אֶל-עֵין אֶל-בֶּרְנִיָּה	צפת	Ein el Barrâniya, El
[45]			
עֵין עֵזֶל	עֵין עֵזֶל	חיפה	‘Ein Ghazâl
עֵין חֲרֹד		בית שאן	Ein Harod
עֵין עֵזֶלָה	עֵין אֶל-עֵזֶלָה	צפת	Ein el ‘Ijla
עֵין גְּדִי	עֵין גְּדִי	בית לחם	Engedi
[עֵין] כֶּרֶם 1	עֵין כֶּרֶם	ירושלם	‘Ein Kârîm (Kerem)
עֵין קְדוּם	עֵין אֶל-קְדוּם	טבריה	‘Ein el Qudeis
בֵּית שֶׁמֶשׁ 2	עֵין שֶׁמֶשׁ	רמלה	Beth Shemesh (‘Ein Shams)

3) חשמונאים א' טז, 15 – Δωσ; יוסף, קדמוניות יג, 8, 1 ועוד – Δαγών. – כאן נמצאו שרידי בית כנסת, כנראה של הכפר גֶּזְרִין, הנזכר ביהושע ט"ז, 7, בדה"א ח, 28, במקורות תלמודיים וכמו כן ב-Onomastikon ואצל יוסף בן מתתיהו.

PEF, Survey, Mem. III, 173, 190; Dalman, Pal. Jahrb. 1914, 16 f.; id., Orte und Wege³, 106; Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus, 117 f.; Klein, Monatsschr. f. Gesch. d. Jud 1920, 189; Alt, Pal. Jahrb. 1925, 25.

1) יהושע ט"ז, 59 = Καρεμ—LXX.

Dalman, Jerusalem (1930), 215; idem, Orte und Wege³, 58 ff.
 2) יהושע ט"ז, 10; שמואל א' ו, 9 ואילך; מלכים א' ד, 9 וכו' – בֵּית שֶׁמֶשׁ; יהושע י"ט, 41 – עִיר שֶׁמֶשׁ; Eus., Onom. — Βηθσαμης; ירושלמי מגלה א'; 'ירוש' תענית ד' וכו' – בית שמש; יוסף, קדמוניות ו, 1, 3 ועוד—Βηθσαιμης, Βηθσαιμης, וכו'.

Mackenzie, PEF, Ann. I (1911); Garstang, Joshua. Judges (1931), 367 f.; Grant, Beth-Shemesh (1928); idem, PEF Q.S. 1928–31; Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus, 75; 156; א"י, 1928–31.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
[טובניא ³]	עין טבון	בית שאן	[Ein Tabûn (Tubnia)
עין תינה	עין את-תינה	צפת	Ein et Tina
(עין תאינה ⁴)			(Ein Teena)
עין זיתים	עין און-זיתון	צפת	Ein ez Zeitûn
(עין זיתון ⁵)			(Ein Zeitim)
[46]			
בית עניה ¹	אל-עין-ריה	ירושלם	Bethany ('Eizariya)
עקרון		יפו	Ekron

(3) ערובין כ"ח; פסחים ג"ג; מגלה כ"ד וכו'—טובינא, טובניא; אשתורי הפרחי, כו"פ — טובניא.

הורוביץ, א"י, 285; קליין, א"י, 58; קליין, ירושלם X, 156; ברסלבסקי, קובץ החברה לחקירת א"י, 2, 131—132. היום כפר יחזקאל.

(4) מדרש ב"ר ל"ג, ד — עין תאנה. הוזהות לפי שורץ, ספיר, קליין ואח'—לפי דלמן היתה עין תאנה (הנוכרת ביר' תענית ד' וכו') נמצאת בסביבת צפורי.

Klein, Zur Midrasch- u. Palästinakunde, 9f.—Galilaea 30 f., 55; Dalman, Orte und Wege, 199; 1371 מס. ספיר, מס. 55; Dalman, Orte und Wege 3, 138.

(5) מהמאה ה-16 היה כאן ישוב יהודי. ר' שלמה מיינסטר (1602) מוסר: "עין זיתון ומירון יש שם בתי כנסיות חרבות..." — בן-צבי, שאר ישוב, 13—14.

(1) בברית החדשה—Βηθανια; סורית וארמית א"יית — בית עניה; לפי פון-אלטן ואח' — בית ענניה. — Bethania היא לדעת אולבריס—ענניה (נחמיה י"א, 32).

Von Alten, ZDPV I, 62; Fenner, ZDPV 1906, 151 ff.; Dalman, Orte und Wege 3, 265 ff.; idem, Jerusalem (1930), 53. — Albright, Ann. of the Am. Sch. IV, 158.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוץ	השם באנגלית
פְּחֶמָּה	פְּחֶמָּה	עֵין גְּנִים	Fahma
כְּפַר פְּנִישָׁה	פְּנִיָּה	יֶפּוֹ	Fajja (Kefar Pigsha)
(או כְּפַר פִּינָה) (2)			
נְהַר פֶּלֶק (פֶּלֶג?)	נְהַר אֶל-פֶּלֶק	יֶפּוֹ	Fâliq, Nahr el
פְּלוּגִיָּה	אֶל-פְּלוּגִיָּה	עוּזָה	Fâlûja, El
פּוֹנְדָקָה (3)	אֶל-פְּנִדְקוּמִיָּה	שְׁכֵם	Fandaqumiya (Pondaka)
פְּקוּעִיָּה	פְּקוּעִיָּה	עֵין גְּנִים	Faqqû'a
פְּרָה	פְּרָה	צֶפֶת	Fâra
[נַחַל] פְּרַת (4)	וְדֵי פְּרָה	יְרוּשָׁלַם	Parath (Wâdî Fâra)
פְּרָעֶתוֹן (5)	פְּרָעֶתָה	שְׁכֵם	Pirathon (Far'ata)
פְּרָחִיָּה	פְּרָחִיָּה	שְׁכֵם	Farkha
פְּרָזֶר (6)	פְּרָדִיָּה	צֶפֶת	Farrâdiya
פְּצָאֵל (7)	חִירְבַת פְּצָאֵל	שְׁכֵם	Phasaelis (Khirbat Fasâyil)
מְפַשְׁטָה (8)	מְפַשְׁטָה	עֶכּוֹ	Fassûta (Mafshata)
[47]			
מְהִירָת	מְהִירָת	יְרִיחוֹ	Fuheidât

(2) תוספתא עבודה זרה ו'.—ספיר, מס. 982.

(3) ירושלמי דמאי ב' — פונדקא דטיבתא.

Klein, Monatsschrift für Gesch. d. Jud. 1930, 376 f.; Alt, Pal. Jahrb. 1929, 51.

(4) ירמיהו י"ג, 4-7 — פְּרַת, פְּרָתָה.

Marti, ZDPV III, 11; Boehmer, Theolog. Studien 1909, 448 ff.; Ges.—Buhl, Hebr. Wb. 17, 664.

(5) שופטים י"ב, 15 וכו' — פרעתון; LXX — Φαραθων, Φαραθων;

חשמונאים א' ט, 50 — Φαραθων, וכן יוסף, קדמוניות יג, 1, 3.

Guérin, Samarie III, 197 f.; Ges.—Buhl, Hebr. Wb. 17, 664.

(6) עבודה זרה ל"א וכו'. — הזהות לפי, אלה המסעות (הוצ. גרינהוט:

Klein, Pal. Stud. I, 40 — 8, 153.

(7) יוסף, קדמוניות יו, 8, 1; מלחמות א, 21, 9; ב, 9, 1 — Φαραγγις.

עייין: Alt, Pal. Jahrb. 1927, 31 f.; Klein, Pal. Stud. IV, 7.

(8) בברייתא של כ"ד משמרות — מפשטה. — י. בן-צבי, שאר ישוב, 140

ואילך; קליין, מאמרים שונים, 18.

השם באנגלית	שם המחוץ	השם בערבית	השם בעברית
Funduq, El (Pondak)	שכם	אל-פנדק	פונדק ¹
Fuqra, Wādī	באר שבע	וַדִּי-פַקְרָה	נחל פקרה
Fureidis, El	חיפה	אל-פַרִידִים	פרדים
Furûsh, El	שכם	אל-פַרוּשׁ	פרוש
Gaza	עזה	עִזָּה	עזה
Gezer	תל-ג'זר (אבו שושנה) יפו		ג'זר ²

בכל מקום ג = ע' ולא ג

Ghâba El Fauqa, El	חיפה	אל-עִבָּה אל-פוקא	עִבָּה העליונה
Ghâba et Tahta, El	חיפה	אל-עִבָּה את-תחתא	עִבָּה התחתונה
Ghabâtiya	צפת	עִבְסִיָּה	עִבְסִיָּה
Ghâbîsiya	עכו	אר-עִבְסִיָּה	עִבְסִיָּה

[48]

Ghawârîna, 'Arab el	עכו	ערב אל-עִוְרִנָּה	עִוְרִי עִוְרִנָּה
Ghazza, Wâdī	עזה	וַדִּי גִזָּה	נחל ג'זר
(Nahal Gerar)			(נחל עזה) ¹
Ghurâba	צפת	אל-עִרְבָּה	עִרְבָּה
Kefar Gideon	נצרת		כפר גִדְעוֹן
Gibeah	בית שאן		גִבְעָה
Gibeath Ada	חיפה		גִבְעַת עֵדָה
Habla	תל-כרם	חַבְלָה	חַבְלָה

(1) ירושלמי דמאי ב' וכו' - פנדקא דעמודא.

Klein, Monatsschrift für Gesch. d. Jud. 1930, 376 f. — First List of Names in Pal., 5. — ספיר, מס. 1465.

(2) הכפר אבו-שושה נמצא לרגלי התל.

Clermont-Ganneau, Arch. Res. II, 224 ff.; Macalister, Gezer, passim; Maisler, Enc. Jud. VII, 353 ff.; Garstang, Joshua. Judges, passim.

(1) בראשית כ"ו, 17.

Dalman, Pal. Jahrb. 1924, 61.

השם בעברית	השם בערבית	שם המתוו	השם באנגלית
תְּדִיד ²	אֶל-תְּדִיתָה	רמלה	Hadid (Hadîtha, El)
קְרִית תְּנִיָּה	קְרִית תְּנִיָּה	שכם	Hajja, Qaryat
בֵּית תְּנִלָּה ³	תְּנִילָא	יריחו	Beth Hoglah (Hajlâ)
תְּמָמָה	תְּמָמָה	עזה	Hamâma
עֶרְבֵי תְּמֶדוֹן	עֶרְבֵי אֶל-תְּמֶדוֹן	עכו	Hamdûn, 'Arab el
תְּמִידָה	אֶל-תְּמִידָה	בית שאן	Hamîdiya, El
תְּמַת גְּדֶר ⁴	אֶל-תְּמַת	טבריה	Ammatha (Hamma, El)
[49]			
עֶרְבֵי תְּמָרָא	עֶרְבֵי אֶל-תְּמָרָא	שכם	Hamrâ, 'Arab el
תְּנוּתָה ¹	תְּנוּתָא	עכו	Hânûtâ (Hanutha)
הַר מִזֵּב		ירושלם	Hartob

- (2) רשימת תחותמס III (מס. 76) – חדת; עזרא ב', 23; נחמיה ז', 37 וכו' – תְּדִיד; חשמונאים א' יב, 38; יוסף, מלחמות ד', 9, 1 – Ἀδιδά. וכן Eus., Onom. ומפת מידבה; משנה ערכין ט' וכו' – חדיר.
Guthe, Bibelwörterb., 234; Alt, Pal. Jahrb. 1928, 71 f.;
פרס, קובץ ירושלם, 23; הרוביץ, איי, 264; 24; Borée, Ortsnamen Pal., 24; 264
(3) יהושע ט"ו, 6; ייח, 19, 21 – בית חגלה; קדמוניות יג, 1, 5 –
Βηθαλαλά-Eus., Onom.; Βηθαλαλα
Thomsen, Loca Sancta, 14, 37; Buhl, Geogr., 180; Dalman,
Pal. Jahrb. 1912, 16; ibid., 1914, 14 f.; Alt, Pal. Jahrb. 1925, 26.
(4) פפירוס אנסטסי-חמת; סנהדרין ק"ח; ירושלמי תרומות ב', שבת
ג'; קידושין ג' וכו' – חמת גדר, חמתא דגדר, חמתה וכו'. – לא לערבב
עם חמת (=תָּמָם) ע"י טבריה.
Albright, Ann. of the Am. Sch. VI (1926), 22; Thomsen
Loca Sancta, 21; Schlatter, Pal. Jahrb. 1919, 97 ff.; Klein, Enc.
Jud. V, 233; 276–275, איי, הרוביץ

- (1) בתוספתא שביעית ד' נזכרות חנותא ארעיתא וחנותא עיליתא בין
העירות האסורות בתחום צור. – הזהות לפי גולדהאר (אדמת קדש, ע' 88) ואח'. –
ספיר, מס. 781; הרוביץ, איי, 276.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוץ	השם באנגלית
חֶלְקֶת (הַרְבֵּג') (2)	אֶל־הַרְבֵּג	חִיפָה	Harbaj, El (Helkath)
תִּמְנַת־חֶרֶם	כְּפַר חֶרֶם	שָׁכֶם	Kafr Hâris (Timnath Heres)
חֶרֶשֶׁת הַגּוֹיִם (4)	אֶל־חֶרְתִּיָּה	חִיפָה	Harosheth Hagoim (Hârithiya, El)
חֶצֶב	חֶצֶב	בֶּאֱר־שָׁבַע	Hasb
נַחַל חֶסִי	נְדִי־אֶל־חֶסִי	עוּזָה	Hasî, Wâdi el
חֶרְבַת חֶצָּה	חֶרְבַת חֶצָּה	חִיפָה	Hassa, Khirbath
חַתָּה (תְּרֻשָּׁה) (5)	חַתָּה	עוּזָה	Hatta
עֶרְבֵי תִנְפּוֹת	עֶרֶב תִּנְפּוֹת	בֵּית שֶׁאן	Hawâfizât, 'Arab
נַחַל חֶנּוּרָה	נְדִי־ל־חֶנּוּרָה	תִּלְכֶּרֶם	Hawâarith, Wâdi el
חֶבְרוֹן	אֶל־חֵילִיל	חֶבְרוֹן	Hebron
חֶפְצִיָּבָה	חִיפָה	חִיפָה	Hefzibah

[50]

בכל מקום עֶרְבִי במקום עֶרֶב

עֶרְבֵי הֵיב	עֶרֶב אֶל־הֵיב	עֵבו	Heib, 'Arab el
--------------	----------------	------	----------------

(2) ברשימה הגיאוגרפית של תחותמס III (מס. 112) — חלקת; יהושע י"ט, 25 — חֶלְקֶת; יהושע כ"א, 31 — חֶלְקֶת. — הוזהות לפי אלט. — אחרת: קוק ואחרים.

Alt, Pal. Jahrb. 1929, 38. — British School of Arch. in Jer., Bull. No 2, 12 ff.; No 4, 45 f.

(3) שופטים ב', 9 — תִּמְנַת־חֶרֶם; Θαμναδαρεις-LXX; יהושע י"ט, 50;

כ"ד, 30 — תִּמְנַת סְרִחִי. — לפי מסורה שומרונית שנתקבלה אצל היהודים בימי הביניים כפר חרם הוא תִּמְנַת־חֶרֶם.

Guérin, Samarie II, 89 ff.; PEF, Mem. II, 374 ff.; Guthe, Bibelwörterbuch, 675. — רוב החוקרים מזהים את תִּמְנַת־חֶרֶם עם חרבת — תבנה. אבל קבענו את השם מפני המסורה שנשתרשה בין השומרונים והיהודים. (4) שופטים ד', 2, 13, 16 — חרשת הגוים. — הוזהות לפי סוצין,

טומסון, גותה, דלמן ואח'. — אולברייט מחפש את חרבות חרשת הגוים בתל-עמר ע"י אל־חרתיה. — קוק וגרסטנג מזהים את חרשת הגוים עם אל־הרבג'. — אנו מתחשבים עם העובדה שאל־חרתיה נקרא על השם העתיק — חרשת הגוים.

Thomsen, The Land of the Book ² II, 215 ff.; Baedeker, Palaestina ⁴ 267; PEF, Mem. I, 270; Dalman, Pal. Jahrb. 1923, 27.

(5) אולי תְּרֻשָּׁה, הנזכרת ביהושע כ"ו, 37 ובמקורות התלמודיים (כך פרס ואח').

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוץ	השם באנגלית
חֶקֶב	אֶל-חֶקֶב	צפת	Hiqâb, el
כְּפָר חֲפִיִן		טבריה	Kefar Hittin
[בֵּית] עֶזְמוֹת (1)	חֶזְמָא	ירושלם	[Beth] Azmaveth (Hizmâ)
אוּשָׁא (2)	הוּשָׁה	חיפה	Osha (Hûsha)
חֲגִי'רַת	אֶל-חֲגִי'רַת	חיפה	Hujeirât, El
עֲרָבִי חֲפִימִיָּה	עֲרַב חֲפִימִיָּה	בית שאן	Hukeimiya, 'Arab
יָם [שָׁל] סֶמְכוֹ (3)	בְּחִיכָה אֶל-חוּלָה	צפת	Semachonitis (Lake Hûla)
חֲלִיקָת	חֲלִיקָת	עזה	Huleiqât
חֲמִימָה	אֶל-חֲמִימָה	עכו	Humeima, El
עֲרָבִי חֲמִי'רַת	עֲרַב אֶל-חֲמִי'רַת	עכו	Humeirât, 'Arab el
נַחַל חֲגִיִן	וְדִי חֲגִיִן	רמלה	Hunein, Wâdî
[51]			
חֲסִינִיָּה	אֶל-חֲסִינִיָּה	צפת	Huseiniya, El
עֲרָבִי חוּנִיָּסַת	עֲרַב אֶל-חוּנִיָּסַת	עכו	Huweitât, 'Arab el

- (1) נחמיה ז', 28 – בֵּית עֶזְמוֹת; LXX – Βηθασμαθ; נחמיה י"ב, 29; עזרא ב', 24 – עֶזְמוֹת; LXX – Ἀζμαθ, Ἀσμαθ.
 PEF, Mem. III, 9; Buhl, Geogr. 176; Borée, Ortsnamen Pal., 78; 48; הורוביץ, א"י, 78.
- (2) לפעמים קרובות בתלמוד, בכ"פ, בוהר וכו' – תמיד אושא.
 Conder, PEF Q. S. 1877, 86; 26 ואילך; הורוביץ, א"י, 25; מספיר, 86; Klein, Pal. Stud. I, 26, 28.
- (3) ירושלמי כלאים ט'; שקלים ו' וכו' – יָם שָׁל סֶמְכוֹ, יָמָא דְסֶמְכוֹ; גם ימה של סבכו ועוד; יוסף, קדמוניות ה. 15, וכו' – Σεμαχωνιτις – במכתבי אל-עמרנה נזכרת עיר Shamchûna (מס. 225) בקרבת ים סמכו. – ים סמכו נקרא בתלמוד גם [יָמָה שָׁל] חוּלָה; יוסף, קדמוניות טו, 10, 3 – Οὐλαθα.
 Dalman, Orte und Wege³, 322; מספיר, 870; הורוביץ, א"י, 218; idem, Pal. Jahrb. 1914, 44 f. – Knudtzon-Weber, El-Amarna-Tafeln, 1299; Maisler, Unters. z. alten Gesch., 69; Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus, 46; Klein, Pal. Stud. IV, 14, Anm. 47.

השם בעברית	השם בערבית	שם המתח	השם באנגלית
חֲנִיָּה (חבריא) (1)	חֲנִיָּה	שכם	Huwwāra (Hawariya)
אַבְלִים (2)	אַבְלִין	חיפה	I'billin (Abelim)
אֲדִינִיָּה (דִּנְבָּ) (3)	אֲדִינִיָּה	רמלה	Idhniba, (Deneb)
[גָּלִיל (4)]	גָּלִיל	יפו	[Galil (Jalil)]
כְּסָלוֹת	אֶכְסָל	נצרת	Chesulloth (Iksâl)
(כְּסָלוֹת תְּבוּר) (5)			
אַמְאוּס (חֶמֶת) (6)	עֶמְקוֹס	ירושלם	Emmaus ('Imwâs)

(1) תענית כ"ד וכו' – חבריה, חוריה, חבורה. – המעבר מ"ב ל"ו נפגש לפעמים קרובות בשמות הארץ בתקופת התלמוד.

Klein, Monatsschr. f. Gesch. d. Jud., 1920, 184 f.; id., Enc. Jud. V, 396 f.; id., Pal. Stud. IV, 4, Anm. 16.

(2) משנה ערובין ח', זבחים כ"ח וכו' – אבלים, אבלין; מפת מרינו סנוטו – Abelina.

Dalman, Orte und Wege ³, 117; Press, Jeschurun 1930, 263.

(3) תוס' דמאי א' – דנב.

(4) עיין ע' 53: גליל – Galil.

(5) יהושע י"ט, 18 – כְּסָלוֹת; LXX – $\Theta\alpha\beta\rho\alpha\lambda\omega\theta$; יהושע י"ט, 12 – כְּסָלוֹת תְּבוּר; LXX – $\Theta\alpha\beta\rho\alpha\lambda\omega\theta$; יוסף, חיינו 62; מלחמות ג, 3, 1 – $\Theta\alpha\beta\rho\alpha\lambda\omega\theta$ – Eus., On.; $\Theta\alpha\beta\rho\alpha\lambda\omega\theta$ – Chsalus; הירונימוס – Chsalus; בראשית רבה צ"ח (Cod. Vat.) – אכסלו; כו"פ – כסל.

Ges.—Buhl, Hebr. Wb. ¹⁷, 356 b; Dalman, Orte und Wege ³, 68, 205; Klein, Jeschurun 1922, 447; Albright, ZAW 1926, 226; Saarisalo, Bound. betw. Issachar a. Napht. 1927, 128; Borée, Ortsnamen Pal., 47.

(6) לוקס XXIV, 13 ואילך – Εμμεουσ ; חשמונאים א' ג, 40 ואילך וכו'; יוסף, קדמוניות יג, 1, 3; 11, 2 וכו' – Αμμεουσ ; לפעמים קרובות בספרות הנוצרית – Εμμεουσ Αμμεουσ ; Nicopolis, Emmaus; ירושלמי שביעית ט'; ספרא ויקרא ד', 2; חולין צ"א; מכות י"ד וכו' – עֶמְאוּס, אֶמְאוּס ועוד. השם העברי העתיק של המקום וזיהו – חֶמֶת (כך קליין, דלמן ואח'), מכאן הצורה היוונית Αμμεουσ , Εμμεουσ . הצורה הארמית תמתא נפגשת באיכה רבה א', 16.

Clermont-Ganneau, Arch. Res. I, 483 ff.; Schiffers, 'Amwas, das Emmaus des heil. Lukas; Dalman, Pal. Jahrb. 1914, 20 f.; id., Orte und Wege ³, 240 ff.; Thomsen, Loca Sancta, 21; Schürer, Gesch. I ⁴; 52–51; א"י, 52–51; הורוביץ, א"י, 52–51; Gesch. I ⁴; 52–51.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
כפר עין	כפר עין	רמאלה	ʿIn, Kafr
קרית יערים (7)	קרית אל-ענב	ירושלם	Kirjath-Jearim (Qariyat el-ʿInab)

[52]

כפר חנניה (1)	כפר ענן	עכו	Kefar Hanania (Kafr ʿInân)
עין דור (2)	אנדור	נצרת	Endor (Indûr)
ענבה	ענבה	רמלה	Īnnaba
יוקרת (3)	אקרת	עכו	Iqrit (Iokereth)

(7) כתבות מצריות – קרת ענב; יהושע ט', 17; שמואל א' ו', 21, וכו' – קרית יערים; ירמיהו כ"ו, 20 – קרית יערים; יהושע ט"ו, 60 – קרית בעל, וכו'; LXX—Kαρ(ε)αθηαρσεμ—החרבות של העיר (אליאזהר) נמצאות ע"י קרית אל-ענב.

Guérin, Judée I, 62 ff.; Dalman, Orte und Wege ³, 240, 245; Borée, Ortsnamen Pal., 87 f.; F. T. Cooke, Ann. of the Am. Sch. (V925), I 105 ff.

(1) שבת ק"ב; ירושלמי מעשרות ב'; תוספתא בכורות ו' וכו' – כפר חנניה. לפי קליין כפר חנניה הוא כפר יוחננה הנזכר אצל הקליר. – הזוהר כפר חנניה=כפר ענן לפי דלמן, קליין, ספיר ואח' וכבר ביחוס הצדיקים (ירושלם 1898, ע' 64) ובחבת ירושלים (ע' 44) כך.

Dalman, Orte und Wege ³, 209 f.; Klein, Pal. Stud. I, 18; id., Galilaea, 84 ff.; 23–22; מאמרים שונים, 948; קליין, מס. 948.

(2) שמואל א' כ"ה, 7; יהושע י"ז, 11 – עין דור; תהלים פ"ג, 11 – עין דאר; LXX; Eus., Onom., LXX; Ἀένδωρ, Ἡνδωρ – Endor – הירונימוס –

Guérin, Galilée I, 118 ff.; Albright, Ann. of the Am. Sch. VI (1923), 12; Alt, Pal. Jahrb. 1927, 41; Garstang, Joshua. Judges, 375.

(3) תענית כ"ג – יוקרת, לפי קליין יוקרת היא קריות=Chariot של הברית החדשה.

Klein, Pal. Stud. IV, 50. — ספיר, מס. 1848.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
גַת (4)	עַרְק אֶל־מַנְשִׁיָּה	עוזה	Gath ('Iraq el Manshiya)
לִישׁ (לִישָׁה) (5)	עִיסְיָה	ירושלם	Laish ('Isawiya)
אַשְׁדּוֹד (6)	אַסְדּוֹד	עוזה	Ashdod
כָּפַר אֲשֻׁנָּה	כָּפַר אֲשֻׁנָּה	רמאלה	Ishwa', Kafr
[סַכְכָּה (7)]	אַסְכְּכָה	שכם	[Iskâka
נָהָר אֶל־כַּסְנָדָר (8)	נָהָר אֶסְכַּנְדְּרוֹנָה	תל־כרם	Iskandarûna, Nahr (Alexander River)
גִּבְעָה (9)	גִּיבְעָה	חיפה	Geba (Jaba')
גִּבְעָה (10)	גִּיבְעָה	עין גנים	Geba (Jaba')

(4) כתבות מצריות - Knt; כתבות אשוריות - Gimtu; יהושע י"א, 22; שמואל א' ה', 8; מלכים א' ב, 39; דהייב י"א, 8 וכו' - גַת; Γετταί - LXX; Eus., Onom. Γέθ - הירונימוס - Geth; יוסף, קדמוניות ה, 1, 22 וכו' - Γεττα. הוזהות לפי גוֹתָה, אולברט, בִּיבְאָר ואח'.

Guthe, Bibelwörterb., 195; Albright, Ann. of the Am. Sch. II/III (1923), 11 f.; id., Bull. of the Am. Sch. 17 (1925), 8; Beyer, ZDPV 1931, 134 ff.

(5) ישעיהו י' 30 - לִישָׁה; Λαϊσα - LXX. הוזהות לפי פִּוְן־מַקְסָרָן, דלמן ואח'.

Dalman, ZDPV XXVIII, 172; id., Pal. Jahrb. 1916, 54; id., Jerusalem (1930), 35, 393; v. Kasteren, ZDPV XIII, 100 f.

(6) כתבות אשוריות (סרגון, סנחריב ואח' - Asdudu; לפעמים קרובות בתנ"ך (יהושע י"א, 22; שמואל א' ה', 1 וכו') - אֲשֻׁדֹד; 'Aσθηδωδ - LXX; הרודוטוס II, 157 ומקורות יוניים אחרים - Αῤωδος וכך חשמונאים א' יא, 10; יוסף, מפת מידבה, אוסביוס ואח'. במקורות עבריים - תמיד אֲשֻׁדֹד.

Honigmann, Reallex. d. Assy. I, 167; Thomsen, Loca Sancta 17; Schürer, Gesch. 4 II, 125 f.; Maisler, Enc. Jud. III, 432 f. Borée, Ortsnamen Pal., 69. — First List of Names in Pal., 11.

(7) עֵינָן: ע' 76.

(8) לדעת הד"ר סלושץ - על שם אלכסנדר ינאי.

(9) אולי Gabe הנזכרת אצל פליניוס (Hist. Nat. V, 18, 74).

ואולי היא Γαβαα של יוסף בן מתתיהו. - Thomsen, Loca Sancta, 47.

(10) כתבות שומרון - גבע; משנה כלים י"ז, וכו' -

השם בעברית	השם בערבית	שם הממוז	השם באנגלית
גִּבְעָה (11)	גִּיבְעָה	ירושלם	Geba (Jaba')
גִּבְעָה (12)	אל-גִּיבְעָה	חברון	Gibeah (Jab'a, El)
[53]			
גִּבְלִיָּה	גִּבְלִיָּה	עזה	Jabālya
גִּבְתָּה (גִּבְתָּ 1)	גִּבְתָּה	נצרת	Gabata (Jabāta)
יִסָּה	יִסָּה	יפו	Jaffa
עֶרְבִי גִּהְלִין	ערב אל-גִּהְלִין	חברון	Jahālīn waz
גִּזְלָם	גִּזְלָם		Zullām, 'Arab, El
גִּלְדִּיָּה	גִּלְדִּיָּה	עזה	Jaladiya
גִּלְמָה	אל-גִּלְמָה	חיפה	Jalama, El
גִּלְמָה	גִּלְמָה	עין-גנים	Jalama
גִּלְבְּעָה (2)	גִּלְבּוֹן	"	Jalbūn (Gilboa)

גבע של בית הכותים. – אולי גם Γαββα הנזכרת בספר יודית ג', 10.

Harvard Excavations at Samaria 1908-10, p. 233-9, No 8
Albright, JPOS 1925, 39 f.; Alt. Pal. Jahrb. 1926, 47; Smith,
Geogr., 356; Klein, Monatsschrift f. Gesch. d. Jud. 1930, 377;
155, X קליין, ירושלים

(11) יהושע י"ח, 24; ישעיהו י', 29 וכו' - יְהוֹשֻׁעַ; Γαβαα, LXX; Eus., Onom. - Γαβαα; יוסף, קדמוניות ה', 2, 7 וכו' - Γαβα.

Guérin, Judée III, 67 ff.; Gesenius-Buhl, Hebr. Wörterb. ¹⁷, 127; Borée, Ortsnamen Pal. 22; 5, II קליין, מחקרים א-יים
 Γαίβαα — LXX; גִּבְעָה; דהייא ב', 49 — גִּבְעָה; יהושע ט"ו, — גִּבְעָה; Eus., Onom. Γαβαθα — לפי שְׁלִמֹן צריך לקרא Γαβα[α] במקום
 Γαβαλα במלחמות א, 8, 4.

Conder, PEF Q. S. 1876, 150; Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus, 33; 183 הורוביץ, א"י.

Γαβαθᾶ-Eus. Onom. (1; הירונימוס-Gabatha; יבמות ט"ב וכו'—
גבת, גבתא.

Dalman, Orte und Wege ³, 117, 223; 186-185 הורוביק, איי, 1, 8 - גלבע; שמואל א' כ"ח, 4; ל"א, 1 וכו' - (2) דהייא י', 1, 8 - גלבע; שמואל א' כ"ח, 4; ל"א, 1 וכו' -

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
גָּלִיל (3)	גִּלִּיל	עכו	Jalil (Galil)
גָּלִיל (4)	גִּלִּיל	יפו	Jalil
גָּלְגָל (5)	גִּלְגִּילִיָּה	תל-כרם	Jaljûlya (Gilgal)
גִּלְקָמוּס	גִּלְקָמוּס	עין-גנים	Jâlqamûs
(גִּלְקָמוּשׁ) (6)			
חֶרֶד (7)	אֶל-גִּלְדֹּר	בית שאן	Jâlûd, El (Harod)
נַחַל חֶרֶד (8)	נַהַר אֶל-גִּלְדֹּר	בית שאן	Jâlûd, Nahr el (Nahal Harod)

הר הגלבע; LXX - Γελβους, וכך יוסף ואוסביוס. - הכפר גלבע נזכר ב-Onom. בשם Γελβους

Ovenden, PEF Q. S. 1924, 192 ff.; Guthe, Bibelwörterb., 217; Borée, Ortsnamen Pal., 34; Alt, Pal. Jahrb. 1927, 193 ff.

(3) לפי הורוביץ העיר גליל, גלילא הנזכרת בתלמוד - תנחומא אחרי ג': ר' יוחנן בר יודן דמן גלילא; שבת קיל וכו'. הורוביץ, א"י, 212-213.

(4) אולי Γαλιגאלי של יהושע י"ב, LXX.

Gesenius-Buhl, Hebr. Handwörterb. 17, 138 b.

(5) יהושע י"ב, 23 - גלגל (נזכרת ע"י נפת דור); Eus., Onom. - Γαλιγאליס וכך בספרות הנוצרית הקדומה.

Albright, Bull. of the Am. Sch. 11 (1923), 18; Alt, Pal. Jahrb. 1925, 49 f.; Thomsen, Loca Sancta, 49.

(6) הצעת י. בן-צבי - גל קָמוּשׁ.

(7) שופטים ז', 1 - עֵין חֶרֶד, היא לדעת רוב החוקרים - עֵין גִּלְדֹּר; שמואל ב' כ"ג, 25 - שָׁמָּה תַּחֲרֹדִי אֱלִיקָה תַּחֲרֹדִי (אבל במקום זה בדהייא י"א, 27 - תַּחֲרֹרִי). - יְקוֹת מִזְכִּיר יִשׁוּב בִּשְׁם עֵין-גִּלְדֹּר.

Gesenius-Buhl, Hebr. Wörterb. 17, 257 b; Weidenkaff, Pal. Jahrb. 17 (1922), 18 ff.; Albright, JPOS 1931; החברה העברית לחקירת א"י 126 ואילך.

(8) כך לפי רשימות החברה העברית לחקירת א"י וה-Royal Geogr. Society. - עיין השם הקודם.

השם בעברית	השם בערבית	שם המתוו	השם באנגלית
[54]			
גִּמְעִין (גִּמְה) 1	גִּמְעִין	שכם	Jammâ'in, (Gama)
כְּפָר גִּמְל	כְּפָר גִּמְל	תל-כרם	Jammâl, Kafr
עֲרֵבִי גִנְדִי	עֲרֵב אל-גִנְדִי	עכו	Janâdî, 'Arab el
גִנְיָה	אל-גִנְיָה	רמאלה	Jâniya, El
חֶרְבַת גִנְדָה	חֶרְבַת אל-גִנְדָה	רמאלה	Jarada, Khirbat el
או חֶרְבַת אֲבו	או חֶרְבַת אֲבו		(or Khirbat Abû
פֶּלַח)	פֶּלַח)		Falâh)
עֲרֵבִי גִרְמָנָה	עֲרֵב אל-גִרְמָנָה	יפו	Jarâmina, 'Arab el
גִרְשׁ	גִרְשׁ	חברון	Jarash
גִרְיֶשָה	גִרְיֶשָה	יפו	Jarisha
הַר גִרְמָק	גִבֵּל אל-גִרְמָק	צפת	Jarmaq, Jabal el
גַּת (נֶרְמָל) 2	גַּת	תל-כרם	Gath (Jatt)
גִעְתֹון 3	גִעְתֹון	עכו	Ja'tûn (Gaaton)
גִעְוֶנָה	גִעְוֶנָה	צפת	Ja'ûna

(1) אולי Γαβζ הנזכרת אצל יוסף, מלחמות ב', 12, 3.

Thomsen, Loca Sancta, 52; 215, איי, הורוביץ.

(2) במכתבי אל-עמרנה (18, 289; 26, 288) = Gin-ti-ki-ir-mi-il-(EA

Gin-ti- (19, 289) = גת; ברשימת תחותמס III (No. 70) Knt-
פליניוס (74, 18, Hist. Nat. V) - Getta; במקורות אחרים - Gitta, Γαττα;
P. Dhorme, Rev. Bibl. 1909, 518; Knudtzon-Weber, El-Amarna-
Tafeln II, 1340; Alt, Pal. Jahrb. 1925, 47; Albright, Bull. of the
Am. Sch. 35 (1929), 7 f.; Maisler, JPOS X (1930), 186³; Jirku,
ZDPV 1930, 143.

(3) ספרי, ילקוט שמעוני, תוספתא שביעית ד', ירושלמי שביעית ו' -

געתון, גיאתו עצמו, מהעירות שנמנו על תחומי איי.

Conder, PEF Q. S. 1878, 76; Klein, Pal. Stud. II, 1, 201;
הורוביץ, איי, 129

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
עֲרָבִי גִ'נְמִים	עֲרַב אֶל-גִ'נְמִים	נצרת	Jawámís, 'Arab el
עֵין-גִנְנִים (4)	גִנְיִן	עֵין-גִנְנִים	Engannim (Jenín)
יֶרִיחוֹ	אֶרְיָחָא	יריחו	Jericho

[55]

גִ'עֲרָה	גִ'עֲרָה	חיפה	Ji'ára
גִבְעוֹן (1)	אֶל-גִיב	ירושלם	Gibeon (Jíb, El)
גִדְרָה (2)	גִדְרוֹ	חיפה	Jidrû (Gedora)
גִבְעִית	גִבְעִית	שכם	Jib'ít
גִזְפָנָה (3)	גִזְפָנָא	רמאלה	Gophna (Jifná)

(4) מכתבי אל-עמרנה — Gi-na (EA 250, 17, 25); בכתבות מצרים
אולי — Qn; יהושע י"ט, 21; כ"א, 29 — עֵין גִנְנִים; מלכים א' ט"ז, 21,
22 — תבני בן גִנְת; יוסף, מלחמות ג, 1, 4; קדמוניות כ. 6, 1 — Γιναν;
Hvγανν, Hvγανν—Eus., Onom.

Klauss, ZDPV 1907, 22, Knudtzon-Weber, El-Amarna-Tafeln II, 1311; Winckler, Schrader, D. Keilinsch. u.d.AT³, 247; Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus, 86; Dalman, Orte und Wege³, 224; Borée, Ortsnamen Pal., 85; Albright, ZAW 1926, 232. — First List of Names in Pal., 6.

(1) כתבת שישק — קבען; יהושע ט', 3 ואילך; שמואל ב' כ"א, 1 ואילך, וכו' — גִבְעוֹן; LXX — Γαβών, וכן יוסף, קדמוניות ז, 1, 3 וכו'; Eus., Onom. ועוד. — הזהות גבעון = אל-גִיב נתקבלה אצל רוב החוקרים וביניהם בזמן האחרון, אולברית, דלמן, ירקי ואחרים. — אחרת: אלט.

Guthe, Bibelwörterb., 215; W. M. Müller, Egypt. Res. I, 77, 23; Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus, 33 f.; Albright, Ann. of the Am. Sch. 1924, 90 ff.; Dalman, Pal. Jahrb. 1926, 106ff.; Jirku, JPOS 1928, 187ff.—Alt, Pal. Jahrb. 1926, 11 ff.; ib. 1929, 14 ff.

(2) ירושלמי מעשרות א'; בר"ר ע"ט, וכו'—גדורא, גידורא.

Klein, Kuestenstrasse Pal., 5, 15.

(3) פתולומיאוס V, 15, 5 — Γουφνα; יוסף, קדמוניות יד, 11, 2; מלחמות ג, 3, 5 וכו' — Γουφνα; פליניוס, (hist. nat. V, 15) — Gophna; Gophna — הירונימוס — Eus. Γουφνα; ברכות מ"ד; יר' תענית ד' וכו'—גפנה, גופנית; תוספתא אהלות י"ח — בית גופנין.

השם באנגלית	שם המחוץ	השם בערבית	השם בעברית
Gilgal (Jilijiliya)	רמאלה	גִּלְגִּלְיָה	גִּלְגָּל (4)
Jilyâ (Gallim)	רמלה	גִּלְיָא	גִּלְיָם (5)
Gimzo (Jimzû)	רמלה	גִּמְזוּ	גִּמְזוּ (6)
Jinujar (Gineigar)	נצרת	גִּנְגִּיר	(גִּנְגִּיר) גִּנְגִּיר (7)
Gischala (Jish)	צפת	גִּישׁ	גוּשׁ-חֶלֶב (8)
Jisr, 'Arab El	צפת	עֶרֶב אֶל-גִּסְר	עֶרְבֵי גִסְר
Jisr Kurûb	טבריה	גִּסְר כְּרוּב	גִּשְׁר כְּרוּב

Thomsen, Loca Sancta, 53; Neubauer, Geogr. du Talmud, 157f.; Klein, Pal. Stud. IV, 45f.; id., Enc. Jud. IV, 403.

(4) שמואל א' ו' ט"ו; מלכים ב', 1 ואילך; הושע ד', 15 וכו'.

First List of Names in Pal., 6; עיין:

Γαλλεί — Eus. Onom. לפי גִּלְיָם, כ"ה, 44 —

(5) שמואל א' כ"ה, 44 — גִּלְיָם, לפי Γαλλεί — Eus. Onom. (גִּלְיָא). אולי Ga—al—a בכתבת של תגלת-פלאסר III — הוהות לפי אלט, בִּיאָר וּמִיזָר.

Beyer, ZDPV 1931, 165; ג' חוב. ג' Klostermann, Onomasticon, 72, 7.

(6) דהיי"ב כ"ה, 18 — גִּמְזוּ; Γαμαζεί — LXX; מגלה כ"ה — גמזאי.

ועוד.—כאן היה בית כנסת בימי הביניים.

Borée, Ortsnamen Pal., 65; Klein, Enc. Jud. VII, 420 f.: Alt, Pal. Jahrb. 1926, 70; 228 קרואיס. קובץ ירושלים.

(7) ירושלמי ערובין א'; כלאים ד'—גנגיגר. שם יושב ר' יוחנן בן נורי.

Klein, Pal. Stud. I, 27; 1925 מס.

(8) יוסף, מלחמות ב', 20, 6; 21, 1; חיייו 10 וכו'—Γισχάλα; לפעמים

קרובות בתלמוד, בזהר, בנימין מטודלא ונוסעים אחרים בימי הביניים — תמיד גוּשׁ-חֶלֶב. כאן נמצאו שרידי בתי כנסת. — (לחלוק גוּשׁ-גִּישׁ השוה איוב ז', 5 כתיב וקרי).

Thomsen, Loca Sancta, 52; Schürer, Gesch., I4, 907f., 616f.; Dalman, Orte u. Wege 3, 213; Klein, Pal. Stud. I, 1ff., 9, 38 f.; IV, 31, 34f.; Kohl-Watzinger, Antike Synagogen in Galilaea, 107ff.; בן-צבי, שאר ישוב, 17; הורוביץ, איי, 195 ואילך

השם בעברית	השם בערבית	שם המחו	השם באנגלית
גֶּשֶׁר נַהֲרַיִם	גֶּסֶר אל־מַנְסַע	בית שאן	Gesher Naharaim (Jisr ez Majâmi')
גֶּשֶׁר זַרְקָא	גֶּסֶר אוֹזְרָקָא	חיפה	Jisr ez Zarqâ
קֶרְיַת גֵּית	קֶרְיַת גֵּית	שכם	Jît, Qaryat
גֵּיָה (גֵּיָא) ⁹	אל־גֵּיָה	עזה	Jiya, El
[56]			
יַרְדֵּן (תִּיבְדֵן)	אש־שָׂרִיעַ		Jordan, River
יְהוּדָה	יְהוּדָא		Judea
גִּידְיָה	אל־גִּידְיָה	עכו	Judeida, El
גִּידְיָה	גִּידְיָה	עין־גנים	Judeida
גִּדְרָה (גִּידְרָה) ¹¹	גִּדְרָה	ירושלם	Judeira (Gedor)
גִּינְהָ (גִּוֶּר)	אל־גִּינְהָ	עזה	Jûra, El
גִּינְהָ (גִּוֶּר)	אל־גִּינְהָ	ירושלם	Jûra, El
גִּרְבָּה	גִּרְבָּה	צפת	Jurâba
עֶרְבִי כַּעֲבָנָה	עֶרְבִי אל־כַּעֲבָנָה	חברון	Ka'âbina, 'Arab el
כַּעֲבָיָה	אל־כַּעֲבָיָה	חיפה	Ka'abiya, El
כַּכְבִּיר	אל כַּכְבִּיר	חיפה	Kabâbîr, El
כַּכְרָה	כַּכְרָה	חיפה	Kabâra
כַּכְרִי	אל־כַּכְרִי	עכו	Kâbrî, El
כַּבּוּל ¹²	כַּבּוּל	עכו	Kabul (Chabulon)

(9) אולי גֵּיָא הנזכרת בשמואל א' י"ז, 52.

(1) בדה"א ח', 31; ט', 37 נזכרת משפחה נָרִי לשבט בנימין, שמוצאה מגבעון. אחד מגבורי דוד משבט בנימין היה מגדר(ה) (יזכר הגדרתי) — דה"א י"ב, 4. Conder, PEF Q.S. 1866, 170; Gesenius-Buhl, Hebr. Wörterb., 132; 193. הורוביץ, א"י

(2) כתבות מצריות — Kbr (= כבל); יהושע י"ט, 27; מלכים א' ט', 13 — כַּבּוּל; יוסף, קדמוניות ח', 5, 3; חיי 43–44 — Χαβωλω, Χαβουλω; תוספתא שבת ז'; ירושלמי תענית ד' וכו', הקליר, סופרים בימי הבינים — כַּבּוּל.

Burchardt, Altkan. Fremdworte u. Eigennam. im Aeg. II, 971; Alt, Festschrift Kittel, 13f.; idem, Pal. Jahrb. 1929, 43; Thomsen, Loca Sancta, 114; Klein, Pal. Stud. I, 5f., 18f.; Dalman, Orte u. Wege 3, 209; Maisler, Untersuch. z. a. Gesch., 71.

השם באנגלית	שם המחוץ	השם בערבית	השם בעברית
Kafra	בית-שאן	כַּפְרָה	כַּפְרָה
Kafrîn, El	חיפה	אל־כַּפְרִין	כַּפְרִין
[57]			
Kahmûm, Jabal el	ירושלם	גִּבְל אל־כַּהְמוּם	הר כַּהְמוּם
Kamâ, Kafr	טבריה	כַּפֵּר כָּמָא	כַּפֵּר כָּמָא
Kannâ, Kafr	נצרת	כַּפֵּר כָּנָא	כַּפֵּר כָּנָא ¹
Karmel		כַּרְמֶל	כַּרְמֶל (הר הַכַּרְמֶל)
Kashda	שכם	כַּשְׁדָּה	כַּשְׁדָּה
Chesalon (Kasla)	ירושלם	כַּסְלָה	כַּסְלוֹן ²
Kaufakha	עזה	כַּוְפַּחְיָה	כַּוְפַּחְיָה
Kaukab (Kokhaba)	נצרת	כַּוְכַב	כַּוְכַבָּה ³
Kaukaba	עזה	כַּוְכַבָּה	כַּוְכַבָּה
Kefar Saba	יפו		כַּפֵּר סָבָא
Kefar Uriya	יפו		כַּפֵּר אוּרְיָה
Khadr, El	בית-לחם	אל־חֶזִיר	חֶזִיר
Elusa (Khalasa, El)	באר-שבע	אל־חֵלְצָה	חֵלְצָה ⁴

1) גרשם בן אשר: "יחוס הצדיקים" (הוצאת ירושלם 1896, 18), ועוד—
כַּפֵּר כָּנָא. — כאן נמצאו שרידי בית כנסת. — לא לערבב עם קָנָה הנזכרת
בברית החדשה ובמקורות עבריים.

Dalman, Orte und Wege³, 119 f.; Klein, Corpus Inscript. II, No. 4; Meistermann, Guide de la Terre Sainte, 523.

2) יהושע טיו, 10 — כַּסְלוֹן; Xασαλων.

Guérin, Judée II, 11; Guthe, Bibelwörterb., 107; Borée, Ortsnamen Pal., 59; Albright, Bul. of the Am. Sch., 17 (1925), 4.

3) מדרש משלי י"ג, כ"ה ועוד. כאן היה משמר הכהנים מבני ישבאב;
נזכרת גם אצל אוסביוס — Κώχαβα.

Dalman, Pal. Jahrb. 1913, 46; Klein, Galilaea, 70, Anm. 4; id., Pal. Stud. I, 35; Kundsins, Topolog. Ueberliefer. im Johannes-Evangelium (1925), 24; 21 קליין, מאמרים שונים.

4) פתולומיאוס (V, 16, 4); כטיפנוס; מפת מידבה — Ελουσα; לפעמים
קרובות בספרות הנוצרית הקדומה — Elusa (= חֵלְצָה). לפי ת' יונתן בראשית

השם בעברית	השם בערבית	שם המתח	השם באנגלית
חֶלְצָה	אֶל־חֶלְצָה	צפת	Khālisa, El
חֵין דְּנִיר	חֵין אֶד־דְּנִיר	צפת	Khân ed Duweir
[58]			
חֶנּוֹת יֹנָה ¹	חֵין יֹנָם	עזה	Khân Iûnis
עֶרֶב חֵינְגָה	עֶרֶב אֶל־חֵינְגָה	טבריה	Kharâniba, Arab el
חֹרְשָׁה ²	חֶרֶס	חברון	Khârâs (Horsha)
חֶרֶבָה	חֶרֶבָה	רמלה	Kharrûbba
חֶשֶׁם זֶנָּה	חֶשֶׁם זֶנָּה	באר־שבע	Khashm Zanna
חֵימָה	אֶל־חֵימָה	רמלה	Kheima, El
חֵיבְיָה	חֵיבְיָה	חיפה	Khubbeiza
גְּדֶרָה (חֶדְרָה) ³	אֶל־חֶדְרָה	חיפה	Khudeira, El (Gedera)
חֶלְדָּה	חֶלְדָּה	יפו	Khulda
עֶרֶב חֵינְזִיר	עֶרֶב חֵינְזִיר	בית־שאן	Khuneizîr, 'Arab
כְּדָה	כְּדָה	חברון	Kidna
כְּנֶרֶת		טבריה	Kinnereth
[59]			
כְּפֶר־אֶתָא	כְּפֶרֶתָא	חיפה	Kufrittâ

ט"ו. י"ד – חלוצה הוא השם המאוחר של בְּרֶךְ העתיקה; התרגום הירושלמי מזהה אותה עם שור.

Robinson, Palästina I, 332 ff.; Conder, PEF Q.S. 1883, 126; Alt, Pal. Jahrb. 1930, 61 ff.; JPOS 1924, 112; 171 הורוביץ, איי.

(1) בעברית – חֶנּוֹת יֹנָה, וכך ברשימות של החברה העברית לחקירת איי וה־Royal Geogr. Society.

First List of Names in Pal., 7.

(2) שמואל א' כ"ג, 15–16; 18–19 – חֶרְשָׁה.

Alt, Pal. Jahrb. 1928, 25 f.

(3) תוספתא שביעית ז' – גְּדֶרָה של קָסְרִין; ירושלמי עבודה זרה ה'; בבלי עבודה זרה ל"א – אגדור; מסכת כותים ב' – גדור.

קליין, תרביץ א' 5, 392; Klein, Festschrift A. Schwarz (1917), 194 הורוביץ, איי.

השם באנגלית	שם המחוץ	השם בערבית	השם בעברית
Kunnisa, El	רמאלה	אל־כְּנִיסָה	כְּנִיסָה
Mampsis (Kurnub)	באר־שבע	כְּרֻנֵב	מְקִשָּׁה ⁽¹⁾
Kuseifa	באר־שבע	כְּסִיפָה	כְּסִיפָה
Labad, Kafr El	טול־כרם	כַּפֵּר אל־לַבַּד	כַּפֵּר לַבַּד
Lajjûn, El (Legeon)	עין־גנים	אל־לַגְיוֹן	לַגְיוֹן יַלְגִּיזוֹן ⁽²⁾
Lâm, Kafr	חיפה	כַּפֵּר לָם	כַּפֵּר לָם
Lâqif, Kafr	שכם	כַּפֵּר לַקֵּף	כַּפֵּר לַקֵּף
Lauz, Khirbat el	ירושלם	חִרְבַּת אל־לֹז	חִרְבַּת לֹז
Lazzâza	צפת	לַזְזָה	לַזְזָה
Me-Nephtoah (Liftâ)	ירושלם	לַפְתָּא	מִי נְפִתּוֹחַ ⁽³⁾
Lubban Rantis (Beth Laban)	רמאלה	לְבָן כְּנָתִים	בֵּית לְבָן ⁽⁴⁾

(1) טביעה ממשלתית על ידיה של כדים (תקופת מלכי יהודה) – ממשות; מקורות יוניים ולטיניים – Μαμψις, Mampsis, אולי Meshtu, הנזכרת במכתבי אל־עמרנה. – הוהות לפי הרטמן, אולברט, אלט ואח'.

Hartmann, ZDPV 1913, 110 f; Alt, Pal. Jahrb. 1930, 62', 68; idem, JPOS 1932, 133; Albright, JPOS 1925, 45.

(2) כאן היתה מושבה רומית צבאית בשם Legeon.

(3) יהושע ט"ו, 9; י"ח, 15 – מַעֲנֵן מִי נְפִתּוֹחַ – על שם פרעה מ(ר)נפתח; IIηγγς ὁδατος Ναφταω—LXX. על שם פרעה מרנפתח (1230–1220) נקראו מקומות אחדים בא"י (פפירוס אנסטסי III, 2–1; 5–6).

Fr. v. Calice, Oriental. Literaturzeit. 1903, 224; Böhl, Kanaanäer und Hebräer, 77 f.; Borée, Ortsnamen Palaestinas, 113 f.; Gardiner, Anc. Mil. Road betw. Egypt and Pal., Journ. of Egypt. Arch. VI (1920); Albright, Ann. of the Am. Sch. 1924, 106; Alt, Pal. Jahrb. 1926, 24 f.

(4) משנה מנחות פ"ו – בית רמה ובית לבן בהר..."

Klein, Schwarz—Festschrift, 391.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
לְבָנָה (5)	אֶל-לִבְנָן (לִבְנָן שֶׁרְקִיָּה)	שכם	Lebona (El Lubban)
לִזְבִּיָּה	לִזְבִּיָּה	מבריה	Lúbya
לִזְרָה (6)	אֶל-לִזְרָה	רמלה	Lydda (Lod)
[60]			
מִתְנַגִּים		צפת	Mahanaim
מִתְרַמָּה	מִתְרַמָּה	עזה	Mahrama
מִתְרַקָּה	מִתְרַקָּה	חיפה	Mahraqa
מִגְיָזוֹ	אֶל-מִגְיָזוֹ	צפת	Majâwiz, El
בֵּית כְּרֵם (1)	מִגְדַּל אֶל-כְּרֵם	עכו	Majd el Kurûm (Beth Kerem)
מִגְדַּל-גָּד (2)	אֶל-מִגְדַּל	עזה	Migdal Gad (Majdal, El)

(5) שופטים כ"א, 19 – לְבָנָה; LXX – Λεβωνα.

Guthe, Bibelwörterb., 394; Guérin, Samarie II, 164 f.; Borée Ortsnamen Pal., 37; Dalman, Orte und Wege³, 230.

(6) עזרא ב', 33; נחמיה ז', 37 וכו' – לִזְרָה; LXX – Λεδ; במקורות היונים – Διοσπολις, Λυδδα; במקורות הלטיניים – Diospolis, Lydda – במקורות העברים בכל התקופות – לזה, לזר.

Alt, ZDPV 47 (1924), 169 ff.; Thomsen, Loca Sancta, 56; Borée, Ortsnamen Pal., 60; 1015 מס. ספיר, First List of Names in Pal., 7.

(1) משנה נדה ב'; תוספתא נדה ג' – בקעת בית כרם.

Klein, ZDPV 1910, 30; id., Pal. Stud. IV, 28 f.; 256 מס. ספיר;

פרס, קובץ החברה לחקירת א"י, 108 והע' 1.

(2) מכתבי אל-עמרנה – Magdalim (EA 256, 26); יהושע ט"ו, 37 –

מגדל-גד; Eus., Onom. – Μαγδαλά.

Gesenius-Buhl, Hebr. Wörterb., 396 f.; Knudtzon-Weber, El-Amarna-Tafeln, 1320; Borée, Ortsnamen Palästinas, 85; Alt, JPOS 1932, 133. — First List of Names in Pal., 8.

השם באנגלית	שם המחוץ	השם בערבית	השם בעברית
Migdal (Majdal, El)	חיפה	אל-מג'דל	מגדל ⁽³⁾
Majdal (Migdal)	שכם	מג'דל	מגדל
Magdala (Migdal, Majdal)	טבריה	מג'דל	מגדל (מגדל נוניא)
Migdal Aphek (Majdal Iâba)	רמלה	מג'דל יבא	מגדל אפק ⁽⁴⁾
Makr, El	עכו	אל-מקר	מקר
Mâliha, El (Manachath)	ירושלם	אל-מלחה	מנחת ⁽⁵⁾
Mâlik, Kafr	רמאלה	כפר מלך	כפר מלך
Mâlikiya, El	צפת	אל-מלקניה	מלקניה
Mallâha (Mallahaya)	צפת	מלחה	מלקניה ⁽⁶⁾

(3) מתיא XV, 10 - Μαγαδαλ (כך במקום Μαγαδαν); מכאן היתה מרים מגדלאה. - ירושלמי מעשרות ג'; בראשית רבה ע"ט, וכו' - מגדל, מגדלא; פסחים מ"ו - מגדל נוניא, וכך אצל הקליר ואולי גם מרקוס VIII, 10. - מגדל היא, כפי הנראה - מגדל-אל של יהושע י"ט, 38.

Dalman, Orte und Wege³, 134 ff.; Klein, Pal. Stud. IV, 37, 41; id., Galilaea, 76 ff.; Albright, Ann. of the Am. Sch.^{III} (1923), 42 ff.; 22 קליין, מאמרים שונים, 22.

(4) יוסף, מלחמות ב', 19, 2 - Πύργος Αφραου (= מגדל אפק). - (מגדל-אפק ואפק [Antipatris=] אינן נזדהית, כפי שהוכיח אולברייט). - הוהות לפי אולברייט, גותה, דלמן ואלט.

Albright, Bul. of the Am. Sch. 11 (1923), 6 ff.; Guthe, Mitt. u. Nachr. d. Deutsch. Pal. Ver. 1911, 33 ff.; Dalman, Orte und Wege³, 239; id., Pal. Jahrb. 1912, 21 f.; Alt, Pal. Jahrb. 1925, 52.

(5) יהושע ט"ו, LXX 59 - Μαλονχα, היא מנחת (דהיא ח', 6). הוהות לפי קלרמן-גנו ואח' אולי Ma-an-cha-te הנזכרת במכתבי אל-עמרנה. Clermont-Ganneau, Arch. Res. I, 461 ff.; Alt, Pal. Jahrb. 1927, 15; Dalman, Jerusalem, 58.

(6) ירושלמי סוטה ג'; ירוש' בבא מציעא ד'; ויקרא רבה כ"ו - מלחיא. ספיר, מס. 1088.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוץ	השם באנגלית
מַהְלוּל ⁷	מַעְלוּל	נצרת	Mahalol (Ma'ûlûl)
עֶרְבִי מַנְרָה	עֶרֶב אֶל-מַנְרָה	טבריה	Manâra, 'Arab el
מִנּוֹת	אֶל-מִנּוֹת	עכו	Manawât, El
כְּפָר מַנְדִּי ⁸	כְּפָר מַנְדָּא	נצרת	Mandâ, Kafr (Kefar Mandi)
[61]			
מִנְשִׁיָּה	אֶל-מִנְשִׁיָּה	עכו	Manshiya, El
"	"	טול-כרם	"
עֶרֶב מִנְשִׁיָּה	עֶרֶב אֶל-מִנְשִׁיָּה	בית-שאן	Manshiya, 'Arab el
מִנְצִירָה	אֶל-מִנְצִירָה	רמלה	Mansûra, El
"	"	צפת	"
מִנְרָח	אֶל-מִנְרָח	חיפה	Marâh, El
מִנְרָה	מִנְרָה	שכם	Marda
מְרוֹן הַרְאֵשׁ	מְרוֹן אֶרֶץ-סַם	צפת	Mârûn er Râs
מִסְחָה	מִסְחָה	שכם	Mas-ha
כְּפָר תַּבּוֹר	מִסְחָה	טבריה	Kefar Tabor
גַּת-הַחֶפְרָא ¹	מִשְׁהַד	נצרת	Gath Hepher (Mash-had)

(7) ירושלמי מעשר שני ה'; ירושלמי מגלה א' א'; מ' רבה, איכה ג', 9 – מהלול. – מהלול נבנתה, כפי הנראה, בקרבת נהלל העתיקה.

Neubauer, Géogr. du Talmud, 189; Klein, Pal. Stud. IV, 37, 46 f.; Albright, Ann. of the Am. Sch. II/III (1923), 26.

(8) תוספתא יבמות א'; בראשית רבה נ"ב ובספרות של ימי הבינים – כפר מנדי, מנדין.

Neubauer, Géogr. du Talmud, 269 f.; Klein, Pal. Stud. I, 29, Anm. 37; id., Galilaea, 68, Anm. 4; 955 מס. ספיר.

(1) יהושע י"ט. 13; מלכים ב' י"ד. 25 – גת-החפר; LXX – Γεθθαχβεpp; בספרות התלמודית – גת-החפר היא גובתה (= משהד). – הזהות היא לפי מסורה עתיקה הנזכרת גם אצל הירונימוס (Comm. in Jona). – כאן נמצא קברו של "יונה הנביא" (אן-נְבִי יוֹנָס).

Guthe, Bibelwörterb., 195; Thomsen, Loca Sancta I, 50; Klein, Galilaea, 285; Dalman, Orte und Wege³, 117; 105; שורץ, תבה"א, 105; הורוביץ, א"י, 226

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוץ	השם באנגלית
עֶרֶב מְסִיל אֶל-גִּזְלָל	עֶרֶב מְסִיל אֶל-גִּזְלָל	בית-שאן	Masīl el Jīzl, 'Arab
מְסִמְיָה הגדולה	אל-מְסִמְיָה	עזה	Masmiya el Kabira, El
	אל-בְּכִירָה		
מְסִמְיָה הקטנה	אל-מְסִמְיָה	עזה	Masmiya es
	אצ-צֵעִיכָה		Saghīra, El
כְּפָר מִצָּר	כְּפָר מִצָּר	בית-שאן	Misr, Kafr
מְסַעְוִדִיָּה	אל-מְסַעְוִדִיָּה	יפו	Mas-ūdiya, El
מְנָסִי	אל-מְנָסִי	צפת	Mawāsi, El
עֶרְבֵי מְנָסִי	עֶרֶב אל-מְנָסִי	עכו	Mawāsi, 'Arab el
	"	מבריה	"
[62]			
מִזְרָ	אל-מִזְרָ	חיפה	Mazār, El
גִּבְעַת הַמִּזְרָה (1)	אל-מִזְרָ	עין-גנים	Mazār, El (Gibeath Moreh)
מִזְרַע	אל-מִזְרַע	עכו	Mazra', El
מִזְרַע הַדְּרוֹמִית	אל-מִזְרַע אל-	רמאלה	Mazra'a, El
	קִבְלִיָּה		Qibliya, El
מִזְרַע הַמְּזֻנְחִית	אל-מִזְרַע אש-	רמאלה	Mazra'a esh
	שֶׁרְקִיָּה		Sharqiya, El
מִישָׁא (2)	מִים אל-גִּבְלָל	צפת	Meis el Jabal (Mesha)
מִרְזֶן (3)	מִרְזֶן	צפת	Meron

(1) שופטים ד', 1 - גבעת המורה; LXX — Γαβραοθ 'Αμωρά — הזהות לפי דלמן, נידנקף ואח'.

Dalman, Pal. Jahrb. 1911, 19; 1922/3, 42; Weidenkaff, Pal. Jahrb. 1921, 28 f.

(2) תוספתא שביעית ד' (כ"י ארפורט) - מישא, היא - לדעת חוקרים אחדים - מים אל-ג'בל.

ספיר, מס. 1079; 217; Klein, Pal. Stud. II 1,

(3) יהושע י"ב, 20 - מִרְזֶן (קרי: מִרְזֶן) = מִרְזֶם (יהושע י"א, 5, 7); יוסף, מלחמות ג', 3, 1 - Μηρῶν; ירושלמי תענית ד'; שביעית ט' וכו' - מִרְזֶן; הקליר; ר' בנימין מטודילא ונוסעים אחרים בימי הביניים וסופרים עד הזמן האחרון - מִרְזֶן, מִרְזֶן.

Albright, Bul. of the Am. Sch. 35 (1929), 8; Schlatter,

השם בעברית	השם בערבית	שם הכחוז	השם באנגלית
חֶרְבַּת מִישָׁר	חֶרְבַּת מִסָּר	עֵין־גָּנִים	Meisir, Khirbat
מֶרְחַבִּיָּה		נֶצֶרֶת	Merhabia
[63]			
מוֹדְעִים א	אֶל־מִדְיָה	רמלה	Modim (Midya, El)
גֵּיא הַמֶּלֶח	וָדִי-ל-מֶלֶח	שֶׁכֶם	Milh, Wādî el
מִקְוֵה יִשְׂרָאֵל		יֶפֹ	Mikwe Israel
מֶרְכָּה	מֶרְכָּה	עֵין־גָּנִים	Mirka
מֶר	אֶל־מֶר	יֶפֹ	Mirr, El
חֶרְבַּת מִצְבָּה	חֶרְבַּת אֶל־מִצְבָּה	רמאלה	Misbâh, Khirbat el
מִשְׁמַר הַיָּרְדֵּן		צֶפֶת	Mishmar Hayarden
מִסְכָּה	מִסְכָּה	טוֹל־כֶּרֶם	Miska
מִסְלֵיָה	מִסְלֵיָה	עֵין־גָּנִים	Misilya
מִצְפָּה		טַבְּרִיָּה	Mizpah
מוֹצָא		יְרוּשָׁלַם	Moza
מַעְוִיָּה	מַעְוִיָּה	עֵין־גָּנִים	Mu'âwiya
מַפְתַּח־רֶחַ	אֶל־מַפְתַּח־רֶחַ	צֶפֶת	Muftakhira, El

Hebr. Namen bei Josephus, 73; Dalman, Orte und Wege³, 209; id., Pal. Jahrb. 1905, 105; Klein, Galilaea, 23 f.; id., Pal. Stud. I, 36 f.; ; 15-14; קרויס, קובץ ירושלים, 228-226; בן־צבי, שאר ישוב, 15-14; 17-16; First List of Names in Pal., 8.

(1) חשמונאים א' ב, 1 וכו'; יוסף, קדמוניות יג, 6, 5 וכו' - *Mwδσειν, Modeseu*, ועוד; לפעמים קרובות בתלמוד - מודעים, מודעין, מודעית; בספרות הנוצרית הקדומה - *Mηδεση*; כו"פ וסופרים אחרים בימי הבינים ועד היום - מודעים, מודיעים.

PEF, Survey II, 341 ff., 404 ff.; Guthe, Bibelwörterb., 440 f.; Neubauer, Géogr. du Talmud, 99; P. Abel, Rev. Bibl. 1923, 498 ff.; Dalman, Pal. Jahrb. 1912, 19 f.; id., Orte und Wege³, 240, 243 f.; Alt, Pal. Jahrb. 1925, 55. 18-17; קליין, החומר הטופוגרפי הא"י, 18-17.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
מַעֲיִיר	אל-מַעֲיִיר	עֵין-גִּנִּים	Mughaiyir, El
מַעֲלָם	מַעֲלָם	רמלה	Mughallis
מַקְדָּה (מַעֲרָ) 2	אל-מַעֲרָ	עזה	Mughâr, El (Makkedah)
מַעֲרוֹת 3	מַעֲרָ	צפת	Mughâr (Mearoth)
[64]			
מַעֲרוֹת (מַנְצוֹרָה)	מַעֲרָ (מַנְצוֹרָה)	טבריה	Mughâr (Mansûra)
מַחְרָקָה	אל-מַחְרָקָה	עזה	Muharraqa, El
מַנְיִדָל (מַנְדָל)	אל-מַנְיִדָל	נצרת	Mujeidal, El
מַחְיִזִּין	אל-מַחְיִזִּין	רמלה	Mukheizin, El
מַכְמָש 1	מַחְמָס	ירושלם	Mikhmas (Mukhmâs)
נחל קישון	נְהַר אל-מַקְסַע	חיפה	Kishon
מַקְיִבְלָה	מַקְיִבְלָה	עֵין-גִּנִּים	Muqeibila
מַרְצֵץ	אל-מַרְצֵץ	בית-שאן	Murassas, El
עַרְב מַרְיָסָת	עַרְב אל-מַרְיָסָת	עכו	Mureisât, 'Arab el
מַצְלָבָה	אל-מַצְלָבָה	ירושלם	Musallaba, El
הַר מַשְׁקָה	גִּבְל אל-מַשְׁקָה	עכו	Mushaqq, Jabal el

(2) יהושע י', 10 ואילך; ט"ו, 41 וכו' – מַקְדָּה; LXX – Μααγηδα, וכך Eus., Onom. – הוזהות לפי קונדר ואחרים. – אחרת: אולבריס. PEF, Mem. II, 411 ff.; Thomsen, Loca Sancta, 86; First List of Names in Pal., 7. – Albright, Bul. of the Am. Sch. 4 (1921), 6 f.

(3) ברייתא של כ"ד משמרות (לפי הקליר ופיוטים) – מערייה (ארמית) = מערות.

קליין, ירושלים, קובץ החברה לחקירת א"י, 33–34.

(1) שמואל א' י"ג, 2; ישעיהו י', 28 וכו' – מַכְמָש; עזרא ב', 27; נחמיה ו', 31 – מַכְמָס; LXX – Μαχεμας; חשמונאים א' ט, 73; יוסף, קדמוניות יג, 1, 6 – Μαχαμα[ς]; משנה מנחות ט' וכו' – מכמס. Robinson, Palaestina II, 327 ff.; Conder, Palestine, 32, 258; Dalman, ZDPV XXVII, 161 ff.; Alt, Pal. Jahrb. 1927, 17; Borée, Ortsnamen Pal., 72; 1084 מס. – First List of Names in Pal., 8.

השם באנגלית	שם המחז	השם בערבית	השם בעברית
Misrefoth Maim (El Musheirifa)	עכו	אל־משירפה	משרפות מים ²
Musheirifa	עין־גנים	משירפה	משירפה
Metulla	צפת		מטלה
Muzeiri'a, El	רמלה	אל־מוֹרֶעָה	מוֹרֶעָה
Muzeirib, 'Arab el	נצרת	ערב אל־מוֹרִיב	ערב מוֹרִיב
Nabî Hûdâ, En	צפת	אנ־נבִי הוּדָא	יהודה הנביא
Nabî Mûsâ, En	יריחו	אנ־נבִי מוּסָא	משה הנביא
[65]			
Nabî Rúbin, En	רמלה	אנ־נבִי רוֹבִין	ראובן הנביא
Nabî Sâlih, En	רמאלה	אנ־נבִי צֶלַח	צלח הנביא
En Nabî Samwîl (Mizpah?)	ירושלם	אנ־נבִי סַמְוִיל	שמואל הנביא (המצפה) ¹
Nabî Iûnis, En	יפו	אנ־נבִי יוֹנָס	יונה הנביא
Nabî Iûsha', En	צפת	אנ־נבִי יוֹשֻׁעַ	יהושע הנביא
Sichem (Nâblus)	שכם	נבֶלֶס	שָׁכֶם ²

(2) יהושע י"א, 8; י"ג, 6—משרפות מים; LXX — Μασρεφωθμαϊν;

Μασραψωθ Μαΐμ — Eus., Onom.

Guérin, Galilée II, 166 f.; Cooke, Joshua, 103; Maisler, Unters. z. alten Geschichte 1,67; Garstang, Joshua. Judges, 396.

(1) שופטים כ"י, 1; שמואל א' ז', 5 ואילך; מלכים א' ט"ו, 22; ירמיהו מ', 6, וכו' — המצפה; LXX—Μασσφα, וכך חשמונאים א' ג', 42 ואילך; Eus., Onom. וכו'; יומא ט"ו — רבי שמעון איש המצפה — הוזהות לפי רובינסון, אולבריס, ברונז, הרצברג ואח'. — לפי רבואסון, דלמן, גנסן ובדה המצפה היא תל אן־נצבה.

Robinson, Bibl. Res. I², 456 ff.; Albright, Ann. of the Am. Sch. 1924, 90 ff.; Hertzberg, ZAW 1929, 161 ff.; Bruno, Gibeon, 1 ff.—Dalman, Pal. Jahrb. 1926, 104 ff.; Badè, Excav. at Tell en-Nasbeh 1926-7 (1928).—Alt, Pal. Jahrb. 1926. 40 ff.

(2) בכתבת מצרית מתחלת האלף השני — שכם; במכתבי אל־עמרנה — Shakmi; בכתבות שומרון — שכם; במקורות עבריים תמיד — שָׁכֶם; ביונית —

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
נְעִינְעִיָּה	אנ־נְעִינְעִיָּה	חיפה	Naghnaghiya, En
נְהָלָל		נצרת	Nahalal
נְהָלִין	נְהָלִין	בית-לחם	Nahhâlîn
עֶרֶב נְעִים	עֶרֶב אֶן-נְעִים	עכו	Na'îm, 'Arab en
נְעֶמָה	אנ־נְעֶמָה	צפת	Nâ'ima, En
נְמֶרָה	נְמֶרָה	נצרת	Namra
נְקוּרָה	אֶן-נְקוּרָה	שכם	Nâqûra
נְחַל קְדְרוֹן ⁽³⁾	נְדִי-גֶן-נֶר	ירושלם	Kidron
אֶנְחֶרֶת (נְעוּרָה) ⁽⁴⁾	נְעוּרָה	נצרת	Na'ûra (Anaharath)
נְצֶרֶת ⁽⁵⁾	אֶן-נְצֶרֶה	נצרת	Nazareth

Συχέμ, Σιχέμ; בלטינית — Sychem, Sicheм. — את שכם החדשה בנה אספסניוס קיסר בשנת 72 לספּה־נ בקרבת שכם העתיקה ויקרא את שמה Flavia Neapolis, ביונית — Νέαπολις; מכאן השם הערבי של העיר נְבִלָם. — עיין: First List of Names in Pal., 8

(3) שמואל ב' ט"ו, 23; מלכים א' ב', 37; ירמיה ל"א, 40 וכו' — נְחַל קְדְרוֹן; LXX — Кедрών, וכך יוסף, קדמוניות ח', 1, 5. וכו'; יוחנן Eus., Onom.; I, XVIII ואחרים. בספרות העברית-קדוֹן, וכן השמוש כעת.

Conder, Palestine, 26, 257; Gesenius-Buhl, Hebr. Handwörterb.¹⁷, 702 b; Dalman, Orte und Wege³ (passim); id., Jerusalem (1930), 186 ff.

(4) רשימת תחותמס III (מס. 52) — אנחרת; יהושע י"ט, 19—אֶנְחֶרֶת;

— 'Ανάχερεθ (Cod. B) LXX. — בספרות התלמודית — נְעוּרָה.

Albright, ZAW 1926, 229 f.; Alt, Pal. Jahrb. 1927, 40 f.; Borée, Ortsnamen Pal., 43.

(5) בברייתא של כ"ד משמרות (לפי הקליר ופיוטים מהגניזה) — נְצֶרֶת

(כן הוא הנקוד הנכון לפי דעת קליין; לפי דעת דלמן — נְצֶרֶת); מתאי II, 23; מרקוס I, 9 וכו' — Ναζαρέτ, Ναζαρέθ; מתאי IV, 13; לוקס IV, 16—Ναζαρά, הירונימוס — Nazara. — נצרת היתה עיר יהודית עד המאה השביעית. כפי שמעידים סופרים נוצריים ומושלמיים. — בנצרת נמצאה כתבת עברית על גבי גלוסקמה.

Dalman, Orte und Wege³, 61 ff.; Klein, Monatsschrift f.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
נִזְלָה	נִזְלָה	עֵזָה	Nazla
[66]			
נִזְלָה	נִזְלָה	עֵין־גִּנִּים	Nazla
נִזְלָה המערבית	אֶן־נִזְלָה אֶל־עֵרְבִיָּה	עֵין־גִּנִּים	Nazla el Gharbiya, En
נִזְלָה המזרחית	אֶן־נִזְלָה אֶש־שַׁרְקִיָּה	"	Nazla esh-Sharqiya, En
נִזְלָה התיכונית	אֶן־נִזְלָה אֶל־וּסְטָה	"	Nazla el Wusta, En
נִזְלַת אַבְד־נֶר	נִזְלַת אַבְד־נֶר	טוֹל־כֶּרֶם	Nazlat Abû Nâr
נִזְלַת עֵיקָא	נִזְלַת עֵיקָא	טוֹל־כֶּרֶם	Nazlat 'Isâ
נָעִים ⁽¹⁾	נָין	נַצְרַת	Nain
נֶם צִיּוֹנָה		יֶפּוֹ	Nes Ziôna
נַעֲמָה ⁽²⁾	נַעֲמָה	רַמְלָה	Naama (Ni'âna)
כָּפָר נַעֲמָה	כָּפָר נַעֲמָה	רַמְאָלָה	Ni'ma, Kafr
נִמְרִים (כָּפָר)	נִמְרִין	טַבְרִיָּה	Nimrim (Nimrîn)
נִמְרָה ⁽³⁾			
נַעֲמָה	נַעֲמָה	יֶרִיחוֹ	Nu'eima
נַפְיָעַת	אֶן־נַפְיָעַת	חֵיפָה	Nufei'ât, En
נַמְיָרַת	אֶן־נַמְיָרַת	צַפַּת	Numeirât, En
נַצְיָרַת	נַצְיָרַת	יֶרִיחוֹ	Nuseirât

Gesch. d. Judent. 1923, 202 ff.; id., Galilaea, 74 f.; Yellin, ZDPV 1918, 58; 22. מאמרים שונים. First List of the Names in Pal., 9.

(1) לוקס VII, 11. Naïv — Eus., Onom.; Naïv, Naïv — Eus., Onom.; בראשית רבה צ"ח — נָעִים.

Conder, Palestine, 93; Dalman, Orte und Wege³, 199, 206 f.; Klein, Pal. Stud. IV, 50; Hartmann, ZDMG 1916, 490; 1223. מספיר. Na'âm—Eus., Onom.; Νωμαν—LXX; נַעֲמָה; 41 — יהושע ט"ו.

First List of Names in Pal., 9.

(3) בפיוט של יוסף בן שמטוב — נִמְרִים; ירושלמי תענית ד'; מ' רבה, איכה ב'; הקליר — בֵּית נִמְרָה.

Klein, Galilaea, 70 f.; id., Pal. Stud. IV, 1 f.; Dalman, Orte und Wege³, 123; 44–43. מאמרים שונים. קליין,

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
[67]			
אַרְץ יִשְׂרָאֵל (פְּלִשְׁתִּינָה) ⁽¹⁾	פלִשְׁטִין		Palestine
[פְּקִיעִין] ⁽²⁾	אל־בְּקִיעָה	צפת	[Pekiin
פְּתַח־תִּקְוָה		יפו	Petah Tikwa
קֹבִי (קבו) ⁽³⁾	אל־קִבּו	ירושלם	Qabû, El
קְדֵשׁ ⁽⁴⁾	קדס	צפת	Kedesh
בְּפֶר קְדוֹם	בְּפֶר קדוֹם	שכם	Qaddûm, Kafr
קַעֲת־קִרְיֹן	קַעֲת אל־קִרְיֹן	באר־שבע	Qâ'at el Qurein
קַלְנִדְיָה	קַלְנִדְיָה	ירושלם	Qalandiya
קַלְנִסְוָה	קַלְנִסְוָה	טול־כרם	Qalansuwa
בְּפֶר קַלִּיל	בְּפֶר קַלִּיל	שכם	Qallîl, Kafr
קַלְקִילְיָה	קַלְקִילְיָה	טול־כרם	Qalqilya
מוֹצָא (הַמִּצְדָּה) ⁽⁵⁾	קַלְוִנְיָה	ירושלם	Moza (Qâlûnya)

(1) עיין: 9, First List of Names in Pal.,

(2) עיין: ע' 40.

(3) סנהדרין צ"ה – קובי. – עיין: הורוביץ, איי, 158 הע' 6.

(4) שופטים ד', 6; מלכים ב' ט"ו, 29 וכו' – קְדֵשׁ; יהושע כ', 7 וכו' –

קְדֵשׁ בְּגִלִּיל; Kαδης — LXX; חשמונאים א' יא, 63; טוביה א, 2; יוסף,

קדמוניות ה, 1, 24; יג, 5, 6 וכו' – Eus., Kέδασσα, Καδασσα, Kedéss; Onom. — Kυττισσος; בתלמוד-קדש.

Guthe, Bibelwörterb., 359; Gesenius-Buhl, Hebr. Handwörterb. 17, 704a; Klein, Pal. Stud. II2, 17 f.; Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus, 97 f.; Albright, Bul. of the Am. Sch. 19 (1925), 12; 35 (1929), 9; Maisler, Unters. z. a. Gesch., 71; Garstang, Joshua. Judges (passim).

(5) כתבות על גבי ידיעות של כדים (תקופת מלכי ישראל) – מצה;

יהושע י"ח, 26 – הַמִּצְדָּה; יוסף, מלחמות ז, 6, 6 (בתרגום הלטיני-Amassada,

אולי שבוש מ־Ammosa=המצה); משנה סוכה ד'; ירושלמי סוכה נ"ד-מוצא,

ועיי' המושב מוצא לעיל.

Neubauer, Géogr. du Talmud, 152 f.; Dalman, Orte und Wege 3, 244 f.; Sellin-Watzinger, Jericho (1913), 158; Hertzberg, ZAW 1929, 196; Vincent-Abel, Emmaüs (1932), 284.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוץ	השם באנגלית
קָרְוָה ⁶	קָרְוָה	שכם	Korea (Qarâwa)
קָרְוַת בְּנֵי זֵיד	קָרְוַת בְּנֵי זֵיד	רמאלה	Qarâwat Banî Zeid
(קָרְוָה? 7)			
[68]			
בְּפָר קָרַע	בְּפָר קָרַע	חיפה	Qari', Kafr
נחל קָרְן	וְדִי-ל-קָרְן	עכו	Qarn, Wâdî el
קָרִיזוֹת	קָרִיזוֹת	שכם	Qaryût
נחל קָצֵב	וְדִי-ל-קָצֵב	באר-שבע	Qasab, Wâdî el
בְּפָר קָסֵם	בְּפָר קָסֵם	שכם	Qâsim, Kafr
קָסְטַל	אל-קָסְטַל	ירושלם	Qastal, El
קָסְטִינָה	קָסְטִינָה	עזה	Qastîna
חֶרְבַת קָטְנָה	חֶרְבַת קָטְנָה	צפת	Qatâna, Khirbat
קָדְרוֹן (קָטְרָה) ¹¹	קָטְרָה	עזה	Qedron (Qatra)
חֶרְבַת קָעוֹן	חֶרְבַת קָעוֹן	בית-שאן	Qâ'ûn, Khirbat
חֶרְבַת קוֹוָקָה	חֶרְבַת קוֹוָקָה	באר-שבע	Qâwûqa, Khirbat
קָזְזָה	קָזְזָה	רמלה	Qazâza
חֶרְבַת קָיִם	חֶרְבַת קָיִם	שכם	Qeis, Khirbat
קִיטִינָה	קִיטִינָה	צפת	Qeitiya
נחל (כרית) קָלְט ²	וְדִי-ל-קָלְט	יריחו	Qilt, Wâdî el
קִירָה	קִירָה	שכם	Qîra
קָרִית עֲנָבִים		ירושלם	Kiriyath Anabim

(6) יוסף. מלחמות א. 6, 5; ד. 8, 1 — Kopeai, Kopea; אולי קרוֹתִים.

ספיר, מס. 1581; 4, 251; Dalman, Orte und Wege³.

(7) אולי קרחָה. — בדהי"א י"ב. 6 נזכרים קָרְחִים בשבט בנימין.

(1) חשמונאים א' ט"ו, 40–41 — Kεδρώς=קָדְרוֹן. — הוהוּת לפי גוֹתָה, ביאר ואח'. — אחרת אולברית.

Guthe, Bibelwörterb., 359; Beyer, ZDPV 1931, 168 f. — Albright, Ann. of the Am. Sch. II (1921), 5.

(2) בימי הבינים זהו הנוסעים את כרית עם ודי אל-קלט.

השם באנגלית	שם המחו	השם בערבית	השם בעברית
Caesarea	חיפה	קיסריה	קיסרי (מגדל- שרשון) ³
[Kishon, River Qubâb, El	רמלה	אל-קבב	[נחל קישון] ⁴ קבב
[69]			
Qubeiba, El	חברון	אל-קביבה	קביבה
"	ירושלם	"	"
Qûd, Kafr	עין-גנים	כפר קוד	כפר קוד
Qudeiriya, El	צפת	אל-קדיריה	קדיריה
Qûla	רמלה	קולה	קולה
Quleitât, 'Arab el	עכו	ערב אל-קליטת	ערב קליטת
Qumbâza	חיפה	קמבזה	קמבזה
Qumrân, Wâdi	יריחו	ודי קמרן	נחל קמרן
Qûmya (Kyamon)	בית-שאן	קומניה	קומניה ¹
Quruntul, Jabal el	יריחו	ג'בל אל-קרנטל	הר קרנטל
(הר דוד) ²			

(3) השם העתיק של העיר היה – כפי הנראה – מגדל-עשתרת ; בספרות ההלניסטית (בפעם הראשונה בספירוס משנת 259 לפסה"נ) – Στρατῶνος Πύργος ; בתלמוד – מגדל-שרשון או מגדל-שרשאן. – הורדוס בנה את העיר מחדש וקרא את שמה – Καισάρεια, בלטינית – Caesarea [Maritima] ; במקורות תלמודיים, בספרות של ימי הבינים ועד הזמן האחרון – קיסרי, קסרי, קיסרין, קיסריה.

Survey II, 13 f.; Schürer, Gesch. II⁴, 74 f.; Hildesheimer, Beitr. z. Gesch. Pal., 4 ff.; Klein, Pal. Stud. II¹, 5, 18 f., 31 ff.; Haefeli, Caesarea am Meer (1923); Thomsen, Loca Sancta I, 74 f.; Albright, Bul. of the Am. Sch. 11 (1923), 9.; Alt, Pal. Jahrb. 1925, 34 f. — First List of Names in Pal., 4; צ'ריקובר, היהודים, 133 והיונים.

(4) עיין: ע' 64.

(1) יהודית ז', 3 – Κυαμῶν. אולי לקום.

(2) לדעת אלט ואח' כאן עמד המבצר דוך. – עיין ע' 44.

Alt, Pal. Jahrb. 1925, 25.

השם באנגלית	שם המחוץ	השם בערבית	השם בעברית
Qûs, Kafr	שכם	כַּפַּר קוּץ	כַּפַּר קוּץ
Qûsîn (Koso)	שכם	קוּצִין	קוּצָה ⁽³⁾
Qusra	שכם	קַצְרָה	קַצְרָה
Qûza	שכם	קוּזָה	קוּזָה
Raphia (Rafah)	עוזה	רַפַּח	רַפִּיחַ ⁽⁴⁾
Râfât (Rapha)	ירושלם	רַפַּת	רַפָּה ⁽⁵⁾
Râfât	שכם	רַפַּת	רַפַּת
[70]			
Râfât	רמלה	רַפַּת	רַפַּת
Rafidya	שכם	רַפִּידְיָה	רַפִּידְיָה
Râ'î, Kafr	עין-גנים	כַּפַּר רַעִי	כַּפַּר רוּעִים ⁽¹⁾
Rama (Er Râm)	ירושלם	אֶרְרָם	הַרְרָמָה ⁽²⁾

(3) בכתבות שומרון – קצה.

Harvard Excav. at Samaria I, 239 ff.; Albright, JPOS 1925, 38.

(4) בכתבות המצריות – רפה; בכתבות האשוריות – Ra-pi-chu; בספרות ההלניסטית – Παφία; בתלמוד – רַפִּיחַ (ירושלמי שביעית ו' ותוספתא שביעית ד'. – אבל לדעת קליין זאת היא אֶרְרָמָה בעבר הירדן).

PEF, Q. St. 1886, 171 ff.; Guthe, Bibelwörterb., 537; Dalman, Pal. Jahrb. 1924, 57 ff.; Winckler, Schraeder, Die Keilinschr. u. d. AT³, 67; Borée, Ortsnamen Pal., 29; Hildesheimer, Beitr. z. Geogr. Pal., 66 ff.; Klein, Küstenstr. Pal., 2 f.; id., Pal. Stud. IV, 22 ff.; צ'ריקובר, יהודים ויונים, 128.

(5) דהיי"א ח', 37 – רַפָּה; דהיי"א ט', 43 – רַפִּיחָה – הקטעים דהיי"א ח', 36 ואילך וט', 42 ואילך הם בלי ספק רשימות ערים בסביבת ירושלם.

Dalman, Jerusalem (1930), 259.

(1) לא לערבב עם בית עקד הרועים. – עיין: ע' 38.

על כפר רועים עיין: הורוביץ, איי, 149: בית עקד הרועים, הע' 1.
(2) יהושע י"ח, 25; שופטים י"ט, 13; ישעיהו י"ב, 29 וכו' – הַרְרָמָה;

ירמיהו ל"א, 15 – רַמָּה; LXX – Παμα, וכך, Eus., Onom.

Phytian-Adams, JPOS 1923, 13 ff.; Alt, Pal. Jahrb. 1925, 15; 1927, 17; Garstang, Joshua. Judges (1931), 397.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוץ	השם באנגלית
הַרְמָה ³	אֶרְמָה	עכו	Rama (Râma, Er)
רָאמֹת (הַרְמָה) ⁴	אֶרְמָה	עֵין-גִּנִּים	Ramoth (Râma, Er)
רָמָלָה	רָם-אֶלְלָה	רמאלה	Râmallah
רַמְתִּיָּן		יפו	Ramath Gan
עֶרְבֵי כָמֶל	עֶרְב אֶרְ-כָּמֶל	עכו	Raml, 'Arab el
כָּמֶלָה	אֶרְיֶכְמָלָה	רמלה	Ramla, Er
רִמּוֹן (סָלַע הָרִמּוֹן) ⁵	רִמּוֹן	רמאלה	Rimmon (Rammûn)
הַרְמָתִים ⁶	רַנְתִּים	רמלה	Ramathaim (Rantís)
רַנְתִּיָּה	רַנְתִּיָּה	יפו	Rantiya
הָרָאשׁ	אֶרְ-רָם	טול-כרם	Râs, Er
רָאשׁ אַבּוּ עֶמְר	רָם אַבּוּ עֶמְר	ירושלם	Râs Abû 'Ammâr

(3) יהושע י"ט, 36 – הַרְמָה. – כאן גלה י. בן-צבי שרידי בית כנסת

וכתבת יהודית מתקופת התלמוד.

Robinson, Neuere Bibl. Forsch., 101 f.; Karge, Rephaim (1925), 298 f.; Alt, Pal. Jahrb. 1927, 46; Borée, Ortsnamen Pal., 40; בן-צבי, מוסף לדבר" V, מס. 37; קליין, ארץ ישראל, 62.

(4) דה"א ו', 58 – רָאמֹת; LXX—Παμμα; יהושע י"ט, 21 – רָמָת;

יהושע כ"א, 29 – יִרְמֹת.

Guthe, Biblwörterb., 289, 537; Conder, Palestine, 259.

(5) שופטים כ', 45, 47; כ"א, 13 – סָלַע הָרִמּוֹן; LXX—ἡ Πέτρα του

Παμμα; מפת מידבה – Παμμα; הירונימוס – Remmon.

Conder, Palestine, 260; Gesen.-Buhl, Hebr. Handwörterb. 17, 762a; Dalman, Orte und Wege³, 231; Borée, Ortsnamen Pal., 90; Hertzberg, ZAW 1929, 188.

(6) שמואל א' א', 1 – הַרְמָתִים; LXX—Αρμαθαιμα; שמואל א' א', 19, וכו' –

הַרְמָה; חשמונאים א' יא, 34 – Παμμαθαιμα; מתיא XXVII, 57; מרקוס XV, 43, וכו' – Αρμαθαιμα; יוסף, קדמוניות ד', 4, 1 – Αραμμαθαιμα; מפת מידבה – Αρμαθαιμα η Αρμαθαιμα[α]; Remphitis – Αρμαθαιμα; Eus., Onom.

FEF, Mem. II, 286 f.; Thomsen, Loca Sancta, 24; Guthe, Bibelwörterb., 536 f.; Dalman, Pal. Jahrb. 1913, 18; id., Orte und Wege³, 239.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחו	השם באנגלית
ראש אַחְמַר	אֶרְיֶס אֶל־אַחְמַר	צפת	Râs el Ahmar, Er
ראש הַכְּרִמִּים	רֶם אֶל־כְּרוֹם	חיפה	Râs el Kurûm
סוּלְמָה שֶׁל צוֹר ⁽⁷⁾	רֶם אֶרְיֶקוֹנָה	עכו	Ladder of Tyrus (Râs en Nâqûra)
רִשְׁיֵידָה	אֶרְיֶשְׁיֵידָה	בית-לחם	Rashâyida, Er
[71]			
רְחוֹבוֹת	יפו		Rehoboth
רִינָה	אֶרְיֶינָה	נצרת	Reina, Er
רִיחְנָה	אֶרְיֶחְנָה	חיפה	Rîhâniya, Er
רִיתְנָה	אֶרְיֶיתְנָה	חברון	Rîhiya, Er
רֶאשׁוֹן־לְצִיּוֹן	יפו		Rishon Lezion
נַחַל רְאוּבֵן	וְדִי רוּבִין	רמלה	Rûbîn, Wâdî
רְפִיד	אֶרְיֶפִיד	צפת	Râfid, Er
רְחוֹבוֹת ⁽¹⁾	אֶרְיֶחְיֵבָה	באר-שבע	Rehoboth (Ruheiba, Er)
כְּפָר רְמוֹן	כְּפָר רֶמֶן	טול-כרם	Rummân, Kafr
רְמוֹן ⁽²⁾	רֶמְנָה	נצרת	Rimmon (Rummâna)

(7) עירובין ס"ד; ביצה כ"ה; בר"ר, וכו'—סולמא של צור, סולמא דצור, וכן כויפ ומקורות אחרים של ימי הביניים.

Klein, Küstenstrasse Pal., 10 f.; id., Pal. Stud. IV, 10 f.; Garstang, Joshua. Judges, 96 f.

(1) בראשית כ"ו, 22 — רְחוֹבוֹת. — הוֹהוֹת לפי רובינסון, פלמר, קונדר, דלמן, ואח'.

Robinson, Palaestina I, 324 ff.; Conder, Palestine, 260; Woolley and Lawrence, PEF, Ann. 1914/5, 116; Dalman, Pal. Jahrb. 1924, 63.

(2) יהושע י"ט, 13 — רְמוֹן; דהייא ו', 62 — רְמוֹנו; LXX—Περμωνα;

עבודה זרה מ"ב; פסחים ט', וכו' — רְמוֹן, וכן כויפ, ועוד.

Robinson, Neuere Bibl. Forsch., 142; Klein, Galilaea, 70, 94³; id., Pal. Stud. I, 16 f.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוץ	השם באנגלית
רְנוּס	אַרְ-רְנוּס	עכו	Ruweis, Er
כְּפָר סָבָא (3)	כְּפָר סָבָא	מול-כרם	Kefar Saba (Sâba, Kafr)
זָבְלוֹן	סַבְלֹן	צפת	Sabalân
עַרְבֵי סַבְרָגִיָּה	עַרְב אַסְ-סַבְרָגִיָּה	נצרת	Sabârija, 'Arab es
שׁוּמְרוֹן (4)	סַבְסְטִיָּה	שכם	Samaria (Sabastya)
[72]			
כְּפָר שַׁבְתֵּי (1)	כְּפָר סָבָת	מבריה	Kefar Shabthay (Sabt, Kafr)
כְּפָר סַבְיָא	כְּפָר סַבְיָא	מול-כרם	Sabyâ, Kafr
עַרְבֵי צָפָא	עַרְב אַצְ-צָפָא	בית-שאן	Safâ, 'Arab es
צָפַת	צָפָת	צפת	Zefath (Safed)
צָפַת (2)	צָפָא	רמאלה	Saffâ (Sapfo)
צָפּוֹרִי (3)	צָפּוֹרִיָּה	נצרת	Sepphoris (Zippori, Sâfûriya)

(3) יוסף, קדמוניות יג, 15, 1; טז, 5, 2 - Καφαρσαββα; ירושלמי
דמאי ב', וכו' - כפר סבא, כפר סבה.

Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus, 68; Albright, Bull. of
the Am. Sch. 11, 6 ff.; Klein, Monatsschrift für Gesch. d. Jud.
1930, 376³; 971 מס. ספיר

(4) בכל המקורות העבריים - שומרון; ביונית - Σαμαρεία; בלטינית ובכל
First List of Names in Pal., 10: עיין: Samaria - השפות האירופיות - עיין: 10

(1) בראשית רבה פ"ה; ירושלמי סוטה א'; ירושלמי ערובין ה', וכו' -
כפר שבתי, כפר שובתי. - הכפר נזכר גם בספרות המאוחרת.

Dalman, Orte und Wege³, 21; Klein, Galilaea, 59, 70; idem,
ZDPV 1910, 38; 994 מס. ספיר

(2) עיין: First List of Names in Pal., 10

(3) יוסף, קדמוניות יז, 10, 9; מלחמות ב, 5, 1 - Σαπφω.

Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus, 120; P. Abel, JPOS
1927, 90 ff.; Dalman, Orte und Wege³, 240.

(3) יוסף (לפעמים קרובות) - Σεπφωρις; הירונימוס - Saphorim

השם בעברית	השם בערבית	שם המתחז	השם באנגלית
סַפְרִיָּה	אס־סַפְרִיָּה	יפו	Sāfiriya, Es
סַנְרָה (4)	אש־שַׁנְרָה	טבריה	Sejera
שְׁזוֹר (5)	סג'זר	עכו	Sajūr (Shezor)
עַרְבֵי סַחְיָה	ערב אס־סַחְיָה	בית־שאן	Sākhina, 'Arab el
כָּפַר סוֹגְנָה (סַכְנִין) (6)	סַחְיִין	עכו	Sogane (Sakhnīn)
סַלְמָה (כָּפַר שָׁלֵם) (7)	סַלְמָה	יפו	Salama (Salem)
שַׁעְלָכִים (8)	סַלְבִּית	ירושלם	Shaalbim (Salbit)

סופרים מאוחרים החל מתקופת אנטונינוס פיוס—*Διοκαιοσαρεια*; לפעמים קרובות בתלמוד, בספרות של ימי הבינים ועד הזמן האחרון — צפורי, ציפורי, ציפורין.

Thomsen, *Loca Sancta* I, 55; Schürer, *Gesch.* 4 II, 213, 210; Klein, *Galilaea*, 26 ff.; Neubauer, *Géogr. du Talmud*, 191 ff.; Dalman, *Orte und Wege* 3, 85 ff.; *First List of Names in Pal.*, 10; בן־צבי, *מזרח ומערב ג'*, 11; קליין, *מאמרים שונים*, 44–67.

(4) עיין: *First List of Names in Pal.*, 11

(5) במקורות תלמודיים — שזור (מכאן היה ר' שמעון שזורי). וכן אשתורי הפרחי, כ"פ ("...ושמה עד היום שזורי"); קברי אבות, וכו'.

קליין, *החומר הטופוגרפי הא"י בספר כ"פ*, 26; 7; Klein, *Pal. Stud.* I, 7; 5; ספיר, *מס.* 1654 בן־צבי, *מזרח ומערב ג'*, 5; ספיר, *מס.* 1654

(6) יוסף, חייו 51–52 — *Σωγανη*; בספרות התלמודית — כפר סוגנה, כפר סגנה, סכנין, וכו'; בספרות ימי הבינים — סכנין.

Robinson, *Neuere Bibl. Forsch.*, 100 f.; Schlatter, *Hebr. Namen bei Josephus*, 82 f.; Klein, *Pal. Stud.* I, 20 f.; IV, 24 f.

(7) לדעת חוקרים אחדים כָּפַר שָׁלֵם, הנזכר בעבודה זרה ל"א.

(8) שופטים א', 35; מלכים א' ד', 9 — שַׁעְלָכִים; יהושע י"ט, 42 —

שַׁעְלָכִין; *Σαλαβα* — Eus., *Onom.*; *Σαλαβαειν*, *Σαλαβαειν* — LXX; הירונימוס — Selebi.

PEF, *Mem.* III, 157; Schiffers, 'Amwās, 70 f.; Guthe, *Bibelwörterb.*, 555.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
צִלְחָה	צִלְחָה	צפת	Salha
צִלְחִיָּה	אצ־צִלְחִיָּה	צפת	Sâlihiya, Es
שָׁלֵם ⁹	סָלֵם	עין־גנים	Salem (Sâlim)
שָׁלֵם	סָלֵם	שכם	Salem (Sâlim)
כָּפָר צֶמַח ¹⁰	סַמַּח'	טבריה	Samakh (Kefar Zemach)
[73]			
סַמְכִיָּה	אס־סַמְכִיָּה	טבריה	Samakiya, Es
חֶרְבַת סַמְכָה	חֶרְבַת אס־סַמְכָה	חיפה	Samra, Khirbat es
סַמְרִיָּה	אס־סַמְרִיָּה	בית־שאן	Sâmiriya, Es
נַחַל סַמְיָה	נְדִי סַמְיָה	רמאלה	Sâmiya, Wâdi
חֶרְבַת סַמֶן	חֶרְבַת אס־סַמֶן	צפת	Sammân, Khirbat es
עַרְבֵי סַמְנִיָּה	עַרְב אס־סַמְנִיָּה	עכו	Samniya, 'Arab es
אַשְׁתִּמוּעַ ¹¹	אס־סַמְמוּעַ	חברון	Eshtemoa (Samû', Es)
סַנְבַרִיָּה	אס־סַנְבַרִיָּה	צפת	Sanbariya, Es

(9) בראשית ליג. LXX 18; יהודית ד', 4 – Σαλχη, וכן אוסביוס. – בספרות השומרונית – שלם.

Neubauer, Journ. asiat. 1869, 398–400; Hertzberg, JPOS VIII (1928), 173; Alt, Pal. Jahrb. 1929, 52 f.

(10) ירושלמי דמאי כ"ב (כ"י רומא); תוספתא שביעית ד', וכו' – כפר צמח.

Ginzberg, Jerushalmi Fragments, 357; Schlatter, Zur Geogr. und Gesch., 308; Dalman, Orte und Wege³, 183, 193; First List of Names in Pal., 10. ; 28; כו"פ. 28; קליין, החומר הטופוגרפי הא"י בספר כו"פ. 28; יהושע ט"ו, 77.

(1) יהושע כ"א, 14; שמואל א' ל', 28 וכו' – אַשְׁתִּמוּעַ; יהושע ט"ו, 50 – אַשְׁתִּמָּה; LXX – Εσθεμ[υ] – Εσθεμα – Eus., Onom.; בתלמוד – אישתמוע. – כאן נמצאו שרידי בית כנסת.

PEF, Mem. III, 403, 412; Guérin, Judée III, 173; Guthe, Bibelwörterb., 171; Dalman, Pal. Jahrb. 1913, 31; Borée, Ortsnamen Pal., 70; Abel, Rev. Bibl. 1929, 585 f.; Mann, Texts and Studies (1931), 618; 100–99 איי, הורוביץ.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחו	השם באנגלית
צַנְדָּלָה	צַנְדָּלָה	עין-גנים	Sandala
סַנְרִיָּה	סַנְרִיָּה	שכם	Sannîrya
סַקִּיָּה	סַקִּיָּה	יפו	Sâqiya
עַרְבֵי צֶקֶר	עַרְב אַצ־צֶקֶר	בית-שאן	Saqr, 'Arab es
צַרְעָה ⁽²⁾	צַרְעָה	ירושלם	Zoreah (Sar'a)
צַרְפַּת (צַרְפַּנְד) ⁽³⁾	אַצ־צַרְפַּנְד	חיפה	Sarafand, Es
צַרִּיפִין	צַרְפַּנְד אַל־עַמֶּר	רמלה	Sarafand el 'Amâr (Zerifin)
נַחַל שׁוֹרֶק ⁽⁵⁾	וְדִי-צַרְר	רמלה	Vale of Sorek (Wâdî es Sarâr)
עַרְבֵי צַרְעָה	עַרְב אַצ־צַרְעָה	חברון	Sarâyi'a, 'Arab es
[74]			
סַרְוִנְגִּיָּה ⁽¹⁾	סַרְוִנְגִּיָּה	טבריה	Sarj'ûna (Sarungia)
חֶרְבַּת סַרְכַּם	חֶרְבַּת אַס־סַרְכַּם	חיפה	Sarkas, Khirbat es
שַׁרְוִנָּה	סַרְוִנָּה	יפו	Sarona
שַׁרְוִנָּה	סַרְוִנָּה	טבריה	Sarona

(2) מכתבי אל-עמרנא – Sa-ar-cha (EA 273, 21); יהושע ט"ו, 33; שופטים י"ג, 2; נחמיה י"א, 29, וכו' – צַרְעָה; LXX – Σαρρα.

Guérin, Judée, II, 15 ff.; Albright-Mc-Cown, Bull. of the Am. Sch. 17 (1925), 4; Alt, Pal. Jahrb. 1923, 73.

(3) עיין: Klein, Tannait. Grenzverzeichn. Pal. (1928), 34, Anm. 135.

(4) מנחות ס"ד, וכו' – צריפין, וכן כ"פ; ירושלמי יבמות ח' – בית צריסה. הכפר נזכר אולי גם אצל יוסף בן מתתיהו.

Büchler, Schwarz-Festschrift, 137; Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus, 96 f.; Klein, Monatsschrift für Gesch. d. Jud. 1920, 181 f.; קליין, לשוננו א', 345–344; קלוזנר, הרעיון המשיחי (1927), 293–292.

(5) שופטים ט"ז, 4 – נַחַל שׁוֹרֶק, – עיין: First List of Names in Pal., 10

(1) ירושלמי סוכה ד', וכו' – סרונגיה, סרונגיא. – קליין, אי, 65.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
צָרָה	צָרָה	שכם	Sarra
סָרְטָה	סָרְטָה	שכם	Sarta
כָּפָר קָאסָא ²	סַסְסַע	צפת	Sa'sa' (Sasa)
שָפִיר המערבית	אס־סִנְפִיר	עזה	Sawâfir el
	אֶל-עִרְבִיָּה		Gharbiya, Es
שָפִיר הצפונית	אס־סִנְפִיר	"	Sawâfir esh
	אש־שִמְלִיָּה		Shamâliya, Es
שָפִיר המזרחית ³	אס־סִנְפִיר	"	Sawâfir esh
	אש־שִרְקִיָּה		Sharqiya, Es (Saphir)
סִנְתָרָה	אס־סִנְתָרָה	בית-לחם	Sawâhira, Es
עֶרְבִי סִנְעַד	עֶרְבִי אס־סִנְעַד	עכו	Sawai'id, 'Arab es
סִנְלָמָה	אס־סִנְלָמָה	יפו	Sawâlima, Es
סִנְיָה	אס־סִנְיָה	שכם	Sâwiya, Es
סִנְטָרִיָּה	אס־סִנְטָרִיָּה	רמלה	Sautariya, Es
שִילֹ ⁴	סִילֹן	שכם	Shiloh

(2) בספרות ימי הביניים – כפר סאסא.

ש. קרויס, ירושלים, קובץ החברה העברית לחקירת א"י, 228; בן-צבי, שאר ישוב, 18; ספיר, מס. 970.

(3) מיכה א', 11 – שָפִיר; Σαφειρ—Eus., Onom.

Guérin, Judée II, 82 ff.; Gesen.—Buhl, Hebr. Wb. 17, 857b; Klostermann, Onom. (1904), 156, 23.

(4) שופטים כ"א, 21; ירמיהו ז', 12 וכו'—שִילֹ; שופטים כ"א, 19 וכו'—שִלֹ; יהושע י"ה, 1, וכו'—שִלָה; Σηλω, Σηλω—LXX; Eus., Onom.; Σηλω; ירושלמי תענית ד'—בית שילה; בספרות של ימי הביניים—שילה; בספרות הנוצרית—Silo.

PEF, Mem. II, 377-70; Guérin, Samarie I, 21 ff.; Albright, Bul. of the Am. Sch. 9 (1923), 10 f.; 35 (1929), 4; Garstang, Joshua. Judges, 399; Kjaer, JPOS 1930, 87 ff.; First List of Names in Pal., 11, 13; בן-צבי, מורח ומערב ג', 13.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
[75]			
שָׁאָב (1)	שַׁעַב	עכו	Sha'ab (Shaab)
שַׁעְרָה	שַׁעְרָה	טבריה	Sha'ara
שַׁפְרָעַם (2)	שַׁפָּה עַמְר	חיפה	Shefaram (Shafa 'Amr)
שַׁחְמָה	שַׁחְמָה	רמלה	Shahma
[אש-שַׁנְרָה (3)]			[Shajara, Esh]
שַׁלְלָה	שַׁלְלָה	חיפה	Shallala
שַׁמְלִיָּה	אש-שַׁמְלִיָּה	צפת	Shammaliya, Esh
שַׁמְמִיָּה	אש-שַׁמְמִיָּה	חיפה	Shammamiya, Esh
שַׁרְפָּת	שַׁרְפָּת	ירושלם	Sharafat
נַחַל הַבְּשׂוֹר (4)	וְדִי-ש-שַׁרְיַעָה	עזה	Shari'a, Wadi esh (Nahal Besor)
בֵּית הַשְּׁטָה (5)	שַׁטָּה	ביח-שאן	Shatta (Beth Shitta)

(1) יוסף, מלחמות ג, 7, 21 - $\Sigma\alpha\beta$; ויקרא רבה כ' (לויקרא ז', 1), וכו' - שאב. - הוזהות לפי ספיר ואח'.

ספיר, מס. Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus, 106; 1645.
(2) ראש השנה ל-יא; תוספתא מקואות ו', וכו'; אשתורי הפרחי, כ"פ וסופרים אחרים של ימי הבינים ועד הזמן האחרון - שַׁפְרָעַם או שַׁפְרָעַם; במגילה צרפתית מהמאה ה-12 - Safram; מרינו סנוטו - Castrum Safar. - בשפרעב היה ישוב יהודי עד לפני 20 שנה.

ספיר, מס. PEF, Mem. I, 355; Klein, Pal. Stud., 28; 1963.
קליין. החומר הטופוגרפי בספר כ"פ, 27; בן-צבי, שאר-ישוב, 87 ואילך.
(3) עיין: עמ' 72.

(4) שמואל א' ל', 9, 10, 21 - נחל הבשור; יוסף, קדמוניות ה, 14, 6 - (Βασσερος=) Βασσελος.

Guthe, Bibelwörterb., 82; Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus, 32; 30; שורק, תבואות הארץ, 1209; ספיר, מס.

(5) שופטים ז', 22 - בית השטה; $\text{By}\beta\alpha\sigma\epsilon\tau\tau\alpha\text{—LXX}$.

PEF, Mem. II, 126; Guérin, Samarie I, 301; Conder, Palestine, 254; Guthe, Bibelwörterb., 90; Hölscher, ZDPV 1910, 23; 155; First List of Names in Pal., 11. הורוביק, א"י,

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
שִׁיחַ בְּרִיךְ	אש-שיח' בְּרִיךְ	חיפה	Sheikh Bureik, Esh
שִׁיחַ דָּנוּן	אש-שיח' דָּנוּן	עכו	Sheikh Dannûn, Esh
שִׁיחַ דָּוִד	אש-שיח' דָּוִד	עכו	Sheikh Dâwud, Esd
שִׁיחַ חָלוּ	אש-שיח' חָלוּ	חיפה	Sheikh Hulw, Esh
שִׁיחַ מְוַנֵּס	אש-שיח' מְוַנֵּס	יפו	Sheikh Muwannis, Esh
שִׁיחַ רָדוֹן	אש-שיח' רָדוֹן	עזה	Sheikh Radwân, Esh
חִרְבַּת שִׁיחַ סַעִיד	חִרְבַּת אש-שיח' סַעִיד	עין-גנים	Sheikh Sa'îd, Khirbat esh

[76]

חִרְבַּת שִׁכָּרָה	חִרְבַּת אש-שִׁכָּרָה	ירושלם	Shikâra, Khirbat esh
כְּפַר הַשִּׁלַח	"	"	Hashiloah
נַחַל שׁוּבָשׁ	נְדִי שׁוּבָשׁ	עין-גנים	Shûbâsh, Wâdî
שׁוּפְתָן ⁽¹⁾	שׁוּפָה	מול-כרם	Shûfa (Shoftan)
שִׁעְפָּט (צופים ?) ⁽²⁾	שִׁעְפָּט	ירושלם	Shu'fât
שׁוּנָה (כְּפַר שְׁמִי) ⁽³⁾	אש-שׁוּנָה	חיפה	Shûna, Esh (Kefar Shummi)
שׁוּנָה	אש-שׁוּנָה	צפת	Shûna, Esh
שְׁקִירָת	אש-שְׁקִירָת	חיפה	Shûqeirât, Esh
שׁוּכָה ⁽⁴⁾	שׁוּכָה	מול-כרם	Socho (Shuweika)
עַרְבֵי שׁוּיָקָת	עַרְבֵי אש-שׁוּיָקָת	בית-שאן	Shuweimât, Arab esh

(1) כתבות שומרון (No. 12) – שפתן.

Harvard Excavations at Samaria, 227 ff., No. 12; P. Abel, Rev. Bibl. 1911, 293; Albright. JPOS 1925, 38.

(2) לדעת דלמן אולי-בית שִׁעְפָּט-עֵיין: 64, Dalman, Jerusalem (1930).

לדעת חוקרים אחדים שִׁעְפָּט היא צופים.

(3) ירושלמי חלה ב', וכו' – כפר שמי. – עיין: קליין, ציון, ידיעות II, גליון ג', 56.

(4) רשימת תחותמס III (מס. 67) – שִׁב; מלכים א' ד', 10 – שִׁכָּה;

במקורות שומרוניים – שׁוּכָה; בתעודות נוסעי הצלב – Socque.

PEF, Mem. II, 153; Guérin, Samarie II, 353; Neubauer, Journ. asiat. 1869, 437 ff.; Alt, Alttest. Studien f. R. Kittel, 4 ff.; id., Pal. Jahrb. 1925, 48.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחז	השם באנגלית
שִׁיּוֹחַ	אש-שִׁיּוֹחַ	חברון	Shuyûkh, Esh
צִיעֵר ⁶	סַעִיר	חברון	Si'îr (Zior)
סִכְכָּה ⁶	סִכְכָּה	שכם	Sikâka
סִילַת בִּיהָר	סִילַת אד-בִּיהָר	"	Sîlat edh Dhahr
סִילַת תַּרְתִּיָּה	סִילַת אל-תַּרְתִּיָּה	עין-גנים	Sîlât el Hârithiya
שֶׁלַח ⁷	סֶלֶן	ירושלם	Siloam (Silwân)
סַנְדִּינָה	אס-סַנְדִּינָה	חיפה	Sindyâna, Es
[77]			
סִירִין (שִׁיאֵן ?) ¹	סִירִין	בית-שאן	Sîrîn (Shion?)
בֵּית זְבוּעִים ²	זוּבָא	ירושלם	Sûbâ (Beth Zeboim)
עַרְבֵי זְבִיחַ	עַרְב אַצ-זְבִיחַ	עכו	Subeih, 'Arab es

(5) יהושע ט"ו, 54 - צִיעֵר; LXX—Σωρ. — המקום נזכר אולי במכתבי אל-עמרנה — Zu-uch-ri (EA 145, 22).

Guérin, Judée III, 150 f.; Conder, Palestine, 261; Guthe, Bibelwörterb., 753; Alt, Pal. Jahrb. 1925, 19; Riedel, Unters. z. d. El-Amarna-Briefen, 24 f.

(6) השם - עברי (השוה יהושע ט"ו, 61 - סִכְכָּה).

Alt, Pal. Jahrb. 1928, 66 f. עיין:

(7) במקורות עבריים - שֶׁלַח; ביונית - Σιλωαμ (יוחנן IX, 7 ואצל יוסף). מכאן השם הערבי Silwân.

עיין: 50 (1930), Jerusalem Dalman,

(1) יהושע י"ט, 19 - שִׁיאֵן; LXX—Σων. — הזהות לפי אולברית.

Albright, ZAW 1926, 228 f.; Saarisalo, Bound. between Issachar and Naphtali, 63 ff., 128².

(2) מכתבי אל-עמרנה - Sa-bu-ma (= צִבְעִים ?-16, 274 EA); יבמות

ט"ו; תוספתא יבמות א'; ירושלמי שם - בית צבועים. בית צבועים. - אול, גם צִבְעִים, הנוכרת בנחמיה י"א, 34.

Klein, Monatsschrift für Geschichte d. Jud. 1917, 135 f.; Knudtzon-Weber, El-Amarna-Tafeln, 1328; 151 - הורוביץ, א"י.

אחרת: פרס, קובץ ירושלים, 23-24.

השם בעברית	השם בערבית	שם המוח	השם באנגלית
סְבִיטָה (צֶפֶת ?) (3)	סְבִיטָה	באר-שבע	Subeita
סַסְסוּפָה (4)	אצ-צֶפֶת	חיפה	Sufsáfa, Es (Safsofa)
עֲרֵבִי סְכֵרִיר	ערב סְכֵרִיר	עזה	Sukreir, 'Arab
שׁוֹנָם (6)	סוּלָם	נצרת	Shunem (Sûlam)
סְלִיטָה	סְלִיטָה	שכם	Suleita
כְּפָר סִימָאִי (6)	כְּפָר סִמְיֶע	עכו	Sumei', Kafr (Kefar Simay)
סְמִירָה	אס-סְמִירָה	עכו	Sumeiriya, Es
סַמְסָם (סַנְסָנָה ?) (7)	סַמְסָם	עזה	Sumsum (Sansanna?)

(3) לדעת פלמר, דילמן ואח' – סביטה היא צֶפֶת (שופטים א', 17) = תְּרָמָה (במדבר י"ד, 46, וכו').

Palmer, Wüstenwanderung, 289 ff.; Gesen.-Buhl, Hebr. Handwörterb. 17, 693 b.; 1515 מס. ספיר

(4) ירושלמי תרומות ח', וכו' – ספסופה. – כאן נמצאו שרידי בית כנסת Kohl-Watzinger, Antike Synagogen in Galilaea, 107 ff. מס. 1286

(5) רשימת תחותמס III (מס. 38) וכתבת שישק – שונם; מכתבי אל-עמרנה (EA 250, 43; AO 7088) – Shunama; יהושע י"ט, 18; מלכים א' כ"א, 4, וכו' – שונם; LXX – Σουσ, Σουσ – Eus., Onom.; Σουσ – במקורות תלמודיים – שונם.

Guérin, Galilée I, 112 ff.; Knudtzon-Weber, El-Amarna-Tafeln, 1311; Alt, Pal. Jahrb. 1924, 35 ff.; 1927, 47; Albright, ZAW 1926, 226 f.; Borée, Ortsnamen Pal., 56; Saarisalo, Bound. betw. Issachar a. Napht., 128².

(6) גיטין ו'; תוספתא גיטין א', וכו' – כפר סימאי; הכפר נזכר גם בספרות של ימי הבינים.

Klein, Galilaea, 29; id., Pal. Stud. IV, 51; 21; בן צבי, שאר ישוב, 21; 51; קליין, מחקרים שונים, 66

(7) לדעת שרץ, ואח' – סמסם היא סנסנה, הנזכרת ביהושע ט"ו, 31. Schwarz, Das Heilige Land, 72; Guérin, Judée II, 293; מס. 1283 ספיר

שם באנגלית	שם המחוז	השם בערבית	השם בעברית
Sukreir, Nahr	יפו	נְהַר סֻכְרִיר	נְהַר סֻכְרִיר
Sûr, Kafr	טול-כרם	כַּפֵּר צוּר	כַּפֵּר צוּר
Suweilât, Es	צפת	אצ-צוּלַת	צוּלַת
[78]			
Suweitât, 'Arab es	עכו	עַרְב אצ-צוּיַט	עַרְבֵי צוּיַט
Suweitât, Es	חיפה	אצ-צוּיַט	צוּיַט
Ta'âmira, Et	בית-לחם	את-תַּעְמֵרָה	תַּעְמֵרָה
Tâbigha, Et	טבריה	אמ-טַבְּעִיָּה	טַבְּעִיָּה ⁽¹⁾
Tibeon (Tab'ûn)	חיפה	טַבְּעוֹן	[כַּפֵּר] טַבְּעוֹן ⁽²⁾
Beth Tapuah (Taffûh)	חברון	תַּפּוּחַ	בֵּית תַּפּוּחַ ⁽³⁾
Taiyiba, Et (Hapharaim?)	בית-שאן	אמ-טַיִיבָה	טַיִיבָה (תַּפְּרַיִם?) ⁽⁴⁾
Ophrah (Taiyiba)	רמאלה	אמ-טַיִיבָה	עַפְרָה ⁽⁵⁾

- (1) ביונית *Ἐπταπηγών*, מכאן טַבְּעִיָּה. בעברית אולי באר-שבוע-עין:
Dalman, Orte und Wege Jesu³, 142.
- (2) משנה מכשירין א' נדה כ"ב; תוספתא נדה ד', וכו'—טבעון. כפר טבעון.
Klein, Pal. Stud. I, 27, 33; IV, 40 f.; Dalman, Pal. Jahrb. 1923, 27; Büchler, Der Galil. 'Am haarez, 290 f.; 285; א"י.
(3) יהושע ט"ו, 53 — בֵּית תַּפּוּחַ; LXX — Βη[θ]αφουε — דהייא ב', 43 — תַּפּוּחַ; חשמונאים א' ט, 50 — Τεφε — Eus., Onom.; Bηθαφουε—LXX; Aφαραμ—LXX; 19—תַּפְּרַיִם; Robinson, Palaestina II, 700, 716; Guérin, Judée III, 374 f.; Conder, Palestine, 254; Borée, Ortsnamen Pal., 79; 202. מס.
(4) כתבות מצרים—חפרם; יהושע י"ט, 19—תַּפְּרַיִם; Robinson, Palaestina II, 700, 716; Guérin, Judée III, 374 f.; Conder, Palestine, 254; Borée, Ortsnamen Pal., 79; 202. מס.
(5) יהושע י"ח, 23; שמואל א' י"ג, 17 — עַפְרָה; LXX — Γοφρα, Αφρα — דהייב י"ג, 19 — עפרון: לפי אוסביוס — Αφραμ, הנוכרת בברית החדשה (יוחנן XI, 54). וכמו כן בספר החשמונאים ואצל יוסף בן מתתיהו. — אצל התושבים נשארה מסורה, כי השם של המקום היה לפני עַפְרָה.
Dalman, Orte und Wege³, 231ff.; Albright, JPOS 1923,

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
טַיִבָּה (עֶפְרָה?) ⁵	אִמְ-טַיִבָּה	טול-כרם	Taiyba, Et (Ophrah?)
מַעְלָה אֲדֻמִּים ⁶	מַלְעַת אֲדֻמִּים	ירושלם	Tal'at ed Dam (Maaleh Adummim)
כְּפָר נָחוּם ⁷	תִּלְחוּם	טבריה	Capernaum

בעברית בכל מקום תל במקום תל

הַתֵּל ⁸	תל	שכם	Tel (Hatel)
תֵּל עֲדָשִׁים	תל אל-עַדִּים	נצרת	Tel Adashim
בַּעַל חֲצוֹר ⁹	תל אל-עַצוֹר	ירושלם	Tell el 'Asûr (Baal Hazor)

36ff.; Alt, Pal. Jahrb. 1928, 32ff.; Einsler, ZDPV 1894, 65. — First List of Names in Pal., 11.

5) שופטים ו', 11, 24, וכו' — עֶפְרָה; LXX — 'Eφρα. הוזהות לפי אולברית. — אחרת: דלמן. ואח'.

Albright, JPOS 1931, 250. — Dalman, Pal. Jahrb. 1921, 31f.; Alt, Pal. Jahrb. 1926, 68.

6) יהושע ט"ו, 7; י"ח, 17 ובמקורות תלמודיים — מַעְלָה אֲדֻמִּים. — השוה בכתבות מצרים — אדמם.

Guérin, Samarie II, 156ff.; Conder, Palestine, 252; Dalman, Orte und Wege³, 260; Borée, Ortsnamen Pal., 51. — First List of Names in Pal., 12.

7) ירושלמי תרומות י"א; קהלת רבה א', 8; ז', 26 — כפר נחום; בבבית החדשה — Καφαρναούμ; יוסף, מלחמות ג', 10, 8 — Καφαρναούμ. — כפר נחום היה כפר יהודי עד התקופה הערבית.

Meistermann, Capharnaüm et Bethsaïde (1921); Orfali, Capharnaüm et ses Ruines (1922); Dalman, Orte und Wege³, 142ff.; Klein, Pal. Stud. I, 23; IV, 49f.

8) כתבות שומרון (מס. 20, וכו') — התל.

Harvard Excav. at Samaria I, 239ff.; Albright JPOS 1925, 39; Noth, ZDPV 1927, 223.

9) שמואל ב' י"ג, 23 — בַּעַל חֲצוֹר; LXX — 'Ασωρ, Βαυλασωρ.

השם באנגלית	שם המחו	השם בערבית	השם בעברית
Tell el 'Azâziyât	צפת	תל-אל עֻזַיַת	תל עֻזַיַת
Tell el Fâriâ' (Beth Pelet?)	עזה	תל-אל-פֻרְעָה	תל פֻרְעָה (בית פֻלֵט?) ⁽¹⁰⁾
Tell el Marqab (Beth Markaboth?)	עזה	תל אל-מֻרְקַב	תל מֻרְקַב (בית המֻרְקַבוֹת?) ⁽¹¹⁾
[79]			
Tell es Sâfî (Libnah)	חברון	תל אצ-צִפִּי	תל צִפִּי (לִבְנָה) ⁽¹⁾
Shikmona (Tell es Samak)	חיפה	תל אס-סֻמַּךְ	שֻקְמוֹנָה ⁽²⁾

Dalman, Pal. Jahrb. 1913, 15; id., Orte und Wege³ 232f.; Conder, Palestine, 253; Gesen.—Buhl, Hebr. Handwörterb., 107b; Borée, Ortsnamen Pal., 95. — Alt, Pal. Jahrb. 1928, 13f. אחרת: (10) לדעת סיר פל. פטרי — בֵּית פֻלֵט, הנזכרת ביהושע טו, 27 וכו'. לדעת אלט — Birsama, הנזכרת במקורות ביונטיים. Fl. Petrie, Beth Pelet (1930); Alt, Pal. Jahrb. 1930, 56. (11) לדעת ון דר ולדה, הורוביץ, ואח'—בֵּית המֻרְקַבוֹת, הנזכרת ביהושע י"ט, 5, וכו'.

עיין: הורוביץ, א"י 146.

(1) רשימת תחותמס III (מס. 10) — לבן; יהושע י', 29; מלכים ב' ח', 22, וכו' — לִבְנָה; Δεβνα—LXX; Δοβανα—Eus., Onom.; — הזהות לפי אולברית, ביאר, וגרסטנג.

Albright, Ann. of the Am. Sch. ^{III} (1923), 11; Garstang, Joshua. Judges (1931), 392f.; Beyer, ZDPV 1931, 15off.—Bliss-Macalister, Excav. in Pal., 28ff., 63ff.

(2) משנה דמאי א'; בבא בתרא קי"ט; ספרי, וכו' — שֻקְמוֹנָה, שֻקְמָה; יוסף, קדמוניות יג, 12 3; — Eus., Onom.; Σαμακ; במקורות מאוחרים—Sycaminon.

Conder, PEF Q. S. 1887, 188f.; PEF, Mem. I, 282; Klein, Pal. Stud. I, 30; idem, Küstenstr. Pal., 5; Dalman, Pal. Jahrb. 1922/3, 18f.; 1699; ספרי, מס. 269–268; הורוביץ, א"י

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
טַבְּרִיָּה	טַבְּרִיָּה	טַבְּרִיָּה	Tiberias
טַבְּקַת קִנְיָטָרָה	טַבְּקַת אֶל-קִנְיָטָרָה	ירושלם	Tibq el Quneitra
תַּעְנָךְ ⁽²⁾	תַּעְנָךְ	עין-גנים	Taanach
תִּינָה	אֶת-תִּינָה	רמלה	Tîna, Et
טִירָה	אֶת-טִירָה	חיפה	Tîra, Et
טִירָה	אֶת-טִירָה	רמלה	Tîra, Et
טִירָה	אֶת-טִירָה	רמלה	Tîra, Et
טִירָה ⁽³⁾	אֶת-טִירָה	טול-כרם	Tîra, Et (Betaro)
צָרִיפִין		נצרת	Zerifin
עַרְבֵי תַעֲנָךְ	עַרְבֵי תַעֲנָךְ	בית-שאן	Tu'aiyinna, Arab
תַּבְּכִין (טוֹבָס) ⁽⁴⁾	טוֹבָס	שכם	Thebez (Tûbas)

Baitharisa; סנהדרין י"ב; תוספתא סנהדרין ב'; ירושלמי גטין ו'—בעל שלישה.
PEF, Mem. II, 285, 298f.; Conder, Palestine, 253; Neubauer,
Géogr. du. Talmud, 97; Guthe, Bibelwörterb., 62; 1794; מס. 1794;
הורוביץ, א"י, 168.

(2) כתבות מצרים — תענך; מכתבי אל-עמרנה (14, EA 248) —
Tachnûka; יהושע י"ב, 21; שופטים א', 27—תַּעֲנָךְ; מלכים א' ד', 12—תַּעֲנָךְ;
LXX—*Taanach*.

Sellin, Tell Ta'annek (1904); Albright, JPOS 1922, 132;
Garstang, Jeshua. Judges, 400f.; Borée, Ortsnamen Pal., 74; First
List of Names in Pal., 12.

(3) נוסעים נוצריים בימי הביניים (הנוסע מבורדו; Itiner. Antonini)—
Betaro, Betthar.

Dalman, Orte und Wege³, 238; Thomsen, Loca Sancta, 134;
Alt, Pal. Jahrb. 1925, 46.

(4) שופטים ט', 50; שמואל ב' י"א, 21—תַּבְּכִין; LXX—*Θιβηζ*, וכן
Eus., Onom.

Guértn, Samarie I, 357ff.; Conder, Palestine, 261; Gesen.—
Buhl, Hebr. Handwörterb., 870b; Garstang, Joshua. Judges, 327,
402; Borée, Ortsnamen Pal., 74.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
מול כְּרֶם (5)	מול כְּרֶם	מול-כרם	Tûl Karm (Tul Kerem)
תְּלֵה (תְּלִיל) (6)	תְּלִיל	צפת	Tuleil (Thella)
עֶרְבִי מוֹקִיָּה	עֶרְב אַמְ-מוֹקִיָּה	עכו	Tûqiya, 'Arab et
הַר הַנִּזְתִּים (7)	אַמְ-מור	ירושלם	Mount of Olives
[בֵּית פֶּאנִי]	כְּפָר אַמְ-מור	"	[Bethphage]

[81]

הַר תְּבֹור (1)	נִיבֵל אַמְ-מור	Mount Tabor
טָרְעֵן (תָּרְעֵן) (2)	טָרְעֵן	Tur'ân (Tiran)
כְּפָר תוֹת	כְּפָר תוֹת	Tut, Kafr
עֶבְדִּיָּה	עֶבְדִּיָּה	'Ubeidiya
עֶבְדִּיָּה	אַל-עֶבְדִּיָּה	'Ubeidiya, El
אוּדְלָה	אוּדְלָה	Udala
עוּלָם (3)	עוּלָם	'Ūlam (Ulam)

(5) עיין: 244, Albright, JPOS 1931; קליין, קרית ספר ט', 146.
 (6) יוסף, מלחמות ג, 4, 1 – Θελλα — הוזהות לפי דלמן, קליין, גולד-

האר, ואח'.

Dalman, Pal. Jahrb. 1911, 23; Orte und Wege³, 210; Klein, Pal. Stud. IV, 59; 258. גולדהאר, אדמת קדש.

(7) בעברית בכל התקופות — הַר הַנִּזְתִּים, וכן השמוש כיום; בארמית — מוֹרָא יְנִיָּא, מכאן השם הערבי — אטטור; בברית החדשה — ὁ ὄρος τῶν ἐλαιῶν — תבֹור.

(1) במקורות עבריים — הַר תְּבֹור, וכן השמוש כיום; במקורות יוניים — Ἀταβυριον, Θαβῶρ; בלטינית — Thabor; בכל השפות הארופיות — Thabor, Tabor.

First List of Names in Pal., 12; עיין:

(2) אולי תָּרְעֵן, הנזכרת במדרש.

עיין: קליין, ארץ ישראל, 62.

(3) ירושלמי סנהדרין י', וכו' — עוּלָם; Eus., Onom.; Oὐλλαμα;

הירונימוס — Ullama.

Buhl, Geogr. d. alten Pal., 217; Guthe, Bibel - Atlas² 14C 3; Saarisalo, Bound. betw. Issachar and Napht., 62f.; 23, א"י, הורוביץ.

השם באנגלית	שם המחו	השם בערבית	השם בעברית
Ulmâniya, El	צפת	אל-עלמניה	עלמניה
Umm 'Ajra, 'Arab	בית-שאן	ערב אם עג'רה	ערבי אם עג'רה
Umm el 'Amad (Kefar Uziel?)	חיפה	אם אל-עמד	אם עמד (כפר עזיאל?) ⁽⁴⁾
Umm Hureira	שכם	אם הרורה	אם הרורה
Kefar Gun (Umm Jûnî)	מבריה	אם גוני	כפר גון ⁽⁵⁾
Umm Kalkha	רמלה	אם כלחיה	אם כלחיה
[82]			
Umm el Qutûf, Khirbat	עין-גנים	חרבת אם אל קטוף	חרבת אם קטוף
Umm Quweiq, 'Arab	בית-שאן	ערב אם קנוק	ערבי אם קנוק
Umm er Rihân, Khirbat	עין-גנים	חרבת אם אר-ריחן	חרבת אם ריחן
[Umm Safâh			[אם צפה ⁽¹⁾
Umm et Tût	עין-גנים	אם את-תות	אם תות
'Umûr, Khirbat el	ירושלם	חרבת אל-עמור	חרבת עמור
'Uqeiba, El	צפת	אל-עקיבה	עקיבה
Walaja, El	ירושלם	אל-ולגיה	ולגיה
Hazor (Waqqâs)	צפת	וקץ	חצור (וקץ) ⁽²⁾

(4) בברייתה של כ"ד משמרות-כפר עזיאל; בתעודה נוצרית מימי הבינים—Cafre ezeir.—כאן נמצאו שרידי בית הכנסת.—הזהות לפי דלמן.
Dalman, Pal. Jahrb. 1913, 49; id., Orte und Wege³, 57;
Kohl—Watzinger, Antike Synagogen in Galilaea, 71ff.—

אחרת: קליין, מאמרים שונים, 19.

(5) ירושלמי בבא בתרא ה', וכו'—כפר גון. כעת שייכת לדגניה.

(1) עיין ע' 52: כפר אשוע.

(2) רשימת תחותמס III (מס. 32) — חצר; מכתבי אל-עמרנה —
Chasûra/i; יהושע י"א, 1, 10—11; שופטים ד', 2, וכו'—חצור; ספר החשמונאים

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוץ	השם באנגלית
נִרְקָנִי	אֶל-נִרְקָנִי	נצרת	Waraqânî, El
נִשְׁהִיָּה	אֶל-נִשְׁהִיָּה	חיפה	Washâhiya, El
נִיזִיָּה	נִיזִיָּה	צפת	Weiziya
עֶרְבִי וְהִיב	עֶרְב וְהִיב	טבריה	Wuheib, 'Arab
[83]			
יָפִיעַ (1)	יָפָא	נצרת	Japhia (Yáfâ)
יְהוּדָה (2)	יְהוּדִיָּה	יפו	Jehud (Yahûdiya)
יָגוּר		חיפה	Yagur
אֵילָוֶן (3)	יָלוּ	ירושלם	Ajalon (Yâlû)

א' יא. 67 - 'Aσωρ; יוסף, קדמוניות ה. 5, 1 - 'Aσωρος; שם ט. 1.11 - 'Aσωρα; טוביה א', 2 - 'Aσής - Eus., Onom.; 'Aσώρ - הוהות לפי גרסטנג ואחרים.

Knudtzon-Weber, El-Amarna—Tafeln, 1300; Garstang, Ann. of Archaeol. and Antrop. 1927, 37ff.; id., Joshua. Judges, passim; Albright, Bul. of the Am. Sch. 33(1929), 7f.; Maisler, Unters. z. alten Geschichte, 68; ib., Nachträge, I; Alt, Pal. Jahrb. 1929, 48f.

(1) מכתבי אל עמרנה (AO 7098) - Ya-pu; יהושע י"ט. 12 - יָפִיעַ; 'Iαφαγαί, 'Iαφ(φ)ε—LXX; יוסף, מלחמות ב. 6, 20; חיו 37. וכו' - 'Iαφα.

Guérin, Galilée II, 103; Conder, Palestine, 257; Schlatter, Hebr. Namen bei Josephus, 63; Vincent, Rev. Bibl. 1921, 434ff.; Alt, Pal. Jahrb. 1924, 35f.; Borée, Ortsnamen Pal., 101.

(2) יהושע י"ט. 45 - יְהוּדָה; הירונימוס—Iud.

Guérin, Judée I, 321f.; Borée, Ortsnamen Pal., 100; Beyer, ZDPV 1931, 163; Eissfeldt, ZDPV 1931, 271ff.; 315; הורוביץ, א"י. First List of Names in Pal., 12.

(3) כתבות מצרים—אילן; במכתבי אל עמרנה (EA 273,20) - A-ia-lu-na; יהושע י"ט. 42; שופטים א', 35; שמואל א' י"ד. 31, וכו' - אֵילָוֶן; 'Iαλω—LXX; אפיניוס—Eus., Onom.; וכן.

PEF, Mem. II, 229, Albright, Bull. of the Am. Sch., Oct.

השם בעברית	השם בערבית	שם המתח	השם באנגלית
יַחְמָה (4)	יַמָּה	מול-כרם	Yamma (Yahma)
יָמוֹן	אֶל-יָמוֹן	עין-גנים	Yâmûn, El
יְנוֹחַ (5)	יְנוֹחַ	עכו	Janoah (Yânûh)
יְנוֹחַ (6)	יְנוֹן	שכם	Janoah (Yanûn)
חֹקֶק (7)	יְקוֹק	מבריה	Hukok (Yâqûq)
יֶרְאֵן (8)	יֶרֶן	צפת	Yârûn (Iron)

1924, 10; Knudtzon — Weber, El-Amarna-Tafeln, 1328; Dalman, Orte und Wege³, 321, 245; Garstang, Joshua. Judges, 356.

(4) כתבות תחותמס III — יחמ. — השוה את השם יַחְמָי בדבהי"א ז', 2 (משפחה לשבט יששכר).

PEF, Q. S. 1929, 61; Nelson, The Battle of Megiddo, 6ff.; Alt, Pal. Jahrb. 1914, 75ff.; 1929, 34; Albright, Bull. of the Am. Sch. 35(1929), 7; Borée, Ortsnamen Pal., 101.

(5) מלכים ב' ט"ו, 29 — יְנוֹחַ; LXX — יאωαα; ירושלמי כלאים ב', ועוד — ינוח (גם יאנו-ינו).

Conder, Name Lists, 38; id., PEF Q. S. 1877, 24; Klein, ZDPV 1910, 34f.; id., Pal. Stud. I, 41.

(6) יהושע ט"ו, 6-7 — יְנוֹחַ; LXX — יאωαα; Eus., Onom. ; יאωαα.

Conder, Palestine, 252; PEF, Mem. I, 87, 123; Guthe, Bibelwörterb., 287; Alt, Pal. Jahrb. 1927, 33; 1926, 56.

(7) יהושע י"ט, 34 — חֹקֶק; דהיי"א ו', 60 — חֹקֶק; LXX — יאωα, Eitαα; ירושלמי פסחים א'; יר' שביעית ט', וכו' — חקק, חיקק; כ"פ — חקקה.

Conder, Palestine, 256; Klein, ZDPV 1910, 24; Saarisalo, Bound. between Isaschar a. Napht., 197f.; Alt, Pal. Jahrb. 1926, 52; קליין, החומר הטופוגרפי בספר כ"פ, 13-14; הורוביץ, א"י, 1928, 55; 266; First List of Names in Pal., 12, קרויס, קובץ ירושלים, 228.

(8) יהושע י"ט, 38 — יֶרְאֵן.

PEF, Mem. I, 258; Guérin, Galilée II, 105ff.; Gesenius — Buhl, Hebr. Handwörterb.¹⁷, 316a; Borée, Ortsnamen Pal., 59; הורוביץ, א"י, 337.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
יָצִית (9)	יָצִיד	שכם	Yāsīd (Yasith)
כְּפָר יִסְיָ (כְּפָר יוֹסֵף) (10)	כְּפָר יִסְיָ	עכו	Yasīf, Kafr (Kefar Joseph)
יָשׁוּב (11)	יָסוּף	שכם	Yāsūf (Yashub)
כְּפָר יִתְמָה (12)	יִתְמָא	שכם	Yatmā (Kefar Yatma)
יוֹטָה (13)	יִטָּה	חברון	Juttah (Yatta)
יִבְנָאֵל		מבריה	Jabneel
אָזוּר (14)	יָזוּר	יפו	Yāzūr (Azor)
יִסְדַּת הַמַּעֲלָה		צפת	Yesud Hamaalah

(9) כתבות שימרון (No. 9, 10) – יצת.

Harvard Excavations at Samaria I, 239ff., No. 9, 10; Albright, JPOS 1925, 35; id., JPOS 1931, 250; Borée, Ortsnamen Pal., 101.
(10) מסורות עבריות מקומיות – כפר יוסף. – לפי אגדה מקומית יסד

את הכפר יוסף בן מתתיהו.

עיינ: בן-צבי, שאר ישוב, 57 ואילך.

(11) תוספתא דמאי א', וכו' – ישוב; בספרית השומרונית-ישוב, יסוף. –

אולי יש ב של כתבות שומרון.

PEF, Mem. II, 378; Neubauer, Journ. asiat. 1869, 400 ff.; Adler, Nouv. Chron. Sam., Rev. des études Juives 1902, 212; Alt, Pal. Jahrb. 1928, 65 f.

(12) משנה ערלה ב'; פסיקתא רבתי טו, וכו' – כפר יתמה.

ספיר, מס. 957.

(13) יהושע טו, 55 – יִטָּה; יהושע כ"א, 16 – יוֹטָה; LXX –

Ἰετταν (גם דהייא ו', 44). – לדעת חוקרים אחדים-Πολις Ἰουδα, הנזכרת בלוקס I, 39.

Conder, Palestine, 257; Dalman, Orte und Wege, 59; Mader, Altchristl. Basiliken... in Südjuda, 185ff.; Borée, Ortsnamen Pal., 102.
(14) כתבות סנחריב – Azzûri; יהושע י"ט, 45 – Aζώρ.

Rudolph, Pal. Jahrb. 1929, 93; Borée, Ortsnamen Pal., 101; Beyer, ZDPV 1931, 160.

השם באנגלית	שם המחוץ	השם בערבית	השם בעברית
Iamnia (Jabneh)	עזה	יבְנָה	יבְנָה (15)
[84]			
[Ir Iezreel	נצרת	עפּוּלָה	[עיר יוֹרְעָאל ¹]
Zaba	בית-שאן	זַבְעָה	זַבְעָה
Zabâbida, Ez	עין-גנים	אז-זַבְבִּידָה	זַבְבִּידָה
Zaghâniya, Ez	חיפה	אז-זַעֲנִיָּה	זַעֲנִיָּה
Zâhiriya, Ez	צפת	אז-זַהֲרִיָּה	זַהֲרִיָּה
Beth Zacharia (Zakariya)	חברון	זַכְרְיָא	בֵּית זַכְרְיָה ²
Zalafa	עין-גנים	זַלְפָּה	זַלְפָּה
Zalafa	טול-כרם	זַלְפָּה	זַלְפָּה
Zanghariya	צפת	זַנְעֲרִיָּה	זַנְעֲרִיָּה
Zarâ, 'Arab ez	בית-שאן	עַרְבִי אוֹ-זַרְעַ	עַרְבִי זַרְעַ
Zarâniya	חיפה	זַרְעֲנִיָּה	זַרְעֲנִיָּה
Zarnûqa	רמלה	זַרְנוּקָה	זַרְנוּקָה

(15) יהושע ט"ו. 11 – יבְנָאֵל; דהייב כ"ו, 6 – יבְנָה; בספרות ההלניסטית (ספרי החשמונאים, פילון, פתולומיאוס. יוסף) – Ἰαμνεία, Ἰερννα, Ἰαμνεία; במקורות לטיניים – Iamnia; בתלמוד, בספרות של ימי הביניים וכיום – יבְנָה.

Conder, Palestine, 90, 257; Thomsen, Loca Sancta, 70; Schürer, Gesch II⁴, Reg.; Borée, Ortsnamen Pal., 99; First List of Names in Pal., 12 – הורוביק, א"י, 308 ואילך; צ'ריקובר, היהודים והיונים, 135.

(1) עיין: ע' 32.

(2) חשמונאים א' ה, 32 ואילך – Βαυθαχαρα; יוסף, קדמוניות יב, 9 – Ζαχαρ – Sozomenus; Βηθαχαρα – מפת מידבא – Βετθαχαρ – Ζαχαρ.

PEF, Mem. III, 35, 108; Thomsen, Loca Sancta I, 33; Jacoby, Geogr. Mosaic von Madeba, 63; Klein, Enc. Jud. IV, 428; Beyer, ZDPV 1931, 155, 217f.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
שִׁיחֹר לְבָנָת ⁽³⁾	נְהַר אֶזְרִיקָא	חִיפָה	Zarqâ, Nahr ez (Shihor Libnath)
אָזָה ⁽⁴⁾	זֶנְהָא	שָׁכֶם	Zawâtâ (Azah)
זִנְיָה	זִנְיָה	עֵין־גְּנִים	Zâwiya
אֶכְזִיב (כְּזִיב) ⁽⁵⁾	אֶזְרִיב	עֵכו	Achzib (Ekdippa)
כְּפָר זִיבְד	כְּפָר זִיבְד	טוֹל־כֶּרֶם	Zibâd, Kafr
זִבְדָּה	זִבְדָּה	עֵין־גְּנִים	Zibda
[85]			
זֶכְרוֹן יַעֲקֹב	זֶכְרוֹן	חִיפָה	Zichron Jacob
כְּפָר דִּיקְרִין ⁽¹⁾	זֶכְרִין	חֶבְרוֹן	Zikrîn (Kefar Dikrin)
יִזְרְעֵאל ⁽²⁾	זֶרְעִין	עֵין־גְּנִים	Jezreel (Zir'în)

(3) יהושע י"ט, 26 — שִׁיחֹר לְבָנָת; LXX—Σειων και Λαβαναθ. — הזהות לפי רובינסון, ואח'.

Robinson, Physische Geogr. d. heil. Landes, 189f.; Gesen.-Buhl, Hebr. Handwörterb., 822b.

(4) כתובות שומרון (מס. 2, 17) — אזה.

Harvard Excav. at Samaria I, 239ff., No. 2, 17; Albright, JPOS 1925, 39; Noth, ZDPV 1927, 222, 229; Borée, Ortsnamen Pal., 35.

(5) כתובת סנחריב (Prisma II, 40) — Akzibi; יהושע י"ט, 29; שופטים א', 31 — אֶכְזִיב; משנה שביעית ו'; חלה ד'; תוספתא אוהלות י"ח; תוס' תרומות ב', וכו' — אכזיב כזיב; מקורות הלניסטיים — Ἐκδιππα; מקורות לטיניים — Ecdippa.

Honigmann, Reallex. d. Assy. I, 66b; Thomsen, Loca Sancta I, 58; Klein, Küstenstrasse Pal., 8 ff.; Garstang, Joshua. Judges, 354; First List of Names in Pal., 12.

(1) גטין נ"ז; יר' תעניות ד'; איכה רבה ב', וכו' — כפר דיכרין, כפר

דיכריא.

קליין, איי, 48; פרס, קובץ ירושלים, 26—27.

(2) יהושע י"ט, 18; שמואל א' כ"ט, 1; מלכים ב' ח', 29, וכו' —

יִזְרְעֵאל, יִזְרְעֵאלָה; LXX—Ἰεζραηλ, Ἰεζραηλ; יודית ג', 9; ד', 6—Ἰεζραηλ; יִזְרְעֵאל.

השם בעברית	השם בערבית	שם המחוז	השם באנגלית
עַרְבֵי זְבִיד	עַרְב זְבִיד	צפת	Zubeid, 'Arab
זְבִידָה	אוֹזְבִידָה	חיפה	Zubeidât, Ez
זְהִירִיה	אוֹזְהִירִיה	רמלה	Zuheiriya, Ez
זוק העליון	אוֹזוק אל־פִּקְנִי	צפת	Zûk el Fauqânî, Ez
זוק התחתון	אוֹזוק את־תַּחְתָּנִי	"	Zûq et Tahtânî, Ez

יוסף — 'Iezzepeḥ — Eus., Onom.; 'Eσδραηλα — מקורות לטיניים —
 Esdremon; הנוסע מבורדו — Stradela; בספרות העברית — יזרעאל.
 Robinson, Palaestina III, 365ff.; Conder, Palestine, 92, 257;
 Guthe, Bibelwörterbuch, 312f.; Schlatter, Hebr. Namen bei
 Josephus, 61; Alt, Pal. Jahrb. 1925, 39; Borée, Orisnamen Pal.,
 99; 860 מס. — First List of Names in Pal., 12.

מ פ ת ח

לשמות מקומות עתיקים

בְּרוֹר חֵיל - 40	בֵּית זְכָרְיָה - 84	אֶבֶל בֵּית מַעֲכָה - (131)
גִּבְעָה (מקומות) - 52	בֵּית חֲנָנְיָה - 48	אֶבְלִים - 51
גִּבְעָה - 52	בֵּית חוֹרוֹן עֲלִיוֹן - 39	אֶדְוִכִּים - 44
גִּבְעוֹן - 55	בֵּית חוֹרוֹן תַּחְתּוֹן - 39	אֶדְמָה - 41
גִּבְעַת הַמּוֹרָה - 62	בֵּית חֲנָן - 37	אֶזְנוֹ - 32
גִּבְתָּה (גִּבְת) - 53	בֵּית כָּרֶם - 60	אוֹשָׁא - 50
גִּדְדוֹר - 56	בֵּית לָבֶן - 59	אֶזְהָה - 84
גִּדְדוֹרָה - 55	בֵּית לָחֶם בִּיהוּדָה - 39	אֶזְזוֹר - 83
גִּדְדָה - 58	בֵּית לָחֶם בְּגִלְיָה - 89	אֶזְלוֹן - 83
גּוֹפְנָה - 65	בֵּית נֶזְפֶּדָה - 38	אֶזְבוֹב - 84
גּוֹזָתָה - 54	בֵּית עֲגֻלִּים - 79	אֶמְאוֹם (חֲסִית) - 51
גּוֹשׁ חֶלֶב - 55	בֵּית עֲזֻסָּה - 50	אֶנְחֶכֶת (נְעוּרָה) - 65
גִּזְר - 47	בֵּית עֲנָיָה - 46	אֶפְרַת (?) - 37
גִּיָּא - 55	בֵּית עֶקֶד [הָרַעִים] - 38	אֶשְׁדּוֹד - 52
גִּלְבּוֹעַ - 53	בֵּית פֶּאֶנִי - 80	אֶשְׁקֶלוֹן - 34
גִּלְגָּל (מַחֲזֵי רַמְלָה) - 55	בֵּית פֶּלֶט (?) - 78	אֶשְׁתִּמּוֹעַ - 73
גִּלְגָּל (מַחֲזֵי מוֹל כְּרֶם) - 53	בֵּית צְבוּעִים - 77	בְּאֵר זַיִת - 40
גִּלְיָל (מַחֲזֵי יַפּוֹ) - 53	בֵּית רִימָה - 38	בְּאֵרוֹת - 40
גִּלְיָל (מַחֲזֵי עֵכוֹ) - 53	בֵּית שֶׁאֵן - 36	בִּירֵי - 40
גִּלְיָם - 55	בֵּית שִׁמְשׁ - 29	בֵּית אֵל - 39
גִּמְזָה - 54	בֵּית תַּפּוּחַ - 78	בֵּית גּוֹבְרִין - 37
גִּמְזוֹ - 55	בֵּיתר (בֵּית תָּר) - 39	בֵּית דְּגוֹן בִּיהוּדָה - 37
גִּיְנִיָּה (גִּבְנִיָּה) - 55	בַּעַל חֲצוֹר - 78	בֵּית דְּגוֹן בְּגִלְיָה - 37
גִּעְתָּן - 54	בַּעַל שֶׁלֶשָׁה - 80	בֵּית הַמֶּרְקָבוֹת (?) - 78
גֵּת - 52	בְּצַת - 36	בֵּית הַעֲמֶק - 32
גֵּת הַחֶפֶר - 61	בֶּרְכִּית - 35	בֵּית הַשֹּׁמֶה - 75

(1) המספרים הם מספרי העמודים במספרה של ממשלת איי.

46 - כפר פגשה (כפר פינה)	85 - יחמה	54 - גת פרמל
72 - כפר צמח	83 - יומה	79 - דאר
70 - כפר רועים	50 - ים [של] סמכו	41 - דברת
72 - כפר שבתי	83 - ינות (מחו עכו)	44 - דוד (נערן)
72 - כפר שלם	83 - ינות (מחו שכס)	41 - דלתון
76 - כפר שמי	83 - יפיע	51 - דגב
79 - כפר תמרנה	83 - יצית	42 - דמנה
59 - לבונה	83 - יקוק	41 - דפני
79 - לבנה	83 - יראון	69 - הר דוד (?)
59 - לוד	34 - הירקון	80 - הר הנזיתים
52 - ליש	83 - ישוב	81 - הר תבור
60 - מגדל	38 - יתלה	48 - חדיד
60 - מגדל אפק	56 - כבול	31 - חרשה
60 - מגדל גד	57 - כוכבה	83 - חוקק
35 - מגדל שקם (?)	57 - בקסון	51 - חוריה
61 - מגדל שרשון - עין: גסרי	61 - בקסלות (בסלות תבור)	58 - חורשה
60 - מהלול	35 - כפר ברוד	57 - חלוצה
63 - מודעים	40 - כפר ברעם	49 - חלקת (?)
67 - מוצא	81 - כפר גון	48 - חמת גדר
59 - מי נפתות	85 - כפר דיכרין	49 - חנותה
62 - מישא (?)	42 - כפר דרום	43 - חנתון
64 - מכמש	52 - כפר חנניה	78 - חפכים (?)
69 - מלחיה	83 - כפר יסיף (כפר יוסף)	82 - חצור
59 - ממשות	83 - כפר יתמה	34 - חצרות
60 - מנחת	57 - כפר כנה	53 - חרוד
78 - מעלה אדמים	38 - כפר לקימא	49 - חרשת הגוים
63 - מערות	60 - כפר מגדי	78 - סבעון
46 - מפשטה	78 - כפר נחום	45 - מוכניא
62 - מירון	74 - כפר סאסא	79 - מור לוסה
63 - מקדה	71 - כפר סבא	83 - יבנה
65 - המצפה (?)	72 - כפר סוגנה (סכנין)	32 - יגור
64 - משרפות מים	77 - כפר סימאי	83 - יהוד
38 - נבלם	81 - כפר עזיאל (?)	52 - יזקרת
48 - נחל גרר (?)	33 - כפר עקביה	85 - יזעאל

- עֶפְרָה (מחוז רמאלה) - 79
 עֶפְרָה (?) (מחוז פול כרם) - 78
 עֶפְרוֹן (?) - 58
 עֶקְרָבָה - 33
 עֶקְרוֹן - 33
 עֶרֶב (מחוז עין גנים) - 33
 עֶרֶב (מחוז עכו) - 33
 עֶתְלִית - 34
 פָּגוֹר - 37
 פּוֹנֶדֶק - 47
 פּוֹנֶדְקָה - 46
 פִּמְרוֹם - 40
 פִּנְיָם - 35
 פִּצְאָל - 46
 פִּקְיָעִין - 40
 פָּרוֹד - 46
 פִּרְעָתוֹן - 46
 צוֹפִים (?) - 79
 צִיעֵר - 76
 צַפּוֹ - 72
 צַפּוֹרִי - 72
 צִפַּת - 72
 צַפַּת (מחוז באר שבע) - 77
 צְרִיפִין - 73
 צָרְעָה - 73
 צָרְפַת - 73
 קִדְרוֹן - 68
 קִדְשׁ - 67
 קוֹבִי (?) - 67
 קוֹצֵה - 69
 קִיסְרִי - 68
 קְרוֹחִים (?) - 67
 קִרְחָה (?) - 67
 קִרְיַת יַעֲרִים - 51
 נַחַל הַבְּשׁוֹר - 75
 נַחַל עֶרְוֹן - 33
 נַחַל פָּרַת - 46
 נַחַל קִדְרוֹן - 65
 נַחַל קִישׁוֹן - 64
 נַחַל שׁוֹרֵק - 73
 נִמְרִים - 66
 נְעוּרָה - עֵיין: אֲנַחְרַת
 נְעִים - 66
 נַעֲמָה - 66
 נַעֲרֹן - עֵיין: דּוֹד
 נֶצֶרֶת - 65
 סוּלְמָה שֶׁל צוֹר - 70
 סַכְנִין - עֵיין: כְּפַר סוּגְנָה
 סַנְסֵנָה (?) - 77
 סַפְסוּפָה - 77
 סְרוּגְגִיָּה - 74
 עוֹלָם - 81
 עֶמְרֹת - 34
 עֵיטָם - 34
 עֵילָבוֹ - 32
 עֵין גָּדִי - 45
 עֵין גָּנִים - 54
 עֵין דּוֹר - 52
 עֵין זִיתִּים - 45
 עֵין כְּרָם - 45
 עֵין סוֹכֶר - 34
 עֵין תְּאִינָה - 46
 עֶקְבָּה - 32
 עֶכּוֹ - 31
 עֶלְמָה - 32
 עַמּוּקָה - 32
 עַנְגִּיָּה - 37
 עֲנָתוֹת - 33
- רֵאמוֹת - 87
 רְחוֹבוֹת - 71
 הֶרְמָה (מחוז ירושלים) - 70
 הֶרְמָה (מחוז עכו) - 70
 רְמוֹן (מחוז רמאלה) - 70
 רְמוֹן (מחוז נצרת) - 71
 הֶרְמָתִים - 70
 רָפָה - 69
 רַפִּית - 69
 רִשְׁפוֹן - 33
 שׁוֹכָה - 76
 שְׂאָב - 75
 שׁוֹמְרוֹן - 71
 שׁוֹנָם - 77
 שׁוֹפְתָן - 76
 שְׁזוֹר - 72
 שְׂאִיוֹן (?) - 77
 שִׁיחֹר לְבָנֶת - 84
 שִׁלּוֹ - 74
 שְׂכָם - 65
 שְׁלַח - 76
 שְׁלָם - 72
 שְׁעָלָיִים - 72
 שְׁפִיר - 74
 שְׁפָרְעָם - 75
 שְׁקִמּוֹנָה - 79
 תַּבְּיָן - 80
 תַּהַל - 78
 תֵּלָה - 80
 תַּמְנַת תָּרִם - 49
 תַּעֲנָד - 80
 תַּרְעֵן (?) - 81

תקוני טעות ומלואים

צ"ל	נדפס	עמוד	צ"ל	נדפס	עמוד
		29, הע' 6	חרשֶׁת	חרשֶׁת	8
Jahrb.	Jarb.	31, הע' 2	גְּהִרִים	גְּהִרִים	9
Δαβαριττα	Δαβαριττα	30, הע' 2	מִכְמֶשׁ	מִכְמֶשׁ	10
'Αμμους	'Αμμους	40, הע' 6	הַבְּשׁוֹר	הַבְּשׁוֹר	11
Vincent-Abel,	עֵיין כַּעַת:		שׁוֹכָה	שׁוֹכָה	"
Emmaüs (1930),			שְׁיוּחִי	שְׁיוּחִי	"
passim.			יְהוֹר	יְהוֹר	12
		41, הע' 7 (V,925),105ff.	טול כרם (= טור	17, ועוד תל כרם	
V(1925),105ff			כרם, כפי שהוכיח		
		46, הע' 2 על קֶפֶר פִּיגָה עֵיין:	כַּעַת אוֹלִבְרִיט)		
Press, Monatsschr.			Ir	Jr	18
f. Gesch. d. Jud.			86, חשמי א' י,	21, הע' 4 חשמי א',	
1929, 53ff.			גְּבִלֹט	26, הע' 2 גְּבִלֹט	
461, חוב. ד',	47, הע' 5 חוב. ג'		3C4	" הע' 5 304	
50, וכו' במקומות אחדים—עֲרָב עֲרָבִי			בכל מקום ξ	28, הע' 1 במקום ξ	
Ματταρῶν Ματταρῶν	2, הע' 2		Klein, Enc. : 16—15	29, הע' 4 שורות	
ξ	59, הע' 5 במקום אחד—ξ		Jud. IV, 827;		
להוציא	62 (כרית)		בן-צבי, שאר ישוב,		
77 בטעות מסומנות שתי הערות			115 ואילך; קליין,		
במספר 5.			ידיעות המכון למדעי		
			היהדות ב', 27—28.		

לתשומת לב הקורא.

כל ההערות בספר נחלקות לשני חלקים: בחלק הראשון—רשימת מקורות ראשוניים; בחלק השני—ביבליוגרפיה אירופית ועברית. בכל מקום שנוכחה מסכתא סתם הכונה היא לתלמוד בבלי, והמספר מצין את הדף; במקום שהכונה למשנה, לתוספתא או לתלמוד ירושלמי — נאמר כן בפרוש לפני ציון המסכתא.

ל ש ו נ ו

רבעון לעניני הלשון העברית

מוצא ע"י ועד הלשון העברית
בארץ-ישראל

העורך: ד"ר א. צפרוני
חבר המערכת: א. אברונין

כרך ד' חוברת ד'

תל-אביב, תשרי תרצ"ג

בית־הדפוס, אמנות ארץ־ישראל, תל־אביב

חקירות בלשון

ק. לויאס

טיולים בשדה הלשון¹

100. האפלת התנועות.

(a) אותה הסבה שגרמה לשנוי הקמץ הקיים לחלם, היא גם הסבה שהביאה את הברת הקמץ הנגיני להיות נהבר כקמץ חטוף, והיא גם הסבה שלרגלה באה האפלת שאר התנועות, בארמית הנלילית ובעברית, בסורית ובפונכית. החוקרים לא שמו לב לזה, או יותר נכון, לא השכילו לראותה. והנני לרשום פה את כל הדוגמאות שבעברית המקראית וחלק גדול מהעברית המאוחרת.

(b) האפלת הפתח: — במקרא: ה'דות (סימן 99), תעבדם, נעבדם, הפפכם (סימן 226). בתלמוד ובמדרש: גומו (כלים י"ד, ח'), בורו (ספרי דברי ש"ו); קורדום, דורמוסקית; מכונן (מכשירין ד', א'); פרושרום, רונליות, עוורדים, עונסין, קורקבן, בורדם, תורגמן; מתאונה (ירוש' ב"מ ד', ג'); משתוייר (שם, פאה א', ב'); נמות; תעובר; רברבן (שרידי הירושלמי פ'); חויבין (שם, י"ב); מעפרן (שם, פ'); מעופן (תוס' דמאי ו', י"א; שם, מעשרות ג', י"ג); המשקלים דורשן, גזולן, וכדומה.

הערה: (א) יש לשים לב להנקוד רברבן, מעפרן, החטף פה מכונן להורות על הברת הקמץ הגדול כמו קמץ חטוף (עיון למטה אות c). (ב) בהדוגמאות מעופן, מעפרן, תנועת האות הראשונה חדרה לתוך העי"ן, חזיון כזה נמצא גם בנקוד המקרא הבבלי. החכם זיווירס קורא לזה durchschwitzen.

(c) האפלת הקמץ הנגיני. צליאותו (מכ' דרשב"י ב', י"א); גופם (תוס' מ"ש ב', י"ח); סנואין (שם, ב"ק ח', י"ו); מאבדון (שם, שבת י"ג, ד'); בית השלוחין (שם, מו"ק א', ד'); שישבתו (שם, נזירות ו', ב'); נום (שם, יבמ' י"ו, ב'); כתובותיך (שם, כתוב' י"א, א'); מנעול (שם, שביעית י', י"א); סמומיות (ספרי

¹ ראה „לשוננו“, החוברת הקודמת.

דבר' שנ"ד; מוין (שם, שכ"א); צבותות (ירוש' ערובין י', ד'); נימולין (> נמלים) (שם, יבמ' ח', ב'); ננעול (שם, ערובין א', א'); פגועין (שם, שבת י', ב'); אלמון (שם, כתוב' א', א'); זכוי (שם, סנה' א', א'); נתיאשו (שרידי הירושלמי ד', יר'); מטבילון (שם, ע"ה); רוששות (שם, קצ"ו); נזה, ועוד. במקרא: הַדְלָתִי. נקוד החטף קמץ הוא רק להראות שהברת הקמץ הגדול היא o ולא ā (עין למעלה הערה א').

(d) האפלת החרק הקטן: — במקרא: הַתְּפַקְדוֹ, הַכֶּבֶס, הַטְּמָאָה, הַדְּשָנָה, בספרות המאוחרת: מסובים; נומית, וכדומה; שובלון (תוס' תרומ' ג', י"ח; שם, סוכה א', ו'); מוכנס (שם, מעשרות א', א'); מוקצעי (שם, ערובין י"א, כ"ד); דובשי (שם, ב"ק י', כ"ו); סופלי (שם, שבת ט"ו, ג'); שורפו (ירוש' שבת ז', ב'); גוויות (שם, שם, ד', ב'); קוטניות; כוכר (שרידי הירושלמי כ"ח); לוטלה (שם מ"ט); נוטבל, עינבי (שם, פ'), ועוד.

הערה: הבנינים הַתְּפַעֵל וְהַתְּפַעֵל לא היו ולא נבראו. יש לנו רק בנין אחד הַתְּפַעֵל. הקמץ בהתפקדו הוא תמורת הדגש הנשמט. (e) האפלת החרק הגדול: הפינן (כלא' ט', ז'); פרגון מכילתא (י"ג, ו' וי"ב, ט"ז); פרגוס (ספרי במד' קמ"ו); משאלום (שם, דבר' שמ"ג); צורים (תוס' פסח' ז', י"ג); נחול (שם, מו"ק א', ו'); תאינן (ירוש' שבת א', ו'); מחלצון (שם, מכות ב', א'); מלוז (שרידי הירושלמי מ"י); רובא (שם, רמ"ו); תפשולי (שם, רע"ד).

(f) האפלת סגול ושוא: — במקרא: יִשְׁפּוּטוּ, תַעֲבֹרִי, תִשְׁמֹרֶם, אִשְׁמְעָה, שִׁמְעָה, צִמְתָּנוּנִי (סימן 225), וַיִּתְּלֶם (> וַיִּתְּלֶם > וַיִּתְּלֶם). בספרות המאוחרת: יבולת; קולחים (ירוש' יבמ' ו', ב'); שותלין (תוס' מעש' ג', כ'); אוהא (שם, נויר א', א); נוהגין (שרידי הירוש' צ'); מוצימה, צמוינית (שם, ר"י). (g) האפלת הצרי: — במקרא: הָדָו, אֶסְתָּדָו, סָרְגָו, בספרות המאוחרת: אם, שם, לולד (ספרי במד' י"ט); מוטיל (תוס' דמאי א, י"ז); בוגניות (שם, מנח' ט', י'); אנטיקוסר (ספרי במד' פ"ב); לעבור (ירוש' ערוב' ה', א'); זעורה; תינמול (שרידי הירושלמי מ"ט); שורות (שם, פ').

(h) האפלת החלם: זבולון, ידותן (סימן 110). סבת השנוי פה כנראה הוא לווג התנועות. הפונכים כידוע חברו חלם בהברת שרק. בארמית וסורית הקמץ בבינוני פועל של בנין תקל מתחלף לשרק תחת השפעת אות גרונית: איִרְחָא, עִרְבָא, אוֹחֵלָא ואֵחֵלָא, אוֹשְׁנָא ואֵשְׁנָא, גוֹלָא וגוֹלָא, חוֹנְבָא—בערבית חֲאנֵב, חוֹנְבָא=בעברית חוֹנֵב.

הערה: א) ראוי לתשומת לב שהנקוד הטברני נוסד על מסורת בני הגליל ולא על מסורת בני יהודה. כל הדוגמאות שהובאו

פה מספרות התלמודית מוצאן מהגליל. אין זכר לזה בספרי הבבלים היונקים מיהודה.

(ב) מהדוגמאות שלמעלה ראינו שאף על פי שנמית בעלי הלשון חזקה היא להאפיל את כל התנועות שבלשון, בכל זאת הנמיה ההיא אינה יכולה להתפשט על כל הלשון, ומוזה אנו למדים לכל הנמיות בכל הזמנים ובכל המקומות. אם הנמיה לשנות את הקמץ לחלם השולמת בלשון העברית המקראית והתלמודית מניחה כמה משקלים ובנינים לבלי שנוי, אין לאמור שהמשקלים והבנינים הללו שאולים מהארמית. אם נמצאות מלות היוצאות מתוך חלוף אותיות השריקיות והמושרקות (assibilated), אין לקפוץ ולאמור שארמיות הן. אין להשקפות כאלה שום יסוד מדעי. נקח למשל את השם בָּמָה, השם הזה איננו ארמי, ולא בא עם בני ישראל לכנען, ובכל זאת הוא בָּמָה ולא בִּזְמָה: אם בעל שירת דבורה משמש בַּמִּדְיָן, יִרְדָּה, אֶרְחֻת, עֶמְמִיקָה, יִתְנֶה, הנאמר שהוא שאלם מהארמית? הנשאל שם המקום דוֹתָן, דוֹתִין, מהארמית? ואם צורות ומשקלים כאלה עבריות הן בספר בראשית ובספר שופטים, מדוע יהיו מִלִּין בִּסְיָ אוֹיֹב וימין בִּסְיָ דְנִיָּאל ארמיות? אם יתנו עברית, מדוע יהיה תקף ארמית? אם שָׁאֵר יָשׁוּב עברית, מדוע יהיה יָקָר ארמית? על השקפות כמו אלה אני קורא: שדי ישמרני מכל חלומות רעים.

101. אֶלְמִיָּי.

יתכן לנזור את השם הזה מן למת—בערבית לִמָּא, כסה. המכוסה הוא נעלם ובלתי ידוע. ויתכן להחבירו עם הערבית אֶרְמָא — אַרְמִי, שהן בענינו. דעת אחרת בזה נאמרה בלשוננו ג', שם"ד, הערה 18 מאת ש. ד. גויסמין.

102. סָרְף, סָרְפָּשׁ.

השרשים המרובעים עלולים לסרום אותיות יותר מהשלשיים, ההשוואה של טרפֿשׁ — רטפֿשׁ נמצאת כבר בִּסְיָ הערוך. בערבית סָרְפָּשׁ, חלק ושוה. בסורית סָרְפָּשָׁתָא הוא בשר רך ורוה. סָרְפָּשָׁתָא — בערבית סַפְסַף, מתנים, חלצים, תחתית הבטן. כי הבשר המכסה אותם הוא דק ורך. סָרְפָּשׁ נתרחב מן סָרְף, סָרְפָּא, עֲלָה. וסָרְף מורחב מן סָרְף, שענינו רכות. כי העלים חלקים. שוים ורכים ביחס אל העץ. מזה סָרְף — סָרְפָּא, ילדים רכים. העתקת השבועים של רטפֿשׁ: ἀπαλυνεῖ, נכונה היא. לדעתי נכון להעתיק את השם האנגלי chop על ידי סָרְפּוּשׁ, chop-house, בית טרפֿושים.

103. נָחַם.

במדרש אנדה (ברא' כ"ב, כ') נאמר: נחם שנחמו מן העולם (גרסה אחרת בזה תמצא בב"ר נ"ז ובילקוט ברא' ק"ב). נָחַם—בערבית פָּחַם, המריר.

104. רָסַן, רָסַן.

בספר בקדחות לישראל כ"י נאמר: דשנות המעי ושמוננותו אשר מדרך המבע שרסן המעי בהם כמו שרסן הנפח קדרות נחושת ברסן. השוה הסורית החדשה rācin, מח, מרח; בערבית רָצַנ, המיח כנגד פלוני.

105. עָבַר.

השורש עבר בהבטוי עברה צורתו, או עבור צורה, מכוון אל הערבית גַּבַּר, נפסד.

106. עָכָשׁוּ.

המלה הזאת באה מקבוצת אותיות רומזות, דמיון הארמית כענת, אכתי (עיון ספרי דקדוק הארמית הבבלית, סימן קנ"א א') הסיום $\text{—} \frac{1}{4}$ הוא כמו ביתדו, ואין הוא כנוי כדעת המדקדקים. הכתיבה יתדיו הוא הכתיבה תיו, ניו (עיון מבואי לאוצרי, סימן ו).

107. לחם, להם, הלם.

(a) בסורית חָלַם — בגעז לָהֵם — בערבית לָאֵם, היה רך, באמחרית לֵם, רך. פְּמַתְלָהֵמִים מתרגמים השבעים על נכון μαλακοί. כמתלהמים הוא תאר לדברים: כאלו היו דברי הנרנן מתלהמים ורכים. בספרי דברים כ"ד ענינו של מתלהם הוא נקרון, קנטרון. זה בא משורש להם—למלם—בערבית לָאֵם.

(b) חָלַם—הָלַם—לָחַם—בסורית לָחַם—בערבית לָאֵם, חבר, התאים, הסכים, מזה לָחַם, בערבית לואם, מחסור. לָחַם—לָחַם. הסגול בא בהשפעת המ"ם, דמיון לָהֵם, לָכֵם, שָׁכֵם, המשורר אומר: או היה מחסור בשערים, גם מנן ורומח לא נראה בכל המון ישראל.

(c) ענין החבור והנגיעה משתלשל לרב לענין ההכאה. השוה בעברית נגע, הלם, נכה (עיון לשון הנגב); בערבית לכד, לסם, קרן, ועוד. השם קָרַן בעקרו הוא האבר המכה, כלי ההכאה, בתמונתו המורחבת קָרַנֶם—הָלְמָת, מקבת וקרן החרוץ. השם קָרַן נמצא בשתי הוראותיו גם ביונית: χέρας (>χόρως), קרן, מקל אלה, χορεύει.

(d) מתחלתו השם קרן נתיחד לקרני הבהמות הנוגחות, וקרן הכבש היה נקרא שופר. אבל ברבות הימים השם שופר נשתקע, ונתקיים רק לענינים דתיים, ושם הקרן נפל על שני מיני הקרן.

108. תָּפֶר.

בהבטוי קבר וחפר (אדר"נ; ילקוט ברא' ל"ח) תָּפֶר — בערבית נָפֶר, ממן, ננו (עיין סימן 26).

109. מִשַּׁח.

- (a) השורש משח סוכל כמה גלגולים וסרוס אותיות.
 (b) בערבית שחם—חשם—צַחַם—בגעז חמש—חמש, היה שמן.
 (c) בעברית, ארמית וגעז משח—בערבית משח—מחש—מַצַּח—צִמָּה, סך בשמן, בארמית וסורית מִשְׁחָא, שמן.
 (d) בארמית שָׁחם—בסורית חֶשֶׁם—בערבית חשם—בגעז משח, אכל מאכלים שמנים, סעד ושתה לרויה.
 (e) בסורית שְׁמָא—שְׁמָחָא, סרחון; שְׁמָא—שום, בצל, שום; בתגראי חֶשֶׁם—מִשְׁחִי, רקוב, צואי; בערבית מִשְׁחָה, נפסד, נשחת; בעברית חֶמֶשׁ—בסורית חֶמְשָׁא—במנדעית חֶמְצָא, בטן; בגעז חֶמֶש, רחם; בתגרי חֶמֶש, ערות אשה; באמחרית חֶמֶש, בית הבושת; בערבית צִמָּחָה, זיעה סרוחה, חלב מותך; אֶחְשֶׁם, סרוח; חֶמֶת, נתעפש; בתגרי חֶמֶת—באכדית חֶמֶת—בארמית חֶמְצָא, חלב.
 (f) הבהוב, צליה ושרפה: בערבית חמש—חמצ—מחש. מזה: כעס וחרון; חשם—חמש—חמש—חֶמֶם.
 (g) נתינה ביד נדיבה: בערבית חֶמֶם—חֶצֶם—שמת. בעברית: חֶשֶׁם מְנִים.
 (h) כבוד ויקר; בסורית מִשְׁחֻתָּא—בערבית חֶמְשָׁה—בתגרי חֶשֶׁם, בערבית חֶשֶׁם, נכבד. מזה בעברית מִשְׁחָה—מִשְׁחָה, *yeqás*, מתנה לאות כבוד ויקר. ומִשְׁחָה, הוד והדר, כבוד ויקר, כרוב ממשח הוא דמיון אל הכבוד.
 (i) מִתָּה, מִשַּׁח, וכן בארמית וסורית. בערבית מִתָּה—מִתָּה—חֶשֶׁם, ארוך.

110. יְדוּתוֹן.

מספר הגון משמות אנשים בעברית שאנחנו נוהגים לקחתם בתור שמות עצמים פרטים באמת רק כנויים, חניכות וחכינות (עיין ש' קליין, לשוננו א' שכ"ה וכו'). מהמין הזה הוא השם יְדוּתוֹן או יְדִיתוֹן, שהוא תאר נבנה מן השמות יְדוּת או יְדִית (סימן 99). מובנו הוא: ראש המקהלה, choir-leader, musical director. שמו העצמי היה אִיתָן (עיין המלונים בערכו).

111. בְּגִי מַרֻן.

את השם הזה נוכל לבאר על אחד משני אפנים. מְרֻן שאל מהשומרית MARUN, גדרת צאן, ויתכן שבני מרון מקוצר מן בְּגִי אֶמְרֻן. השוה הסורית אֶמְרֻנָא, גדרת צאן, והאחרון נראה לי עקר.

112. אֶלּוּף.

אצל בני שם מצאנו ששמות חיות, בהמות, שרצים ורמשים משמשים לציין את השר, הנשיא, הנגיד או המלך. וזה דבר נפלא לא ידעתיו ממקום אחר. השוה בערבית גֶחַל, חפושית, למאה; רת, חזיר היער; שֶנֶר, חתול; כֶבֶש, קב, סוס מיוון, stallion; קָרם, מעין הקודם; קֶמְקָם, השוה קמקאמה, כנה קטנה; יַעַל, יעל; עִיר, בעברית עיר; צִידָן, שועל. בעברית סָרָן, חתול הובד (עיין לשון הנגב בערכו), ואלוף, שור.

113. מֶקֶט.

באכדית מקת, נפל; בערבית מֶקֶט, הפיל, קשר בחבל; מֶקֶט, חבל הדלי, מתג, רסן; מֶקֶט, חבל המפותל יפה; בסורית מֶסְקָא, חבל לקשור המשא.

114. גָאֵר.

בסורית גָר, נתרגש, מאס, נסוג אחור מדבר; באמחרית נור (במשקלים שונים), נתן דופי באיש. העלה חרפה עליו; בערבית גָאֵר, התרגש; גָאֵר, חרף ונדף; גָבֵר, הוציא דבה על איש; נֶפֶר, כעס. באכדית namurratu, כעס, פחד.

115. גֶבְרָא.

גֶבְרָא—גֶפָא—אָפָא, בעברית צֶבֶע, hyena. השם נגזר מן גֶבֶר, חמט, ומסיום ההקטנה —ו (עיין ספרי דק' ארמית בבליה, סימן קכ"ו). הצבוע מחמט בקברים.

116. גָזָה.

גָזָה—גָזָה (שו"ת הרכבי, סימן מ"ט) —גָזָה—בתגראי גָזָה—גָזָה, המס, הכלים. מזה: יזה גוים רבים (ישעיה, נ"ב ט"ו) וכי רזה את כל אלהי הארץ (צפניה ב', י"א).

117. גָזָה.

(a) הגזרה נצ וגלגוליה נש—נמ—נצ—נד—נע, מורות על התנועות, התנודדות ולדול. מזה: גָזָה—גָזָה (איכה ד', ט"ו).

(b) גָזָה הוא שם לדבר התלוי ומתדלדל ומתנועע הנה והנה, כנוצת העוף, נוצת הארנבים. השוה הערבית גָזָה, שער ארוך. מזה: גָזָה (ויקרא א', ט"ו)—בערבית תֶנְאֶסֶל, Anhängsel, כל המעים התלויים בושט. מֶרְאָה—בערבית מֶרְאָה, הוא ושם ולא ופק.

(c) גָזָה (איוב ל"ט, י"ג) עיין אודותיה סימן 140.

(d) גָזָה—בערבית תֶמְאָה, התקוטט.

118. סָגַר.

סָגַר—בָּגְעוּ שָׁגַר—בִּאֲמַחֲרִית וְחִגְרָאֵי שָׁגַר, סָגַר, נָעַל, בִּאֲרִמִּית סָגַר, סָגַר, נָעַל, מָנַע. בְּעֶרְבִית שָׁגַר—וָגַר, מָנַע.

119. סָגַל.

- (a) סָגַל—עָגַל. מִזֶּה סָגַלְגָל.
 (b) סָגַל—אָגַל. סָגַל—בְּעֶרְבִית אָגַל, אָסַף, קָבַץ. אָגַל—בִּאֲכָדִית סָגַלְתָּ, מָקְנָה, עָדַר.
 (c) סָגַלְא, אֲשָׁכּוּל.

120. סוּג, שוּג.

- (a) גִּזְרַת סוּג הִיא תֵּק (סִימֵן 26). נָסוּג—בָּנְעוּ צָנָג, נָסוּג אַחֲוֹר, יִצָּא הַחוּצָה—בִּאֲמַחֲרִית אֲשָׁשְׁשָׁג—אֲפָפָג—בְּעֶרְבִית וָאֵג—צָאֵג—בִּאֲרִמִּית נָפַק, יִצָּא.
 (b) בְּעֶרְבִית שָׁגַ, מִזֶּה הָעֵינִן הֵם הֶאֱרִמִּית סִיגָא—סוּגִיתָא—סָגָא, עָנָף. סִיג—בִּלְשׁוֹן הָאוּסָא שָׁגָ, שָׁמָּה.
 (c) בְּעֶרְבִית שָׁגָא—שָׁגָ, בְּחֹרָאֵת הַתְּרַגְּשׁוֹת לֹאבֵל אוֹ לִשְׁמַחָה: שָׁגָ, הַתְּעַצֵּב, שָׁגָ, עֲצָבוֹן, שָׁגָא, שָׁמַח. בְּסוּרִית תָּנָג, הַתְּעַצֵּב, תָּנָגָא, רָקוֹד, יִרִיד, סָגָא, revelling, good cheer; בִּאֲמַחֲרִית שָׁגָ, to hold a reunion, be in an assembly. שִׁיג נְשִׁיחַ (בֵּן סִירָא י"ג, כ"ו), עֲצָב וְדָאגָה, זוֹה הַנְּגוּד לְטוֹב לֵב בְּמֵאֲמַר הַקּוּדֵם. לְפִי פְרוּשֵׁי אֵין הַפְּסוּק הַזֶּה מִתְּנַגֵּד אֶל פֶּרֶק י"ד, י"א—י"ט. בְּמַלְכִּים א', י"ח, כ"ו, יִתְכֵּן שְׁעִינִן שִׁיג הוּא עִסּוֹק—בְּעֶרְבִית שָׁגָ, כְּהֶעֱתֵקַת הַשְּׁבָעִים, וְיִתְכֵּן שְׁהוּא—סָגָה, עֲצָב.
 (d) סוּג—מִשְׁפָּט—בְּעֶרְבִית תָּג—שָׁכִיכָה, סָל (מִשְׁלִי כ"ה, י"א).
 (e) סִיגִים, מָה שֶׁנִּשְׁאָר אַחֲרֵי הַלֶּקַח דָּבָר (עֵיין סִימֵן 26, אוֹת d א). יִתְכֵּן שָׁגַם הַשּׁוֹרֵשׁ חָגַג שִׁיד פָּה; אֲבָל לֹא נִתְּבַרֵּר לִי.

121. סָגַסָג.

- סָכַסַךְ, הִסִּיתָ, גָּרָה, בְּעֶרְבִית פָּשָׁ, בְּעֶרְבִית הַמְעֶרְבִית כְּשָׁכַשׁ (עֵיין מִלּוֹנוֹ שֶׁל Lerchundi קכ"ב: וּשְׁל"ב:), בְּסוּרִית פָּשָׁשָׁ.
 122. סוּם, סִיִּם.

- (a) סוּם—רָשָׁם—בְּעֶרְבִית וּשְׁמ—רָשַׁם, צִיִּין, מִזֶּה: סִיִּם, צִיִּין, הֶרְגִּישׁ; מְסִיִּם, מִצּוּין; סִימָן—וּשְׁאֵם, צִיִּין, אוֹת, מוֹפֵת לְהִבָּא; תְּוֹשֵׁם, הַגִּיד הָאוֹתִיּוֹת לְאַחֲוֹר. מִהֶשֶׁם סִימָן נִגְזַר הַפֶּעַל סָמָן.
 (b) סוּם—בְּעֶרְבִית וּשְׁמ; אֲוִשָׁם, הִבְרִיק. מִזֶּה נִסְתָּמָא—נָסוּם—נִתְּיָסָם, נִתְּעוֹר, וְהִבְיִנוּנִי פְעוֹל סוּמָא, עוֹר. מִזֶּה גַם שְׁאֵם, הִנְבָּא לְנִשְׁם.
 (c) סִיִּם—שִׁימ. מִזֶּה: סִיִּם, הִגְבִּיל, הִסִּיק, גָּמַר, לָמַד, בָּאָר.
 (d) שוּמָה—בְּעֶרְבִית שְׁאֵמָה, mole.

123. סָכָן.

(a) גורת סכן היא תָק. הַסָּכִין—בתגרי נכת, היה רגיל. בערבית אֶסְכִּי, למד מסימנים חיצוניים. השוה למוד—יָלִיף, רגיל, לְמַד, אֶלְף. (אֶסְכִּי—קֶאֶפֶּ).
(b) סָכָן, מכלכל צרכי הבית; בערבית זָכָן, שומר טוב. בתגראי תְכַנְכְּנִי, דאג ל־, חלה ל־. שקד על, שם לבו לדבר.

(c) נָסָכָן, היה בסכנה. באמחרית תְכַנְכְּנִי—תְכַנְכְּנִי, נעשה לבו תוהים תוהים (השוה האמחרית מִכְךָ—תָּנָר, צער, צרה, ככנה).

(d) בתגראי תַכְנִי—בגעז תַכְלִי—בעברית תָקָן. התקין. בתגראי תַכְרִי, צדק, ישר—בעברית תכן. בארמית הגלילית שָכָן—תָקָן—קָבַע.

(e) תָקָן, עשה ישר—בערבית תָקַפּ. בסורית תָקָן—תָקַף, היה חזק. שָכִין—בתגרי שָכִין, וזה מוכיח שדבר אין לו עם סכן.

124. רְתַק.

(a) מגורת תָק. רְתַק—רְתַק—רָסַק, הפריד, הבדיל לחלקיו—בסורית רָפַק, בקע—בתגרי מַרְכ, נִקַּב—בגעז מַרְק, בקע—בסורית אָרַקַּק, עקץ—בערבית מִבְּק, חתך.

(b) רָתַק, הדביק, חבר—בסורית רָסַק, אסר בשלשלת—באמחרית מַרְק, הדביק—באמחרית תִרְנַק—בתגראי מַרְק, חזק במסמרים—בערבית רְתַק, תָקָן. אחה על ידי תפירה—רָאפַק—בסורית רָפַק, חבר, שתף—רָבַק, קשר (רבקה, מרבק)—רְתַק (רְתַק לעשה)—רָבַק—בערבית וחבושית מִבְּק.

(c) באמחרית מַרְק, כבש; בערבית מָרַק, דרך כבושה, מסלה.

(d) באכדית תִרְכ—בארמית מָרַק, הכה; רְתַק—הִרְתִּיק—רָפַק, מָרַקַּק, מכה, סמירה, הִרְתִּיק, התרעם, רנן אחרי איש (ב"ר מ"ה ה'), לא נתברר לי אם הארמית והערבית תִרְכ שייך פה.

125. שָפָנָר.

שפנר—בערבית המערבית שפנאריה—שפראניה, Pastinaca. השופנר הוא איש שאין לו כסתות בעגבותיו ובקבורת הרגלים, ועל כן דומה הוא לשופנר, spindle-legged.

126. סָלָד.

(a) גורת השורש היא צד. סָלָד—בערבית צלד—וצד, נתקשה, נתיבש; בסורית צָדִידוּתָא, התיבשות המת, מזה; לובן ביצה סולד מן האור (גמין נ"ו).

(b) סָלָד, קוץ, חות; ונפשו סולדת עליו (ב"ר נ"א, ג'). השוה הערבית צִדַת נִפְשָה.

(c) סָלָד, נכוח; יד סולדת בו (שבת מ'). השוה צָמַד, חרק, צרב.

(d) סָלָד, שבת, הלל—צַד, הרים קולו, מחא כף, שבת.

(e) סָלַד, נסוג אחור; חוטמו סולד (תוס' בכורות ה', ג'); מפני שהיא מולדת לאחוריה (מכשירין ה', ט'). השוה צַד, הסתלק, ברח מן, נמנע מן. מה שייד צָדָה—בארמית צָדָא—במצרית snd—בגפסית סָנַת, נתירא.
(f) סָלַד—בסורית צָדִי, עשה מעשה זמה: המסלדת בבנה—מסלדות זו את זו (ירוש' גמין מ"ז, ג').

127. סָלַל.

(a) מגזרת קל <סל—תל—דל—דל—ול—של, השורש סלל בעברית רוב שמושו הוא במובן: כבש.
(b) סָלַל (ירמיה ג', כ"ו). יתכן היות מובנו: צבר, גדש, דמיון האמחרית קָלַל (השוה: גַּל); אבל יותר נראה שהוא מענין דישה, דריסה ורמיסה וכבישה.
(c) סָלַל (תהלים ס"ח, ה')—באכדית דלל, עבד את האלהים.
(d) סָלַל (אדר"ג ב', ל')—בתגראי וָלַל, קפץ.
(e) סָלַל—בערבית דָּלִיל, נרמס, כבוש. מְסָלָה, דרך כבושה.
(f) סָלַם—בערבית סָלַם—באמחרית מְסָלַל—בסורית סָבָלְתָא—בסורית החדשה סָבָלְתָא, כבש, ramp; סולָלָה, rampart.
(g) נָסָלַל, כבוש, compact, solid, firm (ירוש' ע"ז מ"א, ב').
(h) סָלַל, סולל, עשה מעשה זמה. השוה האכדית וָל, נבלה; בסורית וָל—בערבית וָל—עלי—בגעו וְהָלַל—בעברית קָלַל, חטא.
(i) סָלַסַל (משלי ד', ח'), הוקיר. סָלַסַל בשערו (נויר א', א'), הפך והפך בו, to take special care of, לפי פרושו הנכון של ברטינורא. נהג סלסול ב'. השוה וָלַל, orgueil, תְּדָלִיל, carresse (דו"ח).
(j) הִסְתוֹלַל (שמות ט', י"ז)—הִתַּל—באמחרית וָלַל, צחק לאיש.
(k) הִסְתוֹלַל (בן סירא ל"ט, כ"ד). באמחרית קָלַקַל—בְּלָבַל—בָּלַע. הסתולל התבלע.
(l) מְסָתוֹלַל (בן סירא מ', כ"ח)—באמחרית שוֹלְשָׁל, טפיל, parasite, hanger-on, sponger.
(m) סָלָא—בסורית דָּלַל, העריך, to appraise.
(n) סָלָה—בסורית סָלָא, מאס, תאב, חשב לנקלה.
הערה: סלסל, במובן to cure, לא נמצא בספרות העתיקה. האחרונים שאלוהו מהערבית שִׁלְשַׁל—פָּלַל.

128. חָב.

חָב אב—בערבית וארמית עב>קָב (עיין תוס' ברכות ב', ה'), מן קבב, היה נבוב, או מקובב.

ע י ו נ י ם¹

ד. קלני מראשי

סנהדרין מ"ו, ע"א: אמר ר"מ בשעה שאדם מצטער שכינה² מה לשון אומרת קלני מראשי קלני מזרועי (עין חגיגה ט"ו, ע"ב, ירושלמי סנהדרין פ"ו הלכה ח'). שם ע"ב: מאי משמע, אמר אב"י כמאן דאמר קל לית. א"ל רבא, א"כ כבד עלי ראשי, כבד עלי זרועי מיבעי ליה, אלא אמר רבא כמאן דאמר קול לי עלמא. לזה מעיר רש"י: א"כ דקלני דמתנ"י לאו כנוי הוא, אלא קל אוני, כבד אני מיבעי ליה. קול לי עלמא, מכנה ואינו רוצה להזכיר כבודות בעצמו. אחרת רבי מאיר אבולעפיא (יד רמ"ה לסנהדרין, ורשה תרנ"ה): ואיבעיא לן מאי משמע האי לישנא דקלני מראשי. אמר אב"י, כמאן דאמר קל לית, כלומר איני קל והאי קלני לאו קל אני קאמר, אלא קל איני, כלומר שאני כבד מראשי, א"ל רבא א"כ כבד עלי מיבעי ליה, אלא אמר רבא, כמאן דאמר קליל לי עלמא... כדבר הקל שאינו יכול לשאת את הכבד והכי קאמר קל אני ואיני יכול לשאת את ראשי ואת זרועי שכבדו עלי. מעין זה גם ר"ח: „ופירש רבא קליל לי עלמא, כלומר הרוח תשש ונעשית קלה ומעומה. היוצא מדבריהם, שהמלה „קלני“ הנה מרכבת מ„קל“ ותוספת, אלא שהתוספת שנויה במחלקת: לפי אב"י הנה התוספת קצורה של המלה „איני“. ולפי רבא קצורה של המלה „אני“. וכך באמת בירושלמי (שם): אנן תנינן קליני, אית תני תני קל אני. מאן דמר קליני לית הוא אלא קליל, מר דמר קל אני, לית הוא אלא נטיל. מראה הפנים מעיר לזה: קרוב לזה פליגי אב"י ורבא בלישנא דקליני בדף מ"ו, ע"ב, אמור מעתה, שלפי אב"י הנהו נקוד המלה קלני, לפי רבא קלני והשרש הנהו לדעת שניהם גם יחד (לרבות המפרשים דלעיל) „קלל“. וזאת לא מכללא, אלא בפרוש איתמר בהמשך הסוגיא (שם מ"ו, ע"ב): האי

¹ עין לשוננו, כרך ג', חוברת א', דף 35—38.² עין ערוך השלם, ערך קל, דף צ', הערה 4.

מיבעי ליה לגופא, א"כ נימא קרא מקלל, מאי קללת? ואימא כוליה להכי הוא דאתא, א"כ נימא קרא קלת, מאי קללת ש"מ תרתי (עין תוס' ד"ה קלילי עלמא) פרוש המלה „קלני“ ושרשה קשורים א"כ הן לגבי אביי והן לגבי רבא בהנחה, שדברי ר"מ נאמרו בקשר ובתור באור לפסוק „כי קללת וכו“ וממעם זה אמרו מה שאמרו. ברם אפשר שדבריו של ר"מ אין להם מראש וראשונה כל שיכות לפסוק הנ"ל או שהפסוק איננו משמש לו כי אם רק אסמכתא בעלמא¹, באפן שפרוש המלה ושרשה אינם בהכרח גם לפי ר"מ כהנחתם. אבל איך שיהיה, הן אם נאמר שדברי אביי ורבא הנם קשורים בפסוק או לא, בכל אפן אין פרוש המלה קלני, לא בתור קלני ולא בתור קלני² מתקבל ביותר על הדעת ממעמים גלויים ונראים לכל מעיין, ובאמת מוצאים אנו בתשובות הגאונים גם איתומולוגיה אחרת וגם פרוש אחר³: ובימיו של ר"מ היו דברים הללו מצויין הרבה בפי בני האדם ואמרינן עלה מאי משמעה, אמר אביי כמאן דאמר קלי לאית. עד עכשיו דרך מדברי לשון ארמי בזמן שאדם מצטער הרבה אומרינן עליו יתיב בקלי לאית ורומה כי הוא מלשון קולא שהוא פת, כלומר יושב בצער כמי שהוא נלכד בפח וקולא זה שאנו אומרי בלי ארמי הוא קולר האמור ומדומה בלי יוני. א"ל רבא האי כבד עלי מיבעי ליה, אם מלשון קולא שהוא קולר ומלשון קלי לאית פ"י ר"מ כי קללת א' תלי, היאך היה אומר קלני מראשי קלני מזרועי שהוא קלות והוא צריך לשון כבדות, אלא אמר רבא קלני כמאן דאמר קליל לי עלמא וכן דרך האדם בזמן שמצטער אינו יכול להתכבד ולעמוד על עצמו אלא מתקלל כדבר הקל שמתנענע ומתנדנד לכאן ולכאן ואומר קלני מראשי. ע"כ. (עין שם הלאה). פרוש זה כמה שוברות בצדו. קודם כל אין תשובתו של רבא לאביי מובנת עפ"י זה כל עיקר והנאמר כאן בנידון זה הנהו דחוק עד מאד. שנית, מסתייע פרוש זה בדבריו של אביי, אבל כל עצמם של דברי אביי גם כשהם לעצמם וגם כפי שהם מתבארים עפ"י הירושלמי מתנגדים להנחה ש„קל לית“ שלו הנם „קלי לאית“. ושלישית, וזה עקר, אם אפילו נניח שאביי נתכוון באמת לזה, אין לפרוש הזה כל יסוד בעצם המלה „קלני“, שבצורתה הנוכחית אינה יכולה להיות מרכבת מ„קלי לאית“. קאהוט מצדו מוסיף שם ואומר: ותמה אני על זה הפרוש כי קלי לאית אין לו שום שייכות עם קולא שהוא פת ע"ע קלא ג'. קאהוט מציע ממעם זה פרוש אחר: ולי נראה — אומר הוא — שהוא ל"ם,

¹ עין מהרש"א שם.

² עין כנגד זה שניידר, מחקרי הלשון, כרך א', חוברת א', דף 35. Albrecht, Neuhebr.

Gramm. S. 119

³ הספרים אינם תחת ידי ואני מצטט עפ"י הערוך השלם, ערך קל.

כי בל"ס קָלִיָא קוֹלָיָא פ"י צער ולאייט או לאית מל"ס לאי בל"מ לאה וא"ב בקלי לאית פ"י בצער נלאה ונתפס... קלני הוא כמו קְלִינִי פ"י צערי". פרוש זה מכריח את קאהוט לתקן את הגירסה ולקרוא קליני במקום קלני, אבל התקון איננו מחויב המציאות הטקסטית, כי אם בא רק בעקב השערתו. אמנם הוא מסתייע בירושלמי סנהדרין פ"ו, הלכה ח', מקום אשר ישנה באמת הצורה "קליני", אבל הוא עומד בעצמו על הקלישות שבראיתו ואומר: "רק שם מפרש בענין אחר". היינו המלה קליני נקראת שם בפרוש קליני, כלומר קל איני. חוץ מזה הנה צורת המלה במשנה גופה גם כאן "קלני" ולא "קליני". אמור מכאן, שהקשי האיתימולוגי והמשמעותי של המלה "קלני" עדיין עומד בעינו על אף כל הבאורים הנ"ל. מטעם זה הנני להציע איתימולוגיה ופרוש משלי: ביסוד המלה "קלני" טבוע הפעל "קול" שמשמעותו "צעק". המלה קלני מרכבה הנה לפי זה מההוה של הפעל "קול" בבנין קל לרבות שם־הגוף אני, היינו קל + אני = קְלִינִי. פרושו של הניב קלני מראשי קלני מזרועי הנהו אם כן: צועק אני מחמת (כאב) ראשי, צועק אני מחמת (כאב) זרועי. אמנם "קול" בתור פעל בן גורת ע"ו איננו עובר למדבר בעברית, אבל הוא כנגד זה קים באשורית ובערבית ובשנוי קל גם בחבשית (עין מלונו של גיוניוס, הוצאה מ"ז, ערך קול). חוץ מזה יש לדרש סמוכין בינו ובין הפעל "קהל" בעברית.

ה. ויהודה עוד רָד עם אל (הושע י"ב. א)

רש"י מפרש: סבבוני בכחש ובמרמה אפרים ובית ישראל מלכי עשרת השבטים וכל העם, אבל יהודה עודנו רד עם אל — מושל עוד ביראת אלהים. רד כמו (במדבר כ"ד) וירד מיעקב עוד מלכיהם עם הקב"ה. ע"כ. רד"ק בדומה לזה: רד ענין ממשלה כמו מדוע אמר עמי רדנו ופ"י רד עם אל, כמו כי שרית עם אל, פרוש המלה "רד" הנהו אם כן לפי דעת שניהם, "משל" ושרשה רדה—רוד. האגדה פרוש אחר לה: היה ר"מ אומר, כשעמדו ישראל על הים היו שבטים מנצחים זה עם זה, זה אומר אני יורד תחילה לים וזה אומר אני יורד תחילה, קפץ שבטו של בנימין וירד תחילה שנאמר שם בנימין צעיר רודם אל תקרי רודם אלא רדים והיו שרי יהודה רוגמים אותם וכו' אמר לו רבי יהודה לא כך היה מעשה, אלא זה אומר אין אני יורד תחילה לים וזה אומר אין אני יורד תחילה, קפץ נחשון בן עמינדב וירד לים תחילה שנאמר: סבבוני בכחש אפרים ובמרמה בית ישראל ויהודה עוד רד עם אל. ע"כ. משמעות המלה הנה לפי זה "ירד" ושרשה רד—ירד. אצל המפרשים החדשים שנוי פרושו של הפסוק הזה במחלקת. מהם הגורסים "עוד ידוע עם אל",

מהם הנורסים מורד עם אל" ומהם „עוד ידעם אל" וכדומה, הצד השווה שבכלם, שהמלה „רד" הנה כאן לקויה ומעונה תקון יסודי, בזהל-גיוניום מביא במלונו את הפסוק הזה בערך „רוד", אלא שהוא מעיר, שאין הענין מחזור כל צרכו. המלון רומז לקשי שהתקשו ומתקשים בו כל המפרשים החדשים על יסוד ההנחה שפרוש המלה רוד בעברית הנהו כפרוש של הפעל רָאָה בערבית, היינו umherschweifen, hin- und herschlendern. והנה עלה בדעתי, שאולי יש לפרש את הפעל העברי רוד בבנין קל לא כמשמעותו של הפעל העברי רָאָה, בקל כי אם כמשמעותו בהפעיל, אֲרָאָה, היינו רוד—רצה. עפ"י הנחה זו יהיה פרוש הדברים „ויהודה עוד רד עם אל" — יהודה עוד רצוי לאל ולבו שלם אתו או מעין זה. הפרוש הזה הולם גם את החצי השני של הפסוק, ועם קדושים נאמן. כמו כן הוא מיישב את השמוש של רוד ב„עם", כי מוצאים אנו פעמים, אם לא את הפעל רוד בעצמו, אבל לכה"פ את הפעל „רצה" בשמוש זה: א) אם ראית גנב ותרץ עמו (תהלים נ"ה, י"ח) ב) כי אמר לא יסכן גבר ברצותו עם אלהים (איוב ל"ד, ט').

ו. ישב ויצפר מהר הנלעד (שופטים ז', ג')

המפרשים רובם מבארים את המלה ויצפר על יסוד המלה הארמית צפרא. כך למשל רש"י: ויצפר בבקר לשון ארמי צפרא. כך גם רד"ק, אלא שהוא מוסיף איתימולוגיה עוד אחת: ויצפר ישכים בבקר, מתרגמין בקר צפרא או פ"י יסבב, כלומר יסוב מהר הנלעד וישוב לו וכן נקראת המצנפת צפירה לפי שסובבים אותה על הראש ולצפירת תפארה, וכן במשנה, הקופה משיעשה בה שתי צפירות לרחב שלה. איתימולוגיה זו נמצאת כבר בתלמוד ירושלמי והוא הוא בודאי ששמש נקודת-מוצא למפרשים שלנו: ...רבי יוסה בי ר' בון שמע לה מן הדא, מי ירא וחרד ישוב ויצפור מהר הנלעד, ולמה הן חוזרין בצפירה — מפני השונאין (עירובין פרק א', הלכה י'). באיתימולוגיה הארמית מתגדר גם שטיינברג במלונו משפטיהאורים, אלא שהוא מוסיף: ויש שפותרוהו מן צפור בדמיון יחרדו כצפור ממצרים (הושע י"א, יא). פ"ן במלונו האוצר רואה את עקר המשמעות „כסבוב והיקף בעגול", אבל הוא מציין גם את הדעות דלעיל. גיוניום במלונו. מהדורה ט"ו, מביא את הפעל הנ"ל בקשר עם צפירה, היינו איתימולוגיה שמצאנוהו גם אצל כל המפרשים שלנו, אלא שהמשמעות הנה לא „סבב והקף בעגול", כי אם „קשר, קלע" וכדומה. מטעם זה איננו קובע מסמרות, כי אם אומר שלפי דעת רבים הנה המשמעות „סור"

או נטה מהדרך. בודדי בפרושו לספר שופטים אינו מנסה כל עקר לפרש את הפעל על יסוד איתימולוגיה, משום שאין להציל כל דבר בטוח. ובאמת, כל איתימולוגיה ואיתימולוגיה וקשי שלה, „צפר-צפרא“, אם אפילו נסכים לעצם ההנחה, אינה מניחה את הדעת, משום שאז צריך היה להיות לא „ישוב ויצפר“, כי אם להפך, „יצפור וישוב“ (עין פין האוצר, ערך צפר). האיתימולוגיה „צפר-צפירה“ קובעת קשי משמעותי, כי מה בין „קשר“, „קלע“ וכדומה ובין תנועה בעגול, על אחת כמה וכמה בינה ובין תנועה בקו ישר? הנחתו של רד"ק, שהפעל נגזר מהשם צפירה על שום „שסוכבים אותה [את הצפירה] על הראש“ ומשמעותו מטעם זה „סבב“ הנה רעועה, כי המלה צפירה עצמה מתבארת אחרת. למעלה מזה אין הפסוק מתישב, כי כפל זה של הפעל „ישוב ויסוב“ אינו מחזור כל צרכו. הקשי שב „צפר-צפור“ איננו טעון כל ברור מיוחד.

משום קשיים אלו וכדומה להם ראו מפרשים חרשים צרך לתקן תקונים מקסמיים ולגרום במקום „ויצפר“, „ויפרץ“ (גרץ) או גם „ישוב ויצרפס נדעון“ במקום „ישוב ויצפור מהר גלעד“ (עין בודדי, ספר שופטים; גזיוניוס ערך צפר). תקון אחרון זה נמצא בעקרו גם בפרושו של רבנו ישעיה לספר שופטים: ישב ויצפר, ישב כמו ישוב ונשתנית התנועה. ויצפר כמו ויצרף כמו כבש, כשב (מקראות גדולות, ורשה, 1876).

אמור מעתה, שהמלה „צפר“ הנה סתומה גם כעת ומחייבת תוספת עיון וחקירה. והנה נצנצה במחי ההשערה, שהפעל „צפר“ יכול להיות קשור במשפחת המלים „צפרן, טפר, טפרא, ظفر“ וכדומה, ופרושו לפי זה: הלוך בראשי-האצבעות, צעוד ופסוע חרש, הלוך והתחמק לאט לאט. משמעות זו מתאימה וגם מיישבת את הפסוק. „ועתה קרא נא באזני העם לאמר, מי ירא וחרד ישב ויצפר מהר הגלעד“, הוה אומר: ישוב ויצא לו חרש חרש, מבלי אשר יעורר אף אִנְשָׁה כל-שהיא, שהנהגה בנדר סכנה לפי המצב והתנאים, כי האויב נמצא בקרוב מקום.

ז. מכורה

המלה מכורה נמצאת רק שלש פעמים בתנ"ך וכל שלש הפעמים האלה בספר יחזקאל. משמעותה של המלה הנה כמעט לדעת הכל „מקור, מוצא“ וכדומה. ואשר לאיתימולוגיה הנן הדעות פחות או יותר מגוונות. דרך כלל מניחים ואומרים, שמכורה נגזרה מהפעל כור—כרה—כרר (עין למשל פרושו של בירתולית ליהזקאל פרק מ"ו, פסוק ג', ב-KHC של מרשי; גזיוניוס ערך

מכורה וכדומה). איתימולוגיה אחרת מוצאים אנו אצל ראשוני המדקקים והמפרשים שלנו. מנחם בן סרוק לפי רש"י ("המחברת" אינה תחת ידי) מקשרה במכרה, מכר. „ומנחם – מעיר רש"י ביחזקאל ט"ז, ג' – חברו לשון תולדה וכן פ' כלי חמס מכרותיהם (בראשית מ"ט), איש מאת מכרו (מלכים ב', י"ב), לבד ממכרו (דברים י"ח), כלם לשון תולדות" (עין גיוניזם מכרה; עין כנגד זה משפט האורים). רש"י כשהוא לעצמו גורם אחרת: מכורותיך כמו מגורותיך (שם). כך גם רד"ק. בעל מצודת ציון מנמק: מכורותיך מגורותיך כי גיכ"ק מתחלף. איך שיהיה, ההבדל המשמעותי שבין האיתימולוגיות השונות איננו גדול ביותר וקובע רק בךגון איזה שהוא. ויש להודות שהמשמעות Abstammung, Herkunft מישבת את המשך הענינים וגם מתאימה למלה „ארץ“, הקודמת לה למלה מכורה בשני מקומות. כנגד זה אין משמעות זו ברורה ביותר ביחזקאל ט"ז, ג' „מכורותיך ומולדותיך“, או יותר נכון, אין ההיקף של המשמעות ברור ביותר, והשאלה הנה: מהו היחס המשמעותי שבין מכורה למולדת, היינו ההנן שתי המלים הללו והיות בהיקפן או אחת מצומצמת מחברתה. כמדומני שאין להטיל ספק ש„מולדת“ עולה בהיקפה על „מכורה“. כך מעיד גם הכפל של המלים ביחזקאל, שאיננו כפל על יסוד זהוי גמור, כי אם על יסוד עליה והגברה – המצומצם בראש ואחרי כן המקיף. אמור מעתה: מכורה מולדת במובן המצומצם, היינו המקום בו נולד אדם וחי בו, מולדת כנגד זה – ארץ־אבות בכללותה. והנה אומר אני למצוא לי סמוכין במלה הערבית كورة ج كور, שמשמעותה: עיר קטנה, נוף, מחוז וכדומה. מלה ערבית זו מטילה אור על ההיקף המשמעי של המלה העברית מכורה וגם מוסיפה נופך מה לטובתה של האיתימולוגיה „כור“, בהיותה גם היא כנראה קשורה בפעל הערבי המקביל כור.

“מן דפויינוס”

ב-“לשוננו” ד’ (תרצ”ב) עמוד 47 והלאה דברתי על האגדה המספרת על יהודי אמעוס שנצלו מהשומרים, אשר הושיב אספסיאנוס בסביבת העיר, על ידי זה, שאמרו להם על השאלה: „למי אתם?” – „אספסיאני, טרכיני, הדריני”¹.

הכנויים האלה בלי ספק מביעים את נאמנותם של יהודי אמעוס לבית הקיסרים וספסינוס, טרינוס והדרינוס. השאלה היא, אם יש איזה יסוד לדבר זה בתולדות היהודים בעיר הנזכרת או במקום אחר, ואיך יש לפרש, שהיהודים ישתמשו בכנויים אלה? או אולי אין זה, כי אם יליד הדמיון אשר נוצר במוחו של בעל האגדה?

כדי שנוכל לדון על השאלה הזאת, עלינו לדעת פרטים אחדים על אדות יחס יושבי הפרובינציות הרומיות לבתי הקיסרים, ואני מביא פה משפטים אחדים מספרו החדש והחשוב של המנוח ה. דסאוי על תולדות ימי קיסרי רומי².

באלכסנדריה של מצרים היו האזרחים חלוקים לפילות ודימים³, ואת הפילות קראו בימי הקיסרים לכבוד הקיסרים, דבר שהיה נהוג גם במדינות ארץ יון. בימי קלודיוס קראו האלכסנדריים את אחת ה-“פילות” בשם Claudiana. כאשר עלה נירון על כסא הקיסר מהרו ושנו את כל שמות הפילות וקראו לכבודו על פי מדותיו הטובות של השליט החדש („מכבד-אם” וכדומה). שמות אלה נשארו עוד משך מאות בשנים. ולא רק אלכסנדריה עשתה כן, אלא גם ערים אחרות של מלכות רומי. כן ידוע מכתובת אחת שנמצאה בתדמור, שחלק אחד של האזרחים לקח לו את שמם של הקלודיים (Phyle Claudiana)³; וכאשר בקר אדרינוס את העיר, מהרו וקראו בשם Hadriana Palmyra.

הופעה דומה לזו מוצאים אנו גם בין היהודים, אשר נתישבו בעיר רומא. כפי הוכחת כתבות של קברים (מהקטקומבות) נקראו שתי קהלות ברומא על שם

¹ איכה ר’ לפסוק: פרשה צין.

² H. Dessau, Geschichte der römischen Kaiserzeit II 2, p. 663—4.

³ שם עמוד 628. הכתובת היא משנת 79/80, אם כן שנים אחדות אהרי חרבן ירושלים.

גדולי המלוכה, האחת על שם הקיסר אוגוסטוס *Aυγουστίσσι* והשניה על שם רע-
הקיסר מרקוס אגריפא (*Αγριππῆσι*)¹. יהודי רומא רצו להראות בזה—כמו שעשו
גם שאר עמים או שבטים—את התמסרותם לקיסר ולגדולי המלוכה, מבלי לחשוב
שדוקא הגדולים האלה היו פטרוני הקהלות ההן², אף שגם דבר זה לא מן הנמנע,
מכיון שידועים אנו שהיה ברומא בית כנסת של אסוירוס (כלומר של סוירוס)
שנוסד—כפי הנראה—על ידי הקיסר Alexander Severus (222—235)³.

ואם כך הדבר, אפשר להבין שגם יושבי עיר זו או אחרת שבארץ-ישראל
יכנו את עצמם על שם אחד הקיסרים⁴, והיה אפשר לחשוב, שבימי בעל האגדה
נקראו משפחות שונות בעיר אמעוס על שם אחד הקיסרים שאת שמותיהם הזכרנו
למעלה (וספסינוס, טראינוס, הדרינוס).

השאלה מתעוררת בנו, האם כבר בימים שקדמו לחרבן היה מנהג זה
נוהג בעיר הזאת (כי הרי השמות הנזכרים מראים בודאי על זמן יותר מאוחר)?—
נדמה לי, שאוכל לתת תשובה גם על השאלה הזאת.

אחרי הופעת מאמרי ב"לשוננו" העירני ידידי מר שאול ליברמן (מ. א.),
שעל אותו המעשה המסופר באגדת איכה רבה מודיע גם ספור אחד של רבי פינחס
שנשתמר בשתי נוסחאות: מכיון שמר ליברמן יאריך את הדבור על הענין במקום
אחר⁵, הריני מציג מפני הקצור את שתי הנוסחאות במקום זה זו מול חברתה:

ירושלמי ברכות פרק ט (יג, ע"ג—ע"ד): ילקוט יואל ר' תקליו⁶

אמר רבי פינחס: עובדה הוה ברב דהוה עייל א"ר פנחס: עובדא הוה בחד גברא דאתי
מחמתה דטיבריא. פנעון ביה רומאי; אמרין סן חמתא, פנעו ביה רומאי; א"ל סן
ליה סן דמאן את?—אמר לון סן דפויינוס דפויינוס אנא ופסרוהו; ומה אם שנתלה

¹ ע' Müller, Die Inschriften d. j. Katak. am Monteverde Nr. 25, p. 34.

Schürer III⁴, p. 64:82.

² כך חשב Schürer שם, 82.

³ ע' על בית כנסת זה S. Krauss, Synagogale Altertümer, 254 Nr. 11.

ע' 250 גם על הקהלות שהוכרנו למעלה), ובאחרונה I. B. Frey, Rivista di Archeologia Cristiana, 8 (1931) p. 105sg. Nr. 45: כתובת ממצבת אשה שהיתה בתו של ראש בית הכנסת של [היהודים] מערקת לָבָנון [ברומא]. המייל חושב שזה הוא בית כנסת של אסוירוס, מפני שהקיסר הנזכר נולד בעיר הזאת, אשר שם היו יהודים בתקופת התלמוד כפי הוכחות מסורות לתלמודיים. על ערקת לבנון ע' מאמרי באנציקלופדיה „אשכול“ הנרמני ערך ARKA, כך II, 355 והלאה.

⁴ דומה לזה מה שההיליניסטים בירושלים כנו את עצמם בשם *Αντιοχεῖς* כפי שמודיע ס' המכבים ב' ד', ט'.

⁵ מאמרו יצא לאור בינתיים ב„תרביץ“ ג' 450—5.

⁶ על ההקבלה הזאת העיר כבר Bacher, Agada d. pal. Amoräer III, 337.

ופנינה... ומה מי שהוא נתלה בבשר ודם ניצול, בבשר ודם ניצול, במי שאמר חיה העולם לא מי שהוא נתלה בהקביה לא כל שכן, ההיד: כל שכן, ההיד וכי'.
 „כל אשר יקרא בשם ה' ימלט“.¹

מה שאנו לומדים מהקטע הזה, שלא ברב קרה המעשה הזה, אלא בחד גברא, ולא מחמתה דטיבריא עלה אותו האיש, אלא מחמתא, היא אמעוס שלנו (כפי שהוכחתי כבר במקום אחר²); ושאותו האיש לא את שמותיהם של אספסינוס וטרינוס ואדרינוס קרא, כדי להודיע את נאמנותו לבית הקיסרים, אלא שם אחר, והוא כפי הנוסח שבירושלמי: סופיינוס וכפי הנוסח שבילקוט: פופיינוס. איזה משני השמות האלה הנכון?

דומני, שזה האחרון „פופיינוס“, אשר יש לפרשו באופן פשוט Poppaeianus. פּוֹפֵּיָה זה הוא שמה של הקיסרית Poppaea, אשת נירון קיסר, שעליה מודיע יוספוס פעמים אחדות בפרט מפני התמסרותה ליהדות. היא נזכרת בתואר εοσεβής („יראת ה'“) והיא היתה תמיד מוכנה להמליץ בעד בקשותיהם של יהודי א"י אצל הקיסר. ואף אחרי מותה לא נשרפה היא כשרפת המלכים, אלא כמנהג מלכי חוץ-לארץ; כלומר היא נקברה כמנהג היהודים, בודאי על פי צוואתה.³

אם כן הדבר, אפשר, מאד שקהל ישראל שבאמעוס רצה להראות את הערצתו לקיסרית זו וקרא את עצמו על שמה. היהודים אשר ישבו שם יכלו לומר שהם „פופיינים“, וכל אחד ואחד מהם היה יכול לכנות את עצמו בשם „פופיינוס“ (Poppaeianus). מזה נעשה בספורו של ר' פינחס „מן דפופיינוס“.

מי יודע, איזו יחסים מיוחדים היו להם ליושבי העיר הזאת אל הקיסרית הרומית? אולי היו הכהנים אשר נשבו לרומי ונשתחררו על פי השתדלות הקיסרית דוקא מאמעוס⁴. על כל פנים העובדה עומדת ברור לפנינו, שהם נקראו על שמה ולכבודה⁵. והנה ר' פינחס, אשר בידו היו הרבה מסורות עתיקות בצורת ספורי אגדה,⁶ מסר לנו בספורו זה את העובדה המעניינת הזאת. בעל האגדה שבמדרש איכה לא ידע

¹ יואל ג', ה'.

² ע' ב, „לשוננו“ שם 47 הציגנים.

³ ע' את הדברים והמקורות אצל Schürer שם, עמוד 64, בהערה 97.

⁴ יוספוס Vita פרק ג', על משפחות גדולות באמעוס שהיו משיאין לכהונה ע' ערכין

ב' ד' (תוספתא שם א' מ"ו) וע' מה שבי „לשוננו“ א' 348 דיה בית הפגרים.

⁵ מוכן אפוא שאין לתקן את המלה פופיינוס לא ל„סיפירוס“, כלומר Severus (פרנקל אצל בָּכָר שם 337 הערה 7) ולא ל„ספטימיוס“ (יעבץ, תולדות ישראל ז' ע' 101 הערה 6), כי הקיסר הזה Septimius Severus חי כמאה ושלושים שנה אחרי המאורע הזה, שעליו מספר ר' פינחס.

⁶ ע' אצל בָּכָר בספרו הגיל מעמוד 337 עד 344: 17 ספורים. בכר שכח לציין בעל ה-18: על אדות יוסי משיחא (?) בב"ר מיה ס' כ"ב.

את הפרט הזה באופן מדויק, והחליף את השם הזה בשמות יותר ידועים לו ולקהל שומעיו או קוראיו. מבלי לסור אמנם מן המציאות ההיסטורית, כי בלי ספק היו גם ערים כאלה אשר יושביהן נקראו על שם הקיסרים הנזכרים אצלו, וכבר ראינו למעלה את יושבי תדמור שקראו את עירם על שם אדרינוס, ומובן שכל אחד מהאזרחים כנה את עצמו על שמו.

הדברים שלמעלה מוכיחים שוב, עד כמה צריך להתעמק באגדה, כדי להבינה על בוריה. כי כמו אחותה הגדולה, ההלכה—מקור חשוב הוא לידיעת חיי עמנו ולחיי התרבות, אשר בהם נתרקמו תולדות ישראל משך מאות בשנים בימי התהוותה של האגדה.

ברור מושגים של מונחים בנתוח

יתרת־הכבד — פִּנְכָּרָא ויתרת־הכליות — גִּלְגָּדוּלָא סופרא רִינְגִּים

רב אם לא כל הקרבים הבולטים ביותר יש להם שם בשפות השמיות, חוץ מהאבר הנקרא בלעז פנכראס. היתכן הדבר שהקדמונים לא נתקלו באבר הזה, שאינו קטן ביותר, ולא כנו אותו בשם? ד"ר מזיא¹ אמר: „בספרותנו העתיקה אין שם מיוחד לאבר הזה ורק האחרונים קוראים לו „כבד הלבן“, ונוטל הדרא דכנתא ומקליף קרום של חלב, ממקום שמונח עליה כבד הלבן (אהל יצחק, הלכות נקור א', י').

בעת האחרונה, עם התפתחות הספרות הרפואית בארץ, התחיל ועד הלשון להתלבט במלה זו וקבע לה את המונח לבלב לפי הצעתו של מזיא לבן־יהודה². בהערה למלה זו כתוב: „ולא נתברר באיזה ספר מצא ר"ש בר"ש מלה זו“ — הכונה למלת לבלב — „עכ"פ, מוסיף בן־יהודה, במשמעו אין לפקפק וכך נקרא בשר זה בלשון ההמונים של הערבים בארץ־ישראל, בשם „לבלוב“ מ"ר „לבאליב“ וצולים ואוכלים אותו“. השם הזה אינו במציאות במובן זה בשום לקסיקון ערבי, ומכל שכן אין לו זכר לא בספרות הערבית ולא בספרות שמית אחרת. סבורני שהשם לבלוב נגזר מהפועל „לבלב“, שההמון הערבי בא"י ובסוריה משתמש בו בשביל להראות על איזה דבר שגורם ללהבה, במקום הפועל הרגיל „להב“³. כאשר צולים איזה דבר שיש בו הרבה שומן, ע"י החום השומן נתך ויורד על גחלי האש הבוערות, וכשזה מגיע לנקודת ההתאדות הוא בוער ומעלה להבה. מסבה זו אפשר לקרוא לבלוב לא רק לפנכראס, אלא לכל דבר שמנוני שבשעת צליה גורם ללהבות.

¹ עיין מלון הלשון העברית, א. בן־יהודה, דף 2610 בהערה למלה לבלב, מספר 5.

² שם, שם.

³ השווה את המלה الملوحة להבה קטנה. אפשר שה"הא" לבלוב נבלעה, כמו שאומרים לֵבָה במקום لُجَة, כמו בעכרית לבה תחת להבה, או כפל השרש להב אחרי הכלעת ה"הא".

מלחי¹ מקבל את המלה הזו אל מלונו הרפואי מבלי כל ערעור. טשרניחובסקי², שיש לו חוש טוב בבלשנות ושאינו רגיל ביותר בשפה הערבית, לא מצא ספוק במלה לבלב ותחת זאת הוא משתמש בתרגום רוסי: „הבלוטה שמתחת לקיבה“ (Поджелудочная железа), אולם גם שם זה זר הנהו לשפה העברית.

מחברי המלון האנגלי-עברי בעריכת יהודה קופמן מביאים את כל השמות השונים למלה זו כגון לבלב, רתת, הכבד הלבן, שומן הכנתא, פקיע מאחרי הקיבה בלי כל הערות.

בטרם שנרשש לעצמנו לחדש מלה בנתוח או באיזה ענף אחר מהמדעים שהיה ידוע לקדמונים, כדאי הוא הדבר לעבור על הספרות הישנה, בכובד ראש ובהבנה יתרה במקצוע, בשביל לברר את המושגים השונים הנמצאים בידינו. בנדון דידן אם נעיין בהתעמקות במקומות השונים בתנ"ך ובמפרשים, ששם אנו מוצאים את המלה יתרת-הכבד³, יתרת על הכבד⁴ ויתרת מן הכבד⁵ נמצא שהשם הזה מתאים בהרבה למלת פנכראס שאנו מחפשים, אלא שמושג המלה כנראה לא היה די ברור למפרשים ובמדה ידועה גם למתרגמים.

רש"י⁶ מפרש את מלת יתרת הכבד כמו דפן המסך. כנראה שבזה התכון לתאר את הסרעפת (diaphragma) המבדילה בין חלל בית החזה לבין חלל הבטן. בתרגום השבעים כתוב *ὁ λοβός τοῦ ἥπατος*, כלומר אונה או אבר נוסף

¹ מלחי, מלון עברי רפואי, דף 130.

² טשרניחובסקי, מונחים בנתוח, לשוננו, שנה ד', דף 165.

³ א. ויקרא ח', 16. „ויקח את החלב אשר על הקרב ואת יתרת הכבד ואת שתי הכליות ואת חלביהן ויקטר משה המזבחה“.

ב. שם, שם, 25. „ויקח את החלב ואת האליה ואת כל החלב אשר על הקרב ואת יתרת הכבד ואת שתי הכליות ואת חלביהן ואת שוק היסין“.

ג. שם מ', 19. „ואת החלבים מן השור ומן האיל האליה והמכסה (פרר או Omentum בלעז) והכליות ויתרת הכבד“.

⁴ א. שמות כ"ט, 13. „ולקחת את כל החלב המכסה את הקרב ואת היתרת על הכבד ואת שתי הכליות ואת החלב אשר עליהן והקטרת המזבחה“.

ב. ויקרא ג', 3—4. „והקריב מזבח השלמים אשה לדי' את החלב המכסה את הקרב ואת כל החלב אשר על הקרב ואת שתי הכליות ואת החלב אשר עליהן אשר על הכסלים ואת היתרת על הכבד על הכליות יסירנה“.

ג. שם, שם, 10, 15.

⁵ ויקרא מ', 10. „ואת החלב ואת הכליות ואת היתרת מן הכבד מן החמאת הקטיר

המזבחה כאשר צוה ה' את משה“.

⁶ פרוש רש"י לויקרא ג', 3—4.

על הכבד. יוסף פלביוס¹ מחזיק בדעת השבעים. דילמן² מבאר יתרת הכבד בתור שכבת חלב הנמצאת בין הכבד ובין מעי התריסר. סעדיה מתרגם „זיאת אל כבד“ שפרושו כמו המקור יתרת הכבד. אפשר שלסעדיה המלים האלה היו די ברורות, אולם כנראה המפרשים האחרונים לא הבינו אותם. גזניוס-בול³ תומכים בפרושם של מיכאליס⁴ ומור⁵. האחרון ביחוד כתב מאמר שלם על יתרת הכבד שלפי דעתו היא האונה המזונבת (*Iobus caudatus*) של הכבד. גם פרויס⁶ בספרו „הרפואה בתנ״ך ובתלמוד“ תומך בדעה האחרונה.

היחס האנטומי של יתרת הכבד אל הכבד ואל הכליות יכול לעזור לנו לברר את מהות האבר הזה. מצד אחד האבר ידוע בתור יתרת הכבד, כלומר שיש לו קשר עם הכבד ומן הצד השני יש לו קשר ישיר עם הכליות מפני שבכל המקומות שהוא נזכר הוא בא תמיד יחד עם הכליות או את יתרת-הכליות שהיו מקריבים אותם יחד. אם נעיין במקום האנטומי שבו יתרת הכבד (–הפנכראס) מונחת ואת כל הקשרים שהיא יוצרת עם האברים השונים נראה כי מצד אחד היא מקושרת אל הכבד, בזה שהביב שלה יחד עם הביבים של הכבד והמרה מתחברים וחודרים יחד דרך דפני מעי התריסר (עיין בתמונה), ומהצד השני אל הכליות בזה ששניהם נמצאים מחוץ למעטה הצפק, והחלק השמאלי של האבר הזה נמצא על הכליה השמאלית ועל יד יתרת הכליה. הקשר שבין ביבי ההפרשה של הכבד ושל יתרת הכבד (–הפנכראס) מתואר בספר האנטומיה של גרי⁷ במלים האלה:

„הביב המשותף של מיץ המרה נוצר ע״י חבור הביב של שלפוחית המרה יחד את הביבים הבאים מן הכבד. אורך הביב הזה בערך כ-7.5 ס״מ ועביו כעבי נוצת אוז. הביב הזה הולך ויורד עד שהוא מגיע אל החלק העליון של מעי התריסר, כנגד העורק השוער ולצד ימינו של וריד הכבד. אחר כך הוא נכנס לתוך חריץ עמוק קרוב לשפתו הימנית ובחלקו האחורי של ראש הפנכראס, וכאן הוא נמצא מול המערה העורקית התחתונה (Inf. vena cava), לפעמים הביב הזה עובר דרך הפנכראס. ביב מיץ המרה המשותף עובר בקצהו למרחק קצר בצד הביב של הפנכראס, עד ששניהם

¹ קרטוניות היהודים, ספר ג', פרק מ', 3.

² פרושו לספר ויקרא, פרק ג', 4–3.

³ מלון גזניוס-בול, מהדורה 17, דף 296.

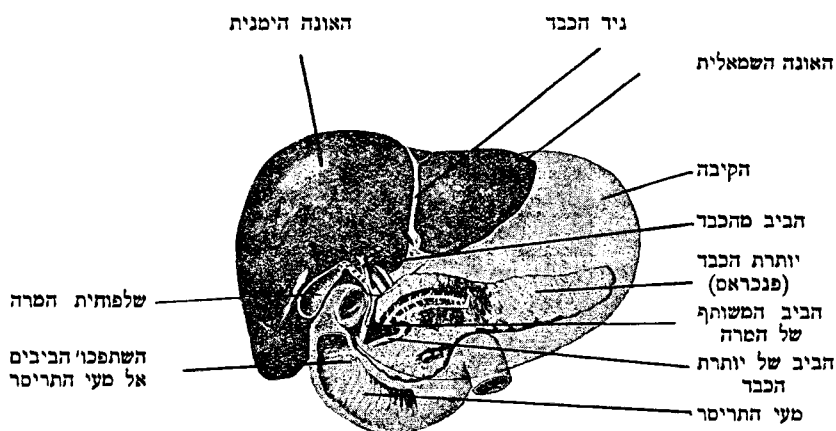
⁴ פרושו לספר ויקרא, פרק ג', 4–3.

⁵ בספר המוקדש לנולדקה למלאות לו שבעים שנה, מאמרו של מור (G. F. Moore) על

יתרת הכבד, דף 761, 1906.

⁶ Biblisch-Talmudische Medizin, מהדורה ב', דף 109, 1921.

⁷ ספר האנטומיה של גרי (Gray's Anatomy), מהדורה 20, דף 1198.

תמונה הפראה על הקשר שבין יותרת-הכבד והכבד

חודרים יחד אל דפני מעי התריסר. שני הביבים האלה מתמזגים יחד, באופן שהמיץ הנמצא בתוכם משתפך אל תוך מעי התריסר דרך ביב אחד ומוצא אחד. הביב האחרון שנוצר ע"י חבור שני הביבים ידוע בשם 'השפופרת של וטר' (עייין בתמונה).

מכאן אנו למדים ע"ד קשרי החבור שבין יותרת הכבד ובין הכבד. בתחלה אשתדל להביא את התאור הכללי של יותרת הכבד—פנכראס, ואחר כך אראה על הקשר שיש בינה ובין הכליות.

הפנכראס היא בלוטה מורכבת מלזוזים רבים ודומה בצורתה לגוף פריזומטי ארכרך אשר בחלקו הימני הוא יותר רחב ונקרא, הראש' בה בשעה שהקצה השני הולך ונעשה יותר צר. החלק הזה מונח בצד שמאל וידוע בשם זנב הפנכראס. אורך הבלוטה הזו שונה, מ"2 עד 15 ס"מ. הפנכראס, בהבדל מן הכבד, יש לו צבע לבנבן שדומה לחלב ולכן קשה להבדיל בינו ובין החלב.

הצורה דומה בהרבה לאצבע בסבת היותה ארכרכת (ראה בתמונה). כנראה שמסבה זו קראו בתקופת המשנה ליותרת הכבד „אצבע הכבד”¹. מן הקטעים

¹ „גמל את הכבין והפריש את הריאה מן הכבד ואצבע הכבד מן הכבד ולא היה מוזה ממקומה”. מכאן אנו רואים שאצבע הכבד הוא אבר בפני עצמו כמו הריאות. בהמשך המשנה הזו: „ולא היה נוגע בשדרה עד שהוא פגיע לשתי צלעות רכות, חתכה ונתנה למי שוכה בה והכבד תלויה בה.” אחרי שהכנה מחלק את הקנה, הלב והריאה לאדם אחד, הסתול והצלעות לאדם אחר, לבסוף הוא פגיע לעוקץ. „בא לו לעוקץ חתכו ונתנו למי שוכה בו, והאליה ואצבע הכבד ושתי הכליות עמו... נמצא כולם עומדים והאברים בירם... השלישי בעוקץ וברגל, האליה מדולדלת בין אצבעותיו ואצבע הכבד ושתי הכליות עמו”. תמיד ג', 4. במשך כל הזמן הכליות נזכרות יחד עם אצבע הכבד כמו יותרת הכבד עם הכליות.

ששם נזכר „אצבע הכבד” אנו מבינים שזה לא היה חלק מהכבד אלא אבר מיוחד בפני עצמו. י. ל. קצנלסון¹ מתאר את הפנכראס ומכנהו בשם „אצבע הכבד”. אין ספק שהקדמונים יכלו להבחין בין הכבד ובין יתרת הכבד בתור אבר מיוחד בפני עצמו. על זאת העיד הרמב"ם². מנקודת מבט כזו קשה לקבל את הדעה שיתרת הכבד אינה אלא חלק קטן מהכבד כפי שמור, פרויס ואחרים סוברים. ולא עוד אלא שלכבד ישנן ארבע אונות, ימנית, שמאלית, מרובעת ומוזנבת (Lobus caudatus). קשה להבין למה זה בחרה התורה באונה האחרונה להקריבה. לדעתי, יש לבאר את המלים יתרת הכבד לא בתור חלק מהכבד (lobus caudatus) אלא בתור אבר בפני עצמו, כבד נוסף, וצריך היה לתרגמו hepar accessorius. בלי ספק ידעו שיש קשר בין יתרת הכבד ובין הכבד בעכול לפי הקשרים שהראינו לעיל. מתוך זה אנו מבינים למה בתקופה יותר מאוחרת כנו את יתרת הכבד בשם הכבד הלבן.

אם נקבל את השם יתרת-הכבד בתור פנכראס אז נבין את החשיבות הרבה שתלו בהקרכת האבר הזה, היות והוא לבן ובמדה ידועה גם שמנוני, וכפי שאמרנו למעלה דומה בטיבו לחלב. אפשר מאד שהשתמשו ביתרת הכבד לנחוש במקום הכבד. אבר זה יכול לתת יותר מעוף דמיון למנחש מאשר הכבד, מפני שזה מורכב מחלקים לוזיים רבים שעל ידם נוצרים בגוף האבר שרטוטים חיצוניים רבים. לשם נחוש השתמשו היונים אך ורק ביתרת הכבד, שלפי תרגום השבעים היא ὁ λοβός τοῦ ἥπατος, לפי דעתי זהו שם יותר קדום³ ויותר המוני מאשר המלה πύγκρεας, שנוצרה ע"י אריסטו⁴ בתקופה יותר מאוחרת. הנחוש באופן כזה נעשה ב-ὁ λοβός τοῦ ἥπατος ולא בכבד. מכאן היא ההתאמה בתרגום השבעים בין יתרת הכבד ובין ὁ λοβός τοῦ ἥπατος, שרבים מהמפרשים לא הבינו את דבר הבטוי הזה ובאו לידי מסקנות בלתי רצויות.

סעדיה, לפי שראינו, תרגם יתרת הכבד בתור زيادة الكبد, שפרושו כמשמעו יתרת הכבד. המלון הערבי قطر المحيط⁵ מבאר את המלים زيادة الكبد בתור هنية منها صغيره الي جانبها متجنبة, כלומר חלק קטן ממנה (מהכבד) שנמצא בצדה ונבדל ממנה, ז"א שיתרת הכבד אע"פ שהיא חלק מהכבד בכל זאת נפרדת ממנו. הלקסיקון הערבי-אנגלי של לין⁶ נותן את הפרושים של לקסיקונים ערבים אחדים

¹ י. ל. קצנלסון, התלמוד וחכמת הרפואה, דף 46.

² היר החוקה, מעשה הקרבנות 8, 9. מאכלות אסורות 5, 7.

³ אסכילוס טרגיקוס (484 לפני הספירה) Aesch. Pr. 495 ואוריפידס טרגיקוס (441 לפני הספירה) Eur. El. 827.

⁴ אריסטופלס פילוסופוס (356 לפני הספירה) אריסטו H. A. 345.

⁵ קמר אלמוחית, דף 878.

⁶ לין, לקסיקון ערבי-אנגלי (Lane's), דף 1276.

וכאן אנו מוצאים באורים שונים. "יתרת הכבד היא חלק מדולדל מן הכבד", "איזה חלק קטן אשר אליו הכבד נקשר או תולה ממנו". כנראה שהמבאר הזה חושב שיתרת הכבד הוא הגיד של הכבד (ligamentum teres of the liver). אחר, S. L. מבאר יתרת-הכבד "איזה חלק נוסף או תלוי בכבד מלפניו. מבאר A אומר: "איזה אבר נוסף אל הכבד או איזה דבר תולה מן הכבד" חניית מלפניו. כלומר זהו אבר נפרד ובכל זאת תלוי בכבד.

לפי פרויס¹ בקנון של איבן סינא² יתרת-הכבד באה ברבים, כלומר שיתרות אחדות נמצאות בסביבות הקיבה. לתוך زوائد (יתרות) אלה נכללת גם שלפוחית המרה. מין زوائد כאלה הם במספר של ארבע או חמש. כנראה שבמושג זה כלל החכם הערבי את כל יתר הבלוטות הנמצאות בסביבות הקיבה, כלומר את יתרת הכליות – שתיים, יתרת-הכבד ושלפוחית המרה, והביט על אלה כעל עוזרים לכבד בתפקידו לעכל את המזון. כל אלה יתבררו לנו אם נחשוב את יתרת-הכבד לא בתור חלק מהכבד אלא אבר מיוחד בפני עצמו – פנכראס.

באשורית אנו מוצאים בטוי "כביתו קבליתו" כלומר הכבד האמצעית. בסורית ובארמית חצר כבדא. בערבית אין אנו מוצאים בטוי דומה לזה, אלא תחת זאת נמצאת המלה حصيرة שהמפרש³ T. A. מבאר שזה מין בשר הנמצא בין החלק הידוע בשם صفاق – הצפק (peritoneum) ובין החלק שהצלעות הבלתי אמתיות נגמרות. גם תאור זה מתאים ביותר אל יתרת הכבד שהיא מכוסה בצד הקדמי במעטה הצפק ונמצאת במקום שהצלעות הבלתי אמתיות נגמרות.

בזמן התלמוד השתמשו ביתרת הכבד בתור אחת התרופות למחלות. "ששה דברים מרפאים את החולה מחליו ורפואתן רפואה, ואלו הן: כרוב ותרדין, מי סיסין, דבש וקיבה והרת ויתרת-הכבד"⁴. גם מזה אנו רואים שאפילו בזמן התלמוד התחשבו עם יתרת הכבד בתור אבר בפני עצמו ולא בתור חלק מהכבד, במקומות אחרים⁵ אנו מוצאים את המלה יתרת מבלי שם הלואי כבד. כנראה שאת היתרת כנו גם בשם חצר הכבד, כמו בארמית חצר כבדא, והשתמשו בה במקרה של כלבת. "מי שאחזו ירקון מאכילין אותו בשר חמור, מי שנשכו כלב שוטה מאכילין אותו מחצר הכבד שלו"⁶, כלומר של הכלב הנושך.

¹ פרויס, הרפואה בתנ"ך ובתלמוד, דף 109.

² הקנון הנוציאני בשנת 1523 או בשנת 1496 כשנן ביתרת-הכבד.

³ לין, לקסיקון ערבי-אנגלי, דף 583.

⁴ ברכות מ"ד, ע"ב; נ"ז, ע"ב.

⁵ חולין ק"ז, ע"א.

⁶ יומא פ"ד, ע"א.

מקובל בספרות הרפואית העברית לקרוא יתרת הכליות לאברים הידועים בתורת הנתוח בשם גֶלְנְדוּלָא סוּפְרָאֲרִינְלִיס. אין לאלה כל קשר פיסיולוגי עם הכליות, ושמן בא מסבת קרבת מקום אל הכליות. הן אינן אונות של הכליות, אינן קשורות אל הכליות ואף אין להן כל צורה של כליות.

ברוב הפסוקים שבהם מדובר בתורה ע"ד יתרת הכבד נזכרות בצותא חדא גם הכליות והחלב אשר עליהן, ובמקרים אחדים „יתרת על הכבד על הכליות יסירנה“¹, ז"א שלא היתה רק יתרת על הכבד אלא גם על הכליות.

כפי שבארנו לעיל יש קשר נתוחי רב בין יתרת הכבד ובין הכליות ויתרת הכליות. ראשית גם יתרת הכבד, גם הכליות והיתרת של הכליות נמצאות מחוץ למעטה הצפק של הבטן, ומכוסות בו רק בחלקן הקדמי. שנית החלק השמאלי של יתרת הכבד מכסה חלק חשוב מהכליה השמאלית. שלישית יתרת הכבד נמצאת בקרבת מקום, או יותר נכון לומר, בין יתרת הכליות שהן שתיים.

חוץ מן המעטה הרגיל של הכליות ישנו גם מעטה מחלב. אפשר שהחלב המכסה את הכליות גרם להקרבתן על המזבח, אם לא נחשוב שהכליות היו מקובלות בתור מרכז המצפון. הפסוקים יעצוני כליותי, יסרוני כליותי מספיקים להראות על חשיבות הכליות.

יתרת הכליות דומות במהותן ליתרת הכבד, וכמוה גם הן בעלות צבע לבנבן, צהוב או אדום, שדומה לחלב. גם הן עשויות מתאים לוזיים אלא שהפרשתן אינה משתפת בעכול, כי אם משתפכת אל מחזור הדם.

אם כן הקרבה הנתוחית שבין יתרת הכבד, יתרת הכליות והכליות עצמן היתה מספיקה לקשר את כלן יחד בשביל להקריב אותן, או כשכהן היה מנתח את הבהמה לנתחיה היה מפריד את היתרת מן הכבד, אבל היה עוזב אותה במקומה, כלומר מחוץ לצפק, יחד עם יתרת הכליות, הכליות והחלב אשר עליהן.

בתור מסקנה אפשר לומר שהשם התנכ"י יתרת הכבד, וכמו כן השמות במשנה ובתלמוד חצר הכבד, אצבע הכבד ובספרות המאוחרת הכבד הלבן הם אותו הדבר וצריך לקבלם בתור בטויים שונים ליתרת הכבד שהיא לפי התאור המובא למעלה הפנכראס. הבטוי היוני ὁ λοβός τοῦ ἥπατος הוא שם יותר עתיק והמוני מאשר המלה πάγκρεας, שנוצרה בתקופה יותר מאוחרת.

בית הבריאות של שטראוס-הרסה, ירושלים.

¹ ויקרא ג', 4, 10, 15.

להרחבת הלשון ותקונה

ד"ר י. רבקאי

על הספציפיות הלשונית בפי ילדינו בארץ-ישראל

א

על הנורמים לספציפיות זו

מהזמן שקמו גואלים לחקירת ההתפתחות הלשונית אצל התינוק¹, התברר שרכישת לשון-הדבור אינה נתנת לתינוק בנקל ומאליה, אלא דורשת המון מאמצים פסיכו-פיזיולוגיים קשים ומכבידים. ולא מליצה היא לבד, אם מדברים על תקופת ההתפתחות הלשונית אצל התינוק כעל תקופה של „חבלי לשון“. העקריים שבגורמי הקשיים הם, באופן סכימטי ומקוצר, כדלקמן:

1. הקושי בהשגת החקוי ההוגן והמדויק. מכיון שהן את מושגיו מבראשיתם והן את הבטויים המלוליים או אפילו האינטריקציוניים למושגים אלה רוכש לו הילד מן החוץ, ע"י חקוי לסובב אותו, ואין אלה נתנים לו בירושה כלל, או, בכל אופן, היסוד התורשתי שבהם הוא דל ומצער מאד²,

¹ מהרשימה הארוכה והמגוונת מאד של חוקרים ומחקרים בשאלה זו, שהיא שאלת-יסוד לפסיכולוגית הילד, נזכיר כאן:

Hippolyti Taine: „Erwerbung der Sprache durch die Kinder“, „Kosmos“, 1880.
Adolf Kassmaul: „Die Störungen der Sprache, Versuch einer Pathologie der Sprache, Handbuch der speziellen Pathologie und Therapie von Hugo v. Ziemsch, 12 Bd., 1877. Wilhelm Preyer: „Zur Psychologie Neugeborener“, „Kosmos“, 1878.

Cl. u. W. Stern Die Kindersprache“, 1925.

Meumann: „Die Sprache der Kinder“.

W. Ament: „Die Entwicklung von Sprachen und Denken beim Kinde“.

Busemann: „Die Sprache der Jugend als Ausdruck der Entwicklungs-rhythmik“, 1923.

² אמנם לוק בומנו ויוהן-גיאורג-הינריך פֶּדֶר (Untersuchungen über den menschlichen Willen, dessen Naturtriebe, etc. 1879-86) שיש לו לאדם בהתחלת חייו „איריאות“ (ג. א. מושגים) תורשתיים. אך, ראשית, לא הרי מושגים כהרי בטויים מלוליים לאותם המושגים, — אם אפילו המושגים עצמם תורשתיים הם, הרי

הרי עבודה קשה היא לו רכישה זו, כי כרי לחקות כראוי מוכרחים להכיר ולדעת כהוגן גם את חומרי-החקוי עצמו וגם את נושאו ומגשימו של החומר הזה, את האנשים והמבע. ואלה כאלה הם לתינוק עדין בבחינת "קרקע-בתולה". על התינוק עוד להכיר וללמוד את האנשים והמבע, המספיקים לו חומר לחקוי בכלל ולחקוי בהוצאת קולות-דבור בפרט, ע"י שורה של נסיונות וכל הכרוך בהם – מכשולים וקשיים. החקוי, עד שהוא מגיע לידי תוצאה נקיה מסיגים, לידי דיוק, מוכרת לעבור דרגות, דרגות-בינים, של חוסר זקוק ונקיון, העדר דיוק ואמת. ומן הדין הוא אפוא שעד אשר התינוק מסגל לו את שפת הדבור ההגונה, מרובים אצלו סרוסי המלים והניבים, ולא משום שהוא רוצה בכך, אלא משום שאינו יכול אחרת. ההבדל העצום הזה שבין "הרצון" (לדיוק מלא בהגשמת החקוי) ובין "איהיכולת" מביא לפעמים לאירחוקות אפילו לידי "תסביך-הנחיתות" המסוכן בהתגלותו אצל הילד¹.

2. הדיספרופורציה המוחלטת שבין כמות מושגיו ואיכות בטויוויו של התינוק. מכיון שבגיליו הרכים של הילד אין התאמה כלשהיא בין עולם-מושגיו ועולם-בטויוו, ז. א. יש לו תמיד עודף של מושגים על בטויוים, יותר צורך על מה להגיב בדבור משיש לו יכולת כיצד להגיב מלולית², הרי מוכרת הוא להתלבט שוב בין "רצון" ל"לא-יכולת"³. ומכאן המסקנה למעשה חנוכי, שאין בימינו כבר מפקפק באקטואליותו:

היה זהיר וזהיר עם התינוק ביחוד וביתר-שאת לגבי התפתחותו הלשונית, אל תבוז לילד על-גלשון וכבד-בטוי, אל תהפכו את חבלי-לשונו, כפי שנוהגין לעשות לעתים תכופות, לאמצעי מברח ומשמה. יש לעזור בכל האפשרויות וההזדמנויות לסובל מ"חבלי-לשון". והנה הוקמה כבר מתודולוגיה פדגוגית מסועפת לזה, כיצד להקל על הילד את חבלי-לשונו וכיצד לעזור לו להתגבר על קשייו תוך כדי רכישתו את שפת הדבור.

הבטויים המלוליים להם לקחים הם כבר מחקוי, מהסביבה, ושנית, ההנחה הזאת בכללה נסתרה והוכחה אחר כך כבלתי-מצויאותית. כבר קוסמאיל מדגיש את יסוד החקוי שברכישת שפה ע"י הילד.

¹ הפסיכואנליטיקס שבזמננו ועוד יותר מהם בעלי האינדיבידואל-פסיכולוגיה יודעים להראות ולהוכיח, שהפגור בשפת-הדבור, כלומר: הקושי לעבור במהירות על תהום ההבדל שבין הרצון והיכולת להשתמש בשפת-הדבור, הוא אחד מראשי-הגורמים לנחיתותו של הילד, הקושי הניל אינו רק יחד לבד לנחיתות זו, אלא סקתה.

² ההתלבטות היא לגבי בטויים מלוליים. כדי למלא את החסר באלה, מרבה התינוק להשתמש בנייסימיקולציה ומימיקה, שהן סורוגסה לבטויים המלוליים.

³ ובוה מתבארת סבת הגמגום המוקדם, שאינו פוסח כמעט אף על ילד אחד בגילו הרך.

כך הוא הדבר לגבי הילדים בכלל. בשעה שאנו עוברים להשקיף על „חבליהלשון“ בין ילדינו בארץ, עלינו לנקוט בנוסחא של „קל-חומר“: אצל ילדינו בארץ „חבליהלשון“ הם, בלי ספק, כפולים ומכופלים בהשוואה עם הילדים בארצות אחרות ואצל עמים אחרים, — ומכאן שגם הצורך בסיוע חנוכי לשם הקלה ועזרה בנדון זה לילדינו בארץ הוא יותר חשוב ותכוף מאשר במקום אחר.

ואם ישאלו: וכי למה ומדוע נמלו ילדינו בארץ תשעה קבין מעשרת הקבין של קשים לשוניים שירדו לעולם התינוקות המתחילים בדבור, איפה הם מקורות הספציפיות בתנאי ארצנו ושפתה העברית דוקא, שהביאה ומביאה להכפלתם ולהכבדתם הנוספת של „חבליהלשון“?

אני רוצה להתעכב על שאלה זו כאן, אם כי ג"כ אך בצורה סכימטית. אבל קודם שאני עובר לפרוט גורמיה של הספציפיות הנוספת בהתפתחות הלשונית של ילדינו בארץ, עלי להעיר ולהדגיש, שלא כלם שליליים הם, יש ביניהם גם חיוביים ומועילים, אלא שהשליליים מרובים על החיוביים. את הגורמים הנ"ל יש לחלק, לפי מגמות התגלותם, לשתי קבוצות: אלה שיש להם מגמה חיצונית או אוביקטיבית, כלומר — אלה התלויים בתנאים שמחוץ להם, ואלה שיש להם מגמה פנימית וסוביקטיבית, שהיא כבר תלויה וקשורה במהותו הנפשית המיוחדת של ילדינו בארץ גופא. החלוקה הזאת היא יותר מתודולוגית מפרינציפיונית, כי לאמתו של דבר שתי המגמות גם יחד הן הא בהא תליא, ואין הספציפיות הנפשית של ילדינו בארץ אלא תוצאה מהספציפיות הכללית שבסביבה וחוזר חלילה.

למגמה החיצונית והאוביקטיבית נשיך את הגורמים האלה:

1. אין השם „שפת-האם“ הולם עדיין את שפתנו העברית בארץ באותה מדה שהשם הזה הולם איזו שפה אחרת באיזו שהיא ארץ אחרת ואצל איזה שהוא עם אחר. האמהות שלנו לא תמיד העברית שגורה בפיהן כראוי, ואפילו אלה מהן, שהשפה העברית כבר שגורה בפיהן במדה מספקת, הלא מדת שגירתה אינה מגיעה בכל זאת לזו של איזו אם בארץ אחרת המדברת בשפה אחרת. כי לאמתו של דבר, — כפי שהעיר כבר בשעתו ברטולד אוטו¹, — אומרים „שפת-אם“ ומתכונים „לשפת-סבתא וסבתותיה של הסבתא“, „שפת-האם“ בכל העולם כלו היא שפה שהגיעה לזמננו בירושה מדורות רבים קודמים. ואצלנו בארץ, לגבי השפה העברית שקמה לתחיה, זכינו עד כה אולי למאות ספורות של סבתות, מזמנו של בן-יהודה ז"ל, שהנחילו כבר לבניהן ולבנותיהן אחריהן, האבות והאמהות של זמננו, את השפה העברית המדוברת. רובו

¹ ב"Muttersprache" שלו.

המכריע של קהל האמהות אצלנו עבר לשפה העברית משפה אחרת, ודין „שפת-אם” במובנו המלא והרחב אינו חל על שפתן העברית. ולעובדה זו יש בלי ספק השפעה פמלית ולרעה על שפת ילדינו בארץ. כי צלילי-דבור ראשוניים, כידוע, נקלטים ע"י התינוק משפת האם דוקא, מחקוי לשפתה היא¹. והנה „אם רבי לא שנה, חייא מנין?” — אם החומר לחקוי לשוני ראשון מפי האם אינו מנופה ומדויק במדה הדרושה, הרי מוכרחת גם תוצאת החקוי הזה, כלומר — דבורו של התינוק, להיות בלתי מנופה. כפי שנראה להלן, רוב יצירותיו הלשוניות „העצמיות” של הילד בא לו מתוך חקוי מסורס דוקא, כי קשה לחקות כראוי ובדיוק המלא משמיעה ראשונה ותכופה, ואם כך הוא הדבר בכלל, הרי יכולים אנו, א־פרוירי, להוציא משפט על היצירות ה„עצמיות” ממין זה אצל ילדינו אנו בארץ, שהן כפלים פרי סרוס: חקוי מסורס לאורניגל מסורס.

ויש עוד להוסיף:

מכיון שאין העברית בפי אמותינו „שפת-אם” ממש, אלא שפה, שהיא, האם עצמה, עברה אליה משפה אחרת, זו שהיתה לה באמת „שפת-אם”², הרי אוצר-מליה שהיא מנחילה לילדה מצער הוא וסגנון שפתה — דל מתוסר ציוריות ומלא „יבשות מעשית”, ואין אם זו מסוגלת להעשיר בכמות או לשפר את האיכות של שפת ילדיה.

ולא די בזה, והנה שפת-האם הזאת, המדולדלת גם בכמות וגם באיכות, נמצאת עוד לפעמים קרובות ביחס מהופך לשפת-האב, השני אחרי האם להנחלת שפת-דבור לילד הקטן. שפתו העברית של האב היא במקרים רבים שפת-הספר, כלומר — שפה „מדברת נכוהות”, שפת מליצות וציוריות רבה, בה בשעה ששפת-האם הלקוהת באופן בלתי-אמצעי מהחיים אין בה שמץ ממליצות וציוריות. והילד הקטן, הרוכש לו את שפת דבורו העברית מחקוי לאמא ואבא גם יחד³ נמצא ממש „בין הפטיש והסדן”: מצד אחד — פחות

¹ אופינית היא בטובן זה העובדה, שנקבעה על ידי כמה מחוקרי שפת-התינוקות: כבר בתקופת המלמול של שפת-התינוקות, כלומר — בתקופה של הוצאת קולות בלתי מתוברים זה לזה, הרי ראשוני הקולות הם אלה, שמהם מצטרף אחר כך השם „אמא”. דרבין צין בין ראשוני הקומבינציות המלמוליות אצל ילדו את הבטוי: „hom”, סאין — „mm”, „mem”, „mom”, לינגר — „mam”, וכן הלאה. אולם על תקופת-המלמול בכלל ואצל ילדינו באי בפרט נתעכב הלאה לחור.

² ואנו הלא עדים הננו לזה, כיצד הילדים, כבר בנילים הגדולים יותר, החל מגיל-הגן, לא רק שאינם לומדים מפי האם, אלא מלמדים את האם לדבר עברית. וכלפי האם שלנו יכול להאמר: „באה ללמד ונמצאת למדה”.

³ החקוי הלשוני בכלל וזה של הילד בפרט בא לא לדבור הסוגלוגי, אלא

מדי ומהצד השני — יותר מדי ציוריות ועסיסיות לשונית. וזה מבלבל את התינוק ומכביד על כה קלימתו. „כשהתינוק המתחיל בדבורו“, אומר פסיכולוג אחד, „שומע וקולט שני סגנוני-שפה, הרי דומה זה, כאילו שמע וקלט שתי שפות שונות.“

אמנם יש לערער על האמור ולהראות, שלא ככל הארצות ארץ-ישראל ושדוקא בסביבה החנוכית שבארץ-ישראל יש „סם נגדי“, לזה ששפת-האם איננה „שפת-אם“ ממש: בה בשעה שבעולם כלו (עד הזמן האחרון — לכל הפחות) נמצאו ונמצאים התינוקות בסביבת חנוך אינדיבידואלי, משפחתי, ז. א. תחת השפעתה הבלתי-אמצעית של האם בכלל וגם לגבי רכישת שפת-הדבור-בפרט, הרי בתנאי ארץ-ישראל אין האם תופסת מקום ראשי בחנוכו של התינוק, מפני שסביבת חנוכו של התינוק היא ע"פ הרוב או קולקטיבית לגמרי (כמו בקבוצות) או לשליש ולרביע (כמו אפילו בעיר ובמושבה, שהאם העובדת מבכרת שמה בשביל ילדיה מוסדות חנוך כאלה, ששם הילד מבלה את רוב יומו). האם בסבת החנוך הארצי-ישראלית איננה משפיעה ממדרגה ראשונה ומכריעה, איננה קובעת-גורל בהשפעתה החנוכית.

אולם דא עקא, שגם ממלאי-מקומה של האם באותו החנוך הקור לקטיבי לא תמיד הם עולים בידיעת השפה על האם (הדבר מכונן בעקר כלפי המטפלות בבתי-התינוקות והפעוטות), גם על ממלאי-המקום האלה חל כל האמור לעיל על ההבדל שבין „שפת-אם“ טבעית ופרימרית ו„שפת-אם“ מלאכותית ותניינית. ובאופן שכוה, „הסם הנגדי“ אינו כלל צד לקולא. אבל עוד יתר על כן: יש גם צד מהמיר במצב הזה.

בהתפתחות הלשונית, יותר מבאיזה שהוא גלוי אחר של ההתפתחות הכללית, נדרשת לו לתינוק הדרגה ואטיות, כאן צריך ביתר תוקף להתגשם הכלל של „מהקל אל הכבד“ ו„בקטן החל ובגדול כלה“. בסביבה משפחתית, שהיא מצומצמת לפי הרכבה, מספיקין לו לתינוק חומר לחקוי לשוני, ראשית, מעט אנשים (אמא, אחר כך אבא ולבסוף עוד כמה אנשים נוספים, כמו האחים והאחיות והיוצאים והנכנסים לבית), ושנית בעקב הכמות המוגבלת באה גם האיכות המוגבלת: בסביבה המשפחתית קולט התינוק גם פחות צורות לשוניות ופחות גוון בחתוכי-הדבור השונים אצל כל אחד מאלה, המספיקין לו חומר לחקוי לשוני, — מה שאין כן בסביבת החנוך הקולקטיבי. חברת הילדים כשהיא לעצמה היא כבר גדולה בהרכבה, מלבד זה גם מספר האנשים המטפלים רב הוא באופן יחסי, ומיזמו הראשון קולט היונק

הדיאלוגי דוקא. כשהילד מתקה את שפת-הוריו, הוא עושה את זה מתוך שיחותיהם דוקא, מתוך הדיאלוגים שבין אבא ואמא.

יותר מדי צלילי קול ורבור מסביבו, דבור, שהוא, כאמור, גם רבי-צורות שונות.¹

אין אני נכנס כאן, כמובן, לנתוח כללי של החנוך הקולקטיבי למעלותיו וחסרונותיו, אולם אם אפילו לגבי יתר צדדי החנוך — החנוך הקולקטיבי, נניח, מלא הוא מעלות טובות כרמון, הרי לגבי ההתפתחות הלשונית שכרו יוצא בהפסדו, יותר נכון, הפסדו מרובה משכרו.²

2. מה שהעברית שלנו נמצאת עדין בעצם התגבשותה, ג"כ מכביד על קליטת השפה ע"י הילדים. אחרי ההצלחה המפתיעה והמחוסרת דוגמא היסטורית של העברית ההיה במשך עשרות שנים מעמות, הרי יש להורות, שאפילו יצירתה הלקסית של השפה עוד טרם נסתיימה, ומכל שכן שלא נסתיימה עדין יצירתה הסגנונית. עדין דומים אנו בהרבה מובנים לגבי החיאת העברית בזמננו לתקופתו של „תרגום-השבעים“. שבעים פעם שבעים בלשנים וסתם אנשים מן החוץ (וזהו דוקא סמן טוב, אם גם הרחוב לוקח חלק בחדושי מלים וניבים, סימן שהשפה חיה וערה היא) מתרגמים לעברית במויבים משפות אחרות הידועות להם, והנה „תרגום-השבעים“ הזה עוד טרם נגמר, והעקר — לא זכינו כאן אלא במקצת לאותו הנס של „תרגום-השבעים“ הראשון, שכל המתרגמים יהיו בדעה אחת, מי שמשתמש בדבורו באוצר המלים והסגנון, נגיד, של „דבר“ ו„הארץ“ ומי — באלה של „דואר-היום“, שהוא לפעמים קרובות שונה מהקצה אל הקצה מהראשונים. על צורותיה השונות של שפת-הדבור בפי המדברים השונים כבר העירותי לעיל, כאן יש להוסיף עוד על שנוי-צורות אחד, שנוי המכוון לא לצורה הסגנונית, אלא הדיאלקטית. הלא יש לנו בעברית כעת גם צרת הדיאלקטים: מי המדבר ספרדית טהורה ומי אשכנזית, ומי מערבב וכורך אשכנזית וספרדית גם יחד. נוסף לזה, מכיון שרוב מדברי-העברית עברו לשפה זו משפות אחרות, הלא הם, אם כי שלא בכונה, מעבירים מהתם להבא גם את במוייה-הקולות הספציפיים מאותן השפות. זה שבא מגרמניה מבוא גם בעברית שלו „ל“ גרמנית, זה שבא מרוסיה יוכר תכף גם בשפתו העברית, ע"פ ה„ר“ הרוסית שלו. זה שבא מאנגליה או מאמריקה אינו יודע בכלל לבטא את החית העברית ומחליפה ב„ה“ לפי רוח האנגלית.

¹ מה שאמור לעיל על ההבדל שבין שפת-האם הפשוטה יותר מרי ושפת-האב המורכבת יותר מדי, צריך להאמר, ואולי עוד במדה יותר גדולה, גם על ההבדל שבין שפת מספלת אחת לשניה, לשלישית וכו'.

² והנסיון שיש מחנוך קולקטיבי בחו"ל — יוכיה. לא אחד מחוקרי תוצאותיו של החנוך הזה מצא וקבע, ששפתם של חניכי המוסדות הקולקטיביים נבדלת לרעה משפתם של חניכי מוסדות אחרים.

אמרתי לעיל: „צרת הדיאלקטים“, כי בדרך כלל הלא דיאלקטים בשפה אינם סמן רע לשפה. להפך, דבר טבעי ומוסיף ברכה. אלא במה דברים אמורים? — בשעה שהדיאלקטים הללו נובעים מעצם השפה והורתם ולידתם הן בתוך גבולותיה של השפה הזאת, מה שאין כן לע"ע בעברית שלנו. בודאי שיגיע זמן ויהיו לעברית גם דיאלקטים משלה, כי אם ההבדלים האקלימיים והבדלי הנוף הם בין ראשי הנורמים, כידוע, להווי דיאלקטים, הרי אין לך בארץ-ישראל לרבו טבעי של דיאלקטים, כי למרות קטנותה בשמה עשירה היא כל כך בהבדלי אקלים ונוף. אולם לע"ע עוד מרם זכינו לדיאלקטים טבעיים וכל אלה שישנם, — וישנם, כאמור, דוקא במדה מרובה, — מושאים הם ולקוחים מן החוץ. והנה הדיאלקטים האלה מכבידים מאד גם מצדם הם על קליטתו הלשונית ועל כח חקויו של התינוק. ביתר השפות אין הילד סובל מהדיאלקטים, כי כל דיאלקט יש לו מקומו הקבוע בארץ והתינוק הנמצא במקום זה או אחר שמיעתו וקליטתו נתפסת לא לדיאלקטים רבים בבת-אחת, אלא לדיאלקט אחד לבד. אצלנו הדבר לא כך. באותו מקום עצמו התינוק קולט לסירוגין כל מיני דיאלקטים, את המלים „ילד-חן“, למשל, הוא שומע באופן שונה מפי רבים בסביבתו. היהודי הרוסי מבטא „ל“ קשה ו„ח“ גרונת, הגרמני הבא אחריו מבטא „ל“ רכה ו„ח“ חצי-גרונת והאנגלי הבא אחר כך אינו מבטא „ח“ לגמרי... ואת מי מהם יתקח התינוק, למי יתאמץ להדמות?

אמנם, שפה שאיננה מנוכשת די צרכה והנמצאת עדין בעצם התהוותה — יש בה בשביל ההתפתחות הלשונית של התינוק לא רק מהרע לבד, אלא גם מהטוב, — אבל בשל הטוב אינו במל הרע, יתר על כן: יש יסוד להניח, שהרע מרובה הוא מהטוב.

נראה, מהו הטוב ומהו הרע שיש בשפה בלתי-מנוכשת בשביל התפתחותו הלשונית של הילד.

כשהשפה עוד עומדת בהתהוותה והתגבשותה, הרי הילד שכס-אל-שכם עם המבוגרים, יכול במדה מרובה יותר להעשות שותף ליצירה לשונית. והמצב הזה נוח הוא ונעים לילד, הרוצה בכלל להיות יוצר ועוד יותר שותף ליצירה עם המבוגרים. בתנאים של שפה העומדת עדין בהתגבשותה יש לו לילד ביצירתו הלשונית מה שנקרא בפסיכולוגיה „פיקציה קומפנסטורית“, בהדמותו לגבי יצירה לשונית עם המבוגרים. לזה עוד מצטרפת העובדה המקבילה, שלא רק השפה הולכת ונוצרת, אלא שגם עצם החיים, גם צורות המציאות עצמה אצלנו נמצאות עדין במצב של התהוות ויצירה מתמדת, וגם בזה מכיר הילד וגם זה מאפשר לו את ה„פיקציה הקומפנסטורית“ הנ"ל.

שהוא „שותף“ ליצירת המבוגרים. מדת גבושן של המציאות והשפה גם יחד היא אחת, כי שתיהן תלויות זו בזו: מה שהמושגים מתוך מציאות בלתי מסוימת ובלתי מסויגת הם גמישים יותר, הרי גם השפה, הבטוי למושגים ההם והתגובה הלשונית עליהם, יכולים להיות יותר גמישים ופחות מסויגים ומאובנים. בנידון זה מתגשמת אצלנו, בתנאי מציאותנו ושפתנו בארץ, הביטוי-גנטי של שבהתפתחותו הכללית וביחוד בהתפתחותו הלשונית של הילד בצורה שאין למעלה הימנה. אם אנו רואים את הביוגנטיקה הזאת גם בין המבוגרים, הלא בין הילדים שלנו היא מופיעה עוד ביתר בהירות ובלתי-אמצעיות, כי מהו האדם המבוגר, הנכנס לתוך מציאות חדשה, ההולך ויוצר לעצמו מציאות חדשה, מן המסדר עד הטפחות, כמו רובינון בשעתו, ההולך ונתקל ע"י זה במושגים חדשים וצריך אחר כך למצוא להם בטויים חדשים (בחיי החקלאות בשביל מי שהיו רחוקים מעבודת-אדמה, בחיי קבוצות בשביל אלה שהיו קודם בסביבתם חדורי קנין פרטי, בחיי עבודה בשביל אלה שהיו קודם עסוקים אך במקח וממכר וכן הלאה). מהו המבוגר הזה, אם לא „חוזר על מעשי-בראשית“ ממש, חוזר, מבחינה פסיכולוגית ידועה, על חוויותיו של האדם הקדמון? — והנה בסביבה כלל-ביוגנטית זו גם ביוגנטיות הפרטית של הילד שלנו בארץ יותר מובלסת היא, יותר טבעית, והעקר — יותר נוחה, נעימה ומקילה על הילד עצמו ועל הרגשתו.

עד כאן הטוב שבחוסר הגבוש שבמציאותנו ושפתנו בשביל הילד. אבל מאידך גיסא, כאמור, יש גם רע וצד לחומרא בחוסר-גבוש זה. באותה מדה שאין הילד נעשה „שותף ליצירה“, אלא מוכרח להתפרנס בהתפתחותו מחקוי (והחקוי הזה הריהו גם בתנאי מציאותנו ושפתנו אנו העקר לילד!), הרי חוסר-הגבוש מכביד על הצלחת החקוי, שם מכשולים על כנותו ודיוקו של החקוי. דינמי הוא הילד בכל מעשיו, שהם חפושי הסתגלות בכלל וכמו כן, אם כבר לא ביתר שאת מבגלווי הסתגלות אחרים, דינמי הוא גם תוך כדי רכישתו שפת-דבור, — והנה מוטב לו, לתועלת הסתגלותו הרצויה, להגשים את דינמיותו זאת בתוך חוג סטאטי דוקא, משיבוא להיות דינמי בתוך דינמיות שניה.

ואין לך דוגמא באיזה מקום אחר לאותו חוסר הסטאטיות הלשונית כזו של הילד שלנו בארץ. נקח את מצבם של ילדי המהגרים, למשל, בארצות-הברית של אמריקה, אותו המצב שהוא דומה בהרבה למצבם של ילדינו בארץ לגבי הקשיים שבהתפתחות הלשונית: גם ילדי המהגרים, בין אם נולדו מחוץ לארץ-ההגירה ובין אם נולדו כבר בה, נתקלים באותו הגורם המכביד על ההתפתחות הלשונית. שעמדנו עליו לעיל בקשר עם ילדינו בארץ, גם אצל

ילדי המהגרים האלה אין „שפת-האם“ (אנגלית), שהם שומעים וקולטים אותה, שפת-אם ממש, גם להם יש שדה נרחב לסרוסייחקוי כפולים — סרוסייחקוי לסרוסייחקוי גיגיל. אבל יחד עם זה יש להם לילדי המהגרים מעלה אחת גדולה וצד חשוב לקולא כלפי ילדינו אנו בארץ. השפה החדשה בשביל הוריהם, כשהיא לעצמה, הריהי שפה מגובשת וקבועה, ואם לא בבית, מפי ההורים, הרי בחוץ הם שומעים וקולטים שפה הומוגנית ומדויקת, מה שאין כן לגבי שפתנו העברית במצבה הנוכחי.

3. רבוי השפות, מלבד העברית, שהילד שומע בסביבתו. לא רק ברחוב, ולא רק בערים, ששמה שומעים ממש עשרות שפות שונות, אלא גם בבית, וגם במושבות, שומע הילד מסביבו לכל הפחות עוד שפה אחת מחוץ לעברית. אם יש סב וסבתא בבית¹, הרי יש לו לילד תמיד שתי שפות מקבילות. אבל יש גם, — ואלה הם מקרים לרוב, — שגם ההורים ביניהם לבין עצמם מדברים בשפה אחרת, או שהם עושים את זה פשוט מתוך הרגל ומתוך זה, ששפה זו יותר קלה וידועה להם או שמוסיפים לזה לפעמים אפילו טעם „חנוכי“, כביכול, — בשעה שהם רוצים להעלים דבר-מה מהילד, לדבר במציאותו על ענין, שאסור לו לילד, לפי דעתם, לקבל עליו עדין מושג, הריהם פונים לעזרת השפה האחרת. בדרך כלל אני נוטה לחשוב, שמגזימים בסכנת הפולילינגביום בחנוך הילד², כשהילד הוא יותר גדול בגיל. כשהוא בגיל בית-הספר, למשל, הרי אין בשבילו קושי מיוחד לדעת ולהשתמש ביותר מבשפה אחת. אולם אין ספק, שפולילינגביום זה רע ומפריע בהחלט בשביל התינוק המתחיל בדבור. בגילו הרך של הילד עלולות צורותיהן וחתוכי-סגנוניהן השונים של שפות אחדות להסתבך זו בזו ולבלבל את הילד. למנמה הפנימית והסוביקטיבית של גורמי הספציפיות הנוספת בהתפתחות הלשונית של ילדינו בארץ נשׂיך את אלה כלדקמן:

1. הילד שלנו בארץ מצטין באקטיביות³, והיא היא הממריצה

¹ בדרך כלל, סב וסבתא בבית — והוא אושר חנוכי לילד מהרבה בחינות, אבל לגבי השפה הנוספת שהם מכניסים ומכבירים במדה ידועה על קליטת השפה העברית של הילד, הריהם בבחינת „אליה וקוץ בה“.

² גם מילדינו בא"י יש כבר להביא ראיה לקולא: מפליא הרבר, כיצד הילדים (מגיל הגן בערך), שיש להם סב וסבתא בבית, מדברים בשתי השפות גם יחד, שפת אבא ואמא ושפת סב וסבתא, ואינם מתליפים שפה בשפה: אל הסב וסבתא לא יפנו בעברית, כמו שלא יפנו גם לאבא ואמא בשפתם של הסב וסבתא.

³ גם אקטיביותו היתרה של הילד העברי בא"י, כפי שבארתי במקום אחר, תוצאה ישירה היא מזה, שהוא חי בסביבה הנמצאת בעצם התהוותה והתרגשותה. האקטיביות האוביקטיבית היא היא הממריצה ומגדילה גם את האקטיביות הסוביקטיבית אצל הילד.

אותו להקדים בהתהוות דבורו¹ ולחפש לו בכל פעם בטויים וניבים חדשים בשפע, כי כל המרבה באקטיביות מרבה גם במושגים, וכל המרבה במושגים הריהו, מאידך גיסא, גם מרבה בבטויים לשוניים, בחפושי אמצעי גוון לשפתו. האקטיביות הגדולה של ילדינו בארץ, זו האקטיביות המקרבת, אגב, את ילדינו למבוגרים לפעמים עד כדי כך שאין ביניהם כמעט כל מרחק². מרחיבה עוד יותר את אותו העודף של מושגים על אמצעי-בטוי המכניד בכלל על התפתחותו הלשונית של הילד. לילדינו בארץ יש הרבה יותר מלילים אחרים על מה להגיב לשונית, בשעה שהאפשרויות איך להגיב הן בכל זאת מוגבלות.

2. הילד שלנו בארץ מצטין בשכליותו. עובדה זו היא לאו דוקא מעודדת והיובית לבד, היא במובן ידוע גם יכולה להפחיד ולצער. אין הפרור פורציה הדרושה בין האמוציה והאינטלקט אצל הילד שלנו בארץ, האינטלקט עולה ומתגבר על האמוציה³. לו היו באים כעת סבידבי-אתונא לבהון בשאלותיהם את חריפות שכלם של ילדינו בארץ, היו בודאי יוצאים בהתפעלות לא פחותה מזו של סבידבי-אתונא הקדמונים. והנה השכליות הרבה הזאת ממריצה את הפעילות הלשונית אצל ילדינו, כי השפה הארטיקולרית יותר משהיא משמשת אמצעי בידי התגובה האמוציונלית, הריהי משמשת אמצעי בידי המחשבה וההגיון⁴. השכליות הרבה הזאת מצדה גם כן מרחיבה את התחום שבין מכסת המושגים והמלים, מה שמגדיל את חבליה-הלשון אצל ילדינו בארץ.

והנה כל הגורמים הנ"ל יוצרים ומהווים את הבסיס ההכרחי בשביל הספציפיות הלשונית של ילדינו בארץ. במה ואיך מתבטאת הספציפיות הזאת, נראה בפרקים הבאים.

¹ לפי ההסתכלויות לבד שישנן ברשותנו, — אם כי הרבר עוד מרם הובא לקואפיצינט מדעי מספיק ע"י הקירה יסודית, — אנו רשאים להניח, שהילד העברי בא"י מקדים בהתחלת דבורו הארטיקולרי כלפי ילדים בהו"ל מינימום בתדשים. תקופת שפתו המלמולית של הילד העברי בא"י מקוצרת היא.

² מזה נובעת הוצפנותם של ילדינו בא"י כלפי המבוגרים.

³ עמיתי על זה ב, "בוסתנאי", מספר 32.

⁴ וגם מסכה זו קצרה אצל ילדינו, כאמור לעיל בהערה, תקופת-המלמול ומהחילה בהקדם תקופת השפה הארטיקולרית.

ב

על הספציפיות בתקופת המלמול (Lallen)

מהו מקור המלמול, שהוא גלוי ראשון לשפת התינוק, אם לא לחשוב לגלוי כזה כבר את בכיו הראשון של התינוק בהולדו?¹ — עד הזמן האחרון היו מחולקות הדעות בשאלה זו. היו כאלה שבססו את הוצאת-הקולות הראשונה, המלמולית, על תורשה לבד. לצרום, למשל², מבעלי ההשקפה הזאת הגיע לידי גסות קיצוני כזה: „אנו איננו מלמדים את התינוק לדבר, אלא מלמדים אותו אך לדבר בשפתנו אנו“, ז. א. את עצם הדבור, את היכולת הפרימית לדבר מביא אתו הילד כבר בתורשה, מלידה ומבטן, עצם הדבור בגלוייו הראשונים, המלמוליים, הוא לתינוק פרי רפלקסים טבעיים בה במדה עצמה, כמו ראשית נסיונותיו להליכה, לראיה וכו' וכו'. והיו גם כאלה שבססו את הדבור על החקוי, כלומר — על החנוך החיצוני, ולפי ההשקפה הזאת הרי כבר יסודו של המלמול — מה שנקרא אצל שטינמל⁴ „אנומטופאטי“, חקויי.

אך, דומני, שבכל המחלוקת הזאת יש שנויי-נוסחא יותר מהבדלי-תוכן וזוכרת הערכתו של פרייר: „לו היו לכל מושג ברור אמצעי-בטוי ברורים, הרי היה זה מבטל חלקים גדולים מאד מהספרות הפילוסופית והתיאולוגית (ואנו נוסיף לזה: גם מהספרות הפסיכולוגית). החלק העקרי של הספרות הזאת אופשר ע"י זה בלבד, שהוגידעה שונים מביעים את אותם המושגים עצמם באמצעי-בטוי שונים“.⁵

אם נרצה, הרי רשאים ויכולים אנו להביא את כל המחלוקת הנ"ל לקואופיצינט אחד: ראשית, אם אפילו החקוי הוא בסיסו של המלמול בפרט ושל הדבור בכלל, הרי עצם-החקוי, הנמיה לחקוי תופעה תורשתית הוא, כפי שמצא והעיר כבר בזמנו אריסטו⁶ ושארין בין האחרונים-לאחרונים

¹ Franke: „Sprachentwicklung der Kinder und der Menschheit“, Enzyklopädisches Handbuch der Pädagogie von Wilhelm Rein, Bd. VI.

² „Das Leben der Seele in Monographien über seine Erscheinungen, Gesetze“, 1885.

³ „Павлов: 20-летний опыт изучения высшей нервной деятельности“.

⁴ „Abriss der Sprachwissenschaft“, 1881. Kussmaul: „Die Störungen der Sprache“, 1885.

⁵ „Die Seele des Kindes“.

⁶ Aristoteles Poetik, übersetzt und eingeleitet von Theodor Gomperz, 1897. S. 6.

מי שיחלוק עליו בזה, ושנית, אם המלמול הוא אפילו פרי רפלקס, הרי גם הרפלקס עצמו יכול לשמש וגם משמש באמת חומר לחקוי.

נקת, בדרך משל, את בכיו של התינוק, האם אין אנו עדים לעתים תכופות לזה, כיצד בכי זה נמשך הרבה זמן גם לאחר שהגורם שהביא לרפלקס-הבכי כבר עבר ובטל? — אלא מאי? הרפלקס גופא נעשה כאן לגורם, ז. א. צלילי הבכי עצמו הפעילו את חושה-שמע של התינוק ומשם עברו שוב לאברי הדבור והמלמול, התינוק חוזר על אותם הצלילים, הוא מחקה את עצמו. וכי למה יחקה אחרים ולא יחקה את עצמו?—הרי איננו מבדיל ומבחין עוד באותו גיל רך של מלמול בכלל בין „אחרים“ ובין „עצמו“ והוא עצמו בשבילו עדין בבחינת „אחר“ הוא¹.

אבל איך שנענה על שאלת המקור למלמול, בין אם הוא כלו „תורשתי“ ובין אם הוא, להפך, כלו פרי-„חקוי“ ובין אם נבחר בדרך הסינטיטית ונחשוב למקור המלמול תערובת של „תורשה“ ו„חקוי“ גם יחד,—דבר אחד צריך להיות ברור לנו: גם המלמול קשור ותלוי במדה ידועה בשפתם של המבוגרים. אם „תורשה“ יש במלמול, הרי זאת תורשה קונקרטיה הבאה ממורשיים קונקרטיים, אלה שבמשך דורות ודורות דברו בשפה ידועה, בזו ולא אחרת, ואת הדיקה של אותה השפה אנו מוכרחים למצוא גם במלמולו של התינוק. ואם „חקוי“ (או „חקוי“ לשליש ולרביע, כפי ההשקפה הסינטיטית) יש במלמול, הרי בודאי ובודאי, שאת הדיקה של שפת-המבוגרים הידועה מוכרחים אנו למצוא במלמולו של התינוק.

ואמנם, כפי שקבעו חוקרים רבים כבר מזמן, הרי מלמולם של התינוקות שונה הוא לפי הארצות והעמים. הילד הגרמני ממלמל אחרת מהילד שבצפון-רוסיה, הילד האירופי ממלמל אחרת מהילד האפריקני או האויסטרלי וכו'. וכי למה במקום אחד התינוקות במלמולם מקדימים קולות אלה ובמקום שני קולות אחרים? — שנים הם הבאורים לסבת הדבר, האחד של בופון² והנהוים אחרי דעתו והשני של פרץ³ ושולצה⁴. אך הבאור הראשון, מפני זה שהוא עוסק בהכללה, איננו מסביר ומחזר באמת את הענין, והבאור השני, אם אף איננו מדבר על „שפת-המבוגרים“ כעל גורם פעיל בתופעה הנ"ל, יש להקיש מאותם חלקי ההגדרות, שנקראו על ידו גם על „שפת-המבוגרים“ ולהכניסה תחת כנפי הבאור הזה.

¹ Karl Gross: „Das Seelenleben des Kindes“.

² „Histoire naturelle de l'homme, 1750“. דף 221.

³ „Les trois premières années de l'enfant“, 1892. כרך א'.

⁴ „Die Sprache des Kindes“, 1890.

בופן מבאר בכלל את סבת קדימתם של קולות לקולות במלמול בהרכבם הפיזיולוגי והאנטומי השונה של אותם אבריהם, שבהם תלויים קולות אלה או אחרים. לפי מוצאיהם הוא מחלק בכלל את הקולות ל"קלים יותר" ול"קשים יותר". "ק", למשל, קשת-בטוי היא יותר מ"ל", ועל כן ה"ל" בא במקומה ע"פ הרוב במלמול הראשון "ט" קשה יותר מ"ד" וכן הלאה. בופן יוצא בזה בעקבותיה של ההשקפה הידועה על "שכנות מקבילה" של קולות, ע"י כל קול קשה עומד מוכן שכנו הקרוב לו, הקול הקל. אבל, כאמור, באור זה, מכיון שהוא בוחר לו בדרך ההכללה ואת הסבה הוא חושב לאוביקטיבית, איננו מבאר באמת את העובדה, למה לא בכל המקומות מקדימים או מאחרים התינוקות קולות אלה או אחרים תוך כדי מלמולם באופן שזה. לו היה הצדק עם באורו של בופן, צריכה היתה בכל העולם כלו, לכל ארצותיו ועמיו, להיות דרך אחת ויחידה במלמולם של התינוקות, — והדבר, כאמור, לא כך הוא.

לעומת בופן מבארים בני-הפלונתא שלו, פרץ ושולצה, את הדבר כבר בסבות פחות כלליות ופחות אוביקטיביות; לפי דעתם, לא מבנינים האנטומי הקבוע תלוי דבר הקדמתם או הפגרתם של קולות אלה או אחרים, כי אם באפשרויות של שנויים והבדלים אנטומיים ואחרים מקריים ופרטיים, כגון — גודל המוח וכמותו, מצב השנים, גודל הלשון, חריפות השמע, וכדומה. במקום אחד יכולים אותם, "השנויים וההבדלים האנטומיים והאחרים" להמצא ובמקום שני — לא. והרי אין כל ספק, שכשם שצריך לצרף לחשבונם של הגורמים ל"שנויים וההבדלים האנטומיים והאחרים" את האקלים ותנאי-טבע אחרים שבמקום, כך יש גם לצרף, ביחוד ברובריקה של (השנויים וההבדלים "האחרים" גורם כזה, כמו "שפת-המבוגרים".

אם מתוך השקפה זו נגש למלמולו של התינוק העברי בא"י, הרי תתברר לנו כבר מלכתחלה סבתה של העובדה המפליאה, שאין לנו כאן מלמול מטיפוס אחד קבוע, ואנו נתקלין כאן בגוון רב של קולות, שמהם מצטרף המלמול בין תינוקותינו. כי אחת משתי אלה: אם טיפוסו של המלמול נקבע, מצד אחד, ע"י גורם "תורשתי" ו"השנויים וההבדלים האנטומיים והאחרים" (ביחוד "האנטומיים") נגרמים, מצד שני, ע"י האקלים ותנאי-הטבע, הרי ה"תורשה" היא כאן ממילא מגוונת ורבת פנים מאד, כי מהמון מקומות שונים בעולם, בעלי אקלים ותנאי-טבע שונים, באו ארצה המורשים, הוריהם של התינוקות הממלמלים, ונוסף לזה — גם בא"י עצמה יש הבדלי אקלים ותנאי-טבע במדה לא קטנה. ואם טיפוס המלמול נגרמים, מצד אחד, ע"י חקוי, כלומר — ע"י חומר-החקוי השונה, שמספיקין המבוגרים

לתינוק, ו"השנויים וההבדלים האנטומיים והאחרים" (ביחוד — ה"אחרים") נגרמים, מצד שני, ע"י שפתם של המבוגרים. הכי קטן הוא רבוי-השפות בפי המבוגרים מסביב לתינוק הממלמל אצלנו?—

יש תחת ידי כ"ג רשימות-מלמול הראשון של תינוקותינו בא"י (הרשימות הוכנו ע"י האמהות והמטפלות), מהן: תשע מסביבת הערים (תל-אביב, חיפה, ירושלים) וארבע-עשרה מסביבת הכפרים (המושבות — 3, המושבים והקבוצות — 11), ובכלן לא מצאתי אלא חמשה טיפוסים, המתקרבים להיות דומים זה לזה. אם במקום אחד מתחיל התינוק ב"פפפ", הרי במקום השני — ב"בבב" וכדומה.

אני מביא כאן לדוגמא קטעים מתוך שתי רשימות-מלמול אלה:

קולות הבודדים וצורפי-הקולות לפי סדר הופעתם

בסביבת הערים	בסביבת הכפרים ¹
1. "פפפ"	1. "בבב".
2. "פררר"	2. "זוז".
3. "בררר"	3. "ססס".
4. "בבב"	4. "פפפ".
12. "באבאבא"	12. "מאמאמא".
13. "רארארא"	13. "האם-האם".
16. "אבאבא"	16. "פאפאפא".
17. "האמאמאם"	17. "בבררר".

כפי שאנו רואים מהדוגמא הקטנה הזאת, אין כל הקבלה בזמן הוצאתם ומהותם של קולות המלמול בין תינוק אחד לשני. אם "פפפ" הוא אצל האחד במקום הראשון, הריהו אצל השני במקום הרביעי וכו'. והדבר איננו כך אצל התינוקות הממלמלים באיזה שהוא מקום אחר. די, למשל, לצין, שיש הרבה מאד מומנטים דומים ומקבילים ברשימות-המלמול של ילדים גרמניים, רשימות שנערכו בזמנים שונים, זו של וילהלם אמנט ושל סקופין².

¹ חלקתי את הרשימות לפי "הערים" ו"הכפרים", מפני שיצאתי מהשקפה, כי בערים רבוי-השפות בין המבוגרים הוא גדול יותר מזה שבכפרים. ומכאן — שהגון במלמולם של התינוקות בערים צריך להיות גדול יותר מזה של התינוקות בכפרים. ואמנם ההשערה נתאמתה אחרי אשר השויתי הדדית את רשימות הערים והכפרים.

² "Die Entwicklung von Sprechen und Denken beim Kinde". רשימת-המלמול

(בתוך הרשימה הכללית של כסויי לווייה) בדפים 109-118. וגם אצל Scufin: "Tagebuch", חלק א'.

ועוד שני דברים הם אופייניים מאד וביחוד לגבי הספציפיות שבמלמול תינוקותינו בא"י, דבר אחד לחיוב והשני לשלילה (ה"חיוב" וה"שלילה" אינם באים כאן במובן ההערכה, אלא רק במובן מגמת-גלויים לבד). אין כל ספק, ראשית, שהתינוקות שלנו מקדימים להעביר כבר את מלמולם לשטח של שפה הגיונית, כלומר — שהם מקדימים לקשר את מלמולם עם מושגים. תקופת-המלמול היא בכלל, כפי שהעירתי כבר לעיל, אצל תינוקותינו יותר קצרה מאשר אצל תינוקות אחרים בחוץ-לארץ, אבל גם בתקופה מקוצרת זו גופא הם מצליחים להכניס בהקדם-זמן כבר משהו מהגיון לשוני אמתי. אין, לצערי, בידי החומר הדרוש במדה מספיקה (כי רשימות-המלמול לא נערכו ברובן בידי עצמי, אלא נמסרו לי ע"י אמהות, שלא ידעו להתעניין בהעמדת חלקי רשימותיהן על ההגיון הלשוני, שהתינוק מכניס לתוך בטוי מלמולי זה או אחר), כדי שאוכל להוכיח את זה בראיות חותכות. אולם כבר החומר החלקי שיש בידי, אפילו גבית-העדות מפי האמהות לאחר שיערכו את רשימותיהן, ובמקצת — הסתכלויותי הבלתי-אמצעיות בענין הנדון, — כל זה מאפשר ומתיר את ההנחה דלעיל. ולו היינו באים לחלק את החומר המלמולי מפי תינוקותינו שבא"י לפי אותו הסדר המופתי, נגיד, של וילהלם אמנט, היינו בלי ספק נוכחים, בשני דברים, שהם אחד, שמקורם אחד: א. שהתינוק הא"י מקדים בהכנסת הגיון לשוני במלמולו, מקדים בקשור מלמולו עם מושגים.

ב. שרובם המכריע של בטויי מלמול בפי התינוק בא"י, בהבדלו מלואיזה של אמנט, אינו תחליף לשמות-עצם, אלא דוקא — לפעלים¹. והשניה לתופעות הספציפיות הנ"ל בתקופת מלמולו של התינוק בא"י היא עוד יותר מענינית: בהבדל מוחלט מיתר הילדים ביתר מקומות העולם התינוק העברי בא"י מקדים, "אבא" ל"אמא". בשם "אבא" הוא משתמש עוד טרם שהשתמש בשם "אמא".

אמרתי לעיל, שאי אפשר תמיד לקבוע סדר אחד לקולות הבודדים וצורפיה-הקולות הראשונים, שמהם מתהווה מלמולו של התינוק, שיש במובן זה כל מיני "שנויים והבדלים אנטומיים ואחרים", הגורמים לגוון רב. אולם אין בשום אופן לגרס את הדברים האלה כאכסיומה, שאין על ידה גם "יוצאים מן הכלל". אחד ה"יוצאים מן הכלל" האלה הוא השם "אמא" בניואנס-י-בטוי שונים, שכל התינוקות בכל העולם מקדימים בו לשם "אבא". ובעלי ההשקפה הביוגנטית מוצאים אפילו בעובדה הזאת ראיה

¹ זה מתבאר באקסטריותו הגדולה של הילד. הא"י עוד מגילו הכי רך, אותה התופעה עצמה: הבכרת פעלים על שמות-עצם, נראה להלן בפרק הבא.

עקרית לצדקתם. הם מראים ומוכיחים לנו, שזו היתה גם דרכו הלשונית של האדם הקדמון להקדים שם „אמא“ ל„אבא“, והעובדה, שבכל השפות השמות ל„אמא“ דומים הם לפי צרופי-קולותיהם – תוכיה.

ואמנם בכל רשימות-המלמול מפי התינוקות אנו מוצאים, ראשית, שהשם „אמא“ הוא אחד הקודמים בכלל וקודם לשם „אבא“ בפרט, ושנית, שהשם „אמא“ הוא אצל כל התינוקות דומה לפי צרופי קולותיו.

אצל טאין¹ אנו מוצאים בקשר עם השם „אמא“ בין בטויי-המלמול הראשונים „Ham“, אצל דרביין² – „Mum“, אצל פרייר³ – „Mum“ וכו'. והנה נשאלת השאלה: למה התינוקות שלנו בארץ-ישראל הם יוצאים מן הכלל ומקדימים דוק „אבא“ ל„אמא“?

אם נכונה דעתו של בופון⁴ ואחרים, שהקולות הכי-קלים לבטוי בפי התינוק הממלמל הם „א“, „מ“, „ב“ ו„פ“, הרי בכל אופן לא כלם קלים באותה המדה עצמה ו„מ“ יותר קלה היא לבטוי מ„ב“, וגם זה מצטרף לחשבון הבאורים, למה התינוקות בכל העולם מקדימים „אמא“ ל„אבא“, – וכי כיצד נעשתה פתאם לתינוק באי „ב“ יותר קלה מ„מ“?

ואם נגיד: „החירק שתחת ה„א“ בשם העברי „אמא“ הוא „א“, בעוכריו“ של השם „אמא“ בפי התינוקות שלנו באי, כלומר – קל לו לתינוק יותר להתחיל מ„אבא“ באשר ה„א“ שמה פתוחה, מלהתחיל ב„אמא“, שה„א“ באה שם בחירק, הרי באה השאלה: האם לא יכול היה התינוק, לו זאת היתה הסבה, לשנות בבטויו „אמא“ ל„אמא“ דוגמת ה„אמא“ הערבית, המעטים שנויים ממין זה לשם הקלת הבטוי בפי התינוק?

להנחי, שהקדמת „אבא“ ל„אמא“ באה להם לתינוקותינו בשל זה, כפי שנסה להוכיח לי חבר אחד, מורה, שהאם בתנאי חיינו החדשים בארץ אינה תופסת בחיי התינוק את המקום, שתפסה לפנים בחוץ-לארץ. אולם, ראשית, גם בחוץ-לארץ עכשו האם אבדה את ערכה הקודם, ושנית, לא ערכו של „אבא“ הוא שנדל עם פחיתות-ערכה של אמא.

ואם כן נשארת, אפוא, השאלה על הקדמת „אבא“ ל„אמא“ בפי תינוקותינו בארץ-ישראל בתקפה ודורשת עיון ודיון מחקרי ונסיוני מיוחד⁵.

(סוף יבוא)

¹ „Erwerbung der Sprache durch die Kinder“.

² מצוטט לפי ו. אקנס.

³ „Zur Psychologie Neugeborener“.

⁴ Ibid.

⁵ לענין מחקר חשוב זה יש, קודם כל, להפעיל את האמהות ואת המטפלות שבבתי-תינוקות. הן צריכות לאסוף חומר באופן שיטתי.

מַנְחֵי הָרְפוּאָה¹

Splanchnologia — תּוֹרַת הַמַּעִים

Fovea laminae (cricoideae)	גומת־הֶדֶף (במבעת)
— oblonga, triangularis	— המאריך, שלש הזוויות
Foveola (ae) gastricae	גִּמְטִיָּה (גִּמְטִיּוֹת) שֶׁבִּקְבָּה
— palatina	— שֶׁבִּחֶד
Frenulum (a) clitoridis	שְׁנֵצִית־הַחֶמְדָּן (מִשֵּׁ)
— cristae urethralis	— גבנונית־השפכה
— epiglottidis	— קפוי־כּוֹבֵעַ
— labii inf., sup.	— השפה התחתונה, העליונה
— labiorum pudendi	— הַשְּׂפִיזֹת
— linguae	— הַלְשׁוֹן
— praeputii	— הַעֲרֵלָה
— valvulae coli	— סְגוּר־הַמַּעֵי הַגָּס
Fundus uteri	קֶרֶקַע־הַרֶחֱם
— ventriculi	— הַקֶּבֶה
— vesicae	— הַשְּׁלֻפּוֹתִית
— — felleae	— שְׁלֻפּוֹתִית־הַמֶּרֶה
Funiculus spermaticus	חוֹמֵת־הַבִּיצִים ⁶⁵
— umbilicalis	— הַטֶּבּוֹר

G

Gaster	קֶבֶה
Gingiva (ae)	תְּגִיד (קֶאֱנוֹן) תְּגִידִים ²⁸
Glandula (ae) accessoria suprahyoidea	בלוֹטָה (בלוטות) נוספת שממעל ללמדי
— apertae	— הַפְתּוֹחוֹת

¹ ראה „לשוננו“, כרך ד', חוברת ג'.

— bronchiales	— הסמפונות
— buccales	— הלחי
— bulbourethales (Cooperi)	— בולבוס ושפכה (של קֶפֶר)
— cordiales inff., supp.	— בלוטות הלב תחתונות, עליונות
— cervicales uteri	— המקור
— circumanales	— מכתירות פי־הטבעת
— clausae	— סגורות
— duodenales (Brunneri)	— מעי תריסר (של ברונר)
— epitheliales	— (הקרום) החופף
— evehentes	— מוציאות
— gastricae propriae	— הקבה המיוחדות
— intestinales (Liberkuehni)	— המעים (של לִבְרֶקֶן)
— labiales	— השפתים
— laryngeae	— הגרון
— linguales	— הלשון
— — antt., latt., postt.	— — קדמיות, היצוניות, אחוריות
— — antt (Blandini, Nuhni)	— — קדמיות (של נון)
— molares	— המוחנות
— mucosae biliosae	— המרה הריריות
— — ureteris	— — השפך
— nasales	— החוטם
— oesophageae	— הושט
— oris	— הפה
— palatinae	— התך
— parathyreoideae	— יותרת בלוטת־התריס
— parotis	— בת־האוזן
— — accessoria	— בנות־אוזן נוספות
— pelvis renalis	— בלוטת אגן־הכליות
— pharyngeae	— בלוטות בית־הבליעה, — הלוע
— praeputialis (Tysoni)	— הערלה (של טיסון)
— prostaticae	— (הבלוטה) הקודמת
— pyloricae	— השוער
— sublingualis	— תחת־הלשון
— submandibularis	— תחת לסת תחתונה

— submaxillaris	— תחת לסת עליונה
— suprarenales accessoriae	יותרות הכליה הנוספות
— suprarenalis	יותרת-הכליה
— thyreoidea	בלוטת התריס ¹²
— tracheales	בלוטות הגרגרת
— unicellulares	— חד תאית
— urethrales	— השפכה
— — (Littrei)	— — (של ליטרה)
— uterinae	— הרחם
— vasculares	— צנוריות
— vesicales	— השלפוחית
— vestibulares minores (Bartoloni)	— הפרוזדור הגדולות (של בארטולוני)
— vestibulares minores	— הפרוזדור הקטנות
Glans clitoridis	ראש-התמקין
— penis	— האבר ¹⁰ (העטרה)
Glomerulus	פקעית
Glottis	פיקה של גרגרת
Gubernaculum testis (Hunteri)	אפסר האשך (של הונטר) [משי]

H

Haemolymphoglandulae	בלוטות דם ולבנה
Haustra coli	זרנוקי המעי הגס (משי) ¹¹⁵
Haemisphaeria bulbi uretrae	חצאי הכדורים של בולבוס השפכה
Hepar	כבד
Hiatus ejaculatorius	פי הזרק
— maxillaris	— לסת עליונה
— obturatorius	— הסותם
— pelvinus lat.	— הכפלא החיצוני
— semilunaris	— כעין השהרון
Hilus glandulae suprarenalis	שערי כותרת הקליה ⁸¹
— lienis	— המחול
— ovarii	— השחלה
— pulmonis	— הראה
— renalis	— הכליה

Hydatida	שלפוחית מים
Hymen	בתולים (מק'), קרומית —

I

Jejunum	מעי דק ²⁹
Ileum	מעי עקום ⁴¹
— ascendens	— עולה
Impressio cardiaca hepatis	רשם הלב שבכבד
— — pulmonis	—
— duodenalis hepatis	מעי תריסר שבכבד
— — renis	— — שבכליה
— colica hepatis	מעי הגס שבכבד
— gastrica hepatis	הקבה שבכבד
— — renis	הקבה שבכליה
— oesophagea hepatis	הושט שבכבד
— renalis hepatis	הכליה שבכבד
— suprarenalis hepatis	יותרת הכליה שבכבד
Incisivae	המחתכים
Incisura cardiaca pulmonis	פגימה לבבית בראת, פגימת
— interarythenoidea	— בין המשאבים
— interlobaris pulmonis	— בין האונות שבראה
— pancreatis	— הבלוטה שמתחת לקבה
— thyreoidea inf., sup.	— בלוטת התריס התחתונה, העליונה
— umbilicalis hepatis	— הטבור שבכבד
— vesicalis hepatis	— השלפוחית שבכבד
Infundibulum frontale	אפרבסט (מש') המצח ⁴⁷
— maxillare	— הלסת העליונה
— tubae uterinae	— חצצרת־הרחם
Intestinum coecum	מעי אטום ³¹
— colon	מעי גס ²³
— crassum	— עבה ³²
— jejunum	— דק ²⁹
— ileum	— עקום ⁴¹
— rectum	— חלחלת ³⁴

— tenue	(מעים) דקים ³³
Introitus vaginae	מבוא בית־הרחם
Isthmus faucium	מצר הלוע, — בית הבלועה
— gl. thyreoideae	— בלוטת־התרים
— prostatae	— (הבלוטה) הקודמת
— tubae uterinae	— חצצרת־הרחם
— ureteris	— השופך

K

Krypta	כוד (משי'), בוכים
--------	-------------------

L

Labium (ia) ant., post tubae auditivae	שפה, שפות תצצרת השמיעה
— — — port. vaginalis	קדמיות, אחוריות
— — — inf. sup.	— חלק בית הרחם קדמיות וכו'
— — — valsalvae coli	— התחתונה, העליונה
— majora pudendi	— — בסגור המעי הגס
— minora pudendi	שפיות (תל') גדולות (שבערוה)
— oris	— קטנות (שבערוה)
— urethrae	שפתיים (שפתי פה)
— vocale	שפתי השפכה
Lacuna magna	— הקול
Lacunae urethrales (Morgagnii)	שקע גדול
Lamina(ae) catylaginis cricoideae	שקע השפכה (של מורגאני)
— muscularis mucosae	דף (דפים) (סחוס) הטבעת
— parietalis	— השרירי בקרום הרירי
— propria mucosae	— הקדקד
— thyreoideae	— המיוחד לקרום הרירי
— visceralis	— התרים
Larynx	— הקרבים
Lien	גרון (מק'), פיקה של גרגרת (משי') ⁵⁸
Lienculi	מחול (משי')
Lienes accessorii	בנות מחול (משי')
Ligamentum anococcygeum	מחולים נוספים
	קשור (קשורים), קשר (קשרים) פי טבעת ואליה

— annularia	מבעתיים
-- ceratocricicoideum ant. lat., post.	קרן ומבעת קדמי, צדדי, אחורי
— corniculopharyngea	הקרן ובית הבליעה
— coronarium hepatis	קלילי שבכבד
— cricoarythnoideum post.	— אחורי שבמבעת ומשאב
— cricopharyngeum	— מבעת ובית הבליעה
-- cricothyreoideum medium	— אמצעי של מבעת ותרים
— cricotracheale ant., post.	— מבעת ונרגרת קדמי, אחורי
— duodenorenale	— מעי תריסר וכליה
— epididymidis inf., sup.	— תחתון, עליון של יתרת האשך
— falciforme hepatis	מפרש הקבד
— fundiforme penis	קלע האבר
— gastrocolicum	— קבה ומעי גם
— gastrolienale	— קבה ומחול
— hepatocolicum	— כבד ומעי גם
— hepatoduodenale	— כבד ומעי תריסר
— hepatogastricum	— כבד וקבה
— hepatorenale	— כבד וכליה
— hyoepiglotticum	— לאמי וכסוי כובע
— hyothyreoidea	— לאמי ותרים
— jugale	— העול
— latum uteri	— הרחם הרחב, — הרחב שברחם
— ovarii proprium	— השחלה המיוחד, — המיוחד שבשחלה
— pericardiaca supp.	— טרפס = הלב העליונים
— pharyngea latt. (Tourtual)	— בית־הבליעה (הלוע) החיצוני (של טורטואל)
— — medium	— בית־הבליעה האמצעי
— phrenicocolicum	— סרעפת ומעי גם
— phrenicogastricum	— סרעפת וקבה
— phrenicolienale	— סרעפת ומחול
— praeurethrale	— קדם השפכה
— puboprostaticum lat.	— בית־בשת חיצוני
— — medium	— — — אמצעי
— pubovesicalia lat., ned.	— בית־בשת ושלפוחית
— pulmonale	— הראה

— pylori	— השוער
— salpingopharyngea	— חצצרה ולוע
— serosa	— הריריים
— serosum	— הרירי
— sernopericardiaca	— חזה וטרפשיהלב
— suspensorium clitoridis	(—) תְּלִי־החמדן
— — ovarii	(—) תְּלִי־השחלה
— — penis	(—) תלִי־האבר
— teres hepatis	— העגול שבכבד
— — uteri	— העגול שברחם
— thyreoarythenoidea	— תרים וצנתר
— thyreoepiglotticum	— תרים וכסוי־כובע
— transversum pelvis	— הרחבי שבכפלא
— triangulare dext., sin. hepatis	— שלש הזויות ימני, שמאלי שבכבד
— — hepatis	— שבכבד
— umbilicale medium	— האמצעי שבמבור
— — latt.	— — החיצונים
— venosum	— הורירי
— — (Arantii)	— — (של ארנצי)
— ventricularia	— הכרסונים
— vocale	— הקול
Limen nasi	מִפְתַּן־החֶסֶם
Linea obliqua	קו אלכסוני
— Sinuosa analis	— השקערוני שֶׁבַּמַּבֶּעֶת
Lingua	לשון
Lobuli corticales	בְּנוֹת־אוֹנוֹת הַקֶּלֶסָה (משי) ⁴⁹
— epididymica	— — ביותרת־האשך
— gl. thyreoideae	— — בלוטת תרים
— hepatis	— הכבד
— pulmonum	— הראות
— testis	— האשך
— thymi	— הֶהָרֶת
Lobus (i) caudatus (Spigeli)	אוֹנָה מְזַנְבֶּת (של שפיגל)
— gl. thyreoideae	— בלוטת התרים

— hepatitis dexter	— הכבד של ימין
— — sinister	— הכבד של שמאל
— prostatae	— (הבלוטה) הקודמת
— pulmonum inf., sup medius	— שבראות תחתונות, עליונות האמצעית
— pyramidalis gl. thyreoideae	— כעין פירמידה בבלומת התריס
— quadratus	— מרבעת
— renales	— הכליה
— thymi	— הקרת
Lymphoglandulae bronchiales	בלומות הלִבְנָה שֶבֶסְמָפּוֹנוֹת
— pulmonales	— — שֶבֶרְאָה

מפעולות ועד הלשון

מנחים לעבודות העץ¹

(על פי המלון התכני הבין-לאומי של שלומן כרך י'ג)

עמ' 181

1. Ringklufft; cup shake; трещина между годичными кольцами 1. בקיע שבין הטבעות
2. Krebs des Holzes; tree wart; рак дерева 2. סרטן העץ
3. Mondring; false sape; двойная заболонь 3. סהרן, שיפה כפולה
4. Windklufft; vind crack; ветреница 4. בקיע רוח
5. Eisklufft; frost shake; морозобоина 5. בקיע קרח
6. Questshung; confusion; рана наполненная смолой 6. שרפה
7. Bohrkäfer; borer; корабельный червь 7. קדח
8. Borkenkäfer; bark boring beetle; короед 8. חשופית, חרשף
9. Weidenbohrer; caterpillar of the goath moth; древоточец пахучий 9. כוסם הערבה

עמ' 182

1. Holzwespe; wood wasp; роховост 1. זנב יזי
2. Termite; white ant; термит 2. טרמיטא (נמלה לבנה)
3. Larve; larva; личина 3. גלם
4. Bohrwurm; wood fretter; шашень 4. סם
5. Wurmfrass; worm eateness; червоточина 5. מסם
6. Bildung von Ackererde; formation of humus; образование назема 6. התהוות הרקבובית
7. auslaugen; to lixiviate; выщелачивать 7. הפרש הרטב
8. Fehler des Holzes; defect in wood; пороки дерева 8. מומי העץ, לקויות העץ
9. fehlerhaftes Holz; defective wood; порочное дерево 9. עץ לקוי

¹ ראה, לשוננו, כרך ג', עמ' 311—317, כרך ד' (חוברת א') עמ' 78—82.

10. Astxuoten, branch knot, сучковатость 10. סקום
11. Astloch; knot hole; свыщ 11. נקב הסקום, נקב של סקום

עמ' 183

1. Drehwüchsigkeit; twisted growth; косошлойность 1. גדול מעקש
2. exzentrischer Wuchs; eccentric growth; эксцентричный рост 2. גדול אקסצנטרי
3. Maserwuchs; wavy fibred growth; свилеватый рост 3. גדול מסלסל
4. Holzriss; crevice of the wood; трещина в дереве 4. בקיע העץ
5. Kernriss, Herzriss; heart shake; гниль 5. בקיע הלב
6. Kernrissig; having heartshakes; с сердцевинной трещиной 6. מבקע-לב
7. Luftriss; natural crack; ветрянка 7. בקיע אור
8. Sternriss; star shake; радиальная трещина 8. בקיע כוכבי
9. reissen; to shake; треснуть 9. התבקע, התפקע

עמ' 184

1. Zusammenschrumpfung des Markes; shrinkase of the pith; осадка сердцевины 1. הצטמקות הלב
2. Holzgewinnung; exploitation of wood; заготовка леса 2. התקנת העץ, הכנת העץ
3. Forst; forest; лесная дача 3. יער
4. Waldstand; state of culture of a forest; состояние леса 4. מצב היער, טיב היער
5. anstehendes Holz; standing wood; насаждение 5. עץ במחבר, עץ חי
6. Baumstamm; trunk of the tree; ствол дерева 6. גזע העץ, סדן
7. Wurzelende; butt end of trunk; корневая часть дерева 7. תחתונו של הגזע, עקרו של הגזע
8. Wipfelende; top end of trunk; вершина дерева 8. עליונו של הגזע, ראשו של הגזע
9. Zopfstärke; size of the top end of the stem; толщина в тонком конце 9. עבי החר, עבי הראש

עמ' 185

1. Krone; Crown; крона дерева 1. צמרת, עפי, נוף, עפיו של אילן
2. Holzfällung; tree felling; рубка леса 2. כריתת עצים, חטבת, הפלת, קציצת עצים
3. Schlagbares Holz; mature wood; готовый к вырубке лес 3. עצים בגי כריתה, בגי קצצה

4. Holzhauer; wood cutter; дроворуб חוטב עצים, קוצץ, כורת עצים
5. abholzen; to cut down a forest; ברא את היער, קצץ, כרת היער
вырубать лес
6. Holzaxt; wood feller's axe; топор גרזן
7. Fällzeit; time for felling; время рубки леса זמן הקציעה
8. den Baum fällen; to fell the tree; валить дерево הפל עצים
9. Kerbe; notch; зарубка חֶק

עמ' 186

1. den Stamm einkerben; to notch the trunk; подрубить ствол חֶק
2. den Baum entasten; to free a tree from branches; סעף האילן
освободить дерево от сучьев
3. den Baum zopfen; the lop the tree; стесать макушку פאר האילן
дерева
4. abhauen der Wurzeln; cutting the roots; עקר השורשים
корчевание пней
5. unbearbeiter Stamm; log; сырой ствол גזע גלמי
6. abtrummen; to saw up; отпилить גזר מ...
7. Bügelsäge; bow saw; хомутообразный постав מגרה קשתה
8. Sägenschnitt; saw cut; распил גזר המסור, חתך
9. geschlagenes Holz; felled timber; вырубленный лес עץ כרות
10. Bewaldrechten der Bäume; rough hewing of trees; שֵׁבב הגזע
обтеска бревна в лесу начерно
11. Behauen des holzes mit der Axt; trimming סתת הגזע בגרזן
timber with the axe, обтеска бревен топором

בקורת וביבליוגרפיה

דוד גלין

המבטא העברי

לו. ז'בוטינסקי, הוצאת הספר, תל-אביב, תר"ץ.

חוברת נועה ומענינת היא המחברת הקטנה „המבטא העברי“ לו. ז'בוטינסקי. לכאורה אין המחבר מדקדק לפי מקצועו, לא התמחה בתור חוקר הלשון, כותב אפילו לפעמים מלים כעין „קאמף“ (צד 27, ש' 18). שעל מבטא כזה (קשקשו הרעישו תלמידי מנחם בן-סרוק עלמות כנגד דוגש, ובכל זאת יש ענין רב במחברת הזאת והערות נכונות שלא האו בשום ספר דקדוק. ביחוד הערות ואזהרות (בלשוננו: התראות) לדברי כל מיני לשונות שהשפעתן שבה וכולסת בכמאם את הלשון העברית, הוא אמנם נחר גזרות, לפעמים טובות ונכונות ולפעמים בלתי צודקות, אך בנדאי ככה היא דרך מי שהוא משכנע בצדקת מה שהוא אומר, בכל אופן, המחברת היא בעקרה מעשית, ועלינו להתבונן ולראות מה נכון לקבל ממנה, ומה צריך לזרות.

אדבר ראשונה על העקר, ויא על העקרון שהוא הנותן הכון לכל המחברת: עקרון האופי המבטאי של הלשון העברית בכלל.

המחבר אשר שמע ביסוד יהודים מכל מיני ארצות מדברים עברית יודע כי „כל אחד נוטה לתת לעברית שלו את האפי המבטאי של אותה שפה נכרית אשר הרגל בה מילדותו: איריש, ספרדית, רוסית, גרמנית, פולנית, ערבית, אנגלית“; והוא מוצא לנכון כי „זו איננה שיטה ואנו צריכים להשתדל להשתחרר מכל האקצנטים האלה“.

ובכן, מה לקבל במקום זה?

בהקדמתו (צד 8) הוא סבאר כי „אין איש יודע, ולנצח לא ידע, מהו המבטא הנכון במובן של המבטא העתיק. ועלינו עתה ליצור את המבטא, וכל אחד יש לו הרשות להציע את טיבתו הוא, המתאימה למעם המוסיקלי שלו: והזמן והחיים יחליטו אם מעמו שלו הוא גם המעם של עמנו כלל“. ומתוך הנחה זו הוא יוצא להגיד מה מעמו הוא ביסוד המכילה שהוא מציע במחברתו, ומגיד „בלי כל בוש“ (ואלה הם דבריו הוא) כי מעמו הוא מעם אירופי ולא „סורתי“, והוא חפץ „להשתחרר מכל אותם ההגאים אשר אין להן נקודת משען בפונימיקה של שפות המערב, וכו' וכו'“.

י' ר' „השובות תלמידי מנחם בן-יעקב ו' סרוק“, הוצאת זלמן גאטמליכ, וינא 1870, צד 45.

אין לי כלום כנגד מעמו וכנגד נפיתו ושאיפתו. אך מה שהגני קובל עליו הוא על השתדלותו להוכיח באותות ובמופתים על המרחק שהיה גם לפני בין המבטא העברי והמבטא הערבי, וכי „כל ההניק המוסיקלי, כל הפרוסודיה של השפה העברית לא היה זו של הערבית“, וכי „בראשית ימיה הקדמונים היתה כנען מלאה גזעים שונים, ואחרים מהם שרידי אמות של אירופה, וכדם העברי נתמזגו כמה שאיפות וכמה מעמים גם של עמי הצפון והמערב“.

אבל מה נעשה עם רבוי האותיות הגרוניות שהן כעצם בגרון מפני שאינן נמצאות בשפות האירופיות כלל? ומה נעשה לאותיות ט' ק' שנם הן אינן בשפות ההן והן נמצאות דוקא בערבית? — אי משום הא — יש תרופה: עלינו לחפש נקודות משען בשפות המערב כדי להכשירן לבוא בקהל, והוא הולך ומחפש מיני בטוי להן מכל מיני שפות: „ה,עין“ ישנה בשפה האנגלית — אבל רק באנגלית המשבחת, אותה תשמעו בפי אדם בעל השכלה מאנגלית גופא, לא מסקוניה ולא מאמריקה: King English, זוהי ה-r ב-garden party, ועוד“.

ברוך השם אשר לא השבית גואל ל„עין“ והמציא לה אנשים „בעלי השכלה, ומאנגלית גופא, וכי' וכי' וכי'“.

וכל זה כדי שלא להזכיר חלילה את האות ג (עין בנקודה) שבערבית שמבטאים אותה כך אם זה נמצא בפי איזה אנגלי המדבר באנגלית משבחת, וכל המעלות שמנה בו המחבר הרי זה מוטב, אבל בערבית? — חס מלהזכיר.

ואם נזכיר כי בכל זאת הננו מוצאים בעברית חלופים בין אלף ועין (אבל — ענל, ענמ — אנמי נפש, קאב — קעב, ועוד), מה שמראה כי היא אות נרונית ורק למעמים חבית ממש, כמו האות ג (עין) והאות ג (עין בנקודה) — זה לא בא בחשבון מפני שהמחבר איננו חפץ בכך.

והאות ח? — גם גדול היה שפושקין דבר על „מטיאנה העומדת בערב קריר לפני חלונה ונושמת על השמשה כדי לערפל את הזכוכית ולכתוב על החלק המערפל את ראשי התבות לשם אהובה“. ובכן, „אותו ההגה הנוצר ע"י הנשימה על הזכוכית הוא החית העברית“, וכל זה רק כדי שלא להזכיר חלילה את האות ח הערבית, שבמיה הוא אמנם זה של נשימת מטיאנה של פושקין — אבל מטיאנה הרי היא אירופית ונשימתה על השמשה כשרה ומכשירה, לא כן האות ח שהיא ערבית.

וכן הדבר ביתר האותיות השמיות.

ממה נפשך, אם „הרשות לכל אחד מאתנו להציע את שיטתו הוא, המחאימה למעם המוסיקלי שלו“ למה לנו להכניס ראשנו „הגי כבשי דרבנן“ ולחקור אם אמנם היתה השפה העברית הקדומה דומה במבטא לשפה הערבית או לא היתה? צריך שיהיה די אומץ בלבנו להגיד: בין אם היתה העברית לפני דומה במבטא לערבית ובין שלא היתה — אנחנו עתה אירופים ובעינינו אנו מוצא תן רק כה שמוצא תן בעיני האירופים — וחמל! למה לנו לדבר על „הצר האופיקטיבי של הכעיה“ שעל פיו המבטא המוצע במחברת קרוב יותר למבטא הנכון, לצלצל העתיק של שפתנו בפי אבותינו הקדמונים, מאשר המבטא המתחקה בגרוניות הערבית“ אשר,

אגב, גם הצעתו נותנת אותה הגרוניות הערבית וההברל הוא רק שאותה הגנו לוסדים מפי „חסיאנה של פושקין“?

אך כנגד זה הוא צודק לגמרי בדברו (צר 9) על המבטא הרשלני, בלי קו וכלי חוק וכלי טימ, שבו ז״רגנו וז״רגנו את רבורנו, וכו', או (צר 4) על „הקרטור החר-גוני אשר שומעים אנחנו לא רק ברחוב ובאספה כי אם, לדאבוננו, גם בבית-הספר ועל בימת המתזה.“
ועתה לעצם הספר.

עקר פרקי המחברת הם: פרק התנועות (I) ופרק האותיות (II), אשר אליו צריך לצרף גם את פרק האותיות השמיות (III).

צודק הוא המחבר בהצטערו על אשר קבל בא״י „המבטא הספרדי של קסץ בתור a, וכי ישנן ראיות לרב כי הבטוי העתיק של קסץ היה כעין פשרה בין a ובין o, ואילו נתקבל אצלנו אופן הבטוי הזה היה גם מציל אותנו מהמונוטוניות התלויה בדרך ההגה a.“ עיו צריך להוסיף כי היה גם מוציא את ילדי ביה״ס מידי טעות בנקוד בין פתח לקסץ. ונכון הרבר כי „עתה עלינו להבריל בין שתי התנועות לכה״פ ביחס לכמות (הארך) של התנועה“. אך לדעתי איננו צודק בזה שהוא גותן הדברים לשעורים ונהיה פתאם „פוסק“ הגזור כי „ביילדה יפה“ לא צריך להאריך ולבטא Jalilaa Jaafaa (אע״פ שהקסץ בא בהברת המעם), אבל ב„קדיר, גדול, קדיר פדורש, צריך לבטא maaliir, gaadol, baa'hur, peeruushi.

הוא בעצמו אומר (סוף צד 8): „אם ימצא (המבטא שהוא מציעו חן בעיניכם, תקלוהו, ולא — גא לקבץ לכם שיטה אחרת: אבל שיטה זו, וזה כבר אי-עקביות.

אי-עקביות כזאת באה גם במעופי החולם והצירה (צר 11, 12). בנוגע לחולם הוא אומר: „ואולם יפה ומתאים לרוח שפתנו גם הצלצול של o סנורה, o שאחריה יבוא כעין רמו של u, אבל בצירה הוא נזר נורה: „הצירה איננו ey, כי אם e ארוכה—בלי y אחריה וגם בלי רמו הבי קל של y אף במקרה שהכתיב העברי מכניס יוד אחרי צירה — היוד איננה אלא אם הקריאה, לאמר סמן אֶתגורפי מסכם המעיר על תנועה גדולה ולא יותר.“ ראשונה: מאי חזית שבתולם טוב ויפה ומתאים לרוח לשוננו להביא אחרי o רמו של u ופה אסור? ושנית: ירשני גא לשאלו: רבנו, הא מןלך? סתם, נורה! הוא מביא אמנם השואה: „כמו שאיננו מבטאים את היוד אחרי חירק — לי הוא li ולא liy — כן גם עין-גדי היא Eyn-gedi ולא Eyn-gedi.“
ובכן, למה לא גביא אותה השואה גם בנוגע לחולם ונאמר: כמו שאיננו מבטאים את היוד אחרי שורק—לו הוא lu ולא luu—כן גם לו הוא lo ולא lo עם רמו של u? ושנית: שכת את הקשר שבין „עין“ „עין“ אשר בה יוד מלאה ושלמה, ו„עין“ באה בעקרה מ„עין“ כמו שהיא במלת „העִינה“, ועין (Ayn) התפוצה והיתה ל„עין“ Eyn, ואין זה יאמר כי היוד באה רק להורות על התנועה כי היא גדולה בשעה שהיא עקר במלה וצריך להשאיר למסכנה זו לכל הפחות „רמו“, ולא לנזר עליה כליה ריל? אנחנו שמחים כי בבטוי זה (ey) שהשארנוהו מהמבטא האשכנזי נוכל לפחות להבריל בין הצירה ובין הסגול, ונסיר כל המעויות בקרב הילדים בנקוד, ולא נצטרך לעין.

כסדרקים הספרדים הקדמונים, את השם מלך „כשש נקודות“ וספר „בחסש נקודות“, והנה בא הסתבר ומבטל ההפרש שביניהם!

אמנם גם פה המציא לו הקביה „משען“ בשפה אירופית, *accent aigu* הצרפתי, אך חפצתי בכל זאת לדעת אחרי כל זאת איך יבדיל בבטוי הפה ממש (ולא בתיאוריות שבכתב) בין ספר יבין מלך אשר גם באחרון צריך עפ"י דין ההמעטה להאריך בסגול של הסם?

ולמה צריך ל„ותר בלי רחמים“ על הקסץ הקלטי של „לרה נתקרת“ בסוף פסוק הבא במקום הסגול של „נתקרת“ (צר 13)? אם המונוטוניות היא מרעת למה לא נכניס קמין בין שני סגולים ולא נשאיר שלשה סגולים כזה אחר זה כשיש אפשרות לכך עפ"י הדקדוק? ולמה לא נביא בכלל גם חליפות כזה שלא נבטא תמיד „נתקרת“ ונשנה פעם ונאמר „נתקרת“ כשהדקדוק לא רק מאפשר זה כי אם גם דורשהו?

יכול להיות כי התיים בטלו את ההבדל הזה, ע"ז צריך אפשר להצמער אבל בכל אופן לא ל„ותר בלי רחמים“.

במה יוצאות המלים „קסנתר וקתים“ מן הכלל שאין בעברית מלים הפתחילות בשתי אותיות (קונסוננסים)? (צר 15). האם לא צריך לבטא *shetayim*, *shetika* כמו *shetika*? מענינות הן ה„גורות“ בנוגע לשוא הנע. צריך לבטא *hassemol* (השסאל) אבל צריך לבטא *kismolam* (קסמאלם), מפני כי לרעתו צריך להשתיק את השוא הנע אחרי מלות = ואותיות? היתם ב"ר, ב"ר ל" (צר 16).

ואם נביא ראייה מאותיות בגיד כפ"ת שהן רפות אחרי שוא כזה כגון: קְתַבְּכֶם, בְּלִבְכֶם, דבר המראה כי אין קריאת מלים כאלה: קְתַבְּכֶם, בְּלִבְכֶם כי אם: קְתַבְּכֶם, בְּלִבְכֶם? או יענה בוראי כי „הרשות לכל אחר להציע את שיטתו הוא, המתאימה למעם המוסיקלי שלו“.

בצר 19 באה „הערה חשובה“ אשר בה הוא אומר כי „מחר הדבר כי האשכנזי הנוטה כל כך „לבלע“ ולהבליע? את השוא הנע, מבטא אותו דוקא במקרה אחד — אשר אין בו זכר לשוא הנע, למשל: „עֲסָדְתִּי, הַפְסָתִי, מִלְּךָ נִרְי, והוא מעיר: „אין זה נכון: צריך לבטא *amatti*, *hibbatti*, *moladtenu*“.

הדבר אינו מזור כלל: האשכנזי (צריך להוסיף: וגם הספרדי) רוצה לשמור על למד הפעל הקרובה מאד במבטא אל התו אשר ב„תִּי“ לכל תבלע בה לגמרי והוא מוסיף בה את הסגול. ואם ינסה הסתבר לבטא בפיו *amatti* בלי הפסק יראה כי הבטוי יוצא *amatti* וכיו"ב. ובערבית מנקדים באמת וְכֵן (אֶרְדָּה הרלת בלי שוא והתו ברנש חזק) במקום וְכֵן (אֶרְדָּה הרלת בשוא והתו בלי דית) מפני שהבטוי דורש זאת, אך שכחתי כי אסור להזכיר בשם הלשון הערבית.

בפרק „האותיות“ ישנן הערות מובנות ומעילות לבטוי, כגון: התראה לדוברי רוסית וגרמנית שלא יבטאו „סוף“ כמקום „טוב“, ויבטאו „מבטא“ ולא „טזטא“, „דג“ ולא „דק“, „קגד“ ולא „קנט“. כי אסור לבלע ולהבליע? את ההא ומדהנמות „אאין און אאער“ שהוא מביא מאידית רואים כי כונתו היא שלא לבטא הא כמו אלף.

בנוגע לאות ר הוא אומר (צר 20) כי: „אין כל ספק בדבר כי מבטא הריש היה גם

בעבר דומה ל־ק הרוסית, ל־ז האיטלקית או הספרדית [באופן עקבי איננו אומר: או, הערבית] ולא ל־ז הגרמנית של הגרמנים או הצרפתים. הדאיות הזאת מעונה עדין ראייה. העבדה כי ב„ספר יצירה“ הקדום באה אות זו עם בְּנִיד כפִּית (שבע כפולות—בְּנִיד כפִּית), העבדה כי הנקדנים כללו את אות זו עם הגרמניות בסנע לאי קבלת דגש חזק, והעבדה כי אהרן בן־אשר סחכמי המסורה מביא בספרו „דקדוקי המעמים“ פרק שלם¹ לשני מיני בטויים של אות זו וכללים מפורטים לקריאתה בשני האפנים, — כל אלה הן ראיות לפתור, ראיות כי היו לאות זו שני מבטאים: גם הרוסי־איטלקי־ספרדי, גם הגרמני־הצרפתי, ז״א: בהתאמה לחמש לשונות אירופיות: וכמוכן גם לאלה שלא נזכרו בדברי המחבר.

הפרק השלישי (צר 25–30) מוקדש ל„אותיות השמיות“ ת, מ, ע, ק, והוא מקרים לו גלוי־דעת זה: „אין כל יסוד למחשבה, כי מבטאן העתיק של האותיות ת, מ, ע, ק, היה מבטא „ערבי“. ברבורנו המחדש מוכרתיים אנו לקבוע לאותיות האלה צלצול המתאים למעטנו המוסיקלי שהוא, קודם כל, מעם אירופאי ולא „מזרחי“.

על זה כבר דברתי די בראשית דברי להראות עד כמה המחבר מרמה את עצמו רק כתוצאה מן ההתגנדרות הזאת באירופאיות והבריתה המתנזרת מן המורחיות.

אוסף רק זאת בנוגע ל„סוד“ בטוי האות ק הוא אומר: „בכדי לבטא את ה„קוף“ צריך החלק האחורני של הלשון לנגוע בחלק האחורני של החך: או ישמע הצלצול לא מאמצע הפה, כי אם מעסקו, כמעט מתוך הנרגות. והן בטוי זה הוא הוא בטוי האות ך הערבית המורחית האמורה לבוא בקהל!:

וגם פה הוא נותן את דבריו לשעורים, וה„שיטה“ שהוא כל כך מתגעגע עליה נהרסת שוב בידיו. כי לדעתו „לא כדאי להקפיד ובטבטאה הנכון] אלא במקרה יוצא מן הכלל. למשל: לא את הכל הבינתי אבל את הקול שמעתי“, ועוד דוגמות למשחקי מלים, ובכן יהיה מבטאה פעם כך ופעם כך!

מוב ויפה הוא פרק IV (צר 30–32) על הדגש החזק „אחר מקסמיה הכי־נהררים של שפתנו“. והלואי והיו מנהיגים מבטא הדגש החזק הנותן עו ועצמה ויפי ונעם לדבור—בכל בתי־הספר. רק לא נכונים „היוצאים דפן“ מתכלל: לבטא למשל histadder (הסתדר) ו־histadrut (הסתדרות), אם כי הוא מרשה לאמר גם histadderut.

פרק V (צר 33) מקדש לאותיות ב, כ, מ, כראש המלה ולעוכדה שברבור החי הולך ובטל הבטוי הרפה של אותיות אלו כשהן בראש מלה אחרי הברה פשוטה בסוף המלה שלפניה או בתוך המלה כשבאה אות יחס שואית לפניה.

מענין הוא פרק VI (צר 34) המדבר נגד המונוטוניות שישנה במבטא הספרדי בסבת ה„מלרע“ ובטוי הקטץ באמן אחד עם הפתח, כגון במאמר: הבחירות צריכות להיות כלליות, שוות, ישרות וחשאיות, או: תִּילְךָ הַיִּקְשָׁה עֲסָרָה בְּעֶגְלָה [hayalda hayyafa ‘amda ba’agala] שכל ההברות הן בתנועת a, והוא תושב שאפשר להנצל מזה ע״י שנוי סגנון, כגון להגיד במקום

¹ רוצאה קר ושגן, ק. צד 7.

המאמר הראשון: „אנו דורשים זכות בחירה כללית, שזה, ישרה, וחשאית“, ובמאמר השני: „הנה ילדה יפת תאר עומדת בעגלה“. ואנכי חושב כי במאמר הראשון התכון אומרו דוקא לבטא מלים כהלכות פמיש, ודוקא שויון המבטא מחזק את הרושם, בשעה שבצורה שהוא מציע הרושם משמש לגמרי, ובמאמר השני הן התקן אינו מביע אותה הכונה שבצורתו העקרית. אבל על כגון רא צריך להגיד כי לא ירגיש את המונטוניות רק מי שאוניו מפתחות עד כדי הרגשה דקה בזה, ואז מעצמו לא יחבר מאמרים מונטוניים, אך כדי להגיע למדרגה כזו דרוש למד ופתיח רב מאד שאי אפשר לדרשו סכל גואם ומכל סופר, ובהגיד (ישעיהו כד 17) וירמיהו (מח 43): „פחד ופחת וקח“ חשבו בודאי כי הוציאו מאמר יפה מפיהם, וגם השומעים חשבו כן. ובכלל צריך להשתמש פה במאמרו של המחבר עצמו החביב עליו מאד: אל תגוימו!

נכונים מאד הם הדברים בפרק VII (צד 35) בנוגע למלעיל ומלרע, ובכיו יחנו לכל אחר, כפתגם ההמוני הידוע, „שלחן ערוך“ משלו, ומעמו חרשו הוא סביאים אותו להפך בסוגים ידועים של מלים (דוקא בשמות נשים) את המלרע למלעיל.

את „קבעת כוס חמתו“ שותה האות ש האמללה בפרק VIII (צד 35—37), ולדעתו כל שומר נפשו (אהה, גם בשתי מלים אלו השתלטה אות זו!) ירחק ממנה. ואת אוני אני מעליב (!) רבוי השינים המצוי בכל שורה עברית.

אחת התרופות להנצל מרדיפת אות זו אחרינו היא, לפי דעתי, „להחיות בדבור ובספר את המלה התנכית „כי“ במקום „ש“, ובכל זאת נכשל המחבר בעצמו בכגון זה באמרו באותו עמוד (36): „ואין ספק אשר חסרון הוא ולא תפארת“, והשתמש במלת „אשר“ אשר גם כה השין הנפאסה דוקא במקום שהיה צריך להשתמש במלת „כי“! על כגון רא נאמר: חכמים, והחרו ברכיכם.

ומקור הרעה הגדולה כים הוא המספרים: שנים, שלשה, חמשה, ששה, שבעה, שמונה, תשעה. ולו נוספה עוד שין מי יודע אם לא קראן בשם „עשר מכות“ או „עשרת בני הקץ“ והיה תולן על העץ. אך מכיון שלא הגיעו למספר זה הוא משתוקק לכל הפחות לאותו יום שנשתמש באותיות האיב למספרים, ולכל הפחות מ־3 (ולמה לא מ־2—„שנים“) עד 99, ודוקא „מלא“ ולא ברית כמו שאומרים „תריג מצוות“ ו„ליג בעמר“, ואז נאמר: „אחד אלתינו. שתי (שני?) לחות הברית, מית חרשי (ירחי?) לדה, כפ־דלת שעות היום, גיפל מאות סמך־הא ימי השנה, ושנתנו היא שנת הא אלפים ויו מאות צדי“. אשרי המחכה ויגיע ליום ההוא!

אם היה מגיע יום כזה למה היו משאירים גם את ה„אחר“ וה„שנים“ (והוא חושב בודאי גם את ה„ארבעה“) ועושים את השיטה ללא שיטה? ושנית למה לא היו בוחרים לשם קצור ולשם תפישת המספרים בזמן יותר קצר ודוקא בראשי תבות של מספרים כמו שהחיים עשו זאת כבר ב„ליג בעמר“ ו„בתריג מצוות“ ו„רמית אברים“ ו„שסיה גידים“, ו„שיי עולמות“, ועוד כאלה וכאלה. על זה, ועל המונטוניות, ועל האותיות הגרוניות, וכמבטא המתכר אעז לאמר „בלי כל בושח“ גם על המורחיות שבלשונו, — עלינו להגיד כי כשם שלפי הפתגם העממי אין אפשרות לאיש הפרטי לבחור בהוריו כן אין אפשרות לעם לבחור בלשונו. הלשון היא מורשת אבות מסאות דורות,

היא יצירת העם בראשית תקופת קיומו, ואם נרצה או לא נרצה מחויבים אנו לקבלה, אמנם הדורות מביאים בה כמו בכל דבר חי שנויים, אך אפיה ורוחה אינם משתנים ואי אפשר להחליפם כלבוס.

והגרמני אומר: Ende gut—alles gut!

והפרק האחרון (IX, צד 37—38) „למען המונטוניות“ הוא פרק יפה ונחמד, ומורה על מעטו המוכ של המתכר וכאבו על המקולקל והסנוחך שברכורנו, ואלו לא באה המחברת רק למען הרברים הטובים שבה — היינו.

ירושלים, איר תרצב (ולא: ויו מאות וצדי בית).

הערות והצעות

ניסן ברגרין, ברלין

ה ע ר ו ת

למאמרי על הצורה האנקליטית של הבינוני בכרך זה עמוד 173 כדאי עוד להוסיף כי חוץ מהנוסחאות שבמשנה סנהדרין ו', ה': קלגי, קליגי, קלעיגי, קלאגי שרשמתי שם, מביא מנחם גאטסליעב בהוצאת פירוש המשנה להרמב"ם מסכת סנהדרין שנת תרס"ז ג' נוסחאות של כתבי יד שהיו לפניו: קל אני, קלעגי, קלוני (?). ועיין קאהלה, מאסאָרעמען דעם וועסטענס, I, ע' 29, בקטע המשנה של הגניזה, על הנוסח קל עני שהיה כתוב שם כנראה ונמחקה העין ונכתבה אלף במקומה.

החכם ר' חנוך ילון העיר בקרית ספר, שנה ד', ע' 136, ושם שנה ה', ע' 177, וב"לשוננו" כרך ג', 307, על צורות של נפעל בנות פריפכים נו — שלא הושם להן לב עד כאן, והוא קורא „בקבוץ הנון, דוגמת וְנָפַל כבוד מבית חיינו שבתפלת אתה יצרת.“ לפי דעתי, נקראה צורה זו בתולם על דרך פ"י (ואין כאן אלא ערבוב גזרות המצוי בעברית התלמודית והרבנית ואף במקרא, כפ"נ: נידש, נָדַש נָדָשִׁים [בן יהודה ערך דוש], ניצדו [משורש צור, „וששאלתם דנין שניצדו“, גנזי שעכטער, קטעים מכתבי הגאונים 32, ועוד, ויש גם נימת בעבר משורש מרחן]. תערובת של פ"ג וע"ז: נפול, גָעַזר במקרא, גידון והרבה כיוצא בו בתלמוד [ע"ז]: ניצול, ניגוף, ניווק וכו' [פ"ג]. וכן יִצְרוֹ, יִצְלוֹ וְלִיָּה: עיין שטיין, דאס ווערבוּם דער משנה-שפראכען; ויש גם נימותות [מחה]) ואף בארמית הירושלמית והבבליית מצינו גזרות אחרות שהן בעלות חולם כפעלי פ"י (פעלי פ"א וע"ז בבבלין אָפְּעַל הרבה כפ"י, כגון אובד, אוריך [אבד, ארך] אוקים, אוביר [קום, בור], איתוקם [אתקעל] ובהשפעת הארמית גם בעברית: הוכיר שדה במשנה, ובבראשית רבא בפסוק וירק את חניכיו בכלי זין הוריקן, ועוד), וכן מוגזר בתולם במחזורי מנהג אשכנז סאלוניקי 1556/1555, סביוניטה 1560/1557, ויניציאה 1568: בעי השדה וגלים נותתי מרוע מעללים (אודה עלי פשעי; י' מבת. בנוסח שלנו ד' של עשרת ימי תשובה), שורד הושרד וברשתו נוצר¹ (אתה האל עושה

¹ וכן גם בסדור אוצר התפלות, אבל בסדר עבודת ישראל של בער: הוצד בהופעל. תקון זה לשם החרוז בא (שלום ואמת נכתב מכל צד, תוקף ישע סלע ומצר, שורד השרד וברשתו הוצד, מלשני נסתף נצמר ונרצד) וא"א היה לתקן נצוד ע"ד המקרא. — בספרי תורת הצורות, ע' 174, נכשלתי בטעות וכתבתי שצורת נוצרת בתנחומא תולדות משובשת ושצ"ל ניצדת כמו שנמצא בספר האגדה של רבניצקי וביאליק, כרך א', ספר א', עמוד 38.

פלאות, תענית אסתר), וְבָאֵץ אֶחָד נִזְחָתוֹ' (= ובעץ אחד נשברו, אותו מבהלת, יוצר לפורים. — נותתו משרש חתת), מצרה נוצלו עם אל (אילי הצדק ידועים, יוצר ז' פסח, סאלוניקי וסביניטה. ובמח' ויניציאה מצרה נוצלו עם אל, יוצר ח' פסח). אמנם מצאתי במחזורים אלו גם צורות בניקוד נו—ג, כגון וְנָשַׁל כבוד, ועוד במקום אחר גָּשַׁל (במקום גָּשַׁל), נִזְחָתוֹ, נִזְחָתוֹ, נִזְחָתוֹ, נִזְחָתוֹ, נִזְחָתוֹ, נִזְחָתוֹ, אבל נראה לי שזוהי קריאה מאוחרת החושבת את הצורות הללו בטעות לשל פֶּעַל.

ה ע ר ה

בנוגע לצורה יודענו צדק מר ברגנרין הפוסל אותה, כי היא מתנגדת לדקדוק, כי אי אפשר לחבר כנוי רבים עם צורת היחיד של הבינוני והיה צריך להיות יודעימנו כמו בארמית בבליה יְדַעְיָן. אולם עובדה היא שצורה זו מצויה לא רק במשנה אלא גם בתשובות הגאונים ששם מצויות גם הצורות: משביעך נִי, רוצה נִי וגם שני=שְׁנָאִי (עין) אוצר הגאונים לד"ר ב. מ. ליון, כרך רביעי, מס' חנינה פרושים, עמ' 30, 31).

בנוגע לעצם הדבר יש להעיר שזה היה נסיון ליצר הוה בעברית. בסגנון המשנה המדויק הרגש ביחוד החסרון בהוה והשתדלו למלא את החסרון בדרך זו בהשפעת הארמית, ששם הצורה הוה מצויה בכל הגופים כמעט.

א. צ.

לכבוד מערכת „לשוננו“

ראיתי את החוברת האחרונה של „לשוננו“ ומאד מאד תמהתי על המערכת ששנתה את שם מאמרי „הצורה האנקלימית של הבינוני“ וכתבה במקומו „הבינוני עם כנויי הנוף“. שם זה אינו מדויק כלל וכלל. ראשית כל אין כאן כנויי הנוף ברבים אלא כנוי של מדבר ושנית שמוש „עם“ חסר לפניו איזה פעל. השנויים הקלים שהוכנסו לנוף מאמרי אעפ"י שאינם לפי רוחי אינם מצערים אותי כ"כ כשנוי השם ואי לי להשתתף להבא ברבעונכם אם תוסיפו ותלכו בדרך זו. כל אופן מוכרת אני לבקש מכם להודיע בחוברת הבאה על המעות שנפלה בשם המאמר ואת שמו האמתי.

בכבוד רב
נ. ברגנרין

ת ש ו ב ה

שנינו את שם מאמרו מפני שתי סבות: (א) הוא אינו מובן לקורא העברי, (ב) הוא אינו מדויק, כי באמת אין זו צורה אנקלימית של הבינוני אלא בינוני בצרוף אנקליטיקה. השם העברי שנתן למאמרו מיוסד על שיטת הפונתים שהשתמש בה ק. לויאס בספרו „דקדוק ארמית בבליה“, ירו"ק, תר"ץ. ראה שם עמ' 137 והלאה.

¹ בסדר עבודת ישראל: וְבָאֵץ חָד נִזְחָתוֹ, ובפירושו: „בעץ אחד נשברו ונשתתו. נותתו לי סתתה מענין יַחַת אפרים“. כאן שכח ולא תקן, כי צורת יַחַת הדומה לפי הטעות. ובאוצ'ה: וְבָאֵץ אֶחָד נִזְחָתוֹ. נ"א: וְבָאֵץ חָד נִזְחָתוֹ.

פלאות, תענית אסתר), וְבָאֵץ אֶחָד נִזְחָתוֹ' (= ובעץ אחד נשברו, אותו מבהלת, יוצר לפורים. — נותתו משרש חתת), מצרה נוצלו עם אל (אילי הצדק ידועים, יוצר ז' פסח, סאלוניקי וסביניטה. ובמח' ויניציאה מצרה נוצלו עם אל, יוצר ח' פסח). אמנם מצאתי במחזורים אלו גם צורות בניקוד נו—ג—כ—ג—כ, ועוד במקום אחר גִּסְל (במקום גִּסְל), נִזְחָתוֹ, נִזְחָתוֹ, נִזְחָתוֹ, נִזְחָתוֹ, נִזְחָתוֹ, אבל נראה לי שזוהי קריאה מאוחרת החושבת את הצורות הללו בטעות לשל פִּעַל.

ה ע ר ה

בנוגע לצורה יודענו צדק מר ברגנרין הפוסל אותה, כי היא מתנגדת לדקדוק, כי אי אפשר לחבר כנוי רבים עם צורת היחיד של הבינוני והיה צריך להיות יודעימנו כמו בארמית בבליה נִדְעִיקָן. אולם עובדה היא שצורה זו מצויה לא רק במשנה אלא גם בתשובות הגאונים ששם מצויות גם הצורות: משביעך נִי, רוצה נִי וגם שני=שְׁנֵי (עין) אוצר הגאונים לד"ר ב. מ. ליון, כרך רביעי, מס' חנינה פרושים, עמ' 30, 31).

בנוגע לעצם הדבר יש להעיר שזה היה נסיון ליצר הוה בעברית. בסגנון המשנה המדויק הרגש ביחוד החסרון בהוה והשתדלו למלא את החסרון בדרך זו בהשפעת הארמית, ששם הצורה הוה מצויה בכל הגופים כמעט.

א. צ.

לכבוד מערכת „לשוננו“

ראיתי את החוברת האחרונה של „לשוננו“ ומאד מאד תמהתי על המערכת ששנתה את שם מאמרי „הצורה האנקלימית של הבינוני“ וכתבה במקומו „הבינוני עם כנויי הנוף“. שם זה אינו מדויק כלל וכלל. ראשית כל אין כאן כנויי הנוף ברבים אלא כנוי של מדבר ושנית שמוש „עם“ חסר לפניו איזה פעל. השנויים הקלים שהוכנסו לנוף מאמרי אעפ"י שאינם לפי רוחי אינם מצערים אותי כ"כ כשנוי השם ואי לי להשתתף להבא ברבעונכם אם תוסיפו ותלכו בדרך זו. כל אופן מוכרת אני לבקש מכם להודיע בחוברת הבאה על המעות שנפלה בשם המאמר ואת שמו האמתי.

בכבוד רב
נ. ברגנרין

ת ש ו ב ה

שנינו את שם מאמרו מפני שתי סבות: (א) הוא אינו מובן לקורא העברי, (ב) הוא אינו מדויק, כי באמת אין זו צורה אנקלימית של הבינוני אלא בינוני בצרוף אנקליטיקה. השם העברי שנתן למאמרו מיוסד על שיטת הפונתים שהשתמש בה ק. לויאס בספרו „דקדוק ארמית בבליה“, ירו"ק, תר"ץ. ראה שם עמ' 137 והלאה.

בסדר עבודת ישראל: וְבָאֵץ חָד נִזְחָתוֹ, ובפירושו: „בעץ אחד נשברו ונשתתו. נותתו לי סחתה מענין יַחַת אפרים“. כאן שכח ולא תקן, כי צורת יַחַת הדומה לפי הטעות. ובאוצ'ה: וְבָאֵץ אֶחָד נִזְחָתוֹ. נ"א: וְבָאֵץ חָד נִזְחָתוֹ.

פלאות, תענית אסתר), וְבָאֵץ אֶחָד נִזְחָתוֹ' (= ובעץ אחד נשברו, אותו מבהלת, יוצר לפורים. — נותתו משרש חתת), מצרה נוצלו עם אל (אילי הצדק ידועים, יוצר ז' פסח, סאלוניקי וסביניטה. ובמח' ויניציאה מצרה נוצלו עם אל, יוצר ח' פסח). אמנם מצאתי במחזורים אלו גם צורות בניקוד נו—ג—כ—ג—כ, ועוד במקום אחר גִּסְל (במקום גִּסְל), נִזְחָתוֹ, נִזְחָתוֹ, נִזְחָתוֹ, נִזְחָתוֹ, נִזְחָתוֹ, אבל נראה לי שזוהי קריאה מאוחרת החושבת את הצורות הללו בטעות לשל פִּעַל.

ה ע ר ה

בנוגע לצורה יודענו צדק מר ברגנרין הפוסל אותה, כי היא מתנגדת לדקדוק, כי אי אפשר לחבר כנוי רבים עם צורת היחיד של הבינוני והיה צריך להיות יודעימנו כמו בארמית בבליה נִדְעִיקָן. אולם עובדה היא שצורה זו מצויה לא רק במשנה אלא גם בתשובות הגאונים ששם מצויות גם הצורות: משביעך נִי, רוצה נִי וגם שני=שְׁנֵי (עין) אוצר הגאונים לד"ר ב. מ. ליון, כרך רביעי, מס' חנינה פרושים, עמ' 30, 31).

בנוגע לעצם הדבר יש להעיר שזה היה נסיון ליצר הוה בעברית. בסגנון המשנה המדויק הרגש ביחוד החסרון בהוה והשתדלו למלא את החסרון בדרך זו בהשפעת הארמית, ששם הצורה הוה מצויה בכל הגופים כמעט.

א. צ.

לכבוד מערכת „לשוננו“

ראיתי את החוברת האחרונה של „לשוננו“ ומאד מאד תמהתי על המערכת ששנתה את שם מאמרי „הצורה האנקלימית של הבינוני“ וכתבה במקומו „הבינוני עם כנויי הנוף“. שם זה אינו מדויק כלל וכלל. ראשית כל אין כאן כנויי הנוף ברבים אלא כנוי של מדבר ושנית שמוש „עם“ חסר לפניו איזה פעל. השנויים הקלים שהוכנסו לנוף מאמרי אעפ"י שאינם לפי רוחי אינם מצערים אותי כ"כ כשנוי השם ואי לי להשתתף להבא ברבעונכם אם תוסיפו ותלכו בדרך זו. כל אופן מוכרת אני לבקש מכם להודיע בחוברת הבאה על המעות שנפלה בשם המאמר ואת שמו האמיתי.

בכבוד רב
נ. ברגנרין

ת ש ו ב ה

שנינו את שם מאמרו מפני שתי סבות: (א) הוא אינו מובן לקורא העברי, (ב) הוא אינו מדויק, כי באמת אין זו צורה אנקלימית של הבינוני אלא בינוני בצרוף אנקליטיקה. השם העברי שנתן למאמרו מיוסד על שיטת הפונתים שהשתמש בה ק. לויאס בספרו „דקדוק ארמית בבליה“, ירו"ק, תר"ץ. ראה שם עמ' 137 והלאה.

בסדר עבודת ישראל: וְבָאֵץ חָד נִזְחָתוֹ, ובפירושו: „בעץ אחד נשברו ונשתתו. נותתו לי סחתה מענין יִחַת אפרים“. כאן שכח ולא תקן, כי צורת יִחַת הדומה לפי הטעות. ובאוצ'ה: וְבָאֵץ אֶחָד נִזְחָתוֹ. נ"א: וְבָאֵץ חָד נִזְחָתוֹ.

פלאות, תענית אסתר), וְבָאֵץ אֶחָד נִזְחָתוֹ' (= ובעץ אחד נשברו, אותו מבהלת, יוצר לפורים. — נותתו משרש חתת), מצרה נוצלו עם אל (אילי הצדק ידועים, יוצר ז' פסח, סאלוניקי וסביניטה. ובמח' ויניציאה מצרה נוצלו עם אל, יוצר ח' פסח). אמנם מצאתי במחזורים אלו גם צורות בניקוד נו—ג—כ—ג—כ, ועוד במקום אחר גִּסְל (במקום גִּסְל), נִזְחָתוֹ, נִזְחָתוֹ, נִזְחָתוֹ, נִזְחָתוֹ, נִזְחָתוֹ, אבל נראה לי שזוהי קריאה מאוחרת החושבת את הצורות הללו בטעות לשל פִּעַל.

ה ע ר ה

בנוגע לצורה יודענו צדק מר ברגנרין הפוסל אותה, כי היא מתנגדת לדקדוק, כי אי אפשר לחבר כנוי רבים עם צורת היחיד של הבינוני והיה צריך להיות יודעימנו כמו בארמית בבליה נִדְעִיקָן. אולם עובדה היא שצורה זו מצויה לא רק במשנה אלא גם בתשובות הגאונים ששם מצויות גם הצורות: משביעך נִי, רוצה נִי וגם שני=שְׁנֵי (עין) אוצר הגאונים לד"ר ב. מ. ליון, כרך רביעי, מס' חנינה פרושים, עמ' 30, 31).

בנוגע לעצם הדבר יש להעיר שזה היה נסיון ליצר הוה בעברית. בסגנון המשנה המדויק הרגש ביחוד החסרון בהוה והשתדלו למלא את החסרון בדרך זו בהשפעת הארמית, ששם הצורה הוה מצויה בכל הגופים כמעט.

א. צ.

לכבוד מערכת „לשוננו“

ראיתי את החוברת האחרונה של „לשוננו“ ומאד מאד תמהתי על המערכת ששנתה את שם מאמרי „הצורה האנקליטית של הבינוני“ וכתבה במקומו „הבינוני עם כנויי הנוף“. שם זה אינו מדויק כלל וכלל. ראשית כל אין כאן כנויי הנוף ברבים אלא כנוי של מדבר ושנית שמוש „עם“ חסר לפניו איזה פעל. השנויים הקלים שהוכנסו לנוף מאמרי אעפ"י שאינם לפי רוחי אינם מצערים אותי כ"כ כשנוי השם ואי לי להשתתף להבא ברבעונכם אם תוסיפו ותלכו בדרך זו. כל אופן מוכרת אני לבקש מכם להודיע בחוברת הבאה על המעות שנפלה בשם המאמר ואת שמו האמתי.

בכבוד רב
נ. ברגנרין

ת ש ו ב ה

שנינו את שם מאמרו מפני שתי סבות: (א) הוא אינו מובן לקורא העברי, (ב) הוא אינו מדויק, כי באמת אין זו צורה אנקליטית של הבינוני אלא בינוני בצרוף אנקליטיקה. השם העברי שנתן למאמרו מיוסד על שיטת הפונתים שהשתמש בה ק. לויאס בספרו „דקדוק ארמית בבליה“, ירו"ק, תר"ץ. ראה שם עמ' 137 והלאה.

בסדר עבודת ישראל: וְבָאֵץ חָד נִזְחָתוֹ, ובפירושו: „בעץ אחד נשברו ונשתתו. נותתו לי סחתה מענין יִחַת אפרים“. כאן שכח ולא תקן, כי צורת יִחַת הדומה לפי הטעות. ובאוצ'ה: וְבָאֵץ אֶחָד נִזְחָתוֹ. נ"א: וְבָאֵץ חָד נִזְחָתוֹ.

א. אברונין

הערות

1) מר ק. לויאס בטיוליו בשדה הלשון מספר 100, "האפלת התנועות", מביא בין הדוגמות של האפלת הצרי את המלה אנטיקוסר (ספרי במדבר פ"ב) שהוא לדעתו האפלה מן אנטיקוסר. יש להעיר כי מר מ. פרלס במאמרו במונמשריפס Lexikalisches Allerlei, 1932 מביא בערך קנכור (עמוד 298) בשם אביו כי אנטיקוסר הוא אנטיקנסר ἀντικένσορ יע"ש.

2) למאמרו, "עיונים" של הדיר שפירא, אל הפרושים שהביא על קלני מראשי יש להוסיף גם את פירושו של רב צמח גאון: "קלני — צער שלי" והריא ניגר בס' קבוצת מאמרים (הוצאת פוננסקי עמ' 57) כותב בהערה, "והוציאו מסלת קלן היא בל' ארמית כמו קלון בעברית" ואולי זוהי הנוסחה קלוני מראשי שמר ברנרין מסמנה בסימן (?) וצריך לקרוא קלוני מראשי.

באותו מאמר על ויצפר שהוא — ויצרף לפי בור, כותב המחבר שתקן זה נמצא בעקרו גם בפירושו של רבינו ישעי' לס' שופטים ויצפר כמו ויצרף, כמו כבש כשב. יש להעיר שהיסוד לפירוש זה נמצא בתרגום יונתן ישוב ויצפור, "יתוב ויתבחר" (בחר—בחן—צרף בארמית וגם בעברית בחרתיך ככור עני (ישעי' מ"ח, י') מקביל לצרפתיך) וזהו גם תרגום ואצרפנו לך שם ואבחרינון לך תמן.

הערה

בחוברת, "תרביץ" ש"ג, ספר ב', מפרסם ד"ר ב. מ. לויין קטעים מהספר, "אשא משלי" של ר' סעדיה גאון יחד עם הטופס של הכתובת הערבית שעל שער כתב-היד. הכתובת כתובה בכתב ערבי מסולסל ועל כן קשה לקרוא והעורך מר י. ג. אפשטיין מוסר בשם ד"ר בנט שוהי מרנסקרפציה של מלים עבריות חוץ מהמלים الرد علی. נראה לי שאת הכתובת יש לפתור כך: המלה האחרונה של הכתובת היא: عربي בעברית (אחרי הע' ישנה ב' ואח"כ באה הר'). בזה מתאשרת אפוא הנחתו של ב. מ. לויין שמהספר, "אשא משלי" היו שתי נוסחאות עברית וערבית. שלש המלים הראשונות יש לקרוא: الرد علی اشراق-תשובה לרשעים, כפי שנקרא הספר ביחוס תנאים ואמוראים (עין, לויין שם, עמ' 148). בכתב מסולסל של הכתובת באה אחרי הי' של על עוד ר' שהיא שייכת למלה הבאה אחריה. הקשי הוא רק בזה שהר' באה בין הש' ותא' המחוברות. אפשר גם כן לקרוא את המלה הזו ارغاد-הנהגה, ולשער שכך היה שם מחברתו של סלמון בן ירחם.

א. אברונין

הערות

1) מר ק. לויאס בטיוליו בשדה הלשון מספר 100, "האפלת התנועות", מביא בין הדוגמות של האפלת הצרי את המלה אנטיקוסר (ספרי במדבר פ"ב) שהוא לדעתו האפלה מן אנטיקוסר. יש להעיר כי מר מ. פרלס במאמרו במונמשריפס Lexikalisches Allerlei, 1932 מביא בערך קנכור (עמוד 298) בשם אביו כי אנטיקוסר הוא אנטיקנסר ἀντικένσορ יע"ש.

2) למאמרו, "עיונים" של הדיר שפירא, אל הפרושים שהביא על קלני מראשי יש להוסיף גם את פירושו של רב צמח גאון: "קלני — צער שלי" והריא ניגר בס' קבוצת מאמרים (הוצאת פוננסקי עמ' 57) כותב בהערה, "והוציאו מסלת קלן היא בל' ארמית כמו קלון בעברית" ואולי זוהי הנוסחה קלוני מראשי שמר ברנרין מסמנה בסימן (?) וצריך לקרוא קלוני מראשי.

באותו מאמר על ויצפר שהוא — ויצרף לפי בור, כותב המחבר שתקן זה נמצא בעקרו גם בפירושו של רבינו ישעי' לס' שופטים ויצפר כמו ויצרף, כמו כבש כשב. יש להעיר שהיסוד לפירוש זה נמצא בתרגום יונתן ישוב ויצפור, "יתוב ויתבחר" (בחר—בחן—צרף בארמית וגם בעברית בחרתיך ככור עני (ישעי' מ"ח, י"י) מקביל לצרפתיך) וזהו גם תרגום ואצרפנו לך שם ואבחרינון לך תמן.

הערה

בחוברת, "תרביץ" ש"ג, ספר ב', מפרסם ד"ר ב. מ. לויין קטעים מהספר, "אשא משלי" של ר' סעדיה גאון יחד עם הטופס של הכתובת הערבית שעל שער כתב-היד. הכתובת כתובה בכתב ערבי מסולסל ועל כן קשה לקרוא והעורך מר י. ג. אפשטיין מוסר בשם ד"ר בנט שוהי מרנסקרפציה של מלים עבריות חוץ מהמלים الرد علی. נראה לי שאת הכתובת יש לפתור כך: המלה האחרונה של הכתובת היא: عربي בעברית (אחרי הע' ישנה ב' ואח"כ באה הר'). בזה מתאשרת אפוא הנחתו של ב. מ. לויין שמהספר, "אשא משלי" היו שתי נוסחאות עברית וערבית. שלש המלים הראשונות יש לקרוא: الرد علی اشراق-תשובה לרשעים, כפי שנקרא הספר ביחוס תנאים ואמוראים (עין, לויין שם, עמ' 148). בכתב מסולסל של הכתובת באה אחרי הי' של علی עוד ר' שהיא שייכת למלה הבאה אחריה. הקשי הוא רק בזה שהר' באה בין הש' ותא' המחוברות. אפשר גם כן לקרוא את המלה הזו ارعاد-הנהגה, ולשער שכך היה שם מחברתו של סלמון בן ירחם.

י. גרזובסקי

ה ע ר ה

ב, הצופה לחכמת ישראל", שנת ט"ז מעמור 194 והלאה בא מאמר בשם: "קיום לתמונתו של הרשבים" מאת ח. ש. ניהויון. בתוך המאמר באה גם רשימת תמונות חדשות בבנין פעלים ושמות שהרשבים חדש. יישר כחו של בעל המאמר וכל מין דין הבו והוסיפו לנו. אבל יחד עם זה חושב אני לנכון להעיר, כי בין המלים שמר ניהויון חושב אותן למחדשות עיי הרשבים ישנן מלות שחדשו עיי קודמים לו ואלו הן:

1. ב ל י ע ה — יש ב, במדבר רבה" יד, כב — "בשביל בליעתו".
2. ה פ ל א ה — יש ב, "שבת", קלח, ע"ב — הפלאה זו איני יודע מה היא".
3. ח ב י ש ה — נמצא ב, "סנהדרין" עא, עמ' ב' — "חבישה מנא לן".
4. ה ת ר ר — נמצא ב, "יוסיפון" א, ג ולא נתרר לבבו.
5. ל ת ל ו ת — יש בשה"ש רבה ב, ג — "כבר יש בו לחלוח".
6. ס ר ב נ ו ת — נמצא ב, "ברכות" לד, עמ' א — "שאר ומלת וסרכונות".
7. פ ר י ח ה — בהוראת מעוף, טיסה, יש בירושלמי, יומא פרק ב, לט, ג — "בפריחה האחרונה נתכפרו הבעלים".
8. ה פ ש י ע (הפעיל מ, "פשוט") — יש ב, במדבר רבה" ט, גר — "באהרון שהפשיע את ישראל".

ת ש ו ב ה

לשאלת רבים, על איזה יסוד אומר הפרופ' נ. סלושץ בחוברת הקודמת (עמ' 110, הערה 2), שבמשנה מרות פ"ב מ"ג נמצאת המלה נחושתן במובן ברונזה, הלא שם הכונה: הנחשת שלהם? הננו לענות, שהמקור לפרושו של הפרופ' סלושץ הוא המלון התלמודי של יסמרכוב ששם באה המלה נחושתן כערך מיותר על יסוד זה שגם במשנה וגם בתוספתא יומא ב' ד' וגם בירושלמי יומא פ"ג אנו מוצאים מציב ולא מציבה, כפי שהיה צריך להיות, לו היתה פה הכונה: הנחשת שלהם.

א. צ.

ה ע ר ת ת ק ו נ

ב, לשוננו" כרך נ', עמ' 347, הבאתי מירושלמי שביעית למ רעד: מי מירע והנהתי: מורע. העירני הרי"ש ליברמן, כי צ"ל: מוריע וכן הגיה בספרו תלמודה של קיסריין (מוסף לתריבין, שנה ב', ספר ד') עמ' 83 ובהערה: "כן הוא בראשונים" וכיו.

ח-ן

תקוני שגיאות הדפוס

במאמר "בניית פסוקי התנאי בעברית המקראית והמשנית"

עמ' 194	שורה 23	במקום	שם	ק' פעל
" 196	" 29	"	יתרה	ק' יחירה
" 201	" 15	"	שי	ק' של
" 201	" 16	"	שבשנת	ק' שבשני
" 207	" 19	"	אלו עם לא	ק' אלו+אם+לא

י. גרזובסקי

ה ע ר ה

ב, הצופה לחכמת ישראל", שנת ט"ז מעמור 194 והלאה בא מאמר בשם: "קיום לתמונתו של הרשבים" מאת ח. ש. ניהויון. בתוך המאמר באה גם רשימת תמונות חדשות בבנין פעלים ושמות שהרשבים חדש. יישר כחו של בעל המאמר וכל מין דין הבו והוסיפו לנו. אבל יחד עם זה חושב אני לנכון להעיר, כי בין המלים שמר ניהויון חושב אותן למחדשות עיי הרשבים ישנן מלות שחדשו עיי קודמים לו ואלו הן:

1. ב ל י ע ה — יש ב, במדבר רבה" יד, כב — "בשביל בליעתו".
2. ה פ ל א ה — יש ב, "שבת", קלח, ע"ב — הפלאה זו איני יודע מה היא".
3. ח ב י ש ה — נמצא ב, "סנהדרין" עא, עמ' ב' — "חבישה מנא לן".
4. ה ת ר ר — נמצא ב, "יוסיפון" א, ג ולא נתרד לבבו.
5. ל ת ל ו ת — יש בשה"ש רבה ב, ג — "כבר יש בו לחלוח".
6. ס ר ב נ ו ת — נמצא ב, "ברכות" לד, עמ' א — "שאר ומלת וסריבנות".
7. פ ר י ח ה — בהוראת מעוף, טיסה, יש בירושלמי, יומא פרק ב, לט, ג — "בפריחה האחרונה נתכפרו הבעלים".
8. ה פ ש י ע (הפעיל מ, "פשוט") — יש ב, במדבר רבה" ט, גר — "באהרון שהפשיע את ישראל".

ת ש ו ב ה

לשאלת רבים, על איזה יסוד אומר הפרופ' נ. סלושץ בחוברת הקודמת (עמ' 110, הערה 2), שבמשנה מרות פ"ב מ"ג נמצאת המלה נחושתן במובן ברונזה, הלא שם הכונה: הנחשת שלהם? הננו לענות, שהמקור לפרושו של הפרופ' סלושץ הוא המלון התלמודי של יסמרכוב ששם באה המלה נחושתן כערך מיותר על יסוד זה שגם במשנה וגם בתוספתא יומא ב' ד' וגם בירושלמי יומא פ"ג אנו מוצאים מציב ולא מציבה, כפי שהיה צריך להיות, לו היתה פה הכונה: הנחשת שלהם.

א. צ.

ה ע ר ת ת ק ו נ

ב, לשוננו" כרך נ', עמ' 347, הבאתי מירושלמי שביעית למ רעד: מי מירע והנהתי: מורע. העירני הרי"ש ליברמן, כי צ"ל: מוריע וכן הגיה בספרו תלמודה של קיסריין (מוסף לתריבין, שנה ב', ספר ד') עמ' 83 ובהערה: "כן הוא בראשונים" וכיו.

ח-ן

תקוני שגיאות הדפוס

במאמר "בנית פסוקי התנאי בעברית המקראית והמשנית"

עמ' 194	שורה 23	במקום	שם	ק' פעל
" 196	" 29	"	יתרה	ק' יחירה
" 201	" 15	"	שי	ק' של
" 201	" 16	"	שבשנת	ק' שבשני
" 207	" 19	"	אלו עם לא	ק' אלו+אם+לא

י. גרזובסקי

ה ע ר ה

ב, הצופה לחכמת ישראל", שנת ט"ז מעמור 194 והלאה בא מאמר בשם: "קיום לתמונתו של הרשבים" מאת ח. ש. ניהויון. בתוך המאמר באה גם רשימת תמונות חדשות בבנין פעלים ושמות שהרשבים חדש. יישר כחו של בעל המאמר וכל מין דין הבו והוסיפו לנו. אבל יחד עם זה חושב אני לנכון להעיר, כי בין המלים שמר ניהויון חושב אותן למחדשות עיי הרשבים ישנן מלות שחדשו עיי קודמים לו ואלו הן:

1. ב ל י ע ה — יש ב, במדבר רבה" יד, כב — "בשביל בליעתו".
2. ה פ ל א ה — יש ב, "שבת", קלח, ע"ב — הפלאה זו איני יודע מה היא".
3. ח ב י ש ה — נמצא ב, "סנהדרין" עא, עמ' ב' — "חבישה מנא לן".
4. ה ת ר ר — נמצא ב, "יוסיפון" א, ג ולא נתרד לבבו.
5. ל ת ל ו ת — יש בשה"ש רבה ב, ג — "כבר יש בו לחלוח".
6. ס ר ב נ ו ת — נמצא ב, "ברכות" לד, עמ' א — "שאר ומלת וסריבנות".
7. פ ר י ח ה — בהוראת מעוף, טיסה, יש בירושלמי, יומא פרק ב, לט, ג — "בפריחה האחרונה נתכפרו הבעלים".
8. ה פ ש י ע (הפעיל מ, "פשוט") — יש ב, במדבר רבה" ט, גר — "באהרון שהפשיע את ישראל".

ת ש ו ב ה

לשאלת רבים, על איזה יסוד אומר הפרופ' נ. סלושץ בחוברת הקודמת (עמ' 110, הערה 2), שבמשנה מרות פ"ב מ"ג נמצאת המלה נחושתן במובן ברונזה, הלא שם הכונה: הנחשת שלהם? הננו לענות, שהמקור לפרושו של הפרופ' סלושץ הוא המלון התלמודי של יסמרכ ששם באה המלה נחושתן כערך מיותר על יסוד זה שגם במשנה וגם בתוספתא יומא ב' ד' וגם בירושלמי יומא פ"ג אנו מוצאים מציב ולא מציבה, כפי שהיה צריך להיות, לו היתה פה הכונה: הנחשת שלהם.

א. צ.

ה ע ר ת ת ק ו נ

ב, לשוננו" כרך נ', עמ' 347, הבאתי מירושלמי שביעית למ רעד: מי מירע והנהתי: מורע. העירני הריש ליברמן, כי צ"ל: מוריע וכן הגיה בספרו תלמודה של קיסריין (מוסף לתריבין, שנה ב', ספר ד') עמ' 83 ובהערה: "כן הוא בראשונים" וכיו.

ח-ן

תקוני שגיאות הדפוס

במאמר "בנית פסוקי התנאי בעברית המקראית והמשנית"

עמ' 194	שורה 23	במקום	שם	ק' פעל
" 196	" 29	"	יתרה	ק' יחירה
" 201	" 15	"	שי	ק' של
" 201	" 16	"	שבשנת	ק' שבשני
" 207	" 19	"	אלו עם לא	ק' אלו+אם+לא

י. גרזובסקי

ה ע ר ה

ב, הצופה לחכמת ישראל", שנת ט"ז מעמור 194 והלאה בא מאמר בשם: "קיום לתמונתו של הרשבים" מאת ח. ש. ניהויון. בתוך המאמר באה גם רשימת תמונות חדשות בבנין פעלים ושמות שהרשבים חדש. יישר כחו של בעל המאמר וכל מין דין הבו והוסיפו לנו. אבל יחד עם זה חושב אני לנכון להעיר, כי בין המלים שמר ניהויון חושב אותן למחדשות עיי הרשבים ישנן מלות שחדשו עיי קודמים לו ואלו הן:

1. ב ל י ע ה — יש ב, במדבר רבה" יד, כב — "בשביל בליעתו".
2. ה פ ל א ה — יש ב, "שבת", קלח, ע"ב — הפלאה זו איני יודע מה היא".
3. ח ב י ש ה — נמצא ב, "סנהדרין" עא, עמ' ב' — "חבישה מנא לן".
4. ה ת ר ר — נמצא ב, "יוסיפון" א, ג ולא נתרד לבבו.
5. ל ת ל ו ת — יש בשה"ש רבה ב, ג — "כבר יש בו לחלוח".
6. ס ר ב נ ו ת — נמצא ב, "ברכות" לד, עמ' א — "שאר ומלת וסריבנות".
7. פ ר י ח ה — בהוראת מעוף, טיסה, יש בירושלמי, יומא פרק ב, לט, ג — "בפריחה האחרונה נתכפרו הבעלים".
8. ה פ ש י ע (הפעיל מ, "פשוט") — יש ב, במדבר רבה" ט, גר — "באהרון שהפשיע את ישראל".

ת ש ו ב ה

לשאלת רבים, על איזה יסוד אומר הפרופ' נ. סלושץ בחוברת הקודמת (עמ' 110, הערה 2), שבמשנה מרות פ"ב מ"ג נמצאת המלה נחוששת במובן ברונזה, הלא שם הכונה: הנחשת שלהם? הננו לענות, שהמקור לפרושו של הפרופ' סלושץ הוא המלון התלמודי של יסמרוכ ששם באה המלה נחוששת כערך מיותר על יסוד זה שגם במשנה וגם בתוספתא יומא ב' ד' וגם בירושלמי יומא פ"ג אנו מוצאים מציב ולא מציבה, כפי שהיה צריך להיות, לו היתה פה הכונה: הנחשת שלהם.

א. צ.

ה ע ר ת ת ק ו נ

ב, לשוננו" כרך נ', עמ' 347, הבאתי מירושלמי שביעית למ רעד: מי מירע והנהתי: מורע. העירני הריש ליברמן, כי צ"ל: מוריע וכן הגיה בספרו תלמודה של קיסריין (מוסף לתריבין, שנה ב', ספר ד') עמ' 83 ובהערה: "כן הוא בראשונים" וכיו.

ח-ן

תקוני שגיאות הדפוס

במאמר "בנית פסוקי התנאי בעברית המקראית והמשנית"

עמ' 194	שורה 23	במקום	שם	ק' פעל
" 196	" 29	"	יתרה	ק' יחירה
" 201	" 15	"	שי	ק' של
" 201	" 16	"	שבשנת	ק' שבשני
" 207	" 19	"	אלו עם לא	ק' אלו+אם+לא

ש. בן-ציון

(תרל"א – תרצ"ב)

ש. בן-ציון (שמחה בן-ציון גוטמן) נולד בעירה מלנשטי אשר בבסרביה. יהודי עירה זו, כיהודי יתר העירות בנגב רוסיה לא הצמינו בלמדנות וגם יודעי ספר מעטים היו ביניהם. אביו של ש. בן-ציון, יהודי פשוט שפרנסתו על המסחר עם אכרי הכפרים שבסביבה, ראה בבנו יחידו זה חזות הכל. הוא בחר לו את המלמדים הטובים שבעירה והתענין בכל מהלך למודיו. הוא שאף

שבנו יהיה סוחר מכובד, יודע ספר ומעורב בין הבריות. ההורים שמרו על בנם יחידם שמירה מעולה, לא נחנו לו לשחק ולהשתובב עם הילדים בני גילו, כי אם החזיקוהו תמיד בבית והשתדלו לחנכו שיהיה לפאר המשפחה בנמוסיו ובהנהגתו. דברי המוסר שהטיפו לו תמיד היו עליו למשא. גם בחדר לא הצטין בלמודיו. בראשית השבוע בומן שהיו לומדים דברים חדשים עוד מצא הנער ש. בן־ציון ענין בלמודים, כי התכן החדש משך את לבו, אולם בסוף השבוע, כאשר היו חוזרים על הנלמד לא מצא כל ענין בחדר ולא פעם תפשו המורה שאינו מקשיב אלא שקוע בהרהורים. גם אביו הקפדן הרגיש שבנו נוטה להזיה ודמיונות והצטער הרבה על זה.

תנועת ההשכלה חדרה גם לעירה זו והנער ש. בן־ציון למד בחדר גם תנ"ך ועברית ובהיותו בן שלש־עשרה כבר התחיל קורא בספרי השכלה שלקחו את לבו. עד מהרה נודע הדבר בעירה ויהי לשיחה בפי כל. אביו הקפדן מרר לו את החיים על אשר סר מדרך הישר ואמו שפכה דמעות. הנער התהלך כמנודה וכפושע שאין לו תקנה. נמלך האב והחליט למשך את בנו למסחר כדי „לעשותו לבן־אדם" והיה לוקח אותו בנסיעותיו לכפרי הסביבה, אולם לבו של ש. בן־ציון לא הלך אחרי המסחר ואביו כמעט שהתיאש ממנו. מתוך יאוש הסכים לארוסיו עם בתו של סוחר בהמות אמיר וש. בן־ציון או בן חמש־עשרה. אחרי הארוסין הוטב מצבו של ש. בן־ציון. ההורים פסקו מלדקק עמו על כל קוץ וקוץ ונתנו לו לעשות מה שלבו חפץ. הוא החל ללמד את השפה הרוסית ולקרוא את מבחר הספרות הרוסית. בשנת השבע־עשרה לחייו לקח לו לאשה את ארוסתו ועבר לגור בבית חותנו. שתי שנות המזונות בבית חותנו היו שנות אושר לש. בן־ציון. את אשתו אהב אהבת נעורים סהורה והיא העריצה אוהו וראתה בו את סמל השלמות. גם הוריה הוקירוהו ויכבדוהו. אחרי עבר תקופה זו עבר לגור בבית אביו ועסק במסחר בשותפות אתו. אולם עכשיו עוד יותר מאשר קודם קשה היה לש. בן־ציון לשאת את קפדנותו של אביו ואת הערותיו העוקצות ומעליבות לפעמים ביחס לדברים קטני־ערך. אחרי זמן קצר עזב את בית אביו והתחיל עוסק במסחר בפני עצמו. מצבו החמרי היה קשה. באותו הזמן התחילו נסיונותיו הספרותיים. את הספור הראשון כתב באידיש ושלחהו ל. ל. פרץ בשביל היודישע ביבליותיק והספור נדפס. את הספור השני כתב בעברית ושלחהו ל„הצפירה" בשם „צללים עוברים" וגם הוא נדפס. צעדיו הראשונים בשדה הספרות עוסרו בהצלחה. שעודדה אותו. תכניות שונות של ספורים התחילו מתרקמות במוחו, אולם לא היה לו הפנאי להגשימן, כי טרוד היה בעניני מסחרו. מתוך אי־אפשרות להקדיש את עצמו לעבודה ספרותית ממושכת התחיל לרשום בפנקסו את הרעיונות שנולדו במוחו

אגב מחשבה בתכנית הספורים שהתקמו במוחו ואת הרעיונות האלה פרסם אחר כן בשם „עוקצים ופרי מחשבות“ בלוחות אחיאסף. במשך שתי השנים שעסק במסחר הספיק לפרסם רק שני ספורים: „הדורך“ ו„מעשה ברב מטעם“ בלוח אחיאסף תרנ"ה. בעד הספור האחרון קבל שכר סופרים 5 רובל, מה שעשה רושם כביר בעירה.

עסקי מסחרו של ש. בן-ציון הלכו וירדו ומקץ שנתיים אבד את כל כספו והתחיל עוסק בהוראה מתחלה בשעורים פרטיים ואחר כך נקרא לעירה קלרש להורות בחדר המתוקן אשר שם. עבודת ההוראה נתנה ספוק לנפשו ובה השקיע את כל כח יצירתו. מחסר ספרי קריאה לילדים חבר בעצמו ספורים ושירים לצרך שעוריו וכך התחיל להניח את היסוד לספר הקריאה שלו „בן-עמי“ שהוציא כעבור שנים אחדות והמסמן תקופה חדשה בתולדות החנוך העברי החדש. שמו כמורה ומחנך נתפרסם והוא הוזמן לאודיסה לעמוד בראש בית-הספר העברי שיסדה חברת החנוך אשר שם. גם פה הצליח בעבודת ההוראה והחנוך. וכעבור שנה הוזמן ה. נ. ביאליק למנהל בבית-הספר הזה.

במשך שנתיים עבד יחד עם ה. נ. ביאליק בבית-הספר וסמוך לבית-הספר בעבודות ספרותיות שונות. חברתו של ביאליק והסביבה של סופרי אודיסה וחכמיה השפיעו השפעה מפרה ומעודדת על רוחו. אז נוסדה הוצאת הספרים „מוריה“ על ידי סופרי אודיסה ונתנה האפשרות להגשים חלק מן התכניות של ספרי למוד וקריאה שנחיצותם התבררה לו ולח. נ. ביאליק מתוך עבודת ההוראה בבית-הספר. יחד עם ה. נ. ביאליק וי. ח. רבניצקי הוציא את „ספורי המקרא“, „דברי נביאים“, „דברי כתובים“, „שירת ישראל“ ועוד, ובאותו הזמן הוציא גם את „בן-עמי“ וכתב את המעולים שבספוריו: „נפש רצוצה“, „זקנים“ ועוד. בשנת תרס"ו הוזמן ע"י חברת חובבי ציון להורות בבית-הספר לבנות שביפו. ארץ-ישראל היתה משאת נפשו מאז ובחפץ לב קבל את ההזמנה והלך לארץ-ישראל. הוא חלם על יצירת ספרות ארץ-ישראלית, על הנחת היסוד למרכז הרוחני לפי תורתו של אחד-העם.

הישוב הדל שביפו (תל-אביב עוד טרם נבנתה) קבל את ש. בן-ציון, ששמו הלך לפניו כמספר אמן ופדגוג מצוין, בהוקרה והערצה ובשנים הראשונות לשבתו בארץ-ישראל חביב היה על הכל. תלמידיו חבבוהו, כי משך את לבם בשעוריו המלבבים, חבריו הוקירוהו והביטו עליו כעל מורה בחסד עליון, מורה יוצר. באווירה נוחה זו הרגיש את עצמו רענן ומלא מרץ ונגש ליסוד כמה ספרותית בארץ-ישראל בשם „העמר“, אמצץ לב מרובה דרוש היה אז בשביל לגשת למפעל זה, עליו היה ליצר יש מאין, כי במובן הספרות היתה אז ארץ-ישראל מדבר שממה. סופרים עוד טרם באו לארץ, שפת הדבור היתה עניה

ודלה, שפת סובין קלוקלת, שבה השתמשה גם העתונות העלובה של אותו הזמן. ספרים כמעט שלא הופיעו כלל. והנה נגש ש. בן־ציון ליצר במדבר זה במה לספרות ממש, ספרות אמנותית. בעיני רוחו חזה את הבמה הזאת מרחיבה את השפעתה על כל תפוצות הגולה ומשמשת יסוד למרכז הרוחני. מחסר סופרים עוזרים פנה לצעירים ילידי הארץ ובקשם למסר בכתב את זכרונותיהם מימי ילדותם או לספר על מקרים חשובים בחיי הישוב שהיו עדים להם. עליהם היה למסר במלים פשוטות מה שיש להם לספר והעורך יתן את הצורה הספרותית לדבריהם. לשם בסוסו החמרי של „העמר” נסע ש. בן־ציון בשנת תרס”ח לרוסיה בשביל לסדר את עניני החתימה ושב משם מעורר ומלא תקוות. אולם כל מאמציו של בן־ציון לא הועילו וכעבור שנה חדל „העמר” מלהתקיים מחוסר אמצעים.

בינתיים הלך הישוב העברי שביפו וגדל. הוחל בבנין תל־אביב. נוסדה הגמנסיה העברית שרכזה בקרבה חבר מורים בעלי השכלה גבוהה. שפת הדבור הלכה והשתבחה ובתי־הספר קבלו צורה יותר משוכללת. נוסדה חברת „קוהלת” להוצאת ספרי למוד וקריאה בשביל בתי־הספר והוחל בהוצאת עתון פדגוגי למורים „החנוך”. ש. בן־ציון עזב עכשיו את ההוראה בשביל להיות נתון כלו לעבודה ספרותית.

בשנת תרע”א החליטה חברת „קוהלת” לגשת להוצאת ירחון לבני הנעורים ולעורך הזמינו את ש. בן־ציון. שנגש בהתלהבות נעורים לעבודה זו שהתאימה לרוחו. אולם הוא ערך רק שש חוברות של הירחון שקרא לו בשם „מולדת” ושכלן נושאות עליהן את תותם העורך וחדורות את רוחו, ואחרי זאת מוכרת היה להתפטר מעריכה מפני הבקרת הקשה שנשמעה באספת „קוהלת” ביחס לעריכתו. דבר זה דכא מאד את רוחו, הוא נעלב על ידי יחס חבריו המורים והסופרים אליו, ואת העלבון הזה נשא בלבו עד יום מותו. אחרי שבעל כרחו השתחרר מעבודת העריכה התחיל מכין לדפוס את הוצאת כל כתביו (יצאו לאור שני כרכים) ומספל בהוצאה חדשה של „בן־עמי” בשם „מקראות בן־עמי המחודשות” אולם באמצע עבודה זו פרצה המלחמה העולמית ולא היתה כל אפשרות להמשיך בעבודה זו. ש. בן־ציון מתמסר עכשיו לעבודת התרגום ומתרגם את כל שירי הינה והרבה משירי גיטה. הספר „הרמן ודורותיא” של גיטה בתרגומו של ש. בן־ציון נתפרסם עוד בזמן המלחמה.

אחרי כבוש חלק מן הארץ ע”י הצבא הבריטי ויסוד העתון העברי „חדשות הארץ” ע”י המטה הראשי של צבא הכבוש נתמנה ש. בן־ציון לעורך ההוספה הספרותית של העתון שקרא לה בשם „שי” ושהופיעה במשך שנה שלמה עד גמר המלחמה העולמית.

אחרי כבוש הארץ כלה ע"י האנגלים, עם ראשית ארגון הישוב נוסדה בתל-אביב מפלגת „האורח“, מפלגת המעמד הבינוני הדימוקרטי, כדוגמת המפלגות הליברליות אשר בארצות אירופה. המפלגה החליטה להוציא ירחון בשם „האורח“ ובתורה בש. בן-ציון לעורכו. הירחון התקים רק שנה אחת ונפסק מחוסר אמצעים.

מדוכא וכמעט מיואש מעבודה ספרותית רחבה בארץ נסע עכשיו ש. בן-ציון לגרמניה ששם השתקעו אז הוצאות הספרים הגדולות: „דביר“, „שמיבל“, „אמנות“. בגרמניה הוא שהה יותר משנה והספיק להוציא לאור בהוצאת „אמנות“ ששה כרכים קטנים של ספורים לבני הנעורים וקובץ ממבחר שירי הינה.

בשובו מחוץ-לארץ ממשיך ש. בן-ציון בהוצאת ספרי קריאה לילדים, משתתף במערכת הספריה „לנער“ ומפרסם בספריה זו חוברות אחדות (נס-ציונה, גדרה, בני בילו), משתתף גם כן במערכת של „המגלות“ שיצאו בהוצאת „אמנות“. וזמן-מה השתתף גם כן במערכת השבועון של התאחדות האכרים „בוסתנאי“. בסוף ימיו הקדיש כמעט את כל זמנו לעריכת ספר היוכל של תל-אביב.

באמצע עבודתו, בעודנו מלא מרץ ורעננות וחולם על הוצאה מלאה של כל כתביו תקפתהו מחלת הסרטן והוא מת בכ"ו אייר תרצ"ב.

II

במשך עשרים שנה (משנת תרע"ב) השתתף ש. בן-ציון בעבודת ועד הלשון מתחלה כחבר קורספונדנט, שהיה שולח לכל ישיבה של ועד הלשון את דעותיו בכתב על השאלות שעמדו על הפרק וא"כ כאשר נוסד סניף לוועד הלשון בתל-אביב נעשה לחבר פעיל בו והשתתף בוועדות אחדות שלו. הוא עמד תמיד על משמר טהרת הלשון ודרש שועד הלשון יעסוק לא בחדושי מלים לבד כי אם יטפל גם בשאלות הסגנון העברי ויקבע את צורתו של המשפט העברי, כי בבנין המשפט בעיקר נשמרת רוח הלשון ומתבטא אפיה המיוחד. כאשר נוסד הרבעון „לשונונו“ נבחר ש. בן-ציון לחבר המערכת והשתתף בקביעת צורתו וסדור תכניתו. אולם עם צאת החוברת הראשונה התפטר מסבות שונות. ערכו של ש. בן-ציון להתפתחותה של העברית החדשה אינה רק בהשתתפותו בעבודות ועד הלשון, חשיבות שאין ערוך לה היתה ליצירותיו הספרותיות, שבהן סלל דרך חדשה, דרך מקורית בסגנון העברי. ובזה נעשה לאחד מעמודי התווך של הסגנון העברי החדש. כל מה שיצא מעטו טבוע בחותם

העבריות האמתיות, עבריות גרעיניות היונקת ממקורות השפה הקדומים ויחד עם זה עבריות חדשה המתאימה למהלך המחשבה של בן זמננו.

ש. בן־ציון היה דוחה בהתמרמרות את הדעה שהוא תלמידו של מנדלי מוכר ספרים בנוגע לסגנון, היה אומר, שהרבה יותר למד מאליעזר צווייפל וזאב יעבץ מאשר ממנדלי. באמת אפשר לאמר, שלמנדלי לא היו כלל תלמידים בסגנון, סגנונו של מנדלי מיוחד רק לו. הוא כל כך סבוע בחותם אישיותו וכל כך מתאם לנושא ספוריו ולכל צורת הכתיבה שלו, עד שאי אפשר היה ללכת בעקבותיו בנוגע לסגנון. מנדלי רק הראה את הכוון הכללי, שלא להצטמצם בשפת המקרא אלא לשאוב מכל מקורות השפה שנשתמרו לנו. זאת ולא יותר למדו ממנו הבאים אחריו וביניהם ש. בן־ציון. אולם מנדלי שייד עוד לבעלי המליצה. ההבדל בינו ובין סופרי ההשכלה המליצים הוא רק בזה שבמקום המליצה המקראית באה אצלו המליצה המדרשית. הוא לוקח מהספרות המדרשית פסוקים שלמים כמו שהם, בסויים וציורים מן המוכן, הבאים אחריו וביחוד ש. בן־ציון מהתכים את סגנון המדרשים ומפרידים אותו ליסודותיו ומהיסודות הם יוצרים תרכבות לשוניות חדשות ברוח זמננו ולפי טעמנו אנו. ההבדל בין מנדלי וש. בן־ציון הוא כהבדל שבין בעלי המליצה המקראית ובין בעלי הסגנון המקראי הפשוט. ולכן לא היה יכול סגנונו של מנדלי לשמש בסיס לשפת הדבור, בעוד שאלה שבאו אחריו הכינו את השפה לתחיתה בדבור בהפשיטם אותה את מחלצות המליצה ובסגלם אותה לשמש בסויו לכל צדרי החיים.

ש. בן־ציון כסופר ריאלי המתאר את החיים כמו שהם מכל צדדיהם מוכרח היה לחדש מלים או צרופי מלים וחדושויהם תמיד ברוח השפה. הרבה מהם נתקבלו ונתאזרחו בשפתנו מבלי שהמשתמשים בהם ידעו מי היה אביהם מחוללם. מי העז לפני ש. בן־ציון להשתמש בכסוי: „נפש רצוצה“? השומרים על טהרת הלשון בקרו אותו קשה, כי הלא בפעל „רצץ“ אפשר להשתמש רק בנוגע לחמר, ובכל זאת נתקבל צרוף מלים זה ויקלט בשפה וכיום אין מרגישים בו שום זרות. הרבה מחדושויו כל כך נקלטו בשפה ונעשו לעצם מעצמה עד שנדמה שאלה אינם חדושים אלא בסויים קדומים, שאפשר למצואם במקורות השפה העתיקים. ערכו של בן־ציון כמחיה השפה ישאר לנצח בתולדות תחית שפתנו.

מתוך נאומו של ח. נ. ביאליק באספת האבל לש. בן-ציון¹.

יש מן המבקרים מאמינים, שאפשר לפטור תופעה ספרותית גדולה כזו של ש. בן-ציון, וגם של כיוצא בו, כגון יהודה שמיינברג ואחרים, בפרוזה בת-מלה אחת — מנדלי! תלמיד מנדלי! וחושבים שבוז כבר אמרו מה שהוא. כנגד הבל-פה זה יש להלחם בכל תוקף. ודאי טבע סגנון מנדלי את חותמו על כל סגנון הדור, אבל גם אלה המכריזים בגאון על עצמם שהם תלמיד מנדלי וממשיכיו — בסופרים אמנים הכתוב מדבר — אחרים ושונים הם ממנדלי תכלית שנוי. אחרים ושונים בכל, וגם בסגנון, ורק העין הסמויה והרעה, שאינה מבחנת בצורות ובדמויות, רואה ב„כל היונים אותם הפנים“.

מנדלי, בלי ספק, הראה את הדרך איך למזג את הלשון העברית עם צורות החיים של היהודים. זוהי זכותו הגדולה של מנדלי, ותלמידיו הלכו בעקבותיו, אבל מכאן ואילך כל אחד הוא בריה בפני עצמה וכוכב סובב על צירו. מי שקרא את יצירותיו של ש. בן-ציון הוא ידע, שכל הנשימה שלהן היא אחרת לגמרי. הטמפו של כתיבתו, סימני ההפסק שלו, כל הריחמוס הפנימי והחיצוני הם אחרים. מנדלי הגיע למדרגתו בימי זקנה, ובכל מה שכתב יש בינת-זקנה. אפילו חמשת החושים החריפים שלו עשו את מעשיהם מתוך בינה, כל הסתכלותו היתה של הבינה. הוא היה האמן הגדול של הפרטים הקטנים, אהב את הפרטים ותאר אותם באמנות גדולה. אבל דבר אחר אין למנדלי, אין מן הכוהל בכתיבה שלו, אין בה מחדות ההויה ושכרונה. הוא בא מתוך עולם אחר וחיים אחרים לגמרי, הוא בא אל חיי היהודים כמבקר חריף בפרקום ובסמירה שלו ונגש אליהם מתוך הערכה ובחינה אחרת לגמרי. לא עת רננה היה לו בומן שכתב את דבריו. על כן אין גם בדבריו מאום מרנת הדרם ומעליצות נעורים והרגשת עוז החיים וחדותם. מה שאין כן ש. בן-ציון, וחבריו כיוצא בו, שברוב יצירותיהם יש שיעור מסוים מאותו הכוהל, מה שהוא מן השכרון ומחדות ההויה, בחינת „לבי ובשרי ירגנו“. אפילו ב„נפש הרצועה“, שנכתב מתוך שנאה ומשטמה עמוקה כלפי כל ה„מלאי“ של חיי „הגבור“ הראשי בספור: כלפי אביו ואמו, כלפי הרבי, כלפי החדר, כלפי הספרים, כלפי המוסר, ואפילו כלפי מעלה — משטמה מפעפעת כארס מכל שורה ושורה — אי אפשר לנו בכל זאת, עם קריאת הספור, להשתחרר מן ההרגשה. שמאחורי השנאה הכבושה הזאת, ואולי למעלה ממנה, תוקפת את הסופר חדות ההויה, והיא היא המסערת את רוחו ומזעזעתה עד היסוד. היא

¹ מתוך „טאונים“.

החדוה הידועה רק לילדים ולאמנים ברוכי-אלהים: השמחה על העצמים סתם, זו הזורמת במדה שוה מכל הנמצאות. כגדולות וכקטנות יחדיו. אם רוצים אתם לעמוד על מהותה — זכרו נא את החן ואת הזוהר שהיו שפוכים על „כלי הפסח“, וביחוד על כלי-הזכויות, בשעה שהכניסו אותם אל הבית ואתם ראייתם אותם בעיני ילד. זכרו נא את חדות האושר שהיו ממלאים את לבכם בילדותכם מראות ראשונים של דברים וענינים פשוטים ביותר, אלה שבני-אדם מגודלים דשים אותם בעקבם. אותה השמחה שהילד מתמלא הימנה אפילו בשעה שהוא מחטט בגל של אשפה ומוצא שם שברייכלים, סנדל בלה וכדומה. ששון הויה זה הוא גם נחלתם של הסופרים האמנים הבאים לקנות ולהקנות שוב את העולם ומלואו קנין שני כאילו מתוך ראייה ראשונה. והוא שנפל בחלקם של אותם הסופרים האמנים שעמדו לנו אחרי מגדלי. וש. בן-ציון בתוכם. כל התקופה הספרותית שלאחרי מגדלי מלאה את השמחה הזאת. מרגישים אנו בה כעין חשק פנימי להזדוג עם העולם שוב מתוך ראייה חדשה, ראשונה. את עקבותיו של חשק זה תמצאו בכל היצירות הפיוטיות של אותה תקופה — ובמדה נדושה ביצירות ש. בן-ציון. ביחוד מלאים אותה שמחת ההויה הדברים שנכתבו על-ידי שני הסופרים הגדולים ילידי בסרביה, יהודה שטיינברג וש. בן-ציון, לבני-הנעורים ועל בני-הנעורים. הם עצמם היו כילדים מבחינות הרבה. ואולי בשביל ראייה ראשונה יש גם צורך במלה ראשונית, זו שעמד בה כל טעמה וריחה לא נמר — ומכאן אותה החתירה התמידית אל שכבות הלשון הגנוזות במעמקים, אל השתין, אל המקור הראשון. הקלוקל שבלשון, המוץ והתבן שבה, הוא כלי לא יצלה למלאכת אמנות. יש אמנם בימינו „פוסקים“ מקילים, היועצים לסופרים לקחת להם את לשונם „מפי העם“, מן ה„דבור החי“ — כבר עתה בזמן הזה, אחרי שנים של גמגום עברי על ידי מתי מעט מישראל, — ואולם בטוח אני, כי הסופרים המבינים לשון מהי — לא יאבו ולא ישמעו לבעלי-עצה אלה. אותו המעט מן הלשון שניתן עד עתה בפי העם — הרי הוא עצמו בא אל הפה מתוך הספר. קניית שפת הדבור לא יצאה עוד מתקופתה המיכנית. חוש הלשון הדבורית עדיין לא נתעורר — ואל יתהלל חוגר כמפתח.

לא תועיל כאן שום גזרה שוה, אמת, גם אוצר המלים שבפי כל בן-אדם סתם המדבר בשפת עמו החיה אף הוא על פי רוב מצומצם מאד. וביחוד זה של המלים השגורות, היוצאות למחזור בשמוש יום יום, ואולם העם בכללו הרי הוא שומר בפיו ממש את כל אוצר מליו העצומות עד אין ספור ומחיה אותן כל שעה, איש איש בחוג המיוחד לו לפי הספירה החברתית, המקצועית וכו', שהוא שרוי בתזכה, הסנדלר, החייט, הנגר, הצייר, האכר, הסוחר,

הפילוסוף — כל אחד יש לו בפיו סכום מסוים של מלים, הן וצרופיהן ושמושיהן, מיוחדות לחוג שלו, שונות ואחרות מאלה שבפי בן החוג האחר. מה שאין בן המדברים עברית, שלפי שעה אין בפי כולם יחד אלא מאות מספר של מלים. אותן המאות עצמן שבפי כל אחד ואחד, ואף אלה הובאו אל פיהם, בעמל רב של סופרים ומחנכים, מתוך הספר, ועד שיעשה פי העם לשותף בעל זכויות שוות עם הספר בשמירת הרכוש הלשוני בודאי תעבורנה עוד הרבה שנות שמיטה — כולי האי ואולי. מה יעשה אפוא הסופר האמן עד אותו הזמן? על כרחו ירד אל מכרות הלשון העתיקים לחצוב לו משם את החומר הלשוני הדרוש לחפצו, להיות כלי למעשהו. החומר הגלמי של כל השכבות והרבים עד למעמקים יוטל שוב אל כור ההתוך לצקת מהם לשון חדשה-ישנה כאחת, קשורה באלפי חומים דקים ונעלמים לקוי חיה הקרמונים. ואת הדבר הזה עשה ראשונה מנדלי, ואחריו, ביתר תוקף ובהרחבת הגבולים, הסופרים הצעירים ממנו. מנדלי הכריע את הכף יותר מדי לצד אחד — כלפי לשון המשנה ומדרש, לבוש זה הלם את תוכן יצירותיו, ואולם הבאים אחריו שבו ומזנו את הלשון מויגה חדשה: מקרא ומשנה כאחד. הרנה נזדוגה אל הבינה — ויצא סגנון חדש, בעל צליל ובעל צבע אחר לגמרי מזה של מנדלי. הדבר היה מוכרח לבוא. כל מזג האויר של היצירה העברית נשתנה בינתיים מסביב, שמתי פעולתה לא רק נתרחבו ואפקיה לא רק נתרחקו — אלא גם נשתנו תכלית שנוי. מרכזה אף הוא נעתק למקום אחר, ובין הראשונים ליצירת הסגנון החדש של התקופה שלאחרי מנדלי היה הסופר האמן ש. בן-ציון. הוא התגושש שוב כל ימיו, התגושש כאמן, עם החומר הגלמי לשם מתן צורה חדשה, לשם הרגשת-חיים חדשה, ואם באחרית ימיו, המעטים והרעים, לא תמיד עמד לו כחו לנצח — גורל האמן היהודי בן דורנו הוא, דור התחיה, „רבים שתו ורבים ישתו“. משא כבד מנשוא הוטל בדורנו על האמן העברי: יחידים, מתי מספר, צריכים לתת את מיטב כוחם לא רק לגלוי רוחם, אלא ליצירת הכלים, מלאכה שצריכה להעשות על ידי העם כולו, ממילא, נעשית באין ברירה על ידי יחידים בכונה. רוב הכוח מתבזבז בעבודת פרך, ובינתיים נחלים בסרטן, מזיקנים ומתים. מעטים הם הזוכים להגיע אל נפשם הם, להערותה עד תחתיתה, ש. בן-ציון לא היה בין המעטים המאושרים.

אליהו ואלישע באמרם להחיות ילדים מתים — התמודדו עליהם מלוא גופם, בשר אל בשר והמופת קם ויהי. הילד המת שב ויחי. יש רק להתפלא על האגדה, איך החיתה את בעליהמופת אחרי תתם את רוח חייהם אל המתים. ולא עוד, אלא שזכתה את אליהו בחיי עולם ממש. העלתה אותו חי באש ובסערה השמימה. יש לאגדה דרכי הגיון משלה. הבה נאמינה, כי

גם דור סופרנו, שהחיה בנפשו הוא שפה מתה למחצה והשקה אותו בדמו ובעסים חיו — לא יהי גם הוא חלקו עם המתים, אלא יכתב לחיי עולם. ובתוך שורת השמות הראשונים של סופרי דורנו יזהיר בלי ספק גם שמו של ש. בן-ציון, זכרו לברכה.